

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ
ТАРИХ КАФЕДРАСИ

А.А.ҲАСАНОВ

ИСЛОМ ТАРИХИ

ТОШКЕНТ 2008

86
K 310

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
BAZIP. ЛАР МАҚКАМАСИ ХУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ
ТАРИХ КАФЕДРАСИ

A. A. XACANOB

ИСЛОМ ТАРИХИ

Тошкент - 2008

Масъул муҳаррир:

С.Агзамходжаев, тарих фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

И. Усмонов, тарих фанлари номзоди, доцент

А.Аширов, тарих фанлари доктори, профессор

Ўқув-услубий қўлланма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент Ислам Университети ўқув-услубий кенгаши ва Университет илмий кенгаши мажлисларида муҳокама қилинган ва тасдиқланган (№325 февраль 2008 йил)

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича Қўмита томонида нашрга тавсия этилган (№ 119 март 2008 йил)

Мундарижа

- Маъруза 1. Кириш. Ислам тарихи фанининг мазмун-моҳияти.
- Маъруза 2. Қадимги Арабистон тарихига оид манба ва адабиётлар.
- Маъруза 3. Арабистон эллиморонидаги қадимги жамиятлар.
- Маъруза 4. Жанубий Арабистон таги қадими давлатлар.
- Маъруза 5. Қадими Шимолий ва Марказий Арабистон.
- Маъруза 6. Қадимги Хижаз.
- Маъруза 7. Қадимги Арабистон динлари
- Маъруза 8. Ислам дини пайдо бўлишининг омиллари.
- Маъруза 9. Мухаммад (сав)нинг ваҳй келгунга қадар Маккадаги ҳаёти.
- Маъруза 10. “Ваҳй” ҳодисаси (феномени) ва Пайгамбарнинг Маккадаги тарғиботи.
- Маъруза 11. Мусулмонларнинг Маккадан Мадинага хижрати ва унинг ахамияти.
- Маъруза 12. Мадинада “умма”нинг шаклланиши.
- Маъруза 13. Макка ва Мадина ўртасидаги харбий тўқнашувлар. “Сариялар” ва Бадр жанги (624 й.).
- Маъруза 14. “Ухуд” (625 й.) ва “Хандак” (627 й.) жанглари.
- Маъруза 15. “Худайбия” сулҳи (628 й.) ва унинг оқибатлари.
- Маъруза 16. Макка фатҳи (630 й.) ва бутпарастликнинг барҳам топиши.
- Маъруза 17. “Делегациялар” йили (631 й.) ва бошқа воқеалар.
- Маъруза 18. Куръоннинг “Тавба” сураси ва унинг моҳияти.
- Маъруза 19. Мухаммад (сав)нинг видолашув ҳажжи ва вафоти.
- Маъруза 20. Ислам таълимоти тизимининг шаклланиши.

Маъруза 1. Кириш. Ислом тарихи фанининг мазмун-моҳияти

Илк ислом тарихи бўйича ушбу маърузалар тўплами “Ислом тарихи” дарслигининг бир қисmini ташкил қилади ва Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги Хайъатининг янги авлод адабиётларини яратишга оид қарорига мувофиқ тайёрланди.

“Ислом тарихи” фанининг мақсади ислом дини пайдо бўлиши, унинг гоъвий асослари, тадрижий таракқиёт босқичлари, оламшумул тарихий аҳамияти билан боғлиқ муаммоларни кенг ёритиш ҳамда анъанавий ислом тарқалган ўлка сифатида Ўзбекистоннинг бу жараёнда тутган ўрни ва ролинини кўрсатишдир. Талабаларда ислом дини ҳақида башарият таракқиётининг муайян тарихий босқичида вужудга келган ва ҳозир ҳам фаолият кўрсатиб келаётган гоъвий тизим сифатида илмий тасаввур ҳосил қилиш, ислом таълимотининг шаклланиши ва моҳияти, унинг Шарқ халқлари ижтимоий, сиёсий, маданий ва шахсий ҳаётидаги роли ҳақида маълумотлар бериш ўқув қўлланманинг асосий вазифаси деб белгиланган. Шунингдек, у тарихий шахслар, улар билан боғлиқ воқеалар билан таништириш орқали талабаларда руҳий камолотга элтувчи гоъвий ахлоқий мавқеларининг шаклланишига хизмат қилади.

Қўлланма охириги пайтларда амалга оширилган фундаментал тадқиқотларини ҳисобга олган ҳолда тайёрланди: унда имкон даражасида Ватан ва хорижий тарих фанида эришилган натижалар ўз ифодасини топган.

Ушбу курс туфайли талаба қуйидаги билимларни олади:

- Ислом дини пайдо бўлишининг хусусиятлари ҳақида;
- Ислом тарихи муаммоларини ҳал қилиш ҳақида;
- Ислом тарихининг даврлари ҳақида;
- Ислом ва умумий тарих ҳақида;
- Жаҳон сиёсатида “ислом омили” ҳақида ва ҳоказо.

Қўлланма мазмуни Ўзбекистон миллий мустақиллиги гоълари билан ҳамохангидир. У давлат таълим стандартлари талабларига мувофиқ тузилди.

Мазкур фанини ўрганиш ўқитишининг анъанавий ва илгор услубларини, жумладан, экспресс сўровлар, тест сўровлари, дастурий ўқитиш, давра суҳбатларини ўтказиш, коллоквиумлар, муаммоли ўқитиш, техник усулларини қўллаш бошқа усулларни фойдаланиш усули амалга оширилади.

Ислом тарихини баён этишда унинг “Жоҳилия” асридан бошлаб то ҳозирги қунгача тадрижий таракқиёт босқичларини очиб беришга ҳаракат қилинди. Қўлёзмини тайёрлашда Давлат таълим стандартлари талаблари ва охириги йиллардаги назарий ва услубий мезонлар инобатга олинди.

«Ислом тарихи» бўйича ханузгача жаҳон фанида ўз ечимини топмаган муаммолар мавжуд. Ушбу дарслиқни яратишда қиёсий диншунослик нуқтан – назаридан ёндашишга ҳаракат қилинди. Қиёсий диншунослик фани икки йўналиш ёки кўринишга эга: Ғарб (Оврупо) ва Шарқ (араб-мусулмон) қиёсий диншунослиги. Ғарб қиёсий диншунослигининг асосий қондасига кўра, динлар, диний тафаккур ижтимоий онгининг таркибий қисми сифатида эволюцион, яъни тадрижий таракқиётдадир. Шунга мувофиқ ҳар бир диннинг тарихи бор, уни тарихий-таҳлилий усулда ўрганиш мумкин.

Шарқ қиёсий диншунослигидаги ёндашув бироз бошқача. Конкрет мисол тариқасида Қоҳира университетининг профессори Муҳаммад Халифа Ҳасанининг 2000 йили чоп этилган “Тарих ал-Адийан” (Динлар тарихи) китобига мурожаат қиладиган бўлсак, унда исломгача бўлган барча динларнинг тарихи ҳолис, жуда яхши, илмий – таҳлилий услубда берилган. Ҳар бир диннинг таҳлили “Пайдо бўлиши ва ривожланиши” (“нашъат ва татаввур”), деб номланган параграф билан бошланади. Аммо китобнинг охириги, тўртинчи, исломга бағишланган қисмида бундай бўлим йўқ. Исломга нисбатан бундай иборани ишлатиб бўлмайди, деб уқтиради муаллиф. Умуман, у “Ислом тарихи” деган иборага қарши. Бундай десак, гўёки VII асрда Пайгамбар Муҳаммад (сав) даврида шаклланган Ислом таълимоти бир

нарасю, ҳозир XXI аср бошидаги Ислом бошқа нарса бўлиб қолар эмис. Аммо, муаллиф ким шундай деётганини кўрсатмайди.

Афсуски, кўпчилик араб – мусулмон диншунос олимлари “пайдо бўлиши ва ривожланиши” тамойилига қаршидирлар. Улар орасида М.А.Дироз, Ахмад Шалабий, Муҳаммад Абу Захра, Мустафо Хельмий каби йирик олимлар бор. Аслида бундай тенденция XX асрда гарб мустамлакачилик тизимига қарши кураш пайтида шаклланганди. Шунинг учун бўлса керак, араб тилида “Тарих ал-ислам” (ислом тарихи) номи билан китоб учратмайсиз. Асосан “ат-Тарих ал-Исломий” (“Исломий тарих”) номи учрайди. Масалан, Махмуд Шокирнинг араб тилидаги (турк тилига ҳам тўлиқ таржима қилинган) 22 жилдали машҳур “ат-Тарих ал - Исломий” (Исломий тарих), Муҳаммад Хузарийнинг “Муҳодарот фи тарих ал-умам ал-исламия” (Исломий умматларнинг тарихи бўйича маърузалар) китоблари шулар жумласидан. Бу китобларда Ислом тарихи эмас, араб – мусулмон давлатларининг тарихи баён қилинган. Қизиги шундаки, кўпчилик араб – мусулмон муаллифлари “киёсий диншунослик” (арабча “мукоранат ал-адйон”)ни исломий илмлардан бири деб эътироф этган ҳолда, ислом “вахий” билан келган пок дин, бошқа динларнинг “муқалдас” деб аталган китоблари эса “фосиқ” қўллар томонидан яратилган, шундай экан, Исломни бошқа динлар билан киёслаш мумкин эмас, деб таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, демак, исломдан бошқа динларни хоҳлаган тарзда “мукорана” қилиш ва уларни фақат ислом нуқтан – назаридан ўрганиш мумкин.

Яна шунинг таассуф билан таъкидлаш жоизки, кўпчилик мусулмон уламолари, шу жумладан бизнинг юртимизда ҳам, Қуръоннинг “Инна-д-динна индаллоҳи ал-Ислам” оятини тўғри талқин қилишмайди ва “Аллоҳ наздида дин бу - исломдир” деб тушунишади. Ваҳоланки, парчадаги “Ислам” сўзининг турдош маъноси бор: Аллоҳга-итоат қилиш, таваккул қилиш, ўзини бағишлаш ва ҳ.к. Агар шундай талқин қилинса, тушунча кенгайди, исломдан бошқа динлар ҳам борлиги эътироф қилинади. Арабча “ғайридин” сўзини ҳам “динсиз” эмас, “бошқа дин” маъносида тушуниш керак. Қолаверса,

Қуръонга кўра, Аллоҳ дастлаб одамзодни бир динда, бир миллатда яратган, аммо кейинчалик улар бир-бирлари билан танишиши, мулоқотда бўлиши, керак бўлса, хайрли ишларни адо этишда мусобақаланишлари учун турли динда ва миллатда бўлишларини ирода қилди.

Биз ҳозир глобаллашув жараёнини бошимиздан кечирмоқдамиз. Бундан ташқари йил аввалги “Шарк” - шарқ”, “Жануб” - жануб”, “Либералистик – социалистик лагер” каби тушунчалар аҳамиятини йўқотди. Худо бир бўлгани каби одам ҳам бир. Арабчада глобаллашув “авлама”, айнан «олам» сўзидан олинган. Шундай экан, жуда кўп қотиб қолган ақидалар, стереотиплардан воз кечингга тўғри келади.

Хўш, шундай вазиятда биз қандай йўл тутганимиз керак? Аввалан бор, бизнинг юртимиз донмо анъанавий диний бағрикенглик ўлкаси бўлиб келган. Минг йилдан ортиқ давр давомида уламоларимиз ҳам ҳуқомларимиз ҳам изчиллик билан «аҳдн сунна ва жамоа»ни ҳимоя қилиб келишган. Бунинг натижаси ўлароқ минтақамизда бағрикенг ва маърифий ислом шаклланган. Ҳозир ҳам шундай. Айнан шу асосда, ўйлаймизки, биз тўғри йўл таплаш имкониятига эгамиз. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Ҳайъатининг «Олий ва ўрта махсус, хунар – касб муассасаларини замонавий ўқув адабиётлари билан таъминлаш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ Тошкент ислом университети зиммасига бир неча дарсликлар каторида «Ислам тарихи» дарслигини яратиш вазифаси тушди. Дунёвийлик, илмийлик, холислик, диний ва дунёвий талқинларни бир – бирига зид қўймастик, аксинча, имкон қадар уларнинг уйғунлашувига эришиш асосий меъзон ёки тамойиллар сифатида қабул қилинди. Гарб ва шарқ диншуносларининг барча ижобий фикрларидан тўлиқ фойдаланилди. Умуман олганда, Вазирлик Ҳайъатининг янги авлод ўқув адабиётларини яратиш бўйича талабларига тўлиқ риоя қилинди.

Шу ўринда муҳим бир назарий масалага ойдинлик киритиш зарур. Ислам динининг ватани Арабистон ярим ороли эканига шубҳа йўқ, албатта. Шунинг учун бўлса керак Арабистон деганда биз беихтиёр ислом дини

билан боғлиқ нарсалар, ёки, аксинча, ислом деганда Арабистон ҳақида ўйлаймиз. Бунга сабаб - яқин пайтларгача Арабистонга онд жамки адабиётда арабларнинг тарихи ислом вужудга келган вақтдан бошланар. ундан олдинги даврга эса иккинчи даражали нарса деб қараларди. Совет тарих фанида 70 йилдан ортиқ давр ичида ислом динининг генезиси (келиб чиқиши) хусусида на методологик ёндашиш нуқтаи назаридан ва на мавжуд маълумотлардан фойдаланиш услуби жиҳатидан ҳозирги замон фани талабларига жавоб берадиган ягона, ҳар томонлама мақбул фикрга келинмади. «Айбни» 20-30, 50-60 ва ҳатто 80-йилларда юзага келган нотўғри назарияларга ағдариб қўя қолиш мумкин. Лекин бу камлик қилади. Асосий «айб» тарихнинг барча босқичлари идеологизация қилинганда эди.

Ислом динининг генезиси хусусида сўз юритиш учун олдиндан (априори) ўша давр араб жамиятига муайян формацион «либос» (ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик ёки феодализм) кийдириш, сўнг бу жамиятни «расталарга жойлаб» таҳлил қилиш талаб қилинарди. Ваҳоланки, Арабистон халқи VII асрда ислом вужудга келмасдан олдин бир неча минг йиллик тарихий йўлни босиб ўтдики, ислом шунинг маҳсули эди.

Ишимизга назарий асос қилиб қадимги жамиятларнинг типологиясини танладик. Бунинг қисқача баёни қуйидагичадир.

Типологик жиҳатдан илк қадимги замон синфий жамиятларининг таракқиёти уч йўл билан кетди.

Биринчи йўл - икки иқтисодий сектор - давлат ва жамоа-хусусий секторларининг бир пайтда мавжуд бўлганлиги, уларнинг ўзаро нисбатида биринчисининг (давлат сектори) устунлиги билан характерланди. Бу йўл Фротнинг қуйи оқими, яъни Шумер ва Эламда кузатилди.

Иккинчи йўл Мисрда юз берди. Бу ерда жамоа-хусусий сектори батамом давлат сектори томонидан сингдирилди.

Ниҳоят, буюк дарё водийларини ташкил қилмасида, қишлоқ хўжалиги учун қулай бўлган ерларда нисбатан кечроқ учинчи йўл вужудга келди. Деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик, боғдорчилик ва қончилик билан

шугулланиш бундай жамиятларни тез ривожлантирди. Бу ерларда жамоа-хусусий сектори давлат секторига қараганда кўпроқ аҳамият касб қилди. Учинчи йўлдан борган давлатлар жумласига милоддан аввал II минг йилликда бунёдга келган Кичик ва Олд Осиё давлатлари, Эгей денгизи атрофи ва Ўрта денгизнинг шарқий соҳилидаги жамиятлар қиради.

Классик Шарк - Шарқ ур-ушида таърифий йўл илк қадимги замонда (милоддан аввал III-II меъна йилликлар) юз берган бўлса, бошқа жойларда иқтисодий таракқиёт худди шу характерга милоддан аввалги I минг йиллик ва милоднинг I минг йиллигида ҳам эга бўлиши, троник, тоғли ва тоғолди районларда эса ҳатто милодий II минг йиллигининг иккинчи ярмида ҳам вужудга келиши ёки қайта тикланиши (мас. ҳозирги Афғонистон) мумкин бўлган.

Сўнги қадимги замон типологик жиҳатдан илк қадимги замондан кескин фарк қилади. Бу даврда таракқиёт йўллариининг 4 хили учрайди.

Биринчиси ва энг яхши ўрганилгани - Ўрта денгиз тип. У, умуман олганда, илк қадимги замоннинг учинчи йўлидан келиб чиққан. Бу тип давлат секторининг батамом тутатилиши билан характерланади. Рим империяси бу таракқиёт йўлининг энг ёрқин мисолидир.

Иккинчиси - Яқин Шарк империялари (Оссурья, Янги Бобил, Ахамонийлар Эрони) ва эллинистик давлатлар. Бу ерларда, аксинча, давлат секторининг деярли тўла устунлигини кўрамыз. Бизнингча, ўрта аср ғарб феодализи ва кейинчалик ғарбий Европа капитализминини ташкил қилган жамиятлар биринчи типнинг давоми бўлса, ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарк империялари ва энг янги даврдаги «социалистик» жамиятлар иккинчи типнинг узвий давомидир.

Ўзига хос учинчи йўл - Ҳиндистонда ва тўртинчи йўл Узоқ Шарқда юз берди.

Арабистон ярим ороли қадимий маданият марказлари Миср ва Месопотамиядан саҳролар билан ажралиб турган бўлсада, у ерда вужудга келган қадимги жамиятлар батамом янги таракқиёт йўллариини бунёд

қилмадилар. Масалан, жанубий Арабистон қадимги давлатларини Шумер ва Аккодга (илк қадимги замоннинг I йўли) шимолий Арабистон қадимги давлатларини эса кичик ва олд Осиёдаги қадимги жамиятларга (илк қадимги замоннинг III йўли) ва ниҳоят, қадимги Макка ва Мадина шаҳар давлатларидаги тузумни антик полис тизимига (сўнгги қадимги замоннинг I йўли) ўхшатиш мумкин.

Тараққиёт йўлларининг хилидан қатъи назар қадимги дунё жамиятлари уч босқични ўтадилар.

Биринчи босқич вужудга келган илк давлатлар том маъноси билан давлат эмас, балки тарқоқ, майда давлат бирликларини (масалан, қадимги Миср «нўм»лари) ташкил қилди. Бундай давлат бирликлари юксалиб, уларнинг баъзилари йирик монархияларга айланди.

Иккинчи босқичда бир қанча омилар, энг аввало иқтисодий омил, тарқоқ давлатларни бирлаштиришни тақозо қилган. Айтайлик, бир ўлкада «А» гуруҳ - ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш (қадимда - чорвачилик) маҳсулотлари кўпроқ, бошқа ўлкада эса «Б» гуруҳ - истеъмол молларини ишлаб чиқариш (қадимда - деҳқончилик) учун кенг имкониятлар мавжуд бўлгач, бундай ўлкалар тинч йўл биланми, урушлар воситасиданми, албатта бирлаштирилган. Натижада империялар вужудга келган (Оссурия, Янги Бобил, Ахамонийлар Эрони, Рим империяси ва ҳоказо).

Айни шу иккинчи босқичда, яъни империялар даврида, антик дунё бирмунча муддат умумжаҳон жараёнидан ажралиб, бу ерда ўзига хос антик тараққиёт йўли юз берди. Асосан шаҳар-давлатларидан иборат бўлган бу дунё юнонча «полис» системаси деган номни олди. Аммо полис системаси узок яшамади: ўз даврини ўтаб бўлган мустақил полисларнинг келажак тараққиёти ҳам уларни бирлаштириб, халқаро савдони барқарор қиладиган, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашга қодир ҳарбий кучга эга бўлган империясиз мумкин бўлмай қолди.

Ниҳоят, учинчи босқич империянинг кулаши билан характерланади. Одатда қадимги империялар 100-150 йилдан ортиқ ҳукм сурмаган (бундан

фақат Рим империяси мустасно). Ҳар сафар империя идорасининг ўта марказлашуви, давлат ҳокимиятининг тоталитар шаклга айланиши мамлакатнинг келажак тараққиётига тоғ бўла бошлаган. Бундай шароитдан қутилишнинг бирдан-бир объектив йўли яна тарқалиш, парчаланиш бўлган.

Биз Арабистон ярим оролининг қадимги тарихини комплекс тарзда, яъни ўлкалиқча тараққиётининг даражаси бўлиб, Гап дунёдаки, ярим оролининг турли районлари айтайлик, жануби, шимоли ва саҳровий қисми алоҳида-алоҳида ўрганишдан кўп ҳолларда ҳар бир тадқиқотчи ўзи эришган ҳуқуқларни шировард натижада ислом динининг асосий омиллари сифатида кўрсатишга уришган. Шунинг учун ҳам ислом «савдо-капиталистик», «кўчманчи-чорвадорлик» ёки «сехқончилик» заминидан вужудга келди, деган ўндан ортиқ фикрлар билдирилган. Бу фикрларнинг биронтаси илмий жамоатчиликни қониктирмагани. Бизнингча, Арабистон ярим оролининг айрим қисмлари бир-биридан ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жиҳатидан қанчалик фарқ қилмасин, VI аср охири - VII аср бошида улар ўртасида социопсихологик умумийлик, муштараклик ёки унификациялашув жараёни юз бердики, Муҳаммад найғамбар фаолияти туфайли атиги 10 йил ичида асрлар давомида тарқоқ бўлиб келган ўлкаларни бирлаштириш мумкин бўлди.

Албатта, битта монографияда мавжуд барча хусусий тадқиқотларни қоплайдиган илмий масалаларни қамраб олиш имкони йўқ. Аммо қай даражада яқинлаштирилган қатъи назар бундай асар, биринчидан, тарихий жараёнининг умумий тасаввурини берса, иккинчидан, хусусий изланишларнинг янада чуқурлашувига ўз хиссасини қўшади. Ушбу қўлланма қадимги Арабистон тарихига оид кўпгина маълумотларга аниқлик киритади ва янги фактлар билан бойитади. Умумий илмий аҳамиятидан ташқари қадимги Арабистон бўйича тадқиқот амалий аҳамиятга ҳам эга: у қадимги араб маданиятининг хусусиятларини англашга ёрдам бериш билан бирга кўпгина ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий воқеликларининг моҳиятини аниқроқ баҳолашга кўмаклашади.

Ислом динини ўзларига «никоб» қилиб олган баъзи халқаро экстремистик ташкилотлар «олтин аср» - илк ислом даври қонун-қоидаларини жамият ва давлат қурилишининг «идеал намунаси» ёки «назарий асоси» сифатида қабул қилиш даъвоси билан жаҳон афкор оммасини чалғитишга уринаётган ҳозирги пайтда «Жоҳилия» (Қадимги Арабистон) ва умуман ислом тарихини илмий асосда, объектив ўрганиш энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолди.

Совет тарихчилигида ислом дини Макка жамиятида ҳукм сурган кризис натижасида вужудга келган, деб уқтирилди. Китобнинг қадимги Макка тарихига оид қисмида, аксинча, ўша даврда шаҳар гуллаб-яшнаб тургани, шаҳардаги савдо аристократияси Арабистон ярим ороли бўйлаб ўз гегемонлигини ўрнатганини тасдиқловчи қўплаб далиллар келтирилади.

Китобнинг бош қисмида Арабистоннинг қадимги тарихига оид келтирилган бой маълумотлар кейинги маърузаларда кўтарилган ислом динининг пайдо бўлиш омиллари муаммосини янгича ҳал қилишга ёрдам беради. Умуман илк ислом тарихига оид бобларнинг баъзи, ўша давр воқеаларининг таҳлили концептуал новаторлик услубда берилган.

«Ислом тарихи» ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга молик фан: у кўпгина ҳозирги замон ижтимоий – сиёсий воқеликларининг моҳиятини тўғри баҳолашга қўмаклашади.

Маъруза2. Қадимги Арабистон тарихига оид манба ва адабиётлар

а) *эпиграфик ёзувлар (ўйма нақшлар)*

Қадимги Арабистон тарихи ўрта аср адабиётида «Жоҳилия» даври номини олган. «Жоҳилия» сўзи қуввий жаҳаддан «жаҳолат», «омилик», «подоқлик» маъноларини англатади, тарихий атама сифатида у Арабистон тарихининг исломдан олдинги даврига ишбатаган ишлатилади. Қуръонда бу сўз бир неча сурата учрайди. Аммо бу сураларнинг бирортаси Макка суралари жумласига мансуб бўлмай, балки барчаси Мадина сураларидан «жаҳлиги» «Жоҳилия» сўзи 622 йилдан сўнг, яъни мусулмонларнинг Маккадан Мадинага хижрасидан сўнг шу санадан олдинги замон учун ишлатиладиган бошлаганига далилдир.

Одатда, у ёки бу қадимги жамиятни ўрганишда асосий маълумотларни кўпроқ археологик қазилмалардан олинади. Арабистон археологияси бобида илк бор қадамлар қўйилаётган ҳозирги даврда мутахассислар қадимги Арабистон тарихи манбалари ичида биринчи ўринга эпиграфик ёзувларни қўймоқдалар. Қадимги Арабистон тарихига оид эпиграфик ёзувларни икки қисмга бўлиш мумкин: 1) араблар ҳақида араб тилидан бошқа тилларда (масалан, Осеур, Бобил) ёзилган нақшинкор лавҳалар; 2) араб тилининг турли қадимги лаҳжаларида ёзилган битиклар.

Арабистон ярим оролида тошга ва бронзага ўйилган ёзувларни биринчи бор топган шахс - Яманда ҳар хил дипломатик топшириқларни бажарган Россия империясининг амалдори У.Я.Зеецендир. У 1811 йили бешта ёзувли нақшдан нусха кўчириб олди. Шундан сўнг бундай ёзувларни кидириш ва тўплаш бошланди. Француз қўлғималар ва нафис санъат академиясининг аъзоси Ж.Халеви 700 га яқин ёзувдан нусха кўчирди, австриялик шарқшунос Э. Глазер эса 1882-1894 йиллар мобайнида Жанубий Арабистондан жами

1800 га яқин нақшдан кўчирмалар ва эстампажлар билан қайтди. XX асрнинг 40-йилларигача бундай ишни Г.Фон Висемани, Г.Рейкманс ва бошқалар давом эттирдилар. Ҳозирги пайтда ўлик (жонсиз) ҳисобланадиган қадимги Яман тилининг маин, саба, катабон, ҳадрамавт сингари лаҳжаларида битилган ёзувларни ўрганишда Ф.Хоммель, И.Гвиди, Н.Родоканакис, М.Хёфнер, А.Жамм, рус олимларидан Я.Б.Грунтфест, А.Г.Луидин, П.А.Грязневич, М.Б.Пиотровский ва Г.М.Бауэрлар катта хизмат қилдилар. Кейинчалик бу ишга яманлик олимлар Арьяний ва А.Шарафутдинлар ҳам киришдилар. Жумладан, А.Шарафутдин мустақил равишда 225 нақшнокор ёзувни топди ва уларни ҳозиргизамон араб тилига таржима қилиб, шарҳлар билан нашр этди.

Ҳозиргача 6 мингдан ортиқ Жанубий Арабистон ёзувларидан нуسخалар тўпланган, уларнинг аксарияти нашр қилинган ва Австрия пойтахти Венадаги Осие музейида сақланади. Аммо мутахассисларнинг фикрича, қадимги Арабистон тарихини тиклаш учун бу етарли эмас; сифатсиз нуسخа олинганлиги учун уларнинг баъзиларидан умуман фойдаланиб бўлмайдди.

Жанубий Арабистон нақшнокор ёзувларининг аксарияти шахсий мавзудадир. Масалан, уй, ибодатхона ёки девор қуриш ҳақида, касалдан шифо топиш ҳақида ва хоказо. Камдан-кам ёзув қадимги арабларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётидан маълумот беради. Энг ачинарлиси шундаки, камдан-кам ёзувда муайян сана кўрсатилган. Баъзи ёзувларда ёзилган вақти ўзига хос усул билан белгиланган: у ёки бу подшо ҳукмининг бирон йили кўрсатилган ёки бирон подшо ҳукми даврида юз берган воқеа эслатилган. Ҳар ҳолда ҳеч қандай йил кўрсатилмаган ёзувларга қараганда кейингилари фойдаланиш учун қулай. Қадимги араблар қуёш, ой ва ҳатто юлдуз календарларидан фойдаланганига ишоралар бор, аммо улар цикли (даврияти) аниқланган эмас.

Милoddан аввал 115 йили жанубий Арабистонда Ҳимёр давлати тuzилгач, унинг подшолари юз берган воқеаларни Ҳимёр йилида белгилай бошладилар. Масалан, бир ёзувда 385 Ҳимёр йили кўрсатилган. Ҳозирги

календарга айландирди, бу 270 милoddий йилига тўғри келади. Ёзув подшо Ёсир Юнъимга тегишлидир. Ҳудди шу подшога тегишли яна бир ёзув 374 Ҳимёр (259 милoddий) йили билан белгиланган. Подшо Шаммар Юръиш 396 Ҳимёр йилида (281 милoddий) ёзилган нақшда унинг унвони «малик Сабо ва зу Райдон» деб кўрсатилган. Подшо Шурахбил б. Аби Карб Ассад тўғон ёзувда, унинг деворига қуйидаги маълумот нақш ўйдирган: «йил 564-565 Ҳимёр йилларида бажарилиши» (яъни 449-450 милoddий йиллар).

Шурахбилнинг номи билан боғлиқ яна икки ёзув топилган: бири-582 Ҳимёр (467 милoddий) йили, иккинчиси-585 Ҳимёр (470 милoddий) йилида ёзилган. Сумайфа Ашва ва унинг авлодлари битган 640 Ҳимёрний (525 милoddий) йили ёзувда хабашларнинг яманликлар устидан галабаси абадийлаштирилган. Ямanning хабашли ҳокими Абраха буйруғи билан Мариб тўғонини таъмир қилиш пайтида унинг деворига ёзилган нақшда 657 Ҳимёрний (542 милoddий) йил кўрсатилган. Охири Ҳимёрний ёзуви 669 (554) йил билан белгиланади. Шундан сўнг «муснад» деб аталмиш Ҳимёр ёзуви (хати) умуман йўқ бўлиб кетган.

Шуни айтиш керакки, қадимги Яман тилидаги ёзувлар Арабистон ярим оролининг бошқа районларидан ва ҳатто ундан узок бўлган ерлар, жумладан Делос ороли, Миср, Ироқнинг жануби ва Эфиопиядан топилган.

Шимолий Арабистон тилларидаги ёзувлар ҳозирча кам миқдорда топилди. Бир қабр устидаги ёдгорлик тошида 223-Бусра (Сурия) йили кўрсатилган. Бусра календари унинг Рим томонидан 105 милoddий йилда босиб олинганидан бошланганини инобатга олсак, мазкур сана 328 милoddий йилга тўғри келади. Ҳавронда топилган юнон ва араб тилларидаги ёзувда иккала матида 463 йил (568 милoddий) кўрсатилган. Аммо арабча матида «463 йил - Ҳайбар воқеасидан бир йил кейин» деб қўшимча қилинган. «Ҳайбар воқеаси» Гассонийлар томонидан Ҳайбар шаҳрининг ишғол қилинганга ишора. Юнон матида йўқ бўлган бу иборанинг қўшилиши Шимолий арабларнинг мустақил календари бўлганидан далолат беради. Қиннасрин ва Фрот дарёси ўртасида Ҳалаб шаҳридан жануби-шарқроқда жойлашган Зайд

шаҳри харобаларида уч тил - юнон, сирёний (оромий) ва араб тилларида битилган ёзув топилган. Унда 823 селевкий (512 милодий) йили кўрсатилган.

Шимолий араблар ўзларининг бир эмас, бир неча ёзувларига эга бўлганлар: лихёний, самудий, сафовий.

Лихёний исми билан маълум бўлган бир неча юз нақш топилган. Аммо бу ёзувларнинг эгаси ва асосан ҳозирги ал-Ула (қадимги Деданга яқин) жойда истикомат қилган бу араб аҳолиси ҳақида маълумотлар жуда оз. Мутахассислар ўртасида лихён ёзувининг пайдо бўлган вақти ҳусусида яқдиллик йўқ: баъзилар уни милoddан аввал V аср билан белгиласалар, бошқалар милoddан кейинги вақтни кўрсатадилар. Қандай бўлганда ҳам лихён ёзувлари исломдан анча олдинги вақтга тегишлидир. Бу ёзувлардан лихёний бир қанча бошлиқларнинг исми ўқилган, лекин бу ерда ҳам ҳеч қандай тарихий сана кўрсатилмаган. Кўнчиликнинг фикрича, лихёнийларнинг тарихи мил. 475 йилгача етиб келган. Кўнчи қабилаларнинг тазйиқига бардош бера олмаган лихёнийлар ўзларининг аёл ватанларидан жанубга - Макка яқинига кўчиб келганлар, зеро ўрта аср манбаларида улар Ҳузайл қабиласи тарқибидан берилганлар.

Самуд ёзувларида ҳам муҳим маълумотлар бор. Матнларда кўп учрайдиган Аҳмад, Ҳилол, Кааб, Жалол сингари исмларга қараганда уларнинг тили - Қуръон тилига яқин эканлиги кўринади.

Сафовий ёзувлари француз олими Ж.Халеви уларни топган жой - Сафо номи билан аталади. Олимлар ихтиёрида ҳозир 3 мингдан зиёд сафовий ёзувлари мавжуд бўлса-да, бу ёзувларнинг эгалари ҳақида деярли ҳеч нарса маълум эмас.

б) диний китоблар

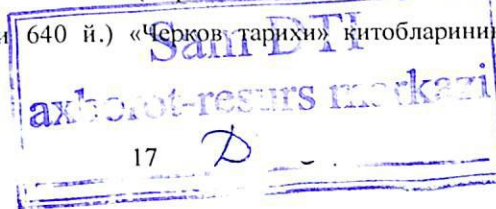
Диний китоблар, уларнинг тафсир ва шарҳларида ҳам қадимги араблар ҳақида маълумотлар учрайди. Биринчи навбатда бу ерда Таврот, Талмуд ва Қуръон кўзда тутиляпти. Тавротнинг грекча «Та библиа» номи - китоблар демакдир. Бу, асосан, диний мазмундаги китоблар бўлиб, милoddан аввалги XIII асрдан то милoddнинг II асригача бунёдга келган. Библия икки қатта

қисмдан иборат: 1) милoddгача қадимги яҳудий тилида ёзилган Қадимий Аҳд (39 китоб) ва 2) илк христиан идеологлари томонидан қадимги юнон тилида ёзилган Янги Аҳд (27 китоб). Библиянинг 70 китобдан иборат, юнон тилига таржимаси Септуагинта деб аталади.

Диний китоблар жумласига яҳудийларнинг ҳуқуқий, диний, фалсафий ва ахлоқ нормаларини ўз ичига олган, мил.аввал IV асрдан то милoddнинг IV асригача ёзилган кўп жилдли Талмуд ҳам кирди.

Тавротнинг «Борлик» китобида Сом ва унинг авлодлари ҳақида, шимолий арабларнинг узок аجدодлари Иброҳим пайғамбар ва унинг ўғли Исмоил ҳақида, «Солнома» китобининг иккинчисида Сабо маликаси ва Сулаймон ҳақида, «Нахмия» китобида эса ҳар хил араб подшолари ва қабилалари ҳақида ривоятлар бор.

Милoddнинг III-VII асрларида христиан руҳонийлари томонидан юнон ва сирёний тилларида ёзилган кўплаб китобларида ҳам қадимги Арабистон тарихига оид маълумотлар учрайди. Бундай китобларнинг қиймати шундаки, уларда Арабистонга христиан динининг кириб келиши билан боғлиқ воқеалар, йирик христиан йиғилишлари (соборлар), урушлар ва бошқа муҳим тарихий ҳодисаларнинг аниқ санаси кўрсатилган. Кесарияли епископлар Эвсевий (265-340) ва Геласий (320-394) кўп жилдли «Черковлар тарихи»ни ёзганлар. Бейт Аршамли Семнон - «Ҳимёр шахидларининг хатлари» китобининг муаллифи - ўз маълумотларини гўё Рим императорининг топшириғи билан Ҳира подшоеси ҳузурда бўлганда тўплаган. VI асрда яшаган Проконий Византия императори Юстинианнинг йирик саркардаларидан бири Велизарийнинг шахсий котиби бўлган ва Юстиниан олиб борган урушлар ҳақидаги тарих китобида араблар ҳусусида қисман маълумотлар берган. Арабистонда христиан динининг тутган мавқеига оид материаллар Евагрий Схолост (вафоти 600 й.) ва Теофилакт Симокатталарнинг (вафоти 640 й.) «Черков тарихи» китобларининг аксар қисмини ташкил қилади.

Манба сифатида ислом диний китоблари, биринчи навбатда, Куръондан фойдаланмоқ керак. Маълумки, Куръон китобининг жами 114 сурасидан 86 таси Макка суралари ҳисобланади. Агар биз мусулмон асри билан ундан олдинги давр ўртасидаги чегара сифатида 622 йил, яъни Маккадан Мадинага пайгамбар хижраси йилини оладиган бўлсак, бу сураларда, амак, арабларнинг исломгача давридаги ҳаёти, одатлари, савдоси, танки алоқалари, ўша давр оламидаги аҳвол, икки буюк давлат (Византия ва Эрон) рақобати, ниҳоят Қурайш қабиласи зодагонларининг исломга қарши мавқеи ҳақидаги маълумотларга эга бўламиз. Шуниси характерлики, Куръон маълумотлари ўрта аср араб тарихчиларининг «Жоҳилия» даврида тўғ араб жамияти танки дунёдан батамом ажралиб, яққаланиб қолганлиги ҳақидаги фикрларини рад қилади.

Умуман олганда, Тавротдаги кўп ривоятлар Куръонда ҳам зикр қилинган. Фарқ шундаки, Куръонда улар ислом талқинида берилган. Масалан, Саба маликаси ҳақидаги Таврот ва Куръон ривоятларида гап айнан бир хил шахслар хусусида борса-да, мазмунан улар ўртасида катта фарқ бор. Куръонда қадимги Яман тарихида юз берган йирик воқеа - Мариб тўғонининг бузилгани ҳақида ҳам ривоят бор. Аммо Мариб тўғони бир неча марта бузилган. Куръонда одатда, биронта тарихий сана кўрсатилмагани боис қайси бирига ишора қилинаётгани аниқ эмас эди. Геологлар радиокарбон усулида олиб борилган тадқиқот орқали бу воқеа милодий 580 йилда содир бўлганини исботлаб бердилар.

Шунингдек, Куръон тафсиллари, ҳадис китоблари ва уларнинг шарҳларида ҳам «Жоҳилия» ва илк ислом тарихига оид нодир маълумотлар мавжуд.

в) антик авторлар

Антик авторларнинг қадимги араблар ҳақида қолдирган маълумотлари катта аҳамият касб қилади. Гап шундаки, улар кўпинча ўзлари ҳикоя қилаётган воқеаларнинг замондошлари бўлганлар. Бу маълумотларни антик авторлар шимолӣ Арабистонга римлилар ёки юнонлар уюштирган юришлар

катнашчиларидан, Арабистонга савдо ёки саёҳат билан борган шахслардан, Арабистон киргюкларига сузган денгизчилардан олганлар.

Араблар ҳақида биринчи бўлиб маълумот берган юнон авторлари Эҳил (мил.аввал 525-456) ва Геродотдир (мил.аввал 480-425). Геродот Мисрга зиёрат қилгач, у ерда тўпланган маълумотларидан фойдаланиб, биринчи бор, чиройли услубда бобларга бўлиб, бизнинг давримизгача етиб келган тарих китобини ёзди. Шу китоби учун Цицерон унга «Тарих отаси» лақабини берган. Теофраст (мил. аввал 371-287) Арабистон ўсимлик дунёсининг, айниқса, Жанубий Арабистондаги экспорт қилинадиган нодир ўсимликларнинг батафсил баёнини қолдирган. Буюк сайёҳ ва географ Страбон (мил.аввал 64-мил.19) 17 жилдик «География» китобининг 16-чи жилдида Арабистонга бағишланган махсус боб берган. Унда ўша даврдаги араб шаҳарлари, қабиалари, савдоси, ижтимоий, иқтисодий муносабатлари тилга олинган. Страбон маълумотларининг энг қимматлиси - римлилар Жанубий Арабистонга мил.аввал 24-чи йили уюштирган Элиос Галюс бошчилигидаги ҳарбий юришининг тасвиридир, зеро, Страбон Мисрга ҳоким қилиб тайинланган Элиоснинг дўсти бўлган. Страбон экспедиция ҳақидаги ҳикоясини қуйидаги ибора билан тугатган: «Римлиларнинг Арабистон юртига шу кунларда Элиос Галюс қўмондонлигида қилган юриши бизни бу ўлка ҳақидаги кўп нарсаларга ўргатди. Плиний (вафоти 79 йил) ўзининг 32 қисмдан иборат «Табиаат тарихи» китобида Арабистон ҳақидаги ўша даврда тўплаш мумкин бўлган маълумотларни деярли тўлиқ беришга ҳаракат қилган.

II асрда Александрияда яшаган Клавдий Птолемейнинг «География» китоби то ўрта аср охирларигача Европада дарслик сифатида қўлланилган. Бу китобда ҳам Арабистон шаҳарлари, қабиалари ва уларнинг аҳоли ҳақида маълумотлар бор.

Арабистон ҳақида биров маълумот берганлар қаторига Флавий Арианни (95-175) ҳам қўшиш мумкин. Унинг македонияли Искандар юришлари

хақидаги катта китобида юнон флотининг Неарх бошчилигида Хиндистондан Форс кўрфазига қайтиши батафсил ҳикоя қилинган.

2) араб тарихий адабиёти

Ислом галабасидан кейинги биринчи-иккинчи асрларда араблар ўзларининг ўтмишдан қолган моддий ёдгорликларига эътиборсиз бўлишлар. Бундай қараганда ўз тарихий ҳол, инсоният тарихида доимо шундай бўлиб келган. Ижтимоий оғтининг шаклларида бирда сифат ўзгариши юз берган пайтда (бу ўринда диннинг ўзгариши кўзда тутиляпти) шу ўзгаришдан олдинги ҳолат инкор қилинган. «Ислом илгари бунёд бўлган нарсаларни вайрон қилажак», - деган ҳадис бор. Албатта, Мухаммад пайгамбар бу ҳадисида исломдан олдин Арабистонда кен тарқалган кўпхудолиликни, бутсанамларга сиёнишни кўзда тутган. Афсуски, унинг издошлари ўтмишдан қолган маданий меросни бутунлай йўқотиб юборишларига оз қолди. Аммо вақти келиб, бошқа халқларда бўлгани каби арабларда ҳам ўтмиш тарихларини ўрганиш эҳтиёжи тутилди. Юнонлар, римлилар, яҳудийлар, форелар ва бошқа қадимги халқларда ҳам биринчи тарих китоблари афсоналар, ривоятлар ва халқ дostonларидан иборат бўлган. Лекин араблар тарих майдонига чиққан пайтларида у халқларда давр талабига жавоб берадиган, ёзма аънамага асосланган тарих китоблари мавжуд эди.

Биринчи араб тарихчилари «ахборийлар» (хабарчилар) деб ном олдилар. Уларнинг қўл остида оғиздан-оғизга ўтиб келган оғзаки аънанадан бошқа материал йўқ эди. «Ахборийлар»нинг араб подшолари ҳақида, араблар ва форелар ўртасидаги муносабатлар ҳақида қолдирган маълумотларига ишонса бўлади, зеро кўпинча воқеалар бевосита шохидлар оғиздан олинарди.

Энг биринчи ахборийлар жумласига Убайд б. Шаря, Вахб б. Мунаббих, Мухаммад б. ас-Соиб ал-Калбий ва унинг ўғли Хишам б. ас-Соиб ва бошқалар қиради.

Убайд б. Шаря (вафоти 686 милодий) асли Сана шаҳридан бўлиб, у «Китоб ал-амсол», «Китоб ал-мулук ва ахбор ал-модийин», «Китоб ат-тижан фи мулук Химёр ва ал-Яман» китобларининг муаллифи ҳисобланади. Айниқса,

унинг «Китоб ал-мулук ва ахбор ал-модийин» китоби катта шухрат қозониб, ўрта асрларда кўп нусхаларда кўчирилганли. Убайдининг «ахборлари» турли-туман шеърлар, «иеролиёт» (Таврот ва бошқа яҳудий диний китобларидан олинган сюжетлар) руҳидаги афсоналар билан тўла бўлган ва оммада кенг кизиқиш уйғотган.

Айтишларича, Вахб б. Мунаббих (вафоти 728 й.) дастлаб яҳудий динида бўлган. Араб адабиётида кен тарқалган «иеролиётлар» шу муаллифдан бошланган, дейишқди. Вахб ахборлари нчида қадимги Яман, Нажрон христианлари ва уларнинг Зу Навос томонидан азобланиши ҳақида маълумотлар бор. У христиан руҳонийларнинг асарлари, хусусан, Байт Арнамли Семноннинг китобидан фойдаланган кўринад.

Куфалик машхур уламо Хишом б. ас-Соиб ал-Калбийини (вафоти 819 й.) ном маънода Жоҳилия даврининг биринчи ҳақиқий тарихчиси дейиш мумкин. У ўз асарларида биринчи бор манбалардан далил келтирган. Аммо кейинчалик маълум бўлишича, унинг кўп далиллари нотўғри бўлиб чиқди. Шунинг айтиш жонзқи, мазкур муаллифлар тарихий адабиётда «Қаҳтонийлар аънааси» деб ном олган мажмуани бошлаб берганлар. VIII аср-шимоллий ва жанубий арабларнинг вакиллари орасида олий ҳокимият учун курашнинг қизиган пайти эди ва асосан жанубий арабларга мансуб бўлган Қаҳтоний муаллифлари Яманнинг қадимги тарихини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилдилар.

Кейинги асрларда араб тарихий тафаккури ўз таракқиётининг юқори чўккиларига эришди, кўп жиндлик умумий тарих китоблари ёзилди. Бу китобларда воқеалар одатда Одам атодан бошланиб, то муаллиф яшаган вақтгача етказиларди. Ибн Хишом (вафоти 218 х.й.), Ибн Кутайба (вафоти 276 х.й.), ал-Якубий (вафоти 293 х.й.), ат-Табарий (вафоти 310 х.й.), ал-Масъудий (вафоти 346 й), Ёкут (вафоти 626 х.й.), Ибн ал-Асир (вафоти 650 х.й.), Абул-Фидо (вафоти 735 х.й.), Ибн Халдуи (вафоти 807 х.й.) ва бошқаларнинг китобларини варақлаган киши ислом тарихига оид маълумотларнинг нақадар муфассал ва аниқлигидан ҳайратланса, айтиш

вақтда бу китобларда исломгача бўлган давр қанчалик маъмулигидан ажабланади. Тўғри, бу муаллифларнинг биронтаси қадимги Арабистон тарихи бўйича махсус китоб ёзмаган. Қадимги Арабистон, хусусан, қадимги Яман бўйича энг кўп маълумот берган ўрта аср араб муаллифлари ичидан иккитаси ажралиб туради.

Ҳасан б.Аҳмад Ҳамдони (вафот 970-71 й. х. 350 й) бонка муаллифлардан фарқли ўлароқ қадимги Яман ёлгорлиқларини зиёрат қилган, уларнинг тарихий-географик баёнини ёзиш, муснад (жанубий араб) ёзувларидан бир қисминини ўқиб, шарҳ қилишга ҳаракат қилган. Ҳозирги замон араб тарихчиларининг (Жавод Али, Аҳмад Шарафиддин ва ҳоказо) ёзишича, ал-Ҳамдони қадимги яман тилининг грамматикасини билмаганлиги туфайли ёзувларни тўғри ўқий олмаган ва бунинг натижасида уларни нотўғри шарҳлаган.

Нашван б. Саид ал-Ҳимёри (вафоти 1177 милодий) ўзининг «Шамс ул-улум ва даво калом ал-араб мин ал-кулум» (Илмлар кўёши ва араб каломи билан жароҳатлардан даволаниш) деган китобида жанубий арабларга ҳос еўз ва ибораларни тўплаган, қадимги Яман тарихи ва тили ҳақида маълумотлар берган. Нашван б. Саидга ал-Ҳамдонийнинг таъсири кучли бўлган, ҳатто муаллифнинг эътирофи қилинишича, ал-Ҳамдонийнинг «ал-Иклил» асаридан бутун-бутун бобларни бироз қисқартириб кўчирган. Шунинг учун Нашванда ҳам худди ал-Ҳамдонийнинг хатолари қайтарилиши бежиз эмас.

Яна шуни қайд қилиш керакки, ўрта аср араб тарихчилари қадимги Арабистон тарихига онд маълумотларни асосан «Жоҳилия» адабиёти деб ном олган қадимги араб адабиётидан олганлар. «Жоҳилия» адабиёти оғиздан-оғизга ўтиб келган насрий ҳамда назмий асарлардан иборат бўлиб, тарихан у исломдан олдинги 1,5-2 - асрни ўз ичига олади. Фольклор шаклидаги бу адабиёт VIII-X асрларда араб филологлари томонидан тўпланган «Айём ал-араб» (наср) ва «Муаллақот» (назм) туркум тўпламлари шаклида бизнинг давримизгача етиб келган.

Хуллас, ахборийларнинг ислом арафасида юз берган воқеалар ҳақидаги маълумотларига ишонса бўлади, чунки бу хабарлар бевосита шохидлар оғзидан олинган. Аммо улар ёзган узоқ ўтмиш тарихи афсоналардан ва муболағалардан нарига ўтмади.

Жоҳилия шеърини масаласида эса умуман унинг ҳаққоний ёки ҳаққоний эмаслиги, яъни VIII-IX асрларда Аббосийлар халифалигининг турли шаҳарларида араб филологлари томонидан тўпланган шеърлар ҳақиқатан V-VI аср шоирларига мансубми ёки усталик билан қилинган тўқимами, деган муаммо ётади. XX асрнинг 20-йиллари англиялик шарқшунос С.Марголиус ва мисрлик олим Таха Хусайнлар бутун исломолди шеърини анча кейинги даврларнинг адабий маҳсули деб ҳисоблаган бўлсалар, академик Н.Ю.Крачковский акенича уни асл деб билди.

Назмий адабиётнинг ҳозирги ҳолатида жоҳилия шеърини батамом инкор қилиш мақсадга мувофиқ эмас, албатта. Жоҳилия даври асарлари ҳақиқатан ислом вужудга келишдан олдин муайян шоирлар томонидан ижод қилинган ва VIII-X асрларда уларни тўплаш ва таҳрир қилиш жараёнида араб филологлари томонидан жузъий ўзгартишлар киритилган деб қаралса, улардан манба сифатида бемалол фойдаланиш мумкин бўлади.

Ўтган асрнинг 50-60 йилларидан бошлаб миллий мустақилликка эриниш туфайли араб мамлакатларида маҳаллий тарихчи-олимларнинг ўз кўҳна тарихларига қизиқишлари кучайди. Натижада араб тилида кўплаб тадқиқотлар пайдо бўла бошлади. Уларнинг ичидан энг кўзга кўрингани - Ж.Алининг 1951-1959 йилларда нашр қилинган 8 жилдлик «Исломдан олдинги араблар тарихи»дир. Шу нарса диққатга сазоворки, муаллиф нафақат араб тилида, балки япон , лотин, сирёний ва ҳозирги замон Фарбий Европа тилларидаги мавжуд барча адабиётдан фойдаланган. Асарнинг ҳар бир жилдида исломдан олдинги араб жамиятининг муайян соҳаси тадқиқ қилинган. Масалан: 2,3, 4 -жилдлар - сиёсий тарих, 5 ва 6 -жилдлар - қадимги Арабистон динлари, 7-жилд - қадимги Арабистон тиллари ва ниҳоят 8-жилд - ижтимоий масалаларга бағишланган. 1970-1979 йиллар мазкур китобнинг

тўлдирилган янги нашри Бағдод ва Байрутда 10 жилда биров ўзгартирилган ном билан чоп қилинди.

Керакли адабиёт сифатида манбалардан, айниқса, жоҳилия шеърятидан кен фойдаланиб ёзилган Байрут ва Искандария университетларининг профессори Солим ал-Азизининг китобини ҳам алоҳида эслатиш мумкин. Унинг таълиқи, муаллифи ва тарихи Арабиёнинг қатта адабиётини тўғри тushунади. «Хеч шак-шуъҳасиз, - деб ёзди у муқаддимада, - арабларнинг қадимги тарихи умумараб ва айниқса, ислом динининг вужудга келиш тарихи учун муҳим мавзулардан ҳисобланади, зеро у бу тарихнинг асосий, ислом асрининг жуда кўп ижтимоий, иқтисодий ва маданий томонларини фақат қадимги тарихни ўрганилгандагина тафсир қилиш мумкин». Китобда Ҳасанийлар ва Лахмийлар давлати ҳамда Макка, Мадина ва Тоиф шаҳарларидаги исломдан олдинги вазият ёрқин берилган.

Машҳур араб тарихчиси ва ёзувчиси Журжий Зайдон ва мисрлик тарихчи М.М. Нофийларнинг XX аср боши ва ўрталарида қадимги Арабиё тарихи ҳақида ёзган асарлари деярли ярим аср араб дунёсида сеvimли китобларидан ҳисобланиб келди.

Араб тарихчилари Арабиё ярим оролининг айрим қисmlарини чуқур ўрганиш билан боғлиқ асарлар ҳам ёздилар. Булар жумласига А.Ҳ.Шарафиддин ва М.А.Бофакхларнинг қадимги Яман тарихи, А.И.Аш-Шарифнинг Макка ва Мадинага бағишланган китобларини киритиш мумкин.

Бир қатор араб тарихчи олимларининг қадимги Арабиё тарихи бўйича чоп қилинган лекциялари қисқа, илмий аппаратсиз ва асосан ўқув мақсадларига хизмат қилсада, манзарани тўлиғича тасаввур қилишга ёрдам беради.

Бундан ташқари араб мамлакталарида узок ўтмишни улуғлаш, идеаллаштириш руҳида кўплаб оммабон китоблар ёзилаяптики, улар тарихий фактлардан кўра кўпроқ ривоятларга асосланган ва илмий мақсадга хизмат қила олмайди.

д) ғарб сайёҳлари ва шарқишунослари

Қадимги Арабиё тарихини замонавий усулда ўрганишни ғарб шарқишунослари бошлаб бердилар. XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX аср бошларида Европа музейлари махсус Шарқ экзонатлари билан тўлиб-тоша бошлаган бир пайтда у ерда Арабиё ярим оролидан бирорта экзонат йўқ эди. Ҳали Арабиёнинг кашф қилмоқ даркор эди. 1762-1763 йил даниялик сайёҳ К.Нибур европаликлар ичида биринчи бўлиб Арабиёга сафар қилди. У олимлар эътиборини муснад ёзувларига қаратади. 1810-1811 йилларда Россия империясининг фуқароси У.Зестсен бир неча бор Яманга сафар қилган. Россияда бу сафарлар деярли из қолдирмаган бўлса-да, унинг Ғарбий Европага юборган қўлдаликлари асосида тўрт жилда китоб ёзилди. Бемаълум айтиш мумкинки, шундан сўнг Европада Арабиёга қизиқиш кучайиб кетди. Швейцариялик сайёҳ Л.Буркхард мусулмон кийимида Иброҳим б. Абдулло номи билан Ҳижозга борди. Ҳожилар сафида Макка ва Мадинага зиёрат қилиб, бу ҳақда китоб ёзди. Инглиз офицери Ж.Велстед Жанубий Арабиёга сафар қилиб, 640 химёрий (525 миллодий) йил ёзилган муснад ёзувидан нусха кўчирди.

Арабиёнинг кашф қилувчилар орасида деярли барча касб эгаларини учратиш мумкин эди. Француз аптекачиси Т.Арно 1843 йил Яманга зиёрат қилиб, ўз касби орқасида кўп қабилла шайхлари ва йирик арбоблар билан яқин муносабатда бўлишга эришди. Бундан фойдаланиб, у Ямanning ички районлари, жумладан Жауф ва Марибада анча муддат истикомат қилди. Арно жами 56 ёзувдан нусха кўчирди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Арабиёнинг ўрганишга бевоёнта шарқишунос олимлар киришдилар. Кўп ўтмай Жанубий Арабиё ёзувлари бир хил хатда ёзилган бўлса-да, (бу хат арабча муснад номини олгани бир неча бор қайд қилинди) улар маин, саба, қатабон, хадрамавт сингари ҳар хил лаҳжаларда эканлиги маълум бўлди.

Асли яҳудий, француз кўлёмалар ва нафис санъат Академиясининг аъзоси Жозеф Халеви ҳақида алоҳида тўхтаб ўтиш керак. У тиланчи-гадой қиёфасида Яманга кириб, мамлакатнинг деярли ҳамма ерларини кезди.

Ватанига қайтаркан, Халеви ўзи билан 686 нақшинкор ёзувдан нусха олиб кетди. 1872-74 йиллари бу олим «Осиё» журналида сафар хотиралари билан бир қаторда мазкур ёзувларнинг таржимаси ва шарҳларини бир неча туркумда нашр қилди. Австриялик олим Э.Глазер Халевидан ҳам ўтиб кетди. У тўрт марта (1882-84; 1885-86; 1887-88; 1892 йиллар) Яман ва Мадремавтининг турли қишлоқларига сафар қилди. Мариб, Сирва ва харобалари орасидан юзлаб ёзувларни топди. Э.Глазер ёзувлардан кўчирмалар олинганда хали ҳеч ким қўлламаган янги усуллар - нурга таъсирчан қоғоз ва тинче қолипларидан фойдаланди. Маҳаллий аҳолидан бир неча кишига бу усулларни ўргатиб, уларни хизматга ёллади. Бу буюк олим келтирган Арабистон ёзувлари Вена Миллий музейининг махсус бўлимида сақланади. Халеви ва Глазер тўплаган ёзувлар тўла нашр қилинган. Улар фанда СН ва RES шартли белгиларини олди. RES наشري кейин топилган ёзувлар ҳисобига ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Бир қатор европалик шарқшунослар Марказий ва Шимолий Арабистонни зиёрат қилганлар. Жумладан, Г.Воллин 1845 йил Наждга қилган сафари ҳақида китоб ёзган, машҳур голландиялик шарқшунос Снук Хюргронье 1885-86 йиллар Ҳижозда бўлиб, у ердаги ҳаёт ва ҳаж маросимлари ҳақида китоблар ёзди. Машҳур Нажд тезчопар отларига ишқивоз бўлган аёл Анна Блант 1897 йили Шимолий Арабистондан то Наждгача кезиб, 1883 йили Лондонда бу сафари ҳақида 2 жилдли китобини чоп қилди. Инглиз сайёҳи Ч.Лоти Шимолий Арабистон саҳролари, бадавийларнинг ижтимоий ҳаёти, одатлари билан қизикди. Унинг инглиз тилида 1888 йили чоп қилинган 2 жилдли китоби бошқа Европа тилларига ҳам таржима қилинган.

Сайёҳ ва олимларнинг Арабистонга қилган сафарлари шунчаки сайр бўлмагани, кўпинча уларнинг ҳаётлари қил устида турганини унутмаслик керак. Сэр Ричард Бартон мусулмон кийимида Абдулло исми билан Макка ва Мадинага зиёрат қилиб, бу ҳақда икки жилдли китоб қолдирди. Немис сайёҳи Х.Фон Малтзен эса Мағрибда бирмунча муддат яшаб, маҳаллий

лаҳжани ўргангач, мағрибий кийимда Маккага йўл олди ва сафар хотираларини китоб қилиб ёзди. Асли чехославакиялик сайёҳ Алойс Мусил Шимолий Арабистон, Ҳижоз ва ўрта Евфратни кезиб, 1926-30 йилларда Нью-Йоркда фактларга боғлиқ тарихий очерклардан иборат олти китоб чикарди. Арабистон ярим оролига бағишланган кўплаб китобларнинг муаллифи Б.Томас 1929 йил февралда тарихда биринчи марта Рубъ ал-Холи саҳросини кесиб ўтди. Инглиз арабшуноси Ж.Филбиннинг хатарли саргузаштлари бундан қолишмайди. У ислом динини қабул қилиб, ўзига Ҳож Абдулло Филби деб ном олди. Мамалякатни ўрганиш учун биронта европалик олим Филбидек имкониятга эга бўлмаган. У Саудия Арабистони мамлакатининг қироли Абдул Азизнинг мулозимлари сафидан ўрин олганди. Филбиннинг ярим аср бурун Арабистон ҳақида ёзган китоблари бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ.

XX аср ўрталаригача Арабистонга сайёҳ ва шарқшунослар одатда яқка-яқка келган бўлса, 50-йиллардан кейин бу ерга илмий-тадқиқот гуруҳлари кела бошлади. 1950-52 йиллари қадимги Яман бўйича йирик мутахассислар В.Филлипс, В.Олбрайт ва бошқалардан иборат гуруҳ «Инсонни ўрганиш Америка муассаси» номи билан Адаб ва Шимолий Яманда археологик ишлар олиб борди. 1960 йилдан бошлаб шу гуруҳга Оманда археологик қазилар билан шугулланди. 1962 йили бошқа Америка шарқшунослари гуруҳи Саудия Арабистонига иш олиб борди. Улар мамлакатнинг бир қанча районларини зиёрат қилиб, қадимги сопол идишлардан намуналар, самудий ва наботий ёзувларидан суратлар олдик, уларнинг ичида энг қимматлиси Тейма шаҳридан жануброқда Ғунайли тоғидан топилган ёзувлардир. Бундан ташқари тошга ўйилган араб худоларининг суратлари ҳам топилди.

Шуни айтиш керакки, тадқиқотлар кенгайган сари қадимги Арабистон тарихи ҳақидаги китобларнинг савияси орта борди. Баъзи китоблар ёзилганига бир аср ва ундан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, ўз кийматини йўқотгани йўқ. Шулар жумласига Кусан де Персевалнинг «Арабларнинг исломга қадар тарихи», Леоне Каэтанининг «Ислом солномалари»

китобидаги қадимги Арабистонга бағишланган муқаддима, Д.О'лерининг «Муҳаммаддан олдинги Арабистон» китобларини киритиш мумкин. Баъзи шарқшунослар қадимги Арабистоннинг муайян районига бағишланган асарлар ёздилар. Бу ўринда Р.Дюссонинг «Исломдан олдинги Шом араблари», Т.Нёлдекеннинг «Сосонийлар даврида форслар ва араблар», «Фассоний амирлар», Ротштейннинг «Шомдаги лахмийлар ҳудудаси» деб номланган китобларини эслатиш мумкин. Исломга қадар араблардаги диний ҳолатга бағишланган тадқиқотлар ҳам яратилди. Уларнинг ичида энг муҳими Ю.Вельхаузеннинг «Араб кўпхудоличилигининг қолдиқлари» китобидир.

Қадимги Арабистон тарихини ўрганишда қадимги тилларни билган тилшунос олимлар жуда катта хисса қўшдилар. Ф.Гоммель, Н.Родоканакис, Фон Виссман, К.Бистон, Ж.Рикманс, А.Грохман, В.Олбрайт, А.Жамм, М.Хёфнер, Ж.Пиреннлар қадимги мани, саба ва ҳадрамавт тилларида топилган эпиграфик ёзувларнинг аксариятини ўқидилар. Шу тўғрисида қадимги Яман давлатлари ҳокимларининг исмлари, ҳокимлик қилган йиллари ҳақида талайгина маълумотлар тўпланди. Ички Арабистонга қилинган юришлар, христианлар билан курашлар, Мариб йўғонининг таъмирланиши ҳақидаги муснад ёзувларининг бошқа манбалар билан қийслаш имконияти пайдо бўлди ва бунинг натижасида жанубий Арабистон ёзувлари аниқ ва ишончли манба эканлиги яна бир бор тасдиқланди.

е) рус ва совет тарихшунослиги

Рус ва совет тарих фанида асосий эътибор илк ислом ва ўрта аср араб маданияти тарихига берилган ҳолда арабларнинг исломолди давр тарихига иккинчи даражали мавзу деб қараб келинди. Шундай бўлсада, асримиз бошидаёқ машҳур рус арабшунослари томонидан ҳалигача ўз аҳамиятини йўқотмаган асарлар яратилди. Булар жумласига И.Ю.Крачковскийнинг жоҳилия шеъриятига бағишланган мақолалари, А.Е.Кримскийнинг халифат тарихи курсидаги исломдан олдинги даврга оид қисмларини киритиш мумкин.

Совет шарқшунослигида ислом ва исломолди тарихининг биринчи жиддий тадқиқотчиси сифатида академик В.В.Бартольдни эътироф этиш мумкин. 20-йилларда ёзилган мақолаларида ва айниқса «Мусайлима» номи асарига у ислом динининг вужудга келиш масаласини VI аср охири ва VII аср бошида Арабистонда юзага келган диний-сиёсий ҳаракат билан боғлади. Бартольд бу ҳаракатни «кўпхудолик ва яккахудолик» ўртасидаги кураш сифатида таърифлаб, у «фақат диний ғоялар соҳасида эмас, балки кўпроқ ижтимоий муносабатлар доирасида кечганлигини» таъкидлади.

Аммо 1925 йили академик В.В.Бартольд, бизнингча, бир хато фикрни илгари сурди. «Ҳамма динлар ичида, - деб ёзган эди у, - ислом ўз халқининг ўтмиши билан энг кам боғлангандир». Афсуски, бу фикр ҳалигача ўз тарафдорларига эга. Улар ислом дини асосан ўша вақтда Арабистонда тарқалган иуданизм, христианлик, зароастризм, яман монотеизми ва турли диний-фалсафий системаларнинг таъсири натижасида вужудга келган деб ҳисоблаб, унинг генезисини ўрганишда Муҳаммад пайгамбарнинг ҳаёти ва унга таъсир қилган муҳитни таҳлил қилишдан нари ўтмадилар. 30, 50-60-йилларда юз берган баҳсларда қатнашган кўп совет шарқшунослари ҳам ислом дини бир неча минг йиллик тарихий жараёнининг ҳосили сифатида VII аср бошида бадавний араблар эмас, балки ярим оролнинг ўтроқ аҳолиси, энг муҳими, пул-товар муносабатлари юксак даражада ривожланган Макка, Мадина каби шаҳарлари аҳолиси орасида вужудга келганини кўрсата билмадилар.

Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди, чунки совет тарихчи-арабшуносларидан биронтаси 60-йилларгача қадимги Арабистон тарихи билан маҳсус шугулланмаган. Балки буни манбаларнинг характери билан боғлаш мумкиндир. Бизгача етиб келган ёзувларнинг аксарияти сирёний (оромий) ёки муснад (жанубий араб) хатида битилган. Қандай бўлганда ҳам қадимги Арабистон тарихи бўйича биринчи жиддий асар муаллифи - йирик сиролог Н.В.Пигулевскаядир. 1941 йили у сирёний манбаларига асосланиб, VI аср арабларига бағишланган катта мақоласини эълон қилди. Кўп йиллар

давомида юнон, сирёний ва араб манбаларини чуқур ўрганиш натижасида Н.В.Пигулевская 1951 йили Византиянинг IV-VI асрлардаги ташқи савдоси ҳақида йирик монография нашр қилдики, унда Жанубий Арабистонга тааллуқли маҳсул боб бор. Шундан сўнг арабларнинг Эрон ва Византия билан муносабатлари олимани қизиқтирган етакчи масалалардан бири бўлди. 1964 йили унинг бу мавзудаги бир қанча тадқиқотларини бирлаштирган янги асари чиқди. Муаллифнинг ўзини ҳос новаторлиги шундаки, у араб кўчманчи қабилаларини ўрганиш билан чегараланиб қолмай, Арабистон ярим оролини тўлиғича - Ямандан тортиб Суриягача «Яқин Шарқдаги учинчи куч сифатида» тадқиқ қилишга ҳаракат қилди.

Шуни таъкидлаш жонзки, Н.В.Пигулевскаянинг асарлари, шарқ манбаларидан мўл фойдалангани учун бўлса керак, тарихга «европоцентристик» нуқтан назар билан қарашдан холидир. Н.В.Пигулевскаянинг, А.Г.Лундин, П.А.Грязневич, М.Б.Пиотровский, И.Ш.Шифман ва О.Г.Большаков сингари шоғирдлари ва ёш ҳамкасблари илмий йўналишларининг шаклланишида хизмати катта бўлди.

Таниқли тарихчи-арабшунос олим Е.А.Беляевнинг изланишлари асосан илк халифат даври билан чегараланди. Бу мавзудаги унинг қаламига мансуб энг машхур монография «V-VI асрларда Арабистон ва араблар» сарлавҳали боб билан бошланган.

60-80-йилларда совет арабшунос олимларидан катта гуруҳи бир қатор араб мамлакатларида илмий сафарларда бўлдилар. Улар ўрта аср араб кўлёмалари ва уларнинг нашрлари билан кенгроқ танишиш, қадимги яман ёзувларидан нусхалар кўчириш, дала кундаликлари олиб бориш имкониятига эга бўлдилар. Натижада бизни қизиқтираётган мавзуларда талайгина диссертациялар ёқланди ва китоблар нашр қилинди.

А.Г.Лундин асосан жанубий Арабистон ёзувларига асосланиб, ўнлаб катта ва кичик асарлар ёзди. Бемалол айтиш мумкинки, унинг тадқиқотлари совет сабошунослиги фанига асос солди. А.Г.Лундин Г.ва Ж.Рикманслар, В.Каскель, А.Бистон ва А.Жамм сингари кўзга кўринган гарб

сабошуносларининг таржималари ва изоҳларини ҳаққоний равишда танқид қилди ва кўп ҳолларда ўз талқинини берди. Аммо ўзининг «Жанубий Арабистон VI асрда» деб номланган дастлабки йирик асарида А.Лундин, бизнингча, хато равишда Ҳимёр давлатининг барпо бўлиш вақтини IV милодий аср охири билан белгилаб, бу фикрдан у кейинги асарларида ҳам воз кечмади. Жумладан, 1971 йили чоп қилинган «Сабо мукарриблари давлати» номи фундаментал китобида у Сабо давлати ҳукмини эр.авв. 115 йилгача эмас, балки то IV милодий асргача давом эттиради.

А.Г.Лундин илмий анжуманларда қадимги араб давлатлари ва ислом динининг ижтимоий илдивлари ҳусусида ҳам чиқишлар қилди.

П.А.Грязневич 60-80 - йиллар мобайнида дастлаб оддий таржимон, сўнг БМТ стипендианти ва, ниҳоят, етук илмий ходим сифатида Яманга сафарлар қилди. Шу аснода у 400 дан ортиқ хали ҳеч ким кашф қилмаган қадимги яман ёзувларини тўплади, жуда кўп археологик ёдгорликларни ўрганди ва катта тарихий-географик дала ишларини олиб бордики, уларнинг натижаси бир неча китобларни ташкил қилди.

1983 йили Яманининг Ҳадрамавт вилоятида совет-яман комплекс экспедицияси иш бошлаб, унинг аъзолари 5 йил давомида осорий, тарихий, тарихий-жуғрофий, этнографик ҳамда тилшунослик ва архитектура соҳаларида чуқур тадқиқотлар олиб бордилар. Бу тадбирнинг ташаббускорлари ва фаол катнашчиларидан бири П.А.Грязневич эди. Тўпланган маълумотлар пухта ишланиб, тўлиқ эълон қилинганча йўқ. Ҳозирча бу ҳақда дастлабки илмий ахборотлар қилинди, холос. Яманда араб тилида 2 қисмдан иборат «Қадимги ва ҳозирги Ҳадрамавт» номи билан мақолалар тўплами нашр қилинди. Унда П.А.Грязневич масъул муҳаррир ва бир неча мақолаларнинг муаллифи сифатида катнашди.

Қадимги Яман тарихини ўрганиш билан бир қаторда асосий ихтисослиги арабшунос-тарихчи бўлган П.А.Грязневич ислом динининг генезиси билан боғлиқ мавзуларда қатор асарлар ёзди. Бир неча ленинградлик таниқли исломшунос олимларнинг 1984 йили чоп қилинган

махус китобидаги жами 25 мақоладан 7 таси П.А.Грязневичга тегишлидир. Чамаси 80-йиллар бошида П.А.Грязневич ва СССР ФА Шарқшунослик институти Ленинград бўлими қошидаги Яқин Шарқ кабинети аъзолари ислом дини генезиси бўйича баҳсни янгитдан бошлашни мўлжалладилар. Хусусан, П.А.Грязневич Бартольд давридан бошлаб то 80-йилларгача совет тарихшунослигида бўлган ҳам бўйича бериб берилган барча фикрларни кескин танқид қилди ва бир ибора билан айтганда «исломнинг вужудга келиши ва тарқалиши жамоа-уруғчилик тузумини бошидан кечираётган жамият доирасида юз берди», деган тезисни илгари сурди.

Бу мавзу тадқиқотимиз доирасидан танқарида бўлсада, шунини айтиш жоизки, ленинградлик олимларнинг ислом генезиси масаласини тубдан қайта кўриш ҳақидаги фикрлари ҳеч қандай ижобий натижа бермади, зеро бу тадқиқотчилар ҳали ҳам формацион таълимот қобиғида қолаётганлари боис уларнинг низоий хулосалари объектив ва мантиқий бўлиши амри маҳол эди. Бизнингча, Арабистон ярим оролининг Яман, Ҳижоз ва ўтроқ аҳоли яшаган бошқа қадимий маданият ўчоқлари ҳали старлича ўрганилгани йўқ, талабга жавоб берадиган даражада манбашунослик базасига эга эмасмиз. Шундай экан, қадимги Арабистон тарихига оид мавжуд маълумотлар П.А.Грязневичнинг ислом «жамоа-уруғчилик тузуми доирасида» вужудга келгани ҳақида қатъий ҳукм чиқаришига асос бўла олмайди.

60-йилларнинг иккинчи ярмида қадимги Арабистон тарихи тадқиқотчилари сафига ёш, забардаст олим, М.Б.Пиотровский кўшилди. У 1965 йилдан 1984 йилгача Миср, Сурия, Иордания, Ироқ, Кувайт ва Яманга илмий сафарларда бўлди ва шунингдек, Ҳадрамавтда олиб борилган совет-яман комплекс экспедициясининг ишларида қатнашди. Истеъдодли арабшунос М.Б.Пиотровский бир неча йил Адандаги ижтимоий фанлар олий мактабида Яман тарихидан лекциялар ўқиди, Сана, Бағдод, Мосул, Басра, Кувайт университетларида айрим чиқишлар қилди, араб тилидаги кўп жилдли «Яман тарихи» китобини тайёрлашда қатнашди.

М.Б.Пиотровский қадимги ва илк ўрта аср Ямани бўйича кандидатлик сўнг докторлик диссертацияларини ёқлади, уларнинг мазмуни бир неча мақола ва монографияларни ташкил қилди. М.Б.Пиотровский илк ислом тарихи мавзуларида бир қатор мақолалар муаллифи ҳамдир. Зикр қилинган асарларнинг катта қисми араб тилига таржима қилиниб, Аданда босмадан чиқарилган.

Юқорида эслатилган Ҳадрамавт совет-яман комплекс экспедициясида қатнашган археолог Х.А.Амирханов Жанубий Арабистоннинг тош асри тарихига бағишланган докторлик диссертациясини ёқлади.

О.Г.Большаков асосан ўрта аср Яқин Шарқда ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тадқиқ қилиш билан машғул бўлсада, унинг Халифат тарихига бағишланган йирик монографиясида I-II боблар бизни қизиқтирган даврга тегишлидир.

Қадимги Арабистон тарихини ёритишда иврит, грек, лотин, оромий (сирёний) тилларидаги манбалардан энг кенг фойдаланаётган тадқиқотчи И.Ш.Шифмандир. Асли иқтисодий қадимги Юнонистон ва Рим тарихи бўлган бу олим исломдан олдинги Шимолий араб давлатларидан наботийлар ва тадмур ҳақида монографияларни ёзди. I-III милодий асрлар давридаги Сурия жамиятининг ижтимоий-иқтисодий тарихига бағишланган монографиясида И.Ш.Шифман илгари кўчманчилик тарзида яшаган арабларнинг бу пайтда Дамашк, Пальмира сингари йирик шаҳарларда муқим бўлиб қолганларини кўрсатди. Айниқса китобнинг Пальмирага тегишли қисмлари изланишларимиз йўналиши учун катта аҳамият касб қилди.

Айни вақтда шунини қайд қилиш керакки, И.Ш.Шифман яҳудий-исроил ва юнон-рим қадимги адабиётидан олинган наботийлар ва Пальмира тарихига оид баъзи маълумотларни мавжуд араб ёки қадимги Месопотамия ёзувлари билан қиёсламайди. Масалан, яҳудий анъанасига кўра Пальмиранинг асосчиси подшо Соломон (мил.авв. X аср) деб эътироф этган ҳолда бошқа манбага мувофиқ Тиглатпалассар (мил.авв. XI аср) давридаёқ бу шаҳар - давлати мавжуд бўлганини эслатмайди.

Вл.В.Полосин ибн ал-Калбийга оид 2 мақола ва «Китоб ал-Асном»нинг рус тилига таржимасини сўзбоши ва шарҳлар билан нашр қилди.

Москвалик олимлардан бевосита қадимги Арабистон тарихи билан Г.М.Бауэр ва Л.В.Негрятлар шугулландилар. Қадимги Яман ўзувлари бўйича бир неча мақола эълон қилгач, Г.М.Бауэр 1964 йили кандидатлик диссертациясини ёқлади. Унинг жанубий Арабистон ўзувларининг тилига бағишланган ажойиб монографияси босмадан чиқди. Л.В.Негрят ўзининг 1981 йил чоп қилинган монографиясини Шимолий ва Марказий Арабистонда кўчманчи чорвадорчилик билан шугулланган араб қабилаларида V-VII асрларда юз берган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар таҳлилига бағишлади.

Хулоса қилиб аўтганда рус тилидаги тарихий адабиётда қадимги Арабистон тарихига оид мақола ва монографик асарлар асосан 60 - 80 йиллар орасида пайдо бўлди. Аммо шу пайтгача Арабистон ярим оролининг исломдан олдинги даврини тўлиғича ёритган бирон асар ёзилгани йўқ.

Мустақиллик йилларигача ўзбек тилидаги тарихий адабиётда қадимги Арабистон тарихи махсус тадқиқ қилинган эмас. Йирик ўзбек исломшунос олимлари М.А.Усмонов ва Н.Иброҳимовларнинг Куръони карим билан боғлиқ илмий фаолиятларида мазкур мавзуга билвосита тегишли маълумотлар мавжуд. Охириги йилларда ушбу сатрлар муаллифи бевосита мавзу бўйича қатор илмий асарлар эълон қилди.

Маъруза 3. Арабистон яриморотидаги энг қадимги жамиятлар.

а) Арабистон тош ва бронза асрида

Ҳозирги пайтда у ёки бу мамлакат ерида энг қадимги инсон жамоалари қачондан бошлаб истиқомат қилган деган саволга жавоб беришда радиокарбон (ёки радиоуглерод) усули қўлланилади. Масалан, ҳозирги Эрон ерида инсон 50 минг йилдан бери яшаб келмоқда, деган хулосага келинди. Арабистон ярим оролида бу хусусда илмий ишлар ҳали деярли олиб борилгани йўқ. Шундай бўлсада, тош асри тарихи кейинги пайтларда бироз ойдинлаша бошлади.

Археолог Х.А.Амирхонов 1983-84 йиллари Ҳадрамавтда 20 дан ортиқ тош асрига оид ёдгорликларни топди. Улар орасида кўплаб тош қуроллар мавжудки, энг олдинлари олдувай (1 млн. йилдан ортиқ) ва ашель даврларига (1 млн. йилдан 80 минг йилгача) тааллуқли бўлса, махсус ов ва меҳнат тош қуроллари юқори палеолитга (35-10 минг йиллар) тегишлидир.

Шундай қилиб, археологларнинг Ямандаги изланишлари натижасида Арабистоннинг жанубида инсон тош асрининг барча даврида яшаган деган хулосага келинди. Бу қашфиётлар яна шунини кўрсатадики, Арабистон жанубида яшаган энг қадимги аҳоли шарқий Африка аҳолиси билан бир хил қуролларни ишлатган. Аммо кейинчалик негадир Ҳадрамавт ўз тараққиётида орқада қолди. Далил сифатида шунини айтиш мумкинки, вулканий шишадан (обсидиан) тайёрланган ўткир қуроллар Ўрта денгиз хавзаси ва Шарқий Африкада мил.аввал III минг йилликда кенг тарқалган бир пайтда Ҳадрамавтда улар фақат I минг йилликда жорий бўлди.

Тош асрига оид қуроллар ярим оролининг бошқа районларидан ҳам, жумладан Шарқий Арабистондаги Давадми, Катарнинг Увайнат Али ва Даххон деган жойларидан топилди. Мутахассисларнинг фикрича, ҳозирги Баҳрайн ороли ва Шарқий Арабистон соҳили Европада музлик йиллари ҳукм сурган пайтларда (мил.авв. 50 минг йилликлар) табиий шароитига кўра ҳозирги Юнонистонга ўхшаш бўлган. Ерлари ўрмонлар билан қопланган, аҳолиси асосан овчилик билан шугулланган. Баҳрайдан топилган кўплаб

гранит қуроғлар хайвонларни овлаш ва, айниқса, балиқларни тилимлашда ишлатилганлиги кўриниб турибди. Баҳрайдан мил.авв. 12-10 минг йилликларга тегишли, чорвачилик асрининг охири ва дехқончиликка ўтишда ишлатилган гранит тошдан ясалган найза учлари ва пичоқлар топилди. Бу тош қуроғлар шу даражада силликланган ва ўткирланган эдики, улардан бемалол дон ва ўтларни ўришда фойдаланиш мумкин эди.

Баҳрайдан ҳозирги кунда кум тепалиқларидан иборат 100 мингга яқин қадимги қабрлар бор. Шундан бирида иккита бутун инсон скелети топилди. Иккала мурда ҳам юзини қичиқар томонга қаратиб, ўнг бикинига ётқизиб кўмилган. Бундай одат мил. аввал III минг йилликда Месопотамияда ҳам бор эди⁴. Қадимги Мисрдаги синғари Баҳрайдан ҳам мурда билан бирга хайвонлар, кулол идишлар ва қимматбаҳо нарсалар кўмилган. Бу эса қадимги Баҳрайнлиларда ҳам нариги дунё тушунчаси бўлганлиги ва у дунёда қайта тирилишга ишонганликларидан далолат беради. Топилган буюмлар ичида туяқуш тухуми шундай шаклда кесилгандики, ундан коса ёки пиёла сифатида фойдаланилгани кўриниб турибди⁵.

Баҳрайн кум тепалиқлари - қабрларнинг сони ниҳоятда кўп эканлигини мутахассислар қуйидагича изоҳлайдилар. Аҳоли асосан Шарқий Арабистонда яшагану, мурдаларни Баҳрайдан дафн қилган. Бу қабрларнинг аксарияти мил.аввал 3000-1500 йилларга тегишлидир. Абу Дабининг Умм ан-Нор деган жойида қазилган қабрлар ҳам мил.аввал 3000 йилларга таалуқлидир.

1958-1963 йиллари даниялик археолоғлар Кувайтга қаршли Файлака оролида қазилар олиб бордилар. У ерда топилган биноларнинг харобалари ва манзил буюмларининг қолдиқлари ҳам мил.аввал III минг йиллик билан саналанади. Форс кўрфазидаги бу ва бошқа ороғлар кемачилар ва савдогарлар учун муваққат истироҳат жойи хизматини ўтаганлиги аниқланди⁶.

Арабистоннинг гарбий ва жанубий районларидаги тоғларда жуда кўп горлар сақланиб қолган. Қадим замонларда аҳоли улардан манзил, қабристон,

муқаддас жойлар сифатида фойдаланган. Аммо бу горлардаги нарсалар қадим замонлардаёқ талапани туфайли бизгача қолдиқлар деярли етиб келмаган.

Тош ва бронза асридан топилган ашёлар қанчалик оз бўлмасин, улар Арабистон аҳолиси ўша узоқ ўтмишда танки олам билан, айниқса Месопотамия, Шом, Ўрта денгиз соҳили Африка қитъаси ва Ҳиндистон билан алоқада бўлганлигини кўрсатади. Хусусан, ҳозирги Ироқ ва Сурия Арабистон ярим оролининг узвий давомидир, яъни қадимги аҳоли учун бу ерларда ҳеч қандай чегара бўлмаган. Ҳатто мутахассислар ҳозирги Ливан ерларида ўрнашиб қолиб, бутун Ўрта денгиз соҳилини ўзлаштирган машҳур финиқийлар асли Баҳрайнлилардир, деб ҳисобламоқдалар.

Ироқ ва Шомга яқин ерларда яшаган араблар ҳақидаги энг қадимги маълумотлар Шумер, Акқод ва Оссур ёзувларида учрайди. Аммо бу ёзувларда улар у ерларнинг қўчманчи аҳолиси сифатида эслатилган. Ироқ ва Шомда вужудга келган энг қадимги давлатларнинг ҳокимлари ўзларининг жанубий чегараларини хавфсизликда сақлаш учун араб қабилаларининг бошлиқлари билан муроа қилишга мажбур бўлганлар. Бу ҳокимлар араб қабилаларига Фрот дарёси ва Шомнинг экин экиладиган ерларидан нарига ўтишга имкон бермаганлар.

Арабистон Сино ярим ороғли орқали Миср билан ҳам туташдир. Антик авторлар Геродот ва Плинийларнинг ёзишича, Синодан шарқда араб қабилалари яшаб келган. Бундан ташқари антик авторлар Қизил денгизни Араб кўрфази (Синус-Арабикус) деб атаганлари ҳам бежиз эмас, кўринади.

Ниҳоят, Месопотамияга жануб томондан туташ бўлган Форс кўрфазининг гарбий соҳили - Шарқий Арабистонга алоҳида тўхтаб ўтмоқ керак. Маълумки, қадимги Месопотамия тарихи Шумер, Акқод ва Оссурия миҳхат ёзувлари асосида инсбатан пухта ўрганилган. Ана шу ёзувларда Дилмун, Маган (Макан) деган жой номлари кўп марта учрайди.

б) Дилмун

Даниялик археологлар Бахрайнда Барбар ибодатхонаси (мил.аввал 3000 йилга тааллуқли) ўрганганларида у ерда муқаддас қудуқ мавжуд бўлганига эътибор бердилар. Аҳоли бу қудуқ сувидан диний маросимлар учун фойдаланган. Худди шу экспедиция Бахрайнда мил.аввал 2500 йилга тегишли шаҳар қолдиқларини қазини ишларини олиб борди. Шаҳар салкам 5 метр баландликдаги девор билан ўралган, тошдан қурилган. Шаҳар ичида алоҳида қалъа ва унинг дарвозаси топилди.

Урук подшоларининг учинчи сулоласидан бўлган Лугал-Заггеси (мил.аввал 2400-2371 й.) юришлари ҳақида хикоя қилувчи бир матнда ушн Қуйи денгиз (Форс кўрфази) ва Юқори денгиз (Ўрта денгиз, бошқа тахминга кўра Ван кўли) гача ерларни босиб олгани айтилади. Шаррукин, яъни Одилакаби билан маълум бўлган Аккод подшоси Саргон (мил.аввал 2371-2316 й.) ҳам Жанубий ёки Қуйи денгиз қирғоғини босиб олгани ҳақида ёзув қолдирган. Бу маълумотлар Дилмун ҳақида эъқлиги маълум бўлди.

Ур матиларида айтилишича, у ердан Дилмунга бир неча кемаларда кўплаб моллар олиб берилган ва катта фойда билан қайтилган. Дилмун савдогарлари ҳам ўз навбатида Ур молларини Ҳиндистон ва Шарқий Африкага, у ердан олинган металл, ёғоч, атир сингари сердаромал молларни Урга элтиб сотганлар. Дилмун савдогарлари Урда ушр (ўндан бир) солиқ тўлаганлари маълум.

Мил.аввал III-II минг йилликларда Дилмун халқаро бозор ва йирик транзит савдо пункти ролини ўйнаганлигига далиллар кўп. Ур шаҳридаги Нингал ибодатхонасидан 8 лавҳа топилган. Уларнинг кўпчилигида ёзилган санаси кўрсатилган: мил.аввал 1907-1871 йиллар ораси. Ана шу лавҳаларда Дилмундан Урга келтириб Нингал ибодатхонасига ҳадя қилинган қуйидаги қимматбаҳо молларнинг номлари бор: мис, балиқ кўзи (марварид, дур), оқ маржон, фил суяги, тошбақа косаси, сурма ва ҳоказо. Мил.аввал 2027, 2026, 2024 - йилларга тегишли бошқа лавҳаларда Дилмундан келтирилган бир неча партиядо, жами деярли 20 тонна вазнли мис қийматига яраша Урдан жун олиб кетилгани қайд қилинган. Лавҳаларда келтирилган исмларга қараганда

Дилмулни савдогарлар Урда узок вақт истикомат қилиб, катта савдо ишларини бажарганлар.

Даниялик археологлар қаниф қилган Бахрайндаги биргина Барбар ибодатхонасининг майдони бугун Ур шаҳри майдонининг ярмича келади. Агар Ур шаҳри Месопотамиянинг энг йирик шаҳарларидан бири бўлгани эъобатга олинса, Дилмунын кўламини тасаввур қилиш қийин эмас. Албатта, Дилмунын бойлиги, унинг равиқини кичкинагина орол таъминлай олмас эи. Нишурдан топилаган 278 қатордан иборат «Энки ва Нишурсаг» номини олган номдада сув худоси Энкининг Дилмунга аталган дуоси масалани бирмунча ойдинлаштиради:

«...Тукрини мамлақати сенга (яъни Дилмунга) олтин келтирсин:

- Мелухха мамлақати (Ҳиндистонда) сенга сердолик тоши ва кемачилик учун ёғоч келтирсин;

- Мархашни мамлақати сенга қимматбаҳо тошлар, биллур келтирсин;

- Маган (Ўман) мамлақати сенга кўн мис, диорит ва бошқа тошлар келтирсин;

- Денгиз ортидаги ўлка (шарқий Африка бўлса керак) сенга фил суяги келтирсин;

- Заламгир мамлақати (?) сенга жун келтирсин;

- Элам мамлақати сенга жун ва солиқлар келтирсин;

- Муқаддас Ур ... сенга дон, қунжут мойи, муҳташам ва нозик матолар келтирсин;

- Денгиз поёнлари сенга фаровонлик келтирсин;

Шаҳар - манзиллари ажойиб!

Дилмун - манзиллари ажойиб!»

Месопотамияда Аккод давлатининг юксалиши ва Ур нуфузининг пасайиши Дилмунга салбий таъсир қилди. Хаммурапи (мил.аввал XVIII аср) пайтида умуман Дилмун тилга олинмайди. Оссурия ҳокимлари Месопотамияни бирлаштиргач, улар яна Форс кўрфазига ўз нигоҳларини қаратдилар. Оссурия подшоси Тукульти-Нинурта (мил.аввал 1224-1208) ўз

давлати таркибига «кунчиқардаги Қуйи денгизни» кўшганини фахр билан ёзиб қолдирган.

Мил.аввал VIII-VII асрларда Дилмун яна тикланган, равнак топган кўринади. Хар қалай, Саргонидлар даврига тегишли ёзувларда Дилмун номи кўп марта тилга олинган. Синнахороб таъкидлашича, у Бобилни тобе қилгач, Дилмунни кўшиб олишга азм қилиб, у ерга ўз элчисини юборган. Орол подшоси Синнахороб ҳукмронлигини тан олишга рози бўлган ва жузья юборган. Ашшурбанипал пайтида ҳам Дилмун унга тобе ерлар жумласига кирган. Шу залда Дилмун Ахамонийлар ва Селевкийлар ҳукми остида ҳам бўлиб келди. Селевкийлар ҳукми туғач, Дилмунида қандайдир фожиа юз берган ва аҳоли уни ташлаб кетган кўринади.

Антик авторларда Дилмун Тилос номи билан берилган. Плиний Тилосни лаъл ўлкаси деб атаган ва уни қирғоқдаги машҳур Герра шаҳри қарнисидаги орол деб васф қилган.

Ҳозирги пайтда кўпчилик мутахассислар Дилмунни Баҳрайн ороли ва унга яқин бўлган Арабистоннинг шарқий соҳили билан айнан бир деб қарамоқдалар.

Дилмун тарихини батафсил ёритиш учун албатта, маълумотлар етарли эмас. Лекин Шумер, Аккод ва Оссурия манбаларидан шу нарса аниқ кўриниб турибдики, мил.аввал III минг йилликда Арабистон ярим оролининг шарқий қисмида ўзига хос цивилизация ўчоғи вужудга келган. Тузумига кўра, бу жамиятлар шаҳар-давлатлардан иборат бўлган (қадимги Шумердаги Ур, Ниппур, Урук, Лагаш ва бошқа шаҳар-давлатлари сингари). Бу давлатлар аҳолисининг асосий машғулотни савдо, кемачилик, балиқчилик, денгиз тубидан лаъл қидириш, булоқ сувларидан фойдаланиб, томорка деҳқончилигини олиб бориш бўлган. Бундай идора усули ва ҳаёт тарзини табиатнинг ўзи тақозо қилган. Бу ерда деярли ёгингарчилик бўлмайди, бирорта оқар дарё йўқ. Аҳоли, асосан хўжалик юритиш мумкин бўлган баъзи жойлардагина кичик-кичик жамоа бўлиб яшаган. Месопотамия ёки Мисрдаги сингари марказлашган давлат тузиш учун бу ерда имконият йўқ. Ҳоким

одамга кичик бир шаҳар ёки бир жамоани бошқарган. Шунинг учун ҳам бу жамиятлар кетма-кет шумерлар, аккодлар ва оссурийларга осонгина «ем» бўлган.

Кўпчилик ёзувларда Дилмун қандайдир муқаддас жой сифатида тасвирланган. Шумер ва Аккод жамиятларида Дилмун ҳақида диний ривожлар кенг тарқалган. Машҳур «Энки ва Энхурсаг», «Гилгамеш» афсоналаридаги воқеалар Дилмун билан боғлиқ. Бир Бобил матнида Нардесу деган жой номи зикр қилинган. Иврит (қадимги яҳудий) тилида Нардес, арабчада Фирдавста деген келадиган бу жой Дилмуinning бошқача номидир. Шу асосда баъзи олимлар Тавролда зикр қилинган «Жаннат Адам»ни Дилмун билан таққослайдилар. Айниқса шумер эник ноъмалари ва афсоналари Дилмунига таъриф беринда ажралиб туради: уларда Дилмун «гуллаб-яшнаган», «ёруғ», «худолар учун жаннат», «хар қандай касал ва ҳатто ўлимдан фориғ», «муқаддас ўлка» сифатида тасвирланган.

Бу фактни фақат Дилмуinning Шумер учун қатъи аниқлик ахамиятга эга бўлганлиги билан тушунириш камлик қилади. Археологлар томонидан тасдиқланган Дилмун-Шумер иктисодий алоқалари ёзув пайдо бўлган пайт (Жемдет Наср маданияти), яъни мил.аввал III минг йилликнинг бошларига тўғри келади. Юқорида зикр қилинган мифологиянинг келиб чиқиши эса ундан анча илгари. Бу чингалини ечишга Баҳрайн оролининг ўзи қисман кўмаклашди. Гап шундаки, бугунги кунда ҳам бу оролда нодир, камдан-кам учрайдиган манзарани кўриш мумкин: атроф-муҳит асосан саҳродан иборат бўлганига қарамай ора-сира чаман боғлар, хурмо дарахтлари билан тўла ўрмон, жўшқин чучук сувли булоқлар учрайди. Одамлар маҳаллий воҳаларни суғориб турган сув қаердан келаётганини билмасдилар ва, табиийки, худонинг марҳамати, деб тушунардилар.

Баҳрайн воҳаларининг жумбоғи яқиндагина очилди. Геологлар аниқлашича, ер ости сувларининг сарчанималари Баҳрайдан 500-700 км гарбда жойлашган экан. Бу - Арабистон ярим оролининг тоғли районлари Ҳижоз, Асир, Нажд, Шимолий Яманга тўғри келади. Маълумки, бу районлар

муссон мавсумларида ёмгирга тўяди. У ердан ёмгир сувлари тоғ жинсларининг қиялигига мувофиқ равишда ернинг нам саклайдиган қатламлари узра жануби-шарқий ва шарқий йўналишларда Форс ва Ўмон кўрфазларининг қирғоқларига қараб интилади. Ер ости сувларининг сатхи юқори босимли бўлганлиги учун Кувайт ва Ўмондаги унча чуқур бўлмаган қудуқлар бу сатҳга етиш имкониятини беради. Шунингдек, босим кучлилиги натижасида ер ости сувлари ўз-ўзидан Арабистоннинг шарқий қирғоқларидан, Бахрайн ороли қирғоқларидан ва ҳатто денгиз тубидан булок бўлиб чиқади. Бундан салкам беш минг йил аввал ёзилган «Гилгамеш ҳақидаги афсона»да «худодлар ёрлакаган Утиаништим» деган киши Гилгамешга «абადийлик», яъни ўлмаслик ато қилувчи бир гиё - ўт фақат Дилмун деган жойда, денгиз тубида ўсажагини айтганида «жон» бор экан!

Бу ҳам ҳали жумбоқнинг тугал ечими эмас, шекилли. Охириги археологик тадқиқотларга қараганда мил.аввал V минг йилликнинг охири - IV минг йилликнинг бошида Арабистоннинг шарқий соҳилида (Бахрайн-Дилмунни ўз ичига олган ҳолда) ва Месопотамиянинг жанубида Убайд маданиятига мансуб илк деҳқончилик билан шугулланган қабилалар яшаган. Ҳар қалай, улар фойдаланган қулол идишларининг қолдиқлари айнан бир хил. Археологлар Убайд маданиятини Шумер маданиятидан бевосита олдин ўтган, яъни унинг ўтмишдоши деб ҳисоблайдилар. Агар Убайд маданиятининг асли ватани жануброқда, яъни шарқий Арабистонда эканлиги эътиборга олинса, Шумер мифологиясида Дилмун (Бахрайн) жаннат макон жой сифатида эъзозланганини инсонда илк ватанга нисбатан абადий сақланадиган эзгу хиссиёт деб тушуниш осон бўларди.

в) Макан (Маган)

Қадимги Месопотамия ёзувларида кўпинча Дилмун сўзидан сўнг Макан ёки Маган деган жой номи тилга олинади. Бундай ёзувларнинг энг қадимгиси Акқод подшоси Саргонга (мил.аввал 2371-2316) тегишли. Унда «Акқод юртларига Мелуххадан кемалар, Макандан кемалар, Дилмундан кемалар келади», дейилган. Кейинги Акқод подшоси Маништусу (мил.аввал

2306-2292 йй.) Ўрон соҳилидан Арабистон соҳилига ҳарбий денгиз экспедициясини юборганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Гўё унинг кемалари қирғоққа етиб келганда, унга қарши 32 шаҳарнинг подшоси куч тўнқалганмиш, аммо Акқод уларни етиб, ўзига бўйсулдирганмиш. Шу туфайли Акқод қумуш қонларига эга бўлганмиш. Қўйи денгизнинг жанубидани тоғлардан олинган тошлар Ўсиш худоси шарафига қурилган ҳавкаларга интилатилганмиш. Агар бу «хабар» рост бўлса, Қўйи денгиз жанубидани тоғлар Ўмон тоғларига тўғри келади, босиб олинган ўлка эса - Ўмондир. Маништусунинг ўғли Нарам-суэн (мил.аввал 2291-2255й.) хайкалданги ёзувда у Макани бўйсулдиргани, унинг подшоси Манудану устидан талаба қозониб, уни асир қилгани ҳикоя қилинади. Балки Маништусу томонида босиб олинган Маган аҳолиси қўзғолон кўтаргандир, унинг ўғли Нарам-суэн эса жазо экспедицияси юборган бўлиши мумкин.

Урнинг III династияси ҳокимларидан Шулгига (мил.аввал 2095-2048 й.) тегишли матида Маганда кемасозлик ҳунари мавжуд эканлиги айтилан. Дарҳақиқат, бу ҳунар Арабистоннинг шарқий соҳилида жуда қадимдан маълум бўлган; шунинг учун ҳам бу ердан чиққан савдогарлар денгиз орқали Ҳиндистондан Месопотамиягача сузиб юрганлар. Шуниси қизиқки, Ўмон соҳилида ҳеч қандай даромат келтирмасе-да, ҳозирги кунда ҳам елканли кема қуриш ҳунари давом этиб келяпти.

Лагаш II династиясининг патесиеси Гудеа (мил.аввал 2144-) берган хабарда Магандан хайкаллар қуриш учун тош келтирилгани айтилан.

Маканнинг географик ўрни ҳақида кўплаб тортитувлар юз берди. Охириги пайтда кўпчилик мутахассислар уни ҳозирги Ўмон султонлиги ва қисман Бирлашган Араб амирликларининг жанубий қисми билан белгиламоқдалар.

Месопотамиядан топилган савдо муомалаларига оид кўплаб ёзувларда қасрдан қандай мол келганлиги аниқ кўрсатилган. Тошлар рўйхатида «диорит Макандан», металллар рўйхатида «мис Макандан», ёғочлар рўйхатида хурмо ёғочи «Дилмун, Макан ва Мелуххадан» дейилган.

Маканнинг Ўмон эканлигига химиклар кескин далил бердилар. Месопотамияда мил.аввал III-II минг йилликларда ишлатилган мис буюмлари химиявий таҳлил қилинганда уларнинг таркибида 0,2-0,3 фоиз никель борлиги аниқланди. Одатда камдан-кам ҳолатларда мис рудасига никель аралашган бўлади. Аммо худди шундай нисбатдаги мис рудаси Ўмон территориясидаги, аниқроғи ҳозирги Абу Даби ва Ўмон чегарасидаги Бурайми воҳасидан бошланиб, то Москат киргоғидаги Эс-Сохар портигача чўзилган қадимги мис конларидан топилди.

Нихоят, III минг йилликнинг охирларида Шумер ва Аккод давлатларида диорит тошидан кенг фойдаланганлиги маълум. Месопотамиянинг ўзида бу тош ҳеч қачон бўлмаган. Уни қаерлардандир узок юртлардан келтиришарди. Эндиги пайтда аниқ тасдиқландики, диорит ва таркибан унга яқин турдаги тошларнинг жуда катта захиралари Ўмон-Маканда мавжуд бўлган. Макан-Шумер савдо алоқалари III минг йилликда гуллаб-яшнагани ҳақида маълумотлар кўп. Аммо II минг йилликда Шумер шаҳар давлатлари кулаб. Бобил давлати барпо бўлгач, Макан эътибордан четда қолди.

г) Араблар ва Оссурийлар

Арабистон ярим оролининг шимолида Ироқ ва Сурия чегараларига яқин ерларда қадим замонлардан буён араб қабилалари истиқомат қилиб келган. Аккод подшоси Нарам-суен (мил.аввал 2291-2255й.) Бобилга яқин жойда «Арибу» деган аҳоли яшаган ерларни босиб олгани ҳақида хабар қилади¹⁹. Шубҳасиз, бу аҳоли кўчманчилик тарзида яшаган ва давлат ҳокимиятига эга бўлмаган. Тавротнинг «Судьялар» китобида айтилишича, мадйанийлар ва бану машриклар исроилликларнинг галла ва чорва молларини тортиб олганлар. Улар кўкқисдан ҳужумлар қилганлар, ўзлари билан чодирларини олиб юрганлар; «одамлари ва туялари беадад, чигирткадек ёпирилганлар». Бу ерда зикр қилинаётган «мадйанийлар» аслан Ҳижоздан бўлиб, улар Исроилга кўшни Қизил денгиз киргоғидаги Мадян деган жойда ўрнашиб қолгандилар. Тавротнинг юқоридаги ривоятини мутахассислар мил.аввал XI асрнинг биринчи ярмига мансуб, деб

ҳисоблайдилар. Бану Машрик ҳам шу сингари араб қабилаларидан бўлиши керак.

Шимолий араблар ҳақида Оссурия ёзувларида нисбатан кўп маълумотлар бор. Арабларга оид биринчи ишорани Оссурия подшоси Салманасар III та тегишли ёзувда учратамиз. Бу ёзувда айтилишича, Салманасар (мил.аввал 858-824) ҳукмининг олтинчи йили Дамашк подшоси арамейлар подшоси, Иеронд подшоси ва бир араб қабиласининг бошлиғи Жандиб иштирокида тузилган иттифок устидан галаба қозонган. Бу матндаги «араб» атамаси ҳам кўчманчи, бадавний маъносига эга. Гап шундаки, мил.аввал олдинги пайтларда «араб» сўзи фақат кўчманчи ҳаёт тарзида яшаган арабларга нисбатан ишлатилган. Ҳозирги замон араб адабий тилида бу маънода «аъробий» сўзи ишлатилади. Ўтроқ ҳаёт кечирган араблар эса ё яшаган жойларининг номи билан ёхуд шуҳрат қозонган лақаблари билан аталардилар. Юқоридаги ёзувга қайтсак, унда шундай сўзлар бор: «Қурқур - подшолик пойтахти, мен унга зарар етказдим, мен уни вайрон қилдим, мен уни ёқиб ташладим; 1200 арава, 1200 отлик, Араб соҳибни (эгаси) Ҳаддоднинг 20000 аскарни Арабни Жандибнинг 10000 туяси ... 12 подшо менга қарши чиқди...». Албатта, рақамларда катта муболага бор. Бундай муболага қилиш ўтмишда ҳаммага расм бўлган.

Салманасар III жанубга қилган юриши ҳақида ҳам хабар беради. У халдейлар ўлкасини ишғол қилгач, яна жанубга юришда давом этиб, «Аччик» денгизга (Нар Маррату) чиқади, у ердаги аҳолини бўйсундиради. Афтидан, бу ерда Форс кўрфази ҳақида гап кетаётган бўлса керак. Салманасар ҳозирги Кувайт ерларигача етиб келганга ўхшайди.

Янги Оссурия давлатининг асосчиси Тиглатпалассар (мил.аввал 745-727) ҳукмининг учинчи йилига тегишли ёзувда унга Арабининг бошлиғи Забиби деган аёл жон солиғи (жузья) тўлаганлиги хабар қилинади. АҚШ да истиқомат қилган асли чех олим Мосилнинг фикрича, бу аёл Думат ал-Жандал (Ҳижознинг шимоли) районида кўчманчилик қилган Қейдар қабиласининг ҳам қоҳинаси ҳам бошлиғи бўлган. Матндаги Забиби арабча

кенг тарқалган исм Забибага тўғри келади. Худди шу подшо хукмининг 9 йилида бошқа араб қабиласининг бошлиғи Шамси исмли аёлини бўйсундирганини хабар қилади. Матннинг мазмунига қараганда Шамси Оссурияга қаршилик кўрсатган Дамашк подшосига ёрдам берган. Бу ёзувда ҳам муболагали рақамларни учратамиз: Шамси бу жангда гўё 1100 киши, 30 минг туя, 20 минг чорва молдан айрилган. Тиглатпассарнинг шу матнида бундан ташқари унга солиқ тўлаган бир қанча бошқа қабилалар зикр қилинган: Масъа, Тима, Саба, Хаяпа, Батана, Хатти, Идибаил. Мил.аввал 738 йили Тиглатпалассар Ғазза шаҳрини ишғол қилгани маълум. Юқорида зикр қилинган қабилалар шу районга яқин ерларда кўчманчилик қилган араб қабилалари бўлса, эҳтимол.

Саргон II (мил. аввал 722-705) ўз хукмининг еттинчи йилида Тамуди, Ибодиди, Марсимани, Хаяпанинг адабни бергани, уларни мағлуб қилгани ва улардан қўлга тушганларини Самарияга кўчирганини хикоя қилади. Бу хабардан сўнг у Ариби маликаси Шамсидан, Масури малики Пирьудан ва Сабаъли Ятаъамардан жузя келганини эслатади²³. Қабилаларнинг номларидан кўришиб турибдики, жанглар Арабистоннинг шимоли-ғарбида юз берган ва Оссурия қўшинлари шимолдан, яъни Фаластиндан бостириб келган.

Синнахороб (мил.аввал 705-681) ҳам қисқа муддатга бўлсада шимолий араб қабилаларидан бир нечасини бўйсундирган кўринади. Геродот уни «араблар ва оссурийлар подшоси» деб бежиз атамаган²⁴. Ассархаддон (мил.аввал 680-669) туздирган матнда ўзининг ва отаси Синнахоробнинг ишлари ҳақида хикоя қилиб, отаси, жумладан «ариби»ларнинг қалъаси «Адомату»га (Думат ал-Жандал) ҳужум қилгани, арабларнинг бут-санамларини қўлга тушириб, ўз пойтахтига юборгани, арабларнинг маликаси Искалатту ва амири Табвани асир қилганини эслатади. Мосилнинг фикрича, Думат ал-Жандал араблари Оссурия ва Бобил урушида Бобил томонида қатнашган ва Бобилни енггач, Синнахороб арабларни таъқиб қилган²⁵. Синнахороб вафотидан сўнг Ассархаддон тахтга ўтирди. Ўз хукмининг

бешинчи йилида, яъни (мил.аввал 676 й.) у «Вазу ва Хазу» да яшаб турган саккизта араб қабиласига ҳужум қилди. Кўнчилик мутахассисларнинг фикрича, бу қабилалар Води Сарҳонда нетикомат қилган.

Оссурия қанчалик кучли империя бўлмасин, қўшни араб қабилалари унга инебатан пассив мавқеда турмаганини кўраемиз. Ҳар қандай қулай фурсатдан фойдаланиб, улар Оссурия ерларига ҳужумлар уюштирганлар. Масалан, Ашшурбанипал (мил.аввал 669-631) ёзувларидан (маълумки, унинг «кутубхонаси»да 20 мингдан ортиқ миҳхат ёзувли лавҳалар сақланган) бизга аёнки, Бобилда ҳоким бўлиб турган укаси Шамаш-шумукин исён кўтарганда унинг томонида Миср, Сурия, Фаластин, Мидия, Элам ҳокимлари билан бирга араб шайхлари ҳам бўлган. Мил.аввал 652 йили биринчи жангдаёқ Элам қўшинлари тор-мор келтирилгач, араблардан бошқа бирорта иттифоқчи Бобилга ёрдам бермаган. Ашшурбанипал қаттиққўллик билан ўз рақибларини енгди. Элам пойтахти Сузини харобага айлантирди. Шундан сўнг у араб қабилаларига қарши 9 марта ҳужум уюштирди. Араб қабилалари кўккиседан қарши ҳужумга ўтиб қилинган Ашшурбанипал саҳро чеккаларида горнizonлар ташкил қилди. Аммо инсоният тарихидаги биринчи «оламшумул» империя - Оссуриянинг санокли йиллари қолганди. Мил.аввал 612 йили Мидия ва Бобилнинг иттифоқчи қўшинлари Ниневияни ишғол қилдилар ва уни абадий харобага айлантирдилар.

д) Арабларнинг Халдейлар (Калдонийлар) ва Форслар билан муносабатлари

Оссурия империяси қулагач, Яқин Шарқда салкам икки аср давомида халдейлар (калдонийлар) сулоласи ташкил қилган Янги Бобил давлати гегемон бўлиб қолди. Янги Бобил давлатининг асосчиси Набополасар (мил.аввал 626-605) вафот қилгач, тахтга ўтирган унинг ўғли Навуходоносор II (мил.аввал 605-562) биринчи кунданок Оссурия подшоларига тақлид қилган ҳолда агрессив сиёсат олиб борди. У жазо экспедициялари уюштириб, тобе қилинган халқлардан солиқ ва кўплаб асирлар олди. Мил.аввал 599 йили Навуходоносор саҳро арабларига қарши экспедиция юборганлиги ҳақида

Бобил ёзувларида хабар бор. Бу юришда арабларнинг талайгина мол-мулки, чорваси, санамлари олиб кетилгани, сўнг қайтарилгани айтилган. Аммо бу ёзувда конкрет район ёки хужумга учраган муайян араб қабиласи кўрсатилмаган.

Навуходоносор II тахтда ўтирган йиллар Янги Бобил давлатининг энг гуллаб-яшнаган пайти бўлди. Аммо шу йиллар кучайиб кетган армия Навуходоносор II вафотидан сўнг сарой тўнтаришлари уюштирди. Амел-Мардук (561-560), Нергаль-шар-уцура (559-556) шу тақдирда тахтдан ағдарилдилар. Набонид (556-539) подшо ҳокимиятини бироз мустаҳкамланга эришди.

Набонид подшолиги даврида араблар билан муносабатда антика воқеалар юз берди. 1956 йили Харран шаҳри харобаларидан топилган Набонид хроникасига кўра, ўз ҳукмининг учинчи йили у Шимолий Арабистондаги Адому (яъни думат ал-Жаңдал) ва Тейма шаҳарларига ҳамла уюштирди. Иккала шаҳар ҳокимларини қатл қилгач, у Теймани ўзига қароргоҳ қилиб танлади. Бу ерда Набонид ўзи билан армиянинг бир қисmini олиб қолиб, бошқа қисmini ўгли Бел-шар-уцура билан Бобилга жўнатди. Тейма шаҳри 10 йил мобайнида Янги Бобил подшолигининг пойтахтига айланиб қолди. Набонид Арабистон шаҳри Теймани таплаганининг сабаблари кўп эди. Биринчидан, асли Харран шаҳридан бўлган Набонид узурпатор ҳисобланар ва Бобил руҳонийлари унга қарши кучли оппозицияда эдилар. Иккинчидан, шимол ва шарқдан форсларнинг тазйиқи борган сари кучайиб борарди. Форсларга қарши Бобил ва Шимолий Арабистонда икки ҳимоя эшелонини ташкил қилиб, Набонид муваффақиятли равишда ўзини мудофаа қилишни мўлжаллаган бўлиши мумкин..

Нихоят, Тейма ўша давр халқаро савдосида муҳим пунктлардан бири ҳисобланарди. Хуллас, Набониднинг Теймада бўлиши ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий нуқтаи назардан асосли эди.

Набонид хроникасида Шимолий Арабистонга оид анчагина тафсилотлар бор. Унда Набонид ўз аскарлари билан Теймада ўрнашиб олгач, Дедан, Хайбар,

Ядна, Ясриб шаҳарларига юришлар қилганлиги айтилган. Сўнг Миср, Мидия ва араблар (мат арабиё) билан сулҳ тузгани ҳикоя қилинади. Тейма шаҳри тахминан милoddан аввал 552-551 йилларда эгалланган бўлса, эслатилган шаҳарларга юришлар албатта шундан кейин қилинган. Мазкур шаҳарлар Арабистонни жанубдан шимолга, то Ўрта денгиз киргоғигача кесиб ўтган табиқий халқаро қаров йўлининг йирик пунктлари ҳисобланарди. Набонид бу йўл устидан ва айни вақтда шу йўлда жойлашган давлат ёки шаҳарлар устидан ҳукмронлигини ўрнатини ўйламадимкин? Агар у Макка ва Яманини олаётган бўлган бўларди. Ҳар қалай, матига кўра бу чора амалга олмади: Набонид аскарлари етиб борган охириги пункт - Ясриб шаҳри бўлди.

Кўриниб турибдики, Шимолий Арабистон ва Ҳижозда мил.аввал VI асрнинг ўрталарида бир қанча шаҳар-давлатлар ва мустақил араб қабилалари мавжуд бўлган. Набонид томонидан қатл қилдирилган Тейма шаҳрининг ҳокими матида «малику» дейилиши бунга далил бўла олади. Тейма, Дедан, Хайбар каби шаҳар номлари кўп қадимий матиларда, жумладан, Тавротнинг қадимий қисмларида эслатилган. Аммо Ясриб (Мадина) биринчи бор Набонид матида учрайди.

Мутахассислар фикрича, Набонид мазкур шаҳарларни ўзлаштириш мақсадида Бобилдан талайгина аҳолини кўчирган ва уларни ҳимоя қилиш учун горнизонлар ажратган. Кўчирилганлар ичида кўпчилигини яҳудлар ташкил қилган. Яҳудлар бу районларда илгари ҳам бўлганлар, балки улар Фаластин билан бир пайтда бу ерларда тарқалганлар. Аммо бу шаҳарларда йирик яҳудий колонияларининг пайдо бўлиши Набониднинг фаолияти билан боғлиқдир. Маълумки, ислом вужудга келиши арафасида эслатилган шаҳарлар аҳолисининг кўпчилигини яҳудлар ташкил қилганди.

Набонид Шимолий Арабистонни Янги Бобилнинг таркибий қисмига айлантиришга эриша олмади. Кўп ўтмай Бобилдаги беқарор аҳвол ва форс кўшинлари билан бевосита тўқнашиш масаласи уни Бобилга қайтишга мажбур қилди.

Янги Бобил давлатининг тақдири хал бўлганди. Мил.аввал VI аср ўрталарида Ахамонийлар сулоласининг асосчиси Кай Хусрав-Кир II (мил.аввал 559-529) Эроннинг катта қисмини бирлаштириб, Мидия, Лидия, Армения, Анатолиядаги кичик юнон шаҳарларини тобе қилиб, Эгей денгизига чиққач, Якин Шарқнинг энг кучли ҳокимига айланганди. Бобил ҳукмрон доираларидаги келишмовчиликлардан усталик билан фойдаланган Кир II мил.аввал 539 йили деярли қаршиликсиз Бобилга «халаскор» сифатида кириб келди. Шундан сўнг Сурия, Финикия ва Фаластин Ахамонийлар ҳокимиятини тан олди.

Кай Хусравнинг Бобилга бостириб кириши хақидаги хабарла туя минган араблар кучли бўлмаган қаршилик кўрсатгани зикр қилинади. Кай Хусравнинг меросхўри Камбиз II (мил.аввал 529-522) Мисрга экепелция уюштираркан (мил.аввал 525) араблардан маълаф сўради. Улар Камбизга туялар, сув ва йўлбошловчилар билан ёрдам бердиларки, Геродотнинг фикрича, бу ёрдамсиз Миср устидан галабани тасаввур қилиш кийин бўларди. Аммо, афсуски, Геродот на Камбизга ёрдам берган араб қабиласининг жойи ва на қабила бошлигининг исмини бермаган. Бу ё ҳозирги Иорданиянинг жанубида истикомат қилган наботийларнинг подшоҳи Ёхуд Сино ярим оролига якин ерда кўчманчилик қилиб юрган араб қабиласи бўлиши мумкин. Арабларнинг форс қўшинини сув билан таъминлаганини хикоя қила туриб, Геродот Шимолий Арабистонда катта дарё бор эди, дейди. Бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Аслида бу ерларда ёмғир мавсумида сойлар тўлиб, қисқа муддат дарё қаби оқади. Мавсум ўтгач, у сойлар яна қуриб қолади. Яна Геродотнинг таъкидлашича, Кай Хусрав ва Камбиз томонидан бўйсундирилган халқлар ичида фақат араблар форсларнинг сюзеренитетини (ҳукмронлигини) тан олмаган, ўзларини уларга иттифоқчи сифатида хис қилганлар.

Шу нарса характерлики, Ахамонийлар даврида кўчманчи араблар шимоли-ғарбий йўналишда Иерусалим (Қуддус) ва Ғазза атрофида, ғарбда эса Сино ярим ороли орқали Мисрнинг шарқий қисмларига кўчиб ўрнашиб

қолдилар. Ҳозирги пайтда ҳам Шарқий Миср Арабистон саҳроси деб аталгани бежиз бўлмаса керак. Мисрга ҳужум қилган форс қўшини араблардан иборат махсус қисмини ўз ичига олганди.

Доро I (мил.аввал 522-486) даврида ҳам мунтазам Эрон армияси таркибида араблардан иборат ниёда ва тез чопар туяларга минган қисмлар бўлган. Подшоҳ Хшайтра - Ксеркс (мил.аввал 485-465) араблардан махсус камончилар (ёйчилар) қисмини тuzганлиги хақида хабар бор. Бу араблар Ироққа якин ўрнашиб қолганлардан бўлса керак.

Ксеркс даврига тегишли бир матнда «Арабиё» унинг давлати таркибига кирган сатрапликлар каторида зикр қилинган³². Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, оссурийлар, калдонийлар ва форслар ўзларига қўшни шимолий араб қабилалари билан муайян муносабатларда бўлиб келдилар. Кучли давлат бирликларини ташкил қилмаган бўлсаларда, шимолий араб қабилалари аксарият ҳолларда ўз мустақилликларини сақлаб қолдилар.

Маъруза4.Жанубий Арабистондаги кадимги давлатлар

Арабистон ярим оролининг жанубий-ғарбий қисмида мавжуд бўлган кулай иқлим ва тунроқ шароити бу ерда нисбатан эрта деҳқончилик билан шугулланиш имконини берди. Жанубий Арабистонга онд биринчи ишончли маълумотлар мил.аввал II минг йилликнинг ўрталарига тааллуқлидир. Уларга кўра бу пайтда ҳозирги Яман территориясида ривожланган деҳқончилик ва экстенсив чорвачилик мавжуд бўлган. Яманда пайдо бўлган илк давлатлар кўп жihatдан Шумер ва Аккодаги шахар-давлатларга ўхшаб кетарди. Улар одатда деҳқончилик кенг авж олган муайян районда бир-икки шахар ва бир неча кишлоқдан таркиб топган бўларди. Шундай шахар – давлатларининг энг кадимгиси – Маиндир.

а) Маин давлати

Маин давлати Яманининг Жоуф деган жойида ҳозирги Санадан шарқроқда вужудга келди. Давлатнинг биринчи сиёсий маркази – Қарнов. Кейин Маин шахри бўлган. диний марказ сифатида Ясил шахри хизмат қилган. Ҳозирги Яманининг кўзга кўринган тарихчиларидан А.Х.Шараф ал-Диннинг фикрича, бу давлат мил.аввал XIY-ҮIII асрлар ҳукм сурган.

Милоднинг 1761 йилигача Маин давлатининг тарихи хақида бир огиз сўз айтилмаганди. Шу йили даниялик сайёҳ К.Нибур Яманини зиёрат қилди. Бу ва ундан кейинги сафарлар натижасида биринчи бор Маин ёзувлари топилди. Ёзувларнинг тилсими очилгач, маинлилар саболилاردан бир қанча аср олдин ўтганликлари ва давлат барпо қилганликлари, унинг тахминан қанча ҳукм сургани ва қачон инкирозга юз тутгани маълум бўлди.

Маин давлатининг энг йирик шахарлари Қарнов ва Маин. Маин шахри тўғрисида 80 тадан ортиқ маин ёзувларини топишга муяссар бўлган француз олими Ж.Халеви шундай деган: “Бу шахар харобаларининг ўзи узок ўтмишдаги Маин давлати шон-шуҳратининг рамзи бўла олади”. У тепаликда жойлашган, узунлиги 280 м. эни 240 м. атрофлари минорали девор билан

ўралган истеҳкомни ташкил қилади. Ҳозирги Брақини шахри кадимда Ясил номи билан маълум бўлган ва давлатнинг маданий-диний маркази ҳисобланган. Кимна ва Нанқ шахарлари ҳозир “Қора харобалар” деб аталади. Бундан ташқари ас-Савдо, ал-Байдо ва Яғил деган шахарлар бўлган.

Маин подшоларининг сони ҳусусида яқинлик йўқ. Баъзилар 26 та подшо исмини санаган. бошқалар 22 тасини келтиришади. Профессор Филби ёзувлардан ўқилган бешта сулолага мансуб 22 та маин подшоларининг исмларини берган.

Маин шахри харобаларидан топилган ёзувларда маинлиларнинг касрлар, ибодатхоналар ва бугхоналар қуришдаги маҳорати ва шу билан боғлиқ сўзлар ва иборалар бор. Ёзувларга кўра, Савдо ва кишлоқ хўжалик солиқлари мавжуд бўлган. Бу солиқларининг бир тури давлатнинг умумий хазинасига, бошқа тури ибодатхоналарга, учинчи тури подшонинг хусусий хазинасига ва яна бир тури шайхлар /оқсоқоллар/ ва аъёнларга тўланган. Солиқлар шахар деворлари, бошиналар, бурж-миноралар, кўрғонлар, давлат нишоотларини қуриш ёки таъмирлашга сарфланган. Маин шахарлари «масвад» номи билан маълум бўлган кенгашлар томонидан бошқарилган.

Маинлилар Миср ва Юнонистон билан савдо алоқаларида катта шуҳрат қозондилар. Улар Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдода воситачи ролинни ўйнадилар. Жанубда Арабистон денгизи, шарқда Форс кўрфазини, шимолда Ўрта денгиздаги портлар орқали маинлилар қимматбаҳо моллар, жумладан, хушбўй тутатқилар ва зираворларни узок-узок ўлкаларга элтардилар. Бундан ташқари улар Ҳиндистон ва Хитойдан денгизлар оша келадиган молларни Миср ва Юнонистонга ўзларига қарашли бўлган қуруқликдаги қарвон йўли узра олиб борардилар. Мисрнинг “Гиза” ва “Қаср ан-Набот” деган жойларида топилган ёзувлар у ерда маинлилар уюшмаси мавжуд бўлганлиги ва улар Миср ибодатхоналарини хушбўй тутатқилар билан таъминлаб турганига ишора қилади. Делос оролида топилган матнлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар Маин-Юнонистон алоқаларига далилдир. Шимолий Арабистоннинг Делан тепалигидаги ёзувлардан бу ерда маинлилар

яшагани ва бу жой Маин давлатига қандайдир шаклда тобе бўлганлиги кўриниб турибди.

Фаластиндан Ямангача чўзилган ерларда маин ёзувлари топилган. Шу ерларнинг ҳаммаси Маин подшолари назорати остида бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Мил.аввал XI аср охирларида Хадрамавт давлати /пойтахти Шабва/ вужудга келгач, иккала давлат ўртасида урушлар юз берди. Мил.аввал 980 йили Хадрамавт тахтига ўтирган Маади Кариб б. Илфав вафот қилгач, Маин Хадрамавтни босиб олди ва у уч аср мобайнида Маин таркибида бўлди.

Шу нарса характерлики, асосан денгиз қирғоқларини ўзлаштирган финикийлардан фарқли ўларок маинлилар қуруқликдаги савдо йўллари, табиий жиҳатдан яхши ҳимоя қилинган жойларни колонизация қилдилар. Арабистон ярим оролидаги Дедан, Яериб, Газза ва ярим оролдан ташқарида эса Миср ва Месопотамиядаги маин уюшмалари бунга мисолдир. Бундай фаолиятни бошқариш учун Маин давлатида кучли савдо танкилоти тuzилганди. Ҳатто давлатнинг ўзи ана шу савдо танкилоти таъсири остида бўлганлиги, эҳтимол. Давлат бошлиғи мутлақ ҳокимиятга эга эмасди. Унинг ҳокимияти оксоколлар кенгани томонидан қаттиқ чекланганди. Оксоколлар кенгаши ўз навбатида йирик савдо уруғларининг вакилларида танкил топганди.

Маин ҳокимлари дастлаб “мукарриб”, кейинчалик “малик” /подшо/ деб аталган. Бошқа ҳокимлар сингари Маин мукарриблари ва подшолари ҳам улугвор лақаблар, фахрий номларга эга бўлганлар. Мисол учун – “ватор” /буюк/, “баййин” /мумтоз/, “заррих” /аслзот/, “юханъим” /мурувватли/, “януф” /олий/ ва хоказо. “Ил” фақат подшолар исмига қўшилди.

Мил.аввал IX аср ўрталарида Маинга қўшни бўлиб, Сабо,, Қатабон ва Авсон давлатлари пайдо бўлди. Улар Маин савдосига тўсқинлик қила бошладилар. Охири маин подшоларидан Ясаъ Ил-Рийам ва унинг ўғли Туббуъ Кариб исми зикр этилган нақшда давлатнинг сиёсий ҳолати ёмонлашгани, маинлилар Сабо худолари ва подшоларини эътироф

қилганлари ҳақида ёзилган. Пировард натижада Сабо ва Қатабон ўзаро иттифок тузиб, Маин давлатини қулатди.

б) Сабо давлати

Жанубий Арабистоннинг қадими давлатлари орасида энг машҳур Сабодир. Шунинг учун бўле керак, қадимги Яман тарихи ва маданиятини ўрганувчи соҳа тарихшуносликда сабаистика номини олди.

Сабо ҳақидаги санаи кўрсатилган аниқ маълумотлар Осеурия подшоларига тегишли ёзувларда учрайди. Янги Осеурия империясининг асосчиси Тиглатпалассар (мил.аввал 745-727) ҳукмининг тўққизинчи йили ҳақида ҳикоя қилувчи ёзувда унга жузя солини тўлаган бир қанча қабилалар орасида Сабо номи тилга олинган. Қабилалар рўйхатида Сабо шимолий араб қабилалари қаторида келтирилганга қараганда бу ерда гап Жанубий Арабистондаги Сабо давлати ҳуеусида эмас, балки бу давлатнинг Шимолий Арабистонда мавжуд бўлган колониялари борасида кетаяпти, шекилли.

Саргон II (мил.аввал 722-705) ҳукмининг еттинчи йилига тегишли ёзувда саболи Ясаъамардан тобелик жузяси келганлиги ҳақида хабар бор. Унда айтилишича, жузя олтин, тоғ маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, фил суяги, хар хил уруғ ва ўсимликлар, от ва туялардан иборат бўлган. Бу хабар катта аҳамият касб қилади. Дарҳақиқат, Саргон II билан бир вақтда Сабода Ясаъамар Вотар бин Сумхулай Януф (мил.аввал 720-700) мукарриблик қилган. Бу пайтда Сабо туллаб-яннаб турганди. Саргонга тобелик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас эди. Аммо Арабистон ярим оролининг шимолий ва шимоли-ғарбий районлари Осеурия қўли остига ўтгач, Сабо ҳокими Ямандан Газзагача чўзилган қарвон йўлининг маълум қисмида хавфсизликни таъминлаш учун ўз номидан ҳадя юборган бўлиши мумкин. Ёки иккинчи мулоҳаза: саболиларнинг мазкур савдо йўли бўйлаб жойлашган кўплаб колонияларидан бирининг бошлиғи Ясаъамар номидан Саргонга жузя тўлаган бўлиши ҳам мумкин.

Саргоннинг меросхўри Синаххериб /705-681/ қолдирган ёзув бу масалага анча аниқлик киритади. Унда айтилишича, Синаххериб янги йил ва бошқа байрам маросимларини ўтказиш учун маҳсул ибодатхона /Бейт Акиту/ қурдираётганда Сабо' "малики" Карибаил бин Ясаъамардан ҳадялар келди. Ҳадялар ичида нодир тошлар, энг қиммат атирлар, қумуш, олтин ва бошқа қимматбаҳо нарсалар бор эди. Бу сафар тобелик жузясен эмас, бир ҳоким томонидан иккинчи ҳокимга ҳадя қилинаётгани кўриниб турибди. Фақат Карибаил "малик" деб аталган, аслида эса бу пайтда Сабода "мукарриблар" ҳокимлик қилишарди. Оссурялилар бунини аниқ билмаганлар, албатта.

Яманинг ўзидан топилган ёзувларга кўра Сабо тарихини икки қисмга бўлиш мумкин: биринчиси – Сабо ҳокимлари "мукарриб" лақабига эга бўлган давр / тахминан мил.аввал 950-610 йиллар/, иккинчиси – "малик" /нодирлар даври /мил.аввал 610-115 йиллар/. Мукарриблар даврида хали дунёвий ҳокимлик функциялари унча ривожланмаган, ҳокимият асосан диний, теократик характерда бўлган, кўринадди. Биринчи даврда давлат пойтахти Сирвох қасри /унинг харобалари ҳозиргача сақланган/, иккинчи даврда эса ҳозирги Санадан 100 км шарқроқда жойлашган Мариб шаҳри бўлган.

Эпиграфик ёзувлардан 14 Сабо' мукарриби ва 26 маликининг исмлари ва тахминан ҳукм сурган муддатлари аниқланди .

Сабо мукарриблари:

1. Заморъалай I /мил.аввал 900-850/
2. Сумхуалай Януф бин Заморъалай /мил.аввал 850-820/
3. Ядаъил Зарих бин Сумхуалай Януф /820-800/
4. Сумхуалай Януф бин Ядаъил Зарих /800-780/
5. Ядаъил Баййин бин Ясаъамар /780/750/
6. Ясаъамар Ватор бин Ядаъил Зарих /750-730/
7. Заморъалай Зарих бин Ядаъил Баййин /730-720/
8. Ясаъамар Ватор бин Сумхуалай Януф /720-710/
9. Карибаил Баййин бин Ясаъамар (710-700)
- 10.Заморъалай Ватор бин Карибаил Баййин /700-680/
- 11.Сумхуалай Януф бин Заморалай Ватор /680-660/
- 12.Карибаил Ватор бин Заморалай Ватор /660-620/
- 13.Ясаъамар Баййин бин Сумхуалай Януф /640-620/

14. Карибаил Ватор – охириги мукарриб /620-610/

Сабо маликлари:

1. Карибаил Ватор /мил.аввал 610-600/
2. Сумхуалай Зарих /600-580/
3. Карибаил Ватор бин Сумхуалай Зарих /580-570/
4. Илшарах бин Сумхуалай Зарих /570-560/
5. Ядаъил Баййин бин Карибаил Ватор /560-540/
6. Якруб малик Ватор бин Ядаъил Баййин /540-520/
7. Ясаъамар Баййин Бин Якруб Малик Ватор /520-500/
8. Карибаил Ватор Бин Ясаъамар Баййин /500-480/
9. Сумхуалай Януф /480-460/
10. Илшарах бин Сумхуалай Януф /460-445/
11. Заморалай Баййин бин Сумхуалай Януф /445-430/
12. Ядаъил Ватор бин Заморалай Баййин /430-410/
13. Заморалай Баййин бин Ядаъил Ватор /410-390/
14. Карибаил Ватор бин Заморалай Баййин /390-350/
15. Кариб Юханым /350-330/
16. Карибаил Ватор /330-310/
- 17.Вахаб Ил /310-290/
18. Ил Мар Юханъим бин Вахаб Ил /290-270/
19. Заморалай Зарих бин Ил мар Юханъим /290-250/
20. Наша Кариб Юханъим бин Заморалай Зарих /250-200/
21. Ёсир Юханъим /200-180/
22. Вахаб Ил Яхуз /180-160/
23. Карибаил Ватор Юханъим бин Вахаб Ил Яхуз /160-145/
24. Юрим Айман ва унинг ўғли Алхон Нахаффон /Ҳамдонийлар сулоласи/ /145-115/ Карибаил Ваторни тахтдан қулатганлар
- 25.Фаръам Юнхиб /130-125/
26. Илшарах Яхдуб бин Фаръам Юнхиб /125-115/.

Мукаррибларнинг фаолиятига оид келтирилган маълумотлардан шундай ҳулоса қилиш мумкинки, Сабо жамиятида синфий табақаланиш аλλαқачонлар юз берган, социал пирамиданинг юқорисини руҳонийлар эгаллаган. Шунинг учун ҳам ҳар бир янги мукарриб, албатта, янги ибодатхона қуриши ёки эскисини таъмирлаш шарт эди. Тўғри, ёзувларда тўғонлар ва шаҳар қурилиши ҳақида ҳам маълумотлар учрапти, аммо қишлоқ ва шаҳар хўжалигидан тушаётган даромаднинг ҳам бир қисми ибодатхоналар фойдасига тушган бўлиши керак.

Карибаил Ватор /мил.аввал 620-610/ “мукарриб” ва /610-600/ “малик” титули билан маълум. Бу ҳодиса жўнгина юз бермаганлиги Э.Глазер топган Сирвоҳ матни – “галаба” номи билан маълум бўлган ёзувдан кўриниб турибди. Ёзув бошида у ўзини “мукарриб Сабо” ўрнига “малик Сабо” деб атаб, Сабонинг бош худоси Алмакахга уни иттифокчи кабилалар устидан “малик” қилганини учун шукр билдиради. Худо Астарга Алмаках авлодларини биродар қилишда ёрдам бергани учун унга қурбонлик қилганини айтади ва унга /Астарга/ яна шунинг учун миннатдорчилик билдирадигани, у экин ерларига барака берди: водийлардан тўлиб оққан ёмғир сувларини ато қилди; тўғонлар қуриб, сувни асраш ва бошқарини имконини берди; мавот /бўз/ ерларни тириктирди; каналлар бунёд қилиб, илгари сув чиқмаган баландликлардаги ерларни сўғорини имконини берди: шу залда Маъдаван, Ҳавдаям, Ватар, Вақаҳ сўғорини нишоотлари бунёдга келди. Матннинг кейинги қисмида подшо ўзи олиб борган урушлари ва галабаларини санаб ўтади, босиб олган шаҳарлари, нечта шаҳарни ёқиб ташлагани ёки талаганини айтади. Саъадам, Нақбатам устидан галаба қозонгани, Маъфаранинг ҳамма шаҳарларини ёқиб ташлагани, 3 минг кишини қатл қилиб, 8 минг кишини асир олгани, у ерларнинг жузъясини икки баравар орттирганини эслатади; Забҳон ва Шаржабга бостириб киргани, Исмат тоғи ва Сайр водийсини эгаллагани, уларни Алмаках ва Сабога вақуф қилиб бергани, ниҳоят, Авсон давлатини бир қанча жангда енггани, 16 минг кишини қатл қилиб, 40 минг кишини асир олганини зикр қилади.

Демак, бу ерда Карибаил Ваторнинг “мукарриб” лақабини жўнгина “малик” титулига алмаштиргани эмас, балки Месопотамияда юз бергани каби марказлашган монархия тузилганлиги ҳақида гап кетяпти.

Деярли уч-тўрт аср мобайнида Жанубий Арабистонда ёнма-ён бир нечта майда давлатлар – Маин, Сабо,, Қатабон, Ҳадрамавт, Авсон ҳукм суриб келди. Мазкур давлатларнинг барчасида ишлаб чиқариш кучларининг таракқиёти муайян даврга келиб бирдан-бир йўлни – уларнинг бирортаси устулигида бирилашини тақозо қилди. Бу курашда биринчи навбатда

ҳарбий жиҳатдан кучли давлат ғолиб келарди. Сабо’ давлатида кўпроқ диний фаолият билан боғлиқ бўлган мукаррибнинг асосий функцияси ҳарбий кўмондонликдан иборат бўлган “малик”ка айланганини шу жараённинг боши деб қарамок керак. Ҳа, бу курашда Сабо’ устун келди. Бунга яна бир сабаб унинг қулай стратегик ўрни эди. У Маин билан Қатабоннинг ёки умуман қадимги Яманнинг қоқ ўртасида жойлашганди. Ҳадрамавт пойтахти Шабвадан бошланиб, ўрта деңизгача чўзилган машҳур халқаро қарвон йўлининг катта қисми Сабодан ўтарди. Бу йўлда устулик аллақачон манзиллардан сабоиларга ўтган. Сабо пойтахти Мариб бу йўлда энг йирик пунктка айланганди.

Шундай қилиб, мил.аввал VI асрда Сабо маликлари жанубий Арабистонни бириктирган монархия туздилар. Юқоридаги матнда Авсон босиб олингани қайд қилинганди. Мил.аввал 590 йили малик Сумхуалай Зарих Ҳадрамавтни ислоҳ қилди, 540 йили эса Ядаъил Баййин Қатабонни забт этди.

Подшолик вужудга келгач, албатта идора усулида ўзгарини юз берди. Сирвоҳ ибодатхонасидаги Ж.Халеви топган Ядаъил Баййин /мил.аввал 560-540/га тегишли ёзувда у олдин отаси Ил Шараҳ /мил.аввал 570-560/ томонидан Сабо халқига ердан фойдаланиш /давлатга солиқ тўлаш шарти билан/ ҳуқуқи берилганини тасдиқлади. Худди шу ёзувда қандайдир икки кабилага ҳарбий хизмат ўташ эъвазига ердан фойдаланиш руҳсати берилгани ҳам айтилган. Матннинг охирида бир қанча шахсларнинг исми келтирилиб, улар қонуннинг шохидлари экалиги, яъни уни эшитганлари, маъқул топганлари, тўғрилигига гувоҳлик бера олишлари айтилган.

Яман тарихчиси А.Ҳ.Шараф ад-дин Якрубмалик Ватор бин Ядаъил Баййин чиқарган фармойиш матнини ўзининг “Яман тарихи узра” китобида келтиради. Унинг мазмунига кўра, Якрубмалик бу фармойишни Сабо тахтига отаси Ядаъил Баййиндан сўнг ўтириши муносаби билан Сабо ва Юҳаблик халқига мурожаат сифатида чиқарган. Унда солиқлар, ҳарбий хизматга оид янги қонунлар баён қилинади. Бу матннинг охирида ҳам фармойишни

тасдиқлаган гувоҳларнинг исмлари келтирилган. Э.Глазер коллекциясидаги Карибанл ватор бин Ясамамар Баййин /мил.аввал 500-480/га тегишли ёзув бевосита йирик давлат амалдорлари, қabila шайхлари, қabila аъзолари ва Сабога тобе бўлганлардан солиқ йиғиш учун масъул бўлган кишиларга муурожаат қилади.

Юкоридаги икки ёзувни Лилмий адабиётда улар RFS 3951 ва СН 601 белгиларига эга/ батафсил талқин қилган рус олими А.Г.Лундин гувоҳларнинг номларидан хулоса қилиб, Сабо подшоеси қошида мавжуд бўлган “оқсоқоллар кенгаши”нинг таркибини беради. Унинг фикрича, кенгашни подшонинг ўзи бошқарган. Ундан ташқари кенгашта олтига қабиланинг вакиллари кирган: Одил, Халил, Назхат, Файшан, Арбабан ва Ахсаран. Бу қабилалар Сабо давлати тўла ҳуқуқли аҳолисининг ҳаммасини ўз ичига олган бўлса керак. Одил, Халил ва Назхат қабилаларидан кенгашта 2тадан, бошқа қабилалардан 1 тадан вакил катнашини мумкин эди. Кенгашта яна бир қандайдир махсус вазифага эга бўлган аъзо бор эдики, у навбатма-навбат эслатилган 6 қабиланинг биридан танланарди.

Марказлашган подшоликнинг барпо бўлиши Сабо ишлаб чиқариш кучларининг бирмунча муддат равнақ топишига сабаб бўлди. Маҳобатли шаҳарлар, ибодатхоналар, сугориш иншоотлари /тўғонларнинг ялпи сони 100 дан ортиқ/, тош ва бронзага ўйиб ёзилган ажойиб нақшлар, зодагонларнинг бронзадан ясалган кўплаб ҳайкалларининг аксарияти ана шу даврда яратилган. Подшоларнинг қонуқчилик фаолияти кучая борди. Аммо “Оқсоқоллар кенгаши”, “Қабират” сингари подшо ҳокимиятини чегаралаб турган институтлар то Сабо давлати қулаганига қадар давом этиб келди.

Мил.аввал III асрдан бошлаб Сабо давлати инқирозга юз тута бошлади. Сабо давлатини ташкил қилган 6 қабиланинг тенг ҳуқуқда бўлмаганини рус олими А.Г.Лундин яхши кўрсатиб берди. Аммо шундан сўнг яна юридик жиҳатдан тўла ҳуқуқли бўлмаган янги қабилалар - Сумъай, Қамдон, Сухайм – Сабо таркибига кирдики, улар ҳам ўз ҳолатларидан албатта норози эдилар.

Мил.аввал II асрнинг ўрталарида бу қабилалар марказга қарши кураш бошладилар. Охириги Сабо подшоларидан Карибанл Ватор деярли 30 йил ҳамдонийларнинг бошлиғи Ярим Айман ва унинг ўғли Алҳон Наҳафон билан қакшатқич уруш олиб борди. Шундай қилиб, ана шу ички омиллар мил.аввал 115 йили Сабо подшолигининг қулашига олиб келди.

Ташқи омиллар ҳам йўқ эмас эди. Қўпинча юз бергани қабил у яққолроқ кўзга ташланади. Иккала қирғоғи ҳам қояли тоғлардан иборат Қизил денгиз узра кемалар қатнови қийин бўлгани учун “саҳро кемалари” юравериб, яхши изга тушган йўл афзалроқ эди. Бу қарвон йўлининг асосий пунктлари – Шавба /Қадрамавт/, Мариб /Сабо/, Макка, Ясриб, Петра, Газза узоқ вақт Сабо савдогарлари назорати остига бўлиб келди. Сабо давлатининг доврғи Қизил денгиз ҳаракати оёққа турғунга қадар жуда баланд бўлган. Айни вақтда Сабонинг инқирозини ҳам шу факт билан боғлашади. Бу – Мисрда Птолемейлар ҳукмронлиги даврида юз берди. Птолемей II /мил.аввал 285-246/ Ил дарёсини Қизил денгиз билан боғловчи канал қазитди.

Маибаларда асли грек бўлган бир мисрли савдогар – Гибальсининг исми келтирилган. У биринчи бўлиб Қинд океани ва Қизил денгизда муссон шамоллари фақат йилнинг муайян фаслларида шарқдан-ғарбга ва, аксинча, ғарбдан-шарққа эсинини аниқлади. Шундан фойдаланиб, У ўз елканли кемасида Қизил денгиз орқали Қиндистонга боради, мисрлилар анъанавий Арабистон моллари деб билган жуда кўп қимматбаҳо моллар билан қайтади. Гибальсдан сўнг бир неча миср савдогари унинг йўлидан юрди. Молларнинг нархи араблар томонидан ниҳоятда кўтариб юборилганлиги ҳаммага аён бўлиб қолди. Шундай қилиб, транзит савдода Сабо монополияси барҳам топди.

Бошқа бир воқеа – Мариб тўғонининг /мил. авв. 115й./ бузилиши – Сабо давлатининг ҳалокатидан дарак берди. Сабо подшолари шунчалик заифлашиб қолгандиларки, улар ўзларининг асосий функцияларидан бири ҳисобланган тўғонларни тартибда сақлаб туриш вазифасини ҳам адо эта олмай қолгандилар. Мариб тўғони Қурьонда ҳам зикр қилинган /Сабосураси,

5-17-оятлар/. Мил.аввал 115 йилги тўғон фожиаси қадимги Яман тарихида катта бурилиш ясади. Тўғоннинг икки чеккаси сув босимини ушлаб тура олмади. Кучли оқим водийдаги қишлоқлар ва экинларни яқсон қилди.

Хуллас. мил. авв. 115 йилги Мариб тўғонининг фатвоқати Сабо давлатининг қулаганидан дарак берди. Сабо аҳолисининг катта қисми Арабистон ярим оролинин бошқа ерларига кўчиб кетди. Яман қабилалари кейинги тарихий даврда Макка, Яриб, Ўман, Суриянинг жануби ва Ироқнинг жануби-ғарбида давлат ёки қабила бирикларини тузишда иштирок этдилар.

в) Химйар мамлақати

Сабо давлати қулагач, мамлакат яна майда бўлақларга парчаланиб кетди. Ҳар бир қаср ёки шаҳарда мустақил ҳоким бўлиб, Уларни Зу (кўнлиги Азво) деб аталарди. Масалан, Зу Райдон, Зу Ноит, Зу Салхин ва ҳоказо. Кучли қаср ҳокими атрофдаги қишлоқларни бирлаштириб, “михфад” тузар ва “кайл” титулини оларди. Бир қанча “михфад” бирлашган ҳолда “михлоф” деб аталиб, унинг ҳокими “малик” титулини олиши мумкин эди.

Сабо харобаларида тез орада янги давлат вужудга келди. Бир неча йиллардан бери Сабо подшоларига қарши исён кўтариб келган Ҳамдон қабиласининг бошлиғи Алхон Нахфон мил. аввал 115 йили ўзини “малик Сабо” деб эълон қилди. У янги давлат Сабо давлатига меросхўр эканлигини кўрсатиш учун ҳам шундай қилгандир. Ҳар қалай, Алхон Нахфон исми зикр қилинган тўртта матида унинг титули айнан шундай берилган. Аммо унинг ўғли Шаъар Автар “Малик Сабо ва Зу Райдон” титули билан аталган. Аслида Райдон қасри Зафор шаҳрида бўлиб, шаҳар ва унинг атрофида азалдан химйар қабиласи истикомат қиларди. Ёзувларга кўра, мил. аввал I асрнинг ўрталаридан бошлаб янги давлат тахтида химйар қабиласидан чиққан подшолар ўтирди. Подшолар титули илгаригидек қолган бўлсада, тарихий адабиётда бу янги давлат “Химйар” номини олди.

Одатда Химйар подшолар тарихини икки даврга бўладилар: 1)Мил.аввал 115 йилдан милодий 275 йилгача ва 2) милодий 275-525 йиллар. Мамлакатнинг пойтахти дастлаб Райдон (Зафор) сўнг Сана шаҳридаги Гамдон қасри бўлган.

Яман тарихчиси А.Х.Шараф ад-дин ўзининг “ал-Яман абр ат-Тарих” китобида биринчи Химйар даврига оид 18 подшоларнинг ва иккинчи даврга тегишли 14 подшоларнинг номи, ҳукм сурган тахминий йилларини беради.

Биринчи Химйар даври (мил. аввал 115-275 й.)

1. Алхон Нахфон (мил.аввал 115-80)
2. Шаъар Автар бин Алхон Нахфон (мил.аввал 80-50)
3. Ярим Айман
4. Фара Юнхиб (мил.аввал 50-35)
5. Нийл Шарах Яхдуб бин Фара Юнхиб (мил. аввал 35-15)
6. Ёзил Баййин бин Фара Юнхиб
7. Панақариб Юҳаъмин бин Нийл Шарах (мил. аввал 15-5)
8. Ватор Юҳаъмин бин Нийл Шарах (мил.аввал 5-милодий 15)
9. Ёсир Юҳасдик бин Ватор Юҳаъмин
- 10.Заморъалай Юҳбир бин Ёсир бин Юҳасдик (милодий 15-35)
- 11.Соран бин Ёсир Юҳасдик
- 12.Қарибаил Ватор бин Заморъалай (35-70)
- 13.Ҳалакъасар бин Қарибаил (95-120)
- 14.Заморъалай Зарих бин Қарибаил (120-145)
- 15.Ваҳабил Яхуз (245-250)
- 16.Ёсир Юҳанъим
- 17.Ўгли Зароъамар (250-270)
- 18.Ўгли Амдон Юҳабил

Иккинчи Химйар даври (милодий 275-525)

1. Шамар Юҳаръинш бин Ёсир Юҳанъим (275-300)
2. Зул-Қарнайн туббу ал-Акраи (300-320)
3. Ўгли Амр (буюк Туббу) (320-330)
4. Балқис ал-Ҳадход кизи (330-345)
5. Уқаси ал-Ҳадход (345-374)
6. Маликқариб Юҳаъмин (374-385)
7. Абу Қариб Аъяд бин Маликқариб (385-415)
8. Ҳассон бин Абу Қариб (415-425)
9. Шарахбил Яъфур бин Абу Қариб (425-445)
- 10.Шарахбил Януф (445-470)
- 11.Маъдиқариб Юҳанъим (470-495)

12. Марсад Олан Януф (495-515)
 13. Зу Навос (515-524)
 14. Зу Язан (525-533).

Афсуски, бу рўйхат тўлиқ эмас. Биз А.Х. Шараф ал-Диннинг “Тарих ал-Яман ас-Сақофий” номли бошқа китобида келтирилган химйар ёзувларидан юқоридаги рўйхатга кирмаган 8 подшоининг номини ўқидик:

1. Карибаил Баййин
2. Заморъалай Ватор бин Карибаил Баййин
3. Сумхуалай Зарих бин Заморъалай Ватор
4. Хияъсат Ярўх
5. Саъад Шаме Асраъ бин Ийл Шарах Яхдуб
6. Марсад Юҳаъмид бин Саъад Шаме Асраъ
7. Соран Юҳаъмид (Маликкариб Юҳаъмид (374-385)нинг отаси)
8. Ёҳик бин Заморъалай Зарих.

Қандай бўлганда ҳам Химйар давлати нисбатан қулай фурсатда пайдо бўлганди. Птолемейлар Мисри тушқунликка кетиб, Қизил денгиз кемачилиги тўхтаб қолган, яна қуруқликдаги қарвон йўлининг ахамияти ортган эди. Тез орада бу йўлда Химйар савдогарлари устунликка эришдилар ва Манин, Сабо, савдогарларининг довури уларга ўтди. Аммо олдингидан фарқли равишда энди Химйар савдогарлари Ўрта денгиз соҳилига бемалол чиқа олмасдилар. Чунки, Ўрта денгиз бу пайтда Буюк Рим империясининг “ички кўли”га айланган, унинг ҳавзасидаги ҳамма ерлар империя таркибига кирганли.

Юлий Цезарнинг машҳур ибораси “келдим, кўрдим, олдим” принципига амал қилган римликлар ўзлари босиб олиши мумкин бўлмаган ер йўк деб ўйлардилар. Шунинг учун бўлса керак, Октавиан Август мил. аввал 24-йил Химйар давлатига Рим тарихида “хунук хотира” қолдирган ҳарбий экспедиция жўнатди.

Рим легиони 10 минг кишидан иборат бўлиб, яқинда Мисрга ҳоким қилиб тайинланган Элий Галл унга бош бўлди. Бу экспедицияга Шимолий Арабистондаги Римга вассал Наботийлар давлатининг вазири йўлбошловчилик қилган дейишади. Бир неча ой давомида Қизил денгиз

орқали Ғарбий Арабистонга ўтган рим легионерлари қирғоқ бўйлаб ҳаракат қилиб, Жанубий Арабистоннинг ички районларига кириб бордилар. Биринчи бўлиб Шимолий Ямандаги Нежрон шаҳри эгалланди. Олти кундан сўнг римликлар бир сой бўйида ёмон қуролланган химйар отрядини енгдилар. Шундан сўнг улар олдида “Саодатли Арабистон” шаҳарларининг дарвозалари очик эди. Дарҳақиқат ҳозирги кунда ҳам Нашқ, Ясил, Мариб харобаларида римликларнинг “изи” сақланиб қолган. Аммо бу экспедиция Август буйруғи билан қилинган тантанавор ёзувларга ҳилоф равишда римликлар учун мунгли тугади. Табиатнинг ўзи химйарликларга иттифоқдош бўлди. Сув, озик-овқат танқислиги, ўта намлик ва иссиқликдан ҳеч қандай чора топа олмаган легионерлар жон саклаб қочинга мажбур бўлдилар. 60 кун сарсонликдан сўнг улар Қизил денгизга чиқдилар ва у ердан Миср қирғоғига ўтдилар. Наботийлар вазирининг ўзинга ҳос “роли” бўлган кўрнадди. Чунки бу экспедиция ҳақида ёзган машҳур рим географи Страбон ўзининг бутун нафратини ана шу йўлбошловчига қарши қаратади. Ёзувларга кўра, бу экспедиция Сабо ва Райдон подшоси Ийл Шарах Яхдуб даврига тўғри келади.

Бизга етиб келган ёзувларга қараганда химйар подшолари кўплаб қаср ва истехкомлар қуришган. Бундан мақсад тез-тез юз бериб турадиган бадавий қабилаларининг ўртоқ аҳоли яшаб турган ерларига ҳужумларини бартараф қилиш бўлган. Милоднинг 1 асрида кўплаб яманликлар Ҳабашистонга савдо мақсадларида бориб, у ерда узок муддат истикомат қилганликлари, яманликларнинг бир қанча колонияларини ташкил қилганликлари ҳақида кўп маълумотлар бор.

Эрамининг II асрида Химйар подшоларининг нуфузи пасая бошлади. Биринчи навбатда бу савдо йўлидаги пунктларнинг тушқунликка келганлигида ўз ифодасини топди. Афсуски, бу даврга оид Жанубий Арабистон эпиграфик ёзувлари етарли эмас. Аммо қадимги дунё тарихидан яхши маълумки, II аср Рим империясининг “олтин асри” ҳисобланади. Айни

шу вақтда Эронда Парфия давлати инкирозга юз тутганди. Яқин Шарқдаги транзит савдо йўлларида Рим тўла устунликка эришганди.

Кўп ўтмай “олтин аср” Ш аср Рим кризиси билан алмашди. Ҳимйар давлати тарихий жараёнда яна ўз ролини ўйнай бошлади. Ҳимйар давлатига кўшни бадавий ва ўтрок қабилалар қўшилди. Бир ёзувда (Sh 28) Ёсир Юханъим ва унинг ўғли Зароъамар Айман биринчи бор “Малик Сабо ва Зу Райдон ва Ҳадрамавт ва Яманот” (милодий 250-270 йиллар) титули билан келган.

Бошқа бир ёзувга (sh 30) алоҳида тўхташ керак. Матн бир араб бадавий қабиласининг бошлиғи (кабири) Саад Толиб бин Жадаи номидан ёзилган. Унда Ёсир Юханъим ва унинг ўғли Зароъамар бошқарган давлат узундан-узук “мамлакат Сабо ва Кида ва Мазҳаж ва Ҳарам ва Баҳлам ва Зидоа ва Сабонинг ҳамма бадавийлари (куллу Аъроб Сабо.) ва Ҳимйар ва Ҳадрамавт ва Яманот” шаклида берилган. Шундан сўнг бу иккала маликнинг Ҳадрамавтга қилган юришлари ҳақида батафсил ҳикоя қилинади. Бу курашда малик Ёсир кўшини билан бирга Сабо ва Кида бадавий араблари (шу жумладан мана шу ёзувнинг муаллифи ҳам), Нанк ва Нашан шаҳарларининг саййидлари, Абран ва Талъар (қабилалари) бошлиқлари (зуъамо) қатнашган. Кўшин Даҳор ва Рахитга бостириб кирди ва катта зафар қозонди, асирлар ва кўплаб туя, сигир, қўй-эчкидан иборат ўлжаларни қўлга туширди. Қайтишда Ҳадрамавтнинг аъёнларидан бўлган Харрос ва унинг ўғли бошлиқ 3500 туя минган жангчи ва 500 отликдан иборат кўшин билан тўқнашув юз берди. Уларга Рабъат бин Волам, Ҳажом қасрининг зуси, Ҳадрамавтнинг бир қанча кабирлари ва қайллари қўшилдилар. Малик Ёсир уларни енгди. Матн охирида худо Алмақаҳнинг фазилати ва қаромати туфайли подшо фақат бир шахс – Асом бин Харлатни йўқотиб, бор кўшини билан қайтгани қайд қилинади.

Бу ерда умуман қадимги дунё тарихининг иккинчи босқичи учун қонуният тусига кириб қолган жараён (Оссурия, Янги Бобил, Ахмонийлар Эрондаги каби), яъни майда давлат бирликлари ва қабилаларининг

бирлашиб, империяга айланиш ҳолати милодий Ш асрнинг иккинчи ярмида Ҳимйар тарихида ҳам юз бермадикиан? Балки Миср тарихчиси Муҳаммад Мабрук Нофий бу воқеаларни изоҳлаб, ўзининг “Араблар тарихи. Исломдан олдинги аср” китобида “иккинчи Ҳимйар давлати кўпроқ империяга ўхшаб қолди” (Инна-д-давлата-л-Ҳимйария ас-сония асбахат ашбах би-л-имбиратўрия) дегани бунга асос бўлар.

А.Х.Шарафиддин китобида келтирилган Sh 31 рақамли ёзувни бу фикрга қўшимча қилиш мумкин. Унда подшо Шамар Юхаръиш ўз юришларида Форс мамлақатидаги Қатвасаф (?) ва Кавк (?) ҳамда Таннух қабиласининг еригача (ард таннух) етгани, худо Алмақаҳ ёрдами ва қаромати туфайли ўзарларни бўйсундиргани ва қайтишда Саъада шаҳри ва Хавлон ерларидан ўтганлиги айtilган. Афсуски, Форс мамлақатидаги мазкур ерларни локализация қилиш (жойини аниқлаш) учун бизда қўшимча материал йўқ. Аммо қадимги дунё тарихидан маълумки, “Ш асрнинг 60-йилларига келиб сосонийлар Эроннинг чегаралари қўйи Месопотамия ва Суриядан то Ҳинд дарёсигача. Катта Кавказдан Арабистон ярим оролидаги Ўмонгача чўзилганди”. Демак, мазкур ерлар Ўмонда бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Таннух ерларига келсак, бу қабилла IV-V асрда Ироққа яқин жойда Ҳира номи билан шимолий араб давлати тузилишида асосий этник элементлардан бирини ташкил қилган. Аммо бу ерга улар Баҳрайндан келганлар. Демак, Шамар Юхаръиш ўз юришларида етган охириги худуд Баҳрайн ва Шаркий Арабистон бўлган.

Иккинчи Ҳимйар даври подшоларининг рўйхатида Шамар Юхаръишдан сўнг келтирилган Зул-Қарнайн, унинг ўғли Амр, Балкис ва унинг укаси Ҳадҳоллар мифик шахслардир. Аммо айни шу вақтда ҳукм сурган бир неча подшонинг (саналари ва тартиби аниқ бўлмасида) исмлари муснад ёзувларидан ўқилган. Масалан, бевосита Шамар Юхаръишдан кейин Соран Айфаъ, Қарибаил Вотар Юханъим, Соран Юркиб ва Соран Юханъимлар подшолик қилгани ҳақида ёзувлар мавжуд. Шубҳасиз, Ҳимйар подшоларининг ичида энг машҳури Абу Қариб Асъад (385-415) бўлганки,

Куръонда зикр этилган «туббаъ» айнан шу подшо деб бежиз фараз қилинмайди. Умуман ҳимйар ёзувларидан хулоса қилиб. Ҳимйар давлати ўз таркибига Яман, Ҳадрамавт, Ўман ва Шарқий Арабистонни олган, деб ҳисоблаш мумкин. Милодий III асрнинг охири IV асрнинг биринчи ярмига тегишли ёзувларда Ҳимйар подшоларининг титули янада узун “Малик Сабо, ва зу Райдон ва Ҳадрамавт ва Яманот ва аъробухум фи Таъуд ва Тихома” деб берилган. Таъуд – Марказий Арабистон, аниқроғи Нажднинг жанубидаги тоғли минтақа, Тихома эса Яманнинг гарби ва жанубидаги қирғоқбўйи ерлар. Бундан ташқари асли Ямандан чиққан бадавийлар билан боғлиқ бўлган Марказий Арабистондаги Қида давлати ҳам дастлабки даврларда Ҳимйар мамлакатига вассал бўлган.

УШ-IX асрларда барпо бўлиб, қахтонийлар анъанаси деб ном олган араб тилидаги адабиётда иккинчи ҳимйар даври (III-У1 асрлар) “Давлату табобийа (Туббаълар давлати) исми билан маълум. Қахтонийлар анъанасидан бевосита Жанубий Арабистоннинг қадимги тарихи учун жуда кўп фактик материаллар олиш мумкин; улар умуман олганда бизнинг фикримизни, яъни иккинчи Ҳимйар давлатининг ҳокимлари уни империяга айлантиришга ҳаракат қилганликларини тасдиқлайди. Айни вақтда шуни қатъий таъкидлаш керакки, туббаъларнинг Арабистон ярим оролидан ташқарига қилган юришлари ҳақида қахтоний муаллифларининг берган маълумотлари – тарихий ҳақиқатдан батамом йироқ, бирорта тарихий манба билан тасдиқланмаган хурофий ривоятлардир. Шу ривоятларга кўра, биринчи туббуъ-ал-Хорис ар-Роиш гўё Хитойни тобе қилганмиш. Унинг ворислари Абраха Зулманор ва Ифрийқиёслар ҳам буюк фотиҳлар. Шундан сўнг шажара узилиб, ҳокимият малика Балқисга ўтиб қолади. Ўрта аср араб муаллифларининг жамоат жам бўлиб уқтиришларича, Таврот ва Куръонда зикр қилинган Исроил-Яҳудия подшоси Соломон (Сулаймон) билан учрашган “Сабо, маликаси” худди шу Балқис. Яманда ҳокимият дастлаб ўша “учрашув” натижасида дунёга келган Сулаймоннинг ўғли Раҳбаъамга сўнгра яна анъанавий туббаълар сулоласидан Ёсир Юнъим (ёки Юҳанъим)га

қайтибди. У Атлантик океанигача юрши қилибди, ўғли Шамар Юрйишни Шарққа жўнатибди. Шамар Самарқандни вайрон қилиб, уни қайтадан қурдирганмишди, шунинг учун шаҳар унинг номини олганмиш (Шамарқанд). Сўнг у Ҳиндистон ва Хитойни босиб олиб, Тибетда яманликларни жойлаштирган эмиш. Ривоятларга кўра, туббаъларнинг энг донишманди ва энг буюғи Аъсад ал-Комил Эронни босиб олади, бир ўғли Ҳасанни Хитой, бошқа ўғли Яфурни Константинополни ишғол қилишга юборадди.

Бадний жихатдан чиройли услубда ёзилган бу насрий ва назмий асарлардаги биз эслатган ривоятларни ҳалигача кўпчилик араблар чин ҳақиқат деб биладилар. Ҳар қандай “лоф”да “жон” бор деб қарайдиган бўлсак, бу фактларни қуйидагича шарҳлаш мумкин. Араблар, дарҳақиқат, юқорида эслатилган ерларнинг аксариятини истило қилганлар. Аммо бу воқеа Яман туббаълари (III-У1 асрлар) даврида эмас, балки ундан 3-4 аср кейин, асосан умавийлар халифалиги (661-750) вақтида содир бўлган. Худди шу пайтда асли Арабистоннинг шимолидан бўлган аднонийлар ва жанубдан чиққан қахтонийлар ўртасида халифаликда олий ҳокимиятга эга бўлиш учун кураш кучайиб кетганди. Кўпчилиги қахтонийлардан бўлган ўрта аср араб муаллифлари сиёсий мақсадларни кўзда тутиб, ўз кўхна тарихларини бўрттириб кўрсатганлар. Таъбир жонз бўлса, VII-VIII аср тарихини III-IV асрга кўчирганлар.

Миллоддан аввал X асрдаги Сабо маликаси ва милодий IV асрдаги Ҳимйар ҳокимасининг номи масаласида араб тарихий адабиётида чалкашлик мавжуд. Шуни баргараф қилиш мақсадида баъзи муаллифлар Сабо маликасини Балқис I, Ҳимйар ҳокимасини эса Балқис бинт Ҳадход исми билан атайдилар. Самарқанд шаҳрига келсак, уни Шамар Юрйишдан деярли 600 йил илгари яшаган македонияли Искандар забт қилганида шаҳар “Мараканда” ёки ундан ҳам олдин сўғд ёзувларида у «Смараканд» деб аталгани бизга яхши маълум.

Бир қатор омиллар пировард натижада Ҳимйар давлатининг инқирозга юз тутишига олиб келди. Ҳимйар давлатида армия ва марказий бюрократик

аппарат кўшимча махсулотни муттасил равишда ўз фойдасига касб қилишга ҳаракат қилар, мамлакат бўйлаб фақат мажбурий айирбошланиш таъкил қиларди. Бу эса бора-бора мамлакат ишлаб чиқаришининг тараккиётига ҳов бўлиб қолди. Шундай вазиятда марказий ҳокимиятга тобе, аммо ўзини-ўзи бошқарувчи шаҳарлар ривожлана бошлади. Чунки фақат шундай шаҳарлар такрор ишлаб чиқаришни таъминлашни мумкин эди. Улар: умласига Зафор, Замор, Сана ва бошқалар қиради. Армия ва марказий аппаратнинг қаршилигига қарамадан шаҳарларнинг иқтисодий ва сиёсий роли орта борди. Ҳамма қадимги империялар учун объектив бўлган бу ички қарама-қаршилиқ Ҳимйар давлатида айниқса У-У1 асрларда яққол кўна талланди.

Атрофдаги қишлоқларни кўшиб олган – миҳфақларнинг бошқилари – қайллар кўп ҳолларда ўзларини батамом подшодан мустақил сеза бошладилар. У-У1 асрларда Яман қайллари жуда катта бойликлар эгалик қилган, хатто ўз харбий қисмларига ҳам эга эдилар. Бир неча ёзувларда подшо кўшини билан у ёки бу қайлнинг кўшини ёнма-ён юришда қатнашганини қайд қилинган. У1 асрда қайллар мамлакатнинг ҳақиқий ҳокимларига айланиб қолдилар.

Биз юқорида янги пайдо бўлган “малик Сабо ва Зу Райдон ва Хадрамавт ва Яманот ва аъробихим фи Таъуд ва Тихома” деган подшоларнинг узун титулини келтиргандик. Бадавийларга тегишли “аъробихим фи Таъуд ва Тихома” иборасининг кўшилиши айни вақтда Ҳимйар давлатида юз берган муҳим социал-этноик ўзгаришларни, чунончи ички Арабистондан келган кўчманчи қабилаларнинг роли кучайганини ифодаларди. Немис олимаси М. Хёфнернинг фикрича, Яман У1 асрда “бадавий маданиятига эга бўлган мамлакатга айланиб қолганди”.

Нихоят, иккинчи Ҳимйар давлати Яманга христиан ва яҳудий динларининг кириб келиши билан характерланади. Яманга Шомдан у ерда аллақчон тарқалган христиан динининг монофизит мазҳаби кириб кела бошлади. Византия ҳокимлари бу жараёни тезлаштиришга ҳаракат қилардилар. Улар шу мақсадда аҳолиси христиан динида бўлган

Ҳабашистоннинг ҳокимларини Яманга суқилиб киришига ундадилар. Айни вақтда Яманга бошқа монотеистик дин – нуданизм ҳам кириб кела бошлади. Бундай вазиятда Ҳимйар подшолари ўзларининг сиёсий ва иқтисодий душманлари – византияликларнинг дини христианликка қарши яҳудий динини кўллаб қувватладилар. Охириги Ҳимйар подшоси Зу Навос яҳудий динини давлат динига айлантирди, деган гап бор.

Хулоса қилиб айтганда, мустақил шаҳарлар ҳокимлари – қайлларнинг муттасил кучайиб борагани, мамлакат аҳолиси нисбатида бадавийлик, яъни кўчманчи ҳаёт кечирган қабилалар улусининг ортиб бориши ва монотеистик динларнинг кириб келиши – буларнинг ҳаммаси – Ҳимйар давлати киёфасини секин-аста ўзгартирди ва ажиабийлар хуружи натижасида қулашига олиб келди.

Қадимги дунёнинг икки буюк давлати – Византия ва Эрон ўртасида ислом вужудга келишдан олдин бир неча аср мобайнида давом этган рақобат, маълумки, муҳим жаҳон савдо йўлларида ўз ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадини кўзларди. У1 асрда худди шундай кураш Яман устида ҳам олиб борилди. Арабистон ярим оролини жанубдан шимолга кесиб ўтган қарвон савдо йўли Шарқ билан Ғарбни боғлаб турувчи муҳим артериялардан бири ҳисобланади. Бу узок йўлнинг катта қисми Яман ерларидан ўтар, у ерда эса Ҳимйар давлати ҳукм суради. У асрдан бошлаб мазкур қарвон йўлидаги йирик шаҳарлар – Макка ва Мадина (Ясриб)нинг вазни орта борди, аммо буюк давлатлар Яман устидан ўз нуфузини ўрнатиш орқали мазкур қарвон йўлини тўлиқ назорат остига олишни ўзларига мақсад қилгандилар. Византия бу ишга ўзининг вассали, христиан динининг православ черковига аъзо бўлган Ҳабашистонни ҳам жалб қилди.

Тор Боб ал-Мандиб бўғозининг икки қирғоғида жойлашган Яман ва Ҳабашистон муносабатлари ҳар хил босқичларни ўтаган. Юқорида айтилганидек, У асрнинг биринчи ярми – Асъад ал-Комил подшолик қилган давр – Ҳимйарнинг энг гуллаб-яшнаган пайти ҳисобланади. Лекин бу давр узок давом этмади. У асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Яман ташқи сиёсати

пассивлашди. Хиймар подшоларидан Маъдиқариб Яфур батамом христиан савдогарлари таъсири остига тушиб қолганди.

517 йили Маъдиқарибни тахтдан ағдариб, Юсуф Асвар (Зу Навос) зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллади. Сиёсий мақсадда Зу Навос христиан динига қарши иудаизмга ҳомийлик қила бошлади. Худди шу йили Ҳабаш ҳокими Ҳимйарга ўз аскарини юборган ва у бир қанча жойда ўрнаниб қолган кўринади. Уларга қарши Юсуф бир неча қайлар-мақалда юришлар қилди. Юсуф Зу Навоснинг Зафор, Ҳадрамав ва Тихомада ўз ҳокимиятини тиклагани ҳақида Ёзувлар сақланган. Ичкари Арабистонда Ҳимйарлар Эронга вассал лахмийлар билан курашдилар. Буларнинг ҳаммаси чуқурроқ қараганда Византия ва Эроннинг Яман учун кураши билан боғлиқ эди.

Илгари айтилганидек, Византия бу курашда ҳабашлардан фойдаланишга ҳаракат қилди. Ҳабашларнинг Яманга кучли таъсирини Нажрон шаҳри мисолида кўриш мумкин. Нажрон – Яманнинг шимолда жойлашган йирик савдо шаҳри бўлиб, унинг кўпчилик аҳолиси христиан динида эди. Нажронга дастлаб христиан динининг несториан мазҳаби кириб келган, сўнг мунофизитлар устуликка эришгандилар. Шаҳар ва унинг атрофида ал-хорис қабиласи яшар, у ерда машҳур Нажрон қабласи мавжуд эди. Нажрон араблари Ҳижоздаги бадавий араб қабилалари билан дўстона муносабатда эдилар. Шунинг учун ҳам Нажрон христианларини “жазо”лашга жазм қилган Зу Навос дастлаб шаҳардан шимолроқда жойлашган Кавкаб ва ал-Ҳима чашмаларини эгаллади. Нажрон мажзараси (киргини) натижасида шаҳар Зу Навосга тобе бўлди. Аммо айни вақтда бу воқеа христиан дунёсида катта акс-садога сабаб бўлди.

Ўша даврда Яманда 8 йирик қайл мавжуд бўлиб, уларнинг энг нуфузлиси – Язан уругининг қайли Сумайфа Ашваъ мамлакат жанубида Зу Навосга қарши исён кўтарди. Шимолда эса Давс Зу Саъалабон худди шундай ҳаракат бошлади.

Шундай вазиятда 525 йили Византия императори Юстинианнинг кистови билан Ҳабашистон негуси Яманга катта кўшин тортди. Ҳимйар ва

арҳаб уругларидан бошқа ҳамма яман уруглари Зу Навосни тарк қилганлиги туфайли у мағлуб бўлди. Айтишларича, у отини денгизга хайдаб ҳалок бўлишидан бошқа чора топа олмаган.

Ёзувларда Сумайфа Ашваъ охири Ҳимйар подшоларининг лақаби билан келади. Ҳабашистон негуси эса унинг саййиди (хўжаси) сифатида берилган. Тахминан 534-535 йиллари Сумайфа Ашванн ҳабаш аскарлари ва Яман уругларининг бошлиқлари тахтдан туширилди. Тахтга Абраха исмли ҳабаш ўтирди.

Абраха ҳам охири Ҳимйар подшоларининг тўлиқ титулини ўзига олган бўлса-да, Ҳабашистон негусига нисбатан ўзини поиб деб эътироф қилди. 541-542 йиллари Яманда ўрнаниб қолган қида қабиласининг бошлиғи Язид б.Қабша раҳнамолигида деярли ҳамма Ҳимйар уруглари Абрахага қарши исён кўтардилар. Абраха исённи бостиришга эришди. Худди шу пайтда Мариб тўғони бузилиб, уни таъмир қилингани ҳақида Абраха қолдирган Ёзув мавжуд.

Абраха Ҳимйарийлар анъанасини давом эттириб, ички Арабистонга юришлар қилди. 547 йили билан сапаланган Абрахага тегишли Ёзувда айтилишинча, шу йили у дастлаб қирийларга, сўнг лахмийларга вассал бўлган маъд қабиласи билан уруш қилган. Жанг Ямомага кетаверишдаги Хулубан деган жойда юз берди. Маъад тобе қилинди, қабила бошлиғи Амр б.Мунзир Абраха билан сулҳ тузди. Айни вақтда Абрахага тобе бўлган баъзи араб қабилалари Ҳижоз йўлида Турбон қудуги районида уруш қилдилар. Қида ва мазҳиж қабилаларидан ташкил топган аскар Амр б.Саъасаъа қабиласини тормор келтирди.

Маълумки, Қуръоннинг 105-сурасида ҳабашларнинг 570 йилда Маккага қилган юриши ўз аксини топган. Аммо араб адабиётида уқтирилганидек, бу юришни Абраха эмас, балки унинг ўғилларидан бири уюштирган бўлиши керак. Бизнинг тахминга кўра Абраха милодий 548 йилгача ҳокимлик қилган, сўнг кетма-кет унинг ўғиллари Яқсум (548-567) ва Масрук (567-578) Яманга ҳокимлик қилганлар. Ҳабашлар Византия сиёсатини амалга ошира бориб,

Яманда кўплаб черковлар қургандилар. Шуларнинг ичида энг йириги – Абраха қурдирган Санадаги “Қуллайс” (Колизей) черкови эди. Манбаларда ёзилишича, Абраха Ҳабашистон негуси ва Византия императорига мактублар йўллаб, арабларнинг юзини Маккага эмас, Санага каратаман, деб фахрланган. Азалдан диний марказ сифатида машҳур бўлган Макка шаҳар давлати VI аср ўрталарида Арабистон ярим оролининг йирик савдо марказига ҳам айланганди. Исломдан анча илгари пайдо бўлган одат – кўп ҳудудда бўлган араб қабилаларининг зул-ҳижжа ойида Маккадаги муқаддас Каъбани зиёрат қилишлари – айни вақтда нижорат максалига ҳам хизмат қиларди. Демак, ҳабашларнинг Маккага юриш қилишларидан асосий мақсад унинг халқаро савдодаги рақобатини синдириш эди. Аммо бу уришнинг беҳуда тугади.

Табиийки, Яманда ҳабашларга қарши озодлик ҳаракати вужудга келди. Бунга язан уругининг қайли Маъдиқариб ва унинг ўғли Сайф бошчилик қилдилар. Шу нарса характерлики, улар ҳабашлар Византия ҳомийлигида эканлиги ва шунга мувофиқ фақат Эрондан мадад сўраш мумкинлигини яхши англаган кўринадилар.

Ҳарқалай, Эрон шоҳаншоҳи 577-578 йилларда Яманга ўз қўшинларини денгиз орқали юборди. Сайф б. Зу Язан бошлиқ химйар аскарлари форс қўшинларининг мададида ҳабашларни енгдилар. Яманга Сайф б. Зу Язан ҳоким бўлди. У хар йили Эронга маълум миқдорда жизя ва хирож юбориб турмоғи лозим эди. Яман бевосита Эрон шоҳи тайинлаган «марзбон» томонидан бошқариладиган бўлди. орслар ҳукми асосан Сана. Лдан каби шаҳарларда мужассамланганди. Улар савдо божларини йиғиш, кумуш казиб олишни ташкил қилиш билан машғул бўлдилар. Яманда Форс ҳукмронлиги ислом вужудга келгунга қадар давом этган бўлсада, мамлакатдаги сиёсий ҳаёт у билан эмас, балки дастлаб мазҳиж, ҳавлон каби Яман қабилаларининг сўнг Амир б. Саъасаъа ва Тамим сингари ички Арабистон қабилаларининг таъсири ортгани билан характерланади. Форс аскарларининг авлодлари Яманда “ал-абно” деган ном олдилар. Шуниси қизикки, кейинчалик

мусулмон аскарни Яманни забт қила бошлаганда биринчи бўлиб исломни қабул қилган тоифа ана шу “ал-абно” бўлди. Араб қабилалари эса бирмунча вақт мусулмон аскарларига қарши кураш олиб бордилар.

Худоса қилиб айтганда, V-VI асрларда Яман Византия ва Эрон манфаатларининг тўқнашган жойларидан бирига айланди. Яманда кетма-кет дастлаб Эфиопия (Византия вассали)нинг сўнг Эроннинг ҳукмронлиги ўрилатилди. Аммо бу ҳукмронлик баъзилар уқтирганидек, жаҳоншумул тарихий аҳамиятга эга бўлмади. Бу даврда ташаббус ички Арабистон, аниқроғи, Ҳижозга ўтган эди. VI-VII асрларда Ҳижознинг йирик шаҳарлари Макка ва Ясрибда юз берган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар Византия ва Эронга қарши қучли учинчи рақибнинг пайдо бўлишига, яъни Арабистон ярим оролида марказлашган давлат – Араб халифалигининг тугилишига олиб келди.

Маъруза5. Қадимги Шимолий ва Марказий Арабистон

Жанубий Арабистон давлатлари қадимги дунё савдосида қандай роль ўйнаган бўлса, худди шундай вазифани Арабистон ярим оролининг шимолий ва марказий қисмига вужудга келган қадимги давлатлар ҳақида оғини. Бу давлатлар кўпроқ ғарбий Осиё ва Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган қадимги давлатларга яқин турганлиги туфайли улар билан узвий алоқада бўлган. Сийсий жиҳатдан улар ҳеч қачон катта ҳарбий уюшмалар ташкил қилмаган, аммо қадимги дунёнинг икки буюк давлати – Рим (кейинчалик Византия) ва Эроннинг ўртасида жойлашганлиги сабабли бу давлатлар объектив равишда региондаги халқаро жараёнлардан холи бўла олмаган. Тарихан вужудга келиш тартибига кўра мазкур давлатлар қуйидагилар: 1) Наботийлар давлати; 2) Тадмур давлати; 3) Лахмийлар (Ҳира) давлати; 4) Гассонийлар давлати; 5) Қинда.

а) Наботийлар давлати

Наботийлар давлати милоддан бир неча аср аввал Арабистон ярим оролининг шимоли-ғарбий қисмида, антик авторлар “Арабиа Петрае” (Тошлоқ Арабистон) деб атаган жойда юзага келган. Бу ҳақидаги маълумотларимиз асосан, антик авторларнинг китоблари, яхудий автори Иосиф Флавийнинг (мил. 37-100 йиллар) асарлари ва, ниҳоят, шу давлат таркибига кирган ерлардан кейинги пайтларда топилган кўнлаб наботий матнларига таянади. Бу матнлар оромий хатида ёзилган. Шунинг учун ҳам баъзи мутахассислар наботийларни араблар эмас, балки оромийлар жумласига киритадилар. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди, зеро, биринчидан, матнларнинг тили классик араб тилига жуда яқин. Иккинчидан, то ислом ғалаба қозонгунга қадар нафақат наботийлар, балки Фрот дарёсидан ғарбда

истиқомат қилган аксарият халқлар ўша даврларда халқаро ёзув ҳисобланган оромий хатида ёзганлар ва ўз она тилларида сўзлашганлар.

Наботийлар давлати тараккиётининг авжига чиққан даврида жуда катта территорияни ўз ичига олган: Дамашк, Фаластиннинг жануби ва шарқи, Хаврон, Эдом, Мадйан. Қизил денгизнинг шимолий соҳили ва ҳатто Нил дельтасининг шарқий қисмларидан наботий матнларлари топилгани бунга далилдир.

Наботийлар давлатининг пойтахтига айланган Петра шаҳри мил. аввал I минг йилликда Шимолий Арабистоннинг йирик сийсий ва маданий маркази бўлганлиги кўп манбалардан маълум. Иосиф Флавийнинг таъкидлашича, Петра шаҳрига Жанубий Фаластин ва Шимолий Арабистонда мил. аввал II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошида яшаган кўчманчи қабилла – маданийлар бошлиғи Рекейм асос солган. Агар бу хабар тўғри бўлса, наботийлар ё маданийларни қувиб чиқарганлар ёки Петрани маданийлардан сўнг эгаллаб турган эдомлилардан тортиб олганлар. Чунки мил. аввал IX-VIII асрларда Жанубий Фаластинда эдомлилар ҳукмронлик қилганликлари ҳақида аниқ маълумотлар бор. Бирмунча муддат Эдом ва наботийлар ўзаро иттифокда бўлганлиги, эҳтимол. Мил.аввал VII аср бошларида наботийлар оссурийлар ҳукми остига тушиб қолдилар. VII аср ўрталарида Олд Осиёдаги араб қабилалари Оссурия ҳукмига қарши кескин кураш олиб борган пайтда наботийларга Натну подшолик қилган. Оссурия подшоиси Ашшурбанипал солномаларида араб подшоларидан биринчи бўлиб Натну Оссурияга тобе бўлганлиги зикр қилинади. Милоддан аввал VII аср охирларида Оссурия тор-мор келтирилгач, наботийлар Янги Бобил подшолигига тобе, сўнг VI аср охиридан бошлаб, то мил. аввал IV асргача Форс давлати таркибига кирган.

Маълумки, мил.аввал IV асрнинг охириги чорагида македонияли Искандарнинг Миср ва Осиёга юришлари натижасида Форс давлати ҳалокатга учради. Ўз навбатида Искандарнинг кўкқисдан юз берган вафоти у тузган империянинг парчаланишига олиб келди. Буюк “тозий”нинг

меросхўрлари – “диодохлар” ўртасида беаёв кураш авж олиб кетган даврда факат Жанубий Фаластингина ўз сиёсий мустақиллигини сақлаб қолди. Эллинистик дунёнинг икки йирик давлати Селевкийлар ва Птолемейлар ўртасидаги рақобат объектив равишда наботийлар мустақиллигини мустаҳкамлашга имкон яратиб берди.

Мил.аввал 312 й. Наботийлар жамияти “бир кўзли” Антигоннинг ҳужумига учради. Антигон македонияли Искандарнинг вориеларидан бўлиб, Сурия ва Месопотамиянинг шимолида ўрнашиб олганди. Антигонга қарши Миср ҳокими Птолемей, Греция ва Македония ҳокими Кассандр, Кичик Осиё ҳокими Лисимах ва Жанубий Месопотамия ҳокими – яқин келажакда катта давлат қурган – Селевка кураш олиб бордилар. Шундай вазиятда Антигоннинг наботийларга ҳужуми Яқин Шарқда устуликка эришишда биринчи кадам бўлмоғи лозим эди. Бир томондан Птолемейга дўстона муносабатда бўлган, иккинчи томондан, Арабистонни жанубдан нимолга кесиб ўтган буюк савдо йўлининг шимолий қисмида жойлашган наботийлар давлатини босиб олиш Антигоннинг шуҳратини оширган бўлур эди.

Наботийларнинг кўпчилиги савдо ярмаркасида иштирок этиш учун Петрадан ташқарига чиққанлигидан фойдаланиб, уч кечаю, уч кундузда 407 км йўл босган Антигон кўшинлари унинг яқин дўсти Афинея бошчилигида Петра шаҳрини эгалладилар. Аммо шаҳарни талаган ва бир қанча асир олган Афинея наботийларнинг қўққисдан уюштириши мумкин бўлган ҳужумдан қўрқиб, шаҳардан 37 км нарида лагерь қурдирди.

Аммо бу чора иш бермади. Наботийлар зудлик билан 8 минг кишилик кўнгилли кўшин тўпладилар ва кутилмаганда ҳужум қилиб, Афинея кўшинларини қиличдан ўтказдилар. Шундан сўнг улар Антигонга арамей тилида норозилик хатини юбордилар. Антигон ўзининг жавоб хатида Афинея ўзбошимчалик билан ҳаракат қилганини таъкидлаб, ўзини оқлашга уринади. Айни шу ёзишма пайтида у янги ҳужум тайёрлай бошлаганди. Бу сафар наботийларга қарши жўнайдиган отряд 4 минг енгил қуролланган пиеда аскар ва 4 минг отликдан иборат эди. Отрядга Антигоннинг ўғли, илк

эллинистик даврнинг буюк саркардаларидан бири, Деметрий Полиоркет қўмондон қилиб тайинланди. Антигон бу сафар муқаррар галабага эришишни мўлжаллаганди. Аммо Деметрий бошлик отряд юриши кутилган натижани бермади. Наботийлар Антигон томонидан катта ҳужум қилинажани тахмин қилгандилар ва ўзига хос тайёргарлик кўргандилар. Улар Петрада унча катта бўлмаган гарнизон қолдириб, асосий кучларини саҳродаги воҳага олиб кетгандилар. Деметрий Петрага кириб келгач, вазиятни тушунди ва музокаралардан сўнг ўз отрядини дастлаб Петрадан, кейинчалик бутун мамлакатдан олиб чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Мил.аввал 301 йили македонияли Искандар меросхўрлари ўртасида узок давог этган курашда Антигон Лисимах ва Селевкдан мағлуб бўлди ва жангда ҳалок бўлди. Шундан сўнг Селевка Сурия ва Месопотамияга ҳоким бўлиб қолди. Аммо Фаластин Миср ҳокими Птолемей қўли остида эди. Наботия эса ўз мустақиллигини йўқотмаган бўлсада, Миср таъсир доирасига ўтди. Селевкийлар ҳам ўз навбатида наботийларни ўз таъсир доираларига ўтказишга уриниб келардилар.

Мил.аввал III аср охири ва II аср биринчи чорагидан бошлаб, Яқин Шарқда вазият кескин ўзгара бошлади. Магнесияда мил. аввал 190 й. эришилган галабадан сўнг Рим империяси Яқин Шарқда энг нуфузли кучга айланганди. Айни вақтда Селевкийлар давлати ички зиддиятлар натижасида заифлашиб борарди.

Шундай вазиятда наботийлар мустақил жамият барпо қилдилар ва мураккаб, аммо озод ташқи сиёсат олиб бордилар. Бу даврда улар Жанубий Фаластин, Иордания дарёсининг ғарби ва Ҳавронни ўз ичига олган территорияни эгаллаб турардилар. Наботийлар жуда катта бойлик, айниқса катта олтин ва қумуш захирасига эга бўлган халқ ҳисобланарди. Бунинг сабаби уларнинг халқаро савдода тутган муҳим ўринлари билан боғлиқ эди. Жанубий Арабистондан келадиган машҳур қарвон йўли Петра шаҳридан сўнг Миср, Сурия, Ғазза, финикийларнинг Ўрта денгиз соҳилидаги шаҳарлари сингари бир неча йўналишда давом этарди. Бундан ташқари Петра

Арабистоннинг кок ўртасидан ўтган карвон йўли орқали Форс кўрфазин киргогида жойлашган, антик авторлар тараннум қилган қадимги дунёнинг энг йирик савдо шаҳарларидан бири Герра (ҳозирги Укейр) шаҳри билан боғланган. Герра орқали Петрага Ҳиндистон ва Хитой, Эрон ва Форс кўрфазининг моллари келарди. Наботий ҳокимлари бу савдо йўлларининг хавфсизлигини сақлаш учун ҳаракат қилдилар.

Секин-аста наботийларда кучли подшо ҳокимияти вужудга келди. Мил.аввал III-II асрларга тегишли Халаса деган жойда топилган наботий ёзувида биринчи бор “Ҳорис – наботийлар подшоеси” дейилган. Бу Ҳорис I бўлса керак. Ҳаркалай унда ҳикоя қилинган воқеа, яъни унинг саройинга олий даражадаги яҳудий руҳонийси Ясоннинг қочиб келганини бошқа манбаларга кўра мил.аввал 168 йили юз берган. Тавротда таъкидланишича, маккавейларнинг наботийлар подшоеси Ҳорис I – Арега (мил.аввал 169 й.) билан муносабатлари дўстона тусда бўлган. Мил.аввал 70 йилга тегишли бир ёзувда подшо Ҳориснинг ўгли подшо Раббелга ҳайкал қурдиргани айтилган. Раббелнинг подшолик қилган даври мил.аввал II асрнинг 40-10 йилларига тўғри келади. Бу даврда подшо ҳокимияти меросли бўлганини кўришиб турибди. Ҳорис II (мил.аввал 110-96) даврида яҳудий подшоҳи Жонатан Маккавей Фаластинда яшаган қандайдир Бану Амр қабиласига қарши курашда наботий подшоесидан мадад сўраган. Лекин тез орада наботийлар янгладиларки, агар яҳудийлар селевкийларга қарши ўз мустақилликлари учун курашда (бу курашда наботийлар уларга ёрдам бериб келардилар) ғалаба қозонсалар, улар кучли мустақил давлат тузилар ва Иордания туфайли наботийлар билан рақобатлашадилар. Маккавейлар подшоеси Александр Яннай (мил.аввал 103-76) даврида худди шундай бўлди ҳам. Яннай греклар, кичик осиёликлар, моавлилар ва Жульод деган араб қабиласидан ёлланган қўшинлар билан Иорданияни солиқ тўлашга мажбур қилганида наботийлар подшоеси Убайда (Ободат) I (мил.аввал 96-87) унга қарши уруш эълон қилди. Александр жанг майдонидан қочиб, Қуддус (Иерусалим)да паноҳ топди. Александр Яннайга Қуддусда ҳам тинчлик

бўлмади. Халқ унинг сиёсатидан норози, ҳатто селевкийлар ҳокими Деметрий III ни тап олишга тайёр эди.

Ёзувларга кўра мил.аввал 87-86 йиллар наботийларга Убайда I ўгли Рабил II подшо бўлган. Ундан сўнг Ҳорис III (мил.аввал 85-60) тахтга ўтирган. У Убайда I сиёсатини бирмунча муваффақиятли давом эттирган. Ҳорис III Петрадан Эйлатга борадиган йўлда Авару шаҳрига асос солди. Шу пайтда Деметрий III нинг укаси Антиох Дионисий Иудеяни кесиб ўтиб, наботийлар билан урушагани маълум бўлиб қолди. Селевкийлар Яннай қурдирган тўенқларни яқсон қилиб, Наботияга бостириб кирдилар. Аммо уруш узок давом этмади. Антиох Кана қишлоғи яқинида юз берган жангда ҳалок бўлди. Бу воқеа вазиятни батамом ўзгартириб юборди. Энди Дамашққа йўл очик эди ва Ҳорис III уни ва Суриянинг бир қисмини ишғол қилди. Энди Ҳорис III нинг ерлари емириляётган Иудеяни жанубдан ва шарқдан ўраб олганди. Иудеядаги ички низолардан хабардор бўлган Ҳорис III уни босиб олди. Мил. аввал 82 й. Ҳалида деган жойда юз берган тўқнашувда Иудея қўшини тор-мор бўлди ва А.Яннай яна сулҳ сўрашдан бошқа илож топа олмади. Иудея учун оғир шартларда сулҳ тузилгач, Ҳорис III ўз қўшини билан диёрига қайтиб кетди.

Одатда Иудеядан қочган сиёсий арбоблар Наботияда паноҳ топардилар. Александр Яннай вафот қилгач, уларнинг икки ўгли ўртасида кураш бошланди. Иудея ҳар хил сиёсий гуруҳларга бўлиниб кетди. Уларнинг ичида энг кўзга кўрингани – Гиркан бошлиқ “фарисейлар” ва Аристокбул бошлиқ “саддукейлар” эди. Аристокбул ёлланган қўшинларга таяниб, акаси Гиркани тахтдан кулатди. Гиркан ёрдам сўраб, дўсти Антипатерни Петрага Ҳорис III қароргоҳига жўнатди. Ёрдам эвазига Гиркан отаси Александр Яннай босиб олган 12 шаҳарни арабларга қайтиб беришни ваъда қилди. Ҳорис III бу шартни қабул қилиб, Иудеяга жуда катта қўшин /50 минг/ тортди. Аристокбул ўз тарафдорларидан айрилиб, яқка қолгач, Қуддусга қочди. Ҳорис III араб-яҳудий бирлашган қўшини бошида мил. аввал 65 й. кўкламида Қуддусни қамалга олди. Эртами-кечми Қуддус таслим бўлиши

муқаррар бўлиб турган бир пайтда воксалар жараёни яна батамом ўзгариб кетди.

Рим императори Помпей Сурия ва Дамашкини ишғол қилди, унинг қўли остидаги қўмондонлардан бири Скавр эса Фаластинга бостириб кирганди. Римлилар Аристокбул томонини олдилар. Ҳорисдан зудлик билан Қуддуе қамалини кўтариш, бутун қўшини билан дарҳол кетиши талаб қилинди. Ҳорис Ш Гиркан билан бирга чекинди. Фурсаддан фойдаланган Аристокбул, Скавр қўшинларининг мададида наботийларни таъкиб қилиб, Наширон деган жойда галаба қозонди. Шундан сўнг Скавр Дамашкка қайтиб кетди. Мил.аввал 64 й. Сурия Рим империясининг провинцияга айлангач, Наботийлар давлатининг сиёсий аҳволи кескин ёмонлашди. Заиф қўшинлар даврида наботийлар подшоеси Сурия-Фаластин ички ишларига аралашини мумкин бўлган вақтлар ўтиб кетди. Энди наботийлар давлатининг тақдирини Рим қўлида эди.

Малику I /мил.аввал 50-30/ даврида зарб қилинган танга топилган. Унинг бир томонида подшо сурати, иккинчи томонида чап қапотига қараб турган бургутнинг сурати, атрофида эса латин ва оромий хатларида ёзув бор. Тангада оромий ёзувининг ишлатилганлиги ҳокимнинг суверенлигини таъкидлаши керак эди. Аммо амалда ундай эмасди. Римда граждонлар урушин афжигача чиққан вақтида наботийлар нисбатан мустақил бўлдилар, лекин наботийлар подшоеси ҳар бир муайян вазиятга қараб иш тутинишга мажбур бўлди. Мил. аввал 47 йили Юлий Цезарь Миср Искандариясини қамал қилган пайтда Малику I отлик қисм билан унга ёрдам берди.

Иудея Рим таркибига кирган бўлсада, у ердаги ҳар бир партияларнинг кураши тўхтамас, мағлуб бўлганлар Петрада паноҳ топардилар. Мил. аввал 40-йилларнинг охирида Парфия қўшинининг Рим қўли остидаги ерларга бостириб кириши Маликуда Рим таъсиридан қутилишга умид тугдирди ва у Рим тарафдори бўлган Яхудия арбоби Иродга бошпана беришдан воз кечди. Шундан сўнг Ирод Мисрга, у ердан Римга жўнади. Айни вақтда Малику I қароргоҳида Ироднинг укаси Иосиф 200 одами билан бошпана сўраб

турарди. Ирод Римдан Иудеяга подшо унвони билан қайтди. Энди унга асосий вазифа қилиб, арабларга /наботийларга/ қарши кураш топширилганди. Ирод наботийлар билан биринчи бор Диасполис деган жойда жангга кирди ва галаба қозонди, сўнг иккинчи бор Суриядаги Кана деган жойда тўқнашди.

Парфия қўшинлари Суриядан қувиб чиқилгач, рим саркардаси Вентидий Маликуни парфиялиларга мадад берганликда айблаб, унга оғир контрибуция содди. Мил. аввал 34 й. Яқин Шарқда ҳокимиятни ўз қўлида мужассамлаган Антоний наботийларнинг талайгина ерларини, хусусан Қизил денгиз қирғоқларини Миср ҳокимаси Клеопатрага топширди. Малику Клеопатрага йилга 200 талант мисдорда бож тўлайдиган бўлди. Тақдир тақозоси билан бу солиқни Яхудия подшоеси Ирод тўплаши керак эди.

Рим империясида узок давом этган граждон урушлари мил. аввал 31 йили Антонийнинг мағлубияти билан тугади. Беноён Рим империясига Юлий Цезарининг асранди ўғли Октавиан Август ягона ҳоким бўлиб қолди. Антоний тарафида бўлган шарқ ҳокимлари ноқулай аҳволга тушиб қолдилар. Малику I ҳам шулар жумласига кирарди. У Антонийга ҳал қилувчи жангга иштирок қилиш учун ёрдамчи кучлар юборганди. Энди эса янги ҳоким Октавианга ёрдам беришга мажбур: наботийлар Сувайш ҳавзасида турган Миср кемаларини ёқиб ташладилар ва шундай қилиб Клеопатрани голибдан қочиш қутилиш имкониятидан маҳрум қилдилар. Аммо Антоний ва Клеопатранинг ҳалокати Наботия аҳволида ўзгариш ясамади. Рим билан “иттифоқ” йиллик бож-хирож тўлашдан ташқари наботий подшоеларини мустақил ташқи сиёсат юритишдан маҳрум қилди.

Ироқ тарихчиси Жавод Али ёзишича, Октавиан Август мил. аввал 24 йили Жанубий Арабистонга юборган экспедициясида Ирод тайёрлаган 500 кишидан иборат яхудий отряди ҳам қатнашган. Машҳур географ Страбоннинг уқтиришича, римлиларнинг муваффақиятсизликка учрашида йўлбошовчи Силлай “айбдор”. Гўё у тўғри йўл қолиб, атайин кийин йўлларни танлаганмиш. Қандай бўлганда ҳам Жанубий Арабистондан бошланиб Петра орқали Ўрта денгизга келадиган савдо йўли наботийларга

жуда катта наф келтирарди. Бу йўл римлилар назорати остига ўтишидан албатта наботийлар манфаатдор эмасдилар.

Мил. аввал 9/8 йилларнинг кишида Убайда II вафот қилди ва Наботияда ички династик кураш кетди. Силлаи бу курашда кўзга кўринарли роль ўйнади. Аммо у бир қанча амалдорни, шу жумладан римлиларга хизмат қилганларни ҳам қатл қилишда айбланиб, император буйруғи билан жазога тортилди.

Убайдадан сўнг наботийлар тахтига Ҳорис IV /мил. аввал 8-мил 40/ ўтирди. Ҳозиргача топилган наботий ёзувларининг аксарияти ана шу подшо даврига тўғри келади. Бу ёзувлар одатда қабр-тош ёзувларидан иборат бўлиб, уларнинг деярли ҳаммаси подшо Ҳорис IV нинг у ёки бу ҳукм қилган йили билан саналанган. Ҳорис IV даврида наботийлар давлати Иордан дарёси орқасидаги ерлар ҳисобига бироз кенгайди. Милодий 36 йили Иудея подшоси Ирод II Антип билан юз берган жангда Ҳорис IV катта ғалаба қозонди. Бундан ғазабга келган Рим императори Тиберий Суриянинг римли ҳокими Виттелига Ҳорис IV ни тириклайини тутиб ёки бошини олиб келишни буюрди. Аммо 37 йили Тиберий тўсатдан вафот қилди. Ҳорис IV эса шу йили қасос сифатида Дамашқни олган, кўринадан. Ҳарқалай, шу йилдан бошлаб 60-йилларгача Дамашқда рим тангаларини зарб қилиш тўхтаб қолган. Бундан ташқари авлиё Павелнинг Коринфликларга иккинчи мактубида бу ҳақда аниқ хабар бор.

Ҳорис IV дан сўнг тахтга ўтирган Малик II /40-70/ даврида наботийлар Иордан дарёси орқасидаги ерларни йўқотдилар. Аммо Яхудия уруши /66-73/ даврида наботийлар римлиларга ёрдамчи қисмлар берганлиги маълум. Малик II дан кейинги наботийлар подшоси Рабил II /70-106 й./ зарб қилдирган тангалар жуда кўп миқдорда бизгача етиб келган. Аммо нисбатан узоқ давом этган Рабил II ҳукмдорлик даври амалда Наботия мустақиллигининг тугаши билан яқунланди. Ниҳоят, охириги наботий подшоси Малик III даврида Рим императори Траян наботийлар мустақиллигига барҳам берди. Шундан кейин Наботия Римнинг Суриядаги

ҳокими Корнелиус Пальма ҳукми остига топширилиб, “Провинсия Арабия” деб атала бошланди.

Наботия ўз мустақиллигини йўқотган бўлсада, унинг шаҳарлари узоқ вақтларгача йирик савдо пунктлари ролини ўйнаб келди. Ҳозиргача сақланган жуда кўп наботия тангалари Рим ҳукмронлиги даврида ана шу шаҳарларда зарб қилинган. Диоклетнан /милодий III аср/ даврида “Провинсия Арабия” икки қисмга: шимолӣ–Бусра провинцияси ва жанубӣ–Петра провинциясига бўлинди. IV асрда, аниқроғи, милодий 307 йили бу провинциядан Ўйлат шаҳри ажратилиб, Фаластинга қўшилди. V-IV асрларда Наботия ерлари янада қисқартирилиб, бир неча шаҳарлар учинчи Фаластин провинциясига қўшилди.

Хулоса қилиб айтганда, Наботийлар давлати Арабистон ярим оролининг шимолида исломдан бир неча аср олдин ташкил топган энг қадимги ва энг йирик араб давлати эди.

б) Тадмур /Пальмира/ давлати

Наботийлар ва умуман шимолӣ араблар ҳақидаги ҳикоялар яна бошқа бир қадимги араб давлати билан боғланиб кетади. У ҳам бўлса Дамашқдан шарқроқда вуҷудга келган араб манбаларида Тадмур, грек-лотин манбаларида эса “Пальмира”, “Пальмерина” номлари билан машҳур бўлган давлатдир.

XX асрнинг 50-60 йилларида поляк ва француз археологларининг Пальмирада олиб борган ишлари бу шаҳар қулай бир воҳада Эфка булоғи атрофида мил. аввал III минг йилликнинг охирида пайдо бўлганлигини кўрсатади. Уларнинг фикрича, шаҳарнинг асосчилари аморейлардир. Каппадокия /Кичик Осиё/ лавҳаларидан бирида пальмирани бир шахс зикр қилинишига қараганда мил. аввал II минг йилликнинг бошларидаёқ Пальмира Қора денгиз соҳили билан савдо алоқаларига эга бўлган. Эмар /ҳозирги Мескене-Евфратнинг ўрта қисмида жойлашган/ шаҳридан археологик қазилар пайтида топилган миҳхат ёзувга кўра милоддан аввал II минг йилликнинг ўрталарида Эмар ва Тадмур ўртасида алоқалар мавжуд

бўлган. Милоддан аввал XIV-XII асрларда шимолий Сурия ва Месопотамияга оромий кабилаларининг кўчини юз берди. Улар Пальмирани ўзларига марказ қилиб олганлар, кўринади.

Баъзи мутахассисларнинг фикрича, Тиглатпаласар I /милоддан аввал 1100 й/га тегишли ёзувда у босиб олган ерлар қаторида зикр қилинган “Тадмур-амурру” худди шу давлат ҳақидадир. Шундан кейинги деярли 1000 йил давомида шаҳар номи ҳеч қандай манбада учрамайди.

Пальмира ҳақидаги биринчи ҳаққоний маълумотни антик автор Плиний беради. Унинг ёзишича, ўша замонда Пальмира машҳур шаҳар бўлган. Тадмур тўғрисида асосий маълумотларни, албатта, жуда кўп миқдорда топилган тадмур ёзувлари беради. Бу ёзувлар оромий, юнон, латин ва яҳудий тилларида битилган.

Тадмур милод бошида аниқ Рим таркибида ҳисобланган; бунга шаҳарда мавжуд бўлган Рим гарнизони далил бўла олади. Аммо римлилар қолдирган ҳарбий гарнизон шаҳар идорасида катта роль ўйнамади; Тадмурнинг римга тобелиги расмий эди, ҳолоё. Хуллас, Тадмурнинг идора усули сирдан Рим-эллин тусида бўлсада, аслида ўзига хос шарқий характерда эди.

Милодий 130 йили бу шаҳарни Рим императори Адриан /117-137/ зиёрат қилди. Унинг шарафига шаҳар бирмунча муддат адриана Пальмира ёки Адрианополис деб аталди. Бу ҳақда 137 йили битилган катта ёзувда айtilган. Унда шаҳар идора усули ҳақида ҳам кўп маълумотлар берилган. Қонун чиқариш ҳуқуқи оксоқоллар кенгаши – сенат қўлида бўлган. Сенат раис, котиб ва аъзолардан иборат бўлган. Ижроия ҳокимият икки “Архонт” ва ўн кишидан иборат девон қўлида эди. Суд ишларини “синдик” номли амалдорлар бажарганлар. Кўриниб турибдики, вазифа номларининг кўпчилиги юнонча. Раис – “проседрос”, котиб – “грамматей”, маҳаллий кенгашлар ўн кишидан ташкил топганлиги учун “декабрёте”, деб аталган. Демак, бу пайтда Тадмурда идора усули грек-эллин типига яқин бўлган.

Аммо II аср охири III аср бошларида тузум ўзгарди. Тадмур Италия шаҳарлари каби ҳуқуқни олди. Шаҳарда «тинчлик»ни сақлаш мақсадида махсус полиция магистрати таъсис қилинди. Эҳтимол, полис тузумининг инкйрози, шаҳарда ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашгани, авторитар тузум ўрнатишни тақозо қилгандир. Қандай бўлганда ҳам римлиларнинг “тинчлик” сиёсати Тадмурга қўл келди. У Тадмур савдосини мислсиз даражада кенгайтиришга, қарвонларнинг сонини орттиришга ва жуда катта бойлик тўплашга имкон берди. Умуман олганда милодий 130-270 йиллар Тадмурнинг энг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланади.

Милодий 226 йили Эронда Сосонийлар сулоласига асос солинганлиги Тадмур учун катта аҳамият касб қилди. Биринчи навбатда бу воқеа Эрон-Рим урушларининг янгилаанишидан хабар берарди. Бундай вазиятда Римга “садоқат” билдирган тадмурли зодагонлар катта маъмурий лавозимларга эришини мумкин эди. Шундай оилалардан бири Азина хонадони эди. Хайран Рим императори Септимий Север /193-211/ даврида Парфия билан урушда қатнашгани учун “септимий” лақабини олди. Хайраннинг ўғли Азина эса Рим сенатининг аъзоси деган унвонга эга бўлди. Аммо бу унга кам кўринди шекилли, милодий 250 йили у ўзига янада махбуб шарқона “малик” титулини олганини кўради. Рим императори бу нимага олиб келишини яхши биларди: кўп ўтмай унинг амри билан Азина қатл қилинди. Азина ўрнига қисқа муддат 251 йилга тегишли ёзувда тилга олинган унинг катта ўғли Хайран, сўнг Хайраннинг ўғли Майсон ёш бўлганлиги сабабли унинг укаси Азина II Тадмур шаҳар сенатига раис қилиб тайинланганлиги бу уругнинг қанчалик катта нуфузга эга бўлганлигини кўрсатади.

Тадмир тарихининг ёрқин саҳифалари юқорида зикр қилинган Азина II номи билан боғлиқдир. 258 йилга тегишли бевосита Азинага бағишланган матнда унинг мансаби император Валерианнинг консуляри деб берилган. 259 йили Валериан Эрон шоҳи Шопурга уруш қилган пайтда қўмондонларидан бири Макриеннинг хонлиги туфайли Раха яқинида форсларга асир тушиб қолди. Бир неча манбада худди шу пайтда Азина II ва Шопур I ўртасида

элчилар оркали музокаралар юз берганига ишора бор. Аммо бу музокаралар форсларнинг кескин мавкен сабабли натижа бермади. Римлилар маглубиятидан сўнг Суриядаги ҳокимлар учун ўзини ўзи ҳимоя қилишдан бошқа илож қолмади. Шундай вазиятда Азина II ҳақиқий маҳорат кўрсатди.

Азина II Тадмур атрофидаги кабилалардан тўпланган қўшинга ўғли Иродни бош қилиб тайинлади. Йирик саркардаларидан бири Зебда бошчилигида отлик армия, Зибай бошчилигида камончилар отрядини тузди. Валериан армиясининг қолдиқларини ҳам тўплаб, ўзи қўмондончилигида Азина барча кучи билан Эрон пойтахти Ктесифонга қараб йўл олди. Шопур I шимолда машғул эди. Унинг устига мустақил равишда ҳаракат қилаётган Рим саркардаларидан Калист форсларга кучли зарба берганилиги хабари келди. Азина йўналишини ўзгартириб, форс қўшинларини таъқиб қилди. Шопур I бойликларини, хатто харамини тадмурлилар қўлига ташлаб, қолган-қутган қўшини билан зўр-базўр Евфратдан ўтиб, қутилиб қолди. Азина II эса Валерианнинг ўғли император Галленга “галаба рапорти” ёзиб юборди. Шундан сўнг Азинага “Римнинг Шарқдаги барча легионлари қўмондони” лақаби берилди. Сурия ва Месопотамияни озод қилгач, Азина II Ктесифонга юришга қарор қилди. 261 йили у бор кучини тўплаб, Ктесифонни қамалга олди. Аммо шу маҳал Валерианга хоинлик қилган қўмондон Макриен ўзини Кичик Осиё, Миср, Фаластин ва Шомга император деб эълон қилганлиги хақида хабар келди. Азина II қамални кўтариб, Тадмурга қайтди.

Азина II агар Макриен ҳокимиятда ўрнашиб қолса, Тадмурни босиб олишидан кўрқарди. Ташаббусни қўлдан бермаслик учун унинг ўзи ҳужумга ўтди. У Хомсга қараб аскар сурган ҳам эдики, Макриен қатл қилинганини эшитди. Бутун Сурия Азина II ни тан олди. Бу воқеа 262 йил содир бўлганди. Шундан сўнг у яна ал-Жазира /шимолий Месопотамия/га йўл олди. Бир қанча марзбон /сатраплар/ни қўлга тушириб, уларни Римга императорга ихлосини изхор қилиш учун жўнатди. Император Галлиен ўз навбатида унга “Император тотуис ориентис” – “Шарқ ерларининг императори” деган титул берди. Бу ерда шуни айтиш керакки, айни вақтда Рим кучли кризисни ўз

бошидан кечираётган, шарқ ерларини бошқариш учун Рим императорининг умуман мажоли келмасди. 264 йили Римнинг шарқдаги легионлари қўмондони сифатида Азина II Сурия, Месопотамия ва Кичик Осиёни императорга оппозицияда бўлган барча кучлардан тозалати. Императорлик титули қапчалик юқори бўямасини Азина II ўзини Эрон ҳокимларига тақлид қилиб, “малик ая-мулук” деган шарқий титул билан атади.

Азина II ўзини фақат ҳарбий саркарда сифатида эмас, моҳир давлат арбоби сифатида ҳам кўрсатди. У христианларга нисбатан мажусийлар гомонидан адоватни тўхтатиб, мамлакат бўйлаб эътиқод эркинлигини берди: қароқчилар, дайидларга қарши курашиб, мамлакат йўлларида хавфсизликни таъминлади. Шундан сўнг 265 йили Азина II учинчи бор Ктесифонга йўл олди ва яна уни қамал қилди. Шопур I бу сафар сулҳга тайёр кўрингандек, бўлди. Аммо Валерианни асирликдан озод қилиш шартини форслар қабул қилмадилар.

Азинанинг Ктесифон қамали билан банд эканлигидан фойдаланган готлар Поит /Қора/ денгизини кесиб ўтиб Гераклея портига тушдилар, сўнг Фригия, Галатя ва Каппадоккияга ёпиридилар. Шу залда улар бутун Кичик Осиё ва Сурияни босиб олишлари мумкин эди. Азина II Ктесифон қамалини кўтаришга мажбур бўлди. Унинг қўшинлари яқинлашганини эшитган готлар яна Гераклея порти оркали ватанларига қочиб кетдилар.

Азина II тўртинчи бор Ктесифонга отланишга қарор қилди. Аммо шу маҳал қутилмаган воқеа юз берди. Гап шундаки, Азина II аскарига Хомс яқинида дам берганди. Шу ерда у тугилган куни муносабати билан катта зиёфат берди. Зиёфатда йирик саркардалар Азинанинг қариндош-уруғлари қатнашди. Фурсатдан фойдаланиб Майсон ўз вақтида ҳокимият бевосита ворисдан тортиб олинган эди, деган даъво билан ўз амакиси Азина II ва унинг ўғли Иродни қатл қилди. Аскар бошлиқлари ҳеч қандай эътирозсиз Майсонга қасамёд қилдилар. Агар воқеалар тинчгина давом этганда бу ерда шахсий хусумат юз берди деб қўяқолардик. Бир неча кундан сўнг хомслилар Майсоннинг ўзини ўлдирдилар. Бу сафар аскарлар яна ҳеч қандай эътирозсиз

Азина П дан сўнг бева бўлиб қолган унинг хотини Зебони малика деб таъ олдилар.

Милодий 266-267 йиллари содир бўлган бу воқеалар ҳамманинг кўз ўнгисида юз берган бўлсада, ҳалигача жумбоқли масала сифатида келади. Бизнингча, бу принципиал масала эмас. Вазият шундай эдики, Рим кризиси авжига чиқиб турган бир пайтда Яқин Шарқда империяга эҳтиёж мавжуд бўлиб, бу империяга ўзининг стратегик ва моддий имкониятларига кўра Тадмур ҳокими бош бўлмоғи лозим эди. Зебо ўзининг “тарихий миссия”сини яхши англади, шекилли, уни аъло даражада бажарди. Дарвоқе шу пайтда “империя” гоёси ижтимоий оғта ҳам сингганининг далили бор. 271 йили юқорида эслатилган икки йирик сарқарда – Зебо ва Зибай – ўз устозлари Азина П шарафига ҳайкал қурдирдилар ва унинг бойдеворига “малик ал-мулук ва шаҳар ислохотчиси” деб ёздирдилар.

Зебо дастлаб ҳокимиятни кичик ўғли Ваҳб ал-Лот номидан бошқарди. Шунинг айтиши керакки унинг исми аниқ маълум эмас. Араб манбаларида бу исм Зебо, Зайнаб грек-лотин манбаларида эса Зенобияга айланди. Унинг асли миллати тўғрисида ҳам ҳар хил фикрлар бор. Баъзилар уни Клеопатра авлодидан дейишса, бошқалар унинг отаси араб, онаси эса римли бўлган деб ҳисоблашади. Италияли тарихчи Требелли Поллионинг унга ўқиган тасанносига қараганда Зебо араб, юнон, лотин ва қўбт /кадимги Миср/ тилларида эркин гаплашган.

Рим императори Галлиен Зебодан қўрққани бежиз эмас эди. У Шоупур I га қарши юриш баҳонасида /аслида Зебога қарши/ Гераклиен бошлиқ рим отрядини юборди. Бу хабарни эшитган Зебо тайёргарлигини кўриб, ўзи римлиларга пешвоз чиқди. Улар орасида юз берган жангда Зебо ғалаба қозонди. Римлилар Гераклиеннинг жасадини жанг майдонида ташлаб қочиб қолдилар. Зебо ўз навбатида форсларга нисбатан эҳтиёт чораларини ҳам кўрди. У Евфрит дарёси қирғоғида “Зенобия” номини олган кучли истехком қурдирди. Ниҳоят у Мисрни босиб олиш режасини туза бошлади.

Айтишларича, уни Клеопатра авлодидан деган гапни ўзи тарқатган. Бу бежиз қилинмаган кўринади.

Милодий 268 йили император Галлиен вафот қилиб ўрнига Аврелий Клавдий тахтга ўтирган пайтда шимолидан Римга герман қабилалари ҳужум қилдилар. Шимоли-шарқда готтлар Рим давлатининг тинчасини қуритиб келарди. Зебо билан жангда ҳалок бўлган Гераклиеннинг хотираси ҳам ҳали ўчмаган эди. Ана шу фурсатдан фойдаланиб, Зебо Мисрга 70 минглик қўшин юборди. Бу қўшни 50 минглик Мисрдаги Рим армияси устидан ғалаба қозонди. Маълумотларга қараганда тадмурлилар 5 минг кишилик гарнизон қолдириб, Тадмурга қайтганларида Рим флоти Александрияга ҳужум қилган. Шундан сўнг тадмурлилар иккинчи марта Мисрни ишғол қилдилар. Мисрнинг яқин келажакдаги кейинги тақдир тўғрисида ҳеч қандай тарихий манба йўқ. Чамаси, Зебо Клавдий билан келишган шартномага кўра у Римнинг Миср устидан сюзеренитетини таъ олган, Рим эса Тадмур қўшинларининг Мисрда туришига рози бўлган. Кейинги император Аврелиан ҳукмининг биринчи йилларида ҳам шундай ҳолат сақланган кўринади. Чунки 270 ва 271 йиллари Искандарияда зарб қилинган тангада Аврелиан ва Ваҳб ал-Лотнинг қўшалок сурати тасвирланган. Демак, шу пайтда Миср устидан Рим-Тадмур кондоминиуми /қўшма ҳукмронлиги/ ўрнатилган эди, дейиш мумкин.

Зебо Тадмур шаҳрини мустаҳкамлашга ва уни безашга катта эътибор берди. Ҳозиргача етиб келган Тадмур обидаларининг аксарияти Зебо пайтида қурилган. Бу ишлар шунчаки қурувчиликка ишқибозликдан қилинмаганлиги тез кунларда аён бўлди. Рим билан сарҳисоб ҳали олдинда эди. Зебонинг буюк ғалабалари ҳамма сабаблардан ташқари биринчи навбатда Римнинг готтлар ва германларга қарши кураш билан машғуллиги ва айниқса, Рим ички кризиси билан боғлиқ эди, албатта. Император Лукий Аврелиан /270-275/ германларнинг “адаби”ни бергач, Шарқ билан шугулланишга қарор қилди.

Бу гаплардан хабардор бўлган Зебо шиддат билан ҳаракатга тушди. У Клавдий билан келишилган шартномани бекор қилди, зарб қилинаётган янги тангаларидан Аврелианнинг суратини тушириб, фақат ўгли Вахб ал-Лотнинг суратини “император” титули билан қолдирди. Четга чиқариладиган тангаларда ўзини “Августа”, Тадмур учун чиқарилган тангаларда эса “малика” деб ёздирди. Маълумки, “Август” Рим императорининг титули эди. Кўришиб турибдики, низо ошқора тус олди. Рим кўшинлари келишини кутиб турмасдан Зебо ўз кўшинларини Кичик Осиёга сурди. Улар Халкедон, яъни ҳозирги Истамбулга яқин бориб қолишди. Айтишларича, Зебо голибона Римга кириб боришни орзу қилиб, ўзига мухталикам арава ясаёттирган. Шу мақсадда Зебо Мисрдаги гарнизоннинг асосий қисмини чиқариб олди. Бундан фойдаланган Аврелиан унча катта бўлмаган отряд юбориб, Мисрни қайтариб олишга эришди. 271 йилнинг 25 августидан бошлаб Александрияда Зебо ва Вахб ал-Лотнинг сурати туширилган тангалар зарб қилини тўхтаганлиги шунда далолат беради.

Халкедон аҳли тадмурлиларга қаршилик кўрсатди ва Аврелианга мадад сўраб мурожаат қилди. Тадмур кўшинлари жанубга чекиниб, қулайроқ мавқе қидирдилар. Рим кўшинлари эса 271 йил охири – 272 йилнинг бошида Босфордан ўтдилар, сўнг Кичик Осиёнинг Ғалатя, Каппадокня, Анқара шаҳарларидан ўтиб, Шомга яқинлашиб кела бошладилар. Тадмур кўшини Зебо қўмондонлигида Антиохия ёнида римлиларни кутиб олди. Айтишларича, Зебонинг ўзи отга миниб, олдинги сафларда бўлган. Жанг бошида тадмурлилар римлиларнинг легионларига шиддат билан ҳужум қилиб, уларни ёйиб юборади. Император асосий кўшинига узоқ масофага тезлик билан чекиниш, тадмурлилар таъкиб қилган ҳолда қарши ҳужумга ўтишни буюрди. Тадмур отлик аскарлари оғир қуролланган ва ўз мавқеларидан узоклашганда фаол ҳаракат қила олмас эдилар. Бу тadbир ҳақиқатан иш берди. Пировард натижада Тадмур кўшини жуда катта талафот кўрди. Зебо тезлик билан Антиохияни ташлаб, Хомсга кетишга қарор қилди.

Чунки Антиохия аҳолисининг кўпчилиги греклардан иборат бўлиб, улар тадмурлилардан кўра кўпроқ римлиларга хайрихоҳ эдилар.

Иккинчи жанг Хомс шаҳрининг шимолида юз берди. Аврелиан Антиохиядан Хомсга аҳоли яшайдиган пунктларни деярли қаршиликсиз олиб, Хомсга етганда, 70 минг кишилик армия жангга шай бўлиб турганини кўрди. Бу сафар ҳам дастлаб тадмурлиларнинг қўли баланд келди. Римлилар яна бир бор ҳарбий тadbиркорлик кўрсатдилар. Ғап шундаки, тадмур отлик қисмлари билан шиддат қисмлари орасида катта оралик масофа бор эди. Римлилар бор қучларини тадмурлиларнинг шиддат қисмларига ташладилар ва уларни яқсон қилдилар. Бу эса умуман жанг натижасига таъсир қилди.

Зебонинг Тадмурга чекинишдан бонка иложи қолмади. Ҳали ҳамма имкониятлар йўқотилмаган эди: Эронга мадад сўраб, мурожаат қилиш, Тадмур атрофидаги араб қабилаларидан кўшин тўплаш мумкин эди. Лекин буни жуда яқин тутушган Аврелиан Зебога ҳеч қандай фурсат қолдирмади. Зудлик билан, аскарининг ҳолдан тойганига қарамай, ўзи бошлиқ Тадмурга етиб келди ва уни қамалга олди. Қамал бироз чўзилган кўринди. Ҳарқалай, Римда Аврелиан устидан қулиб “хотин кишини енга олмаяпти”, деган гаплар тарқалди. Бунга жавобан Аврелианнинг сенатга ёзган хатида “Зенобияни жанг майдонида кўринг, ҳар қандай эркакни енгиши мумкин”, - деган сўзлар учрайди.

Аммо Тадмурнинг тақдирини ҳал бўлганди. Римнинг душмани Эрон ёрдамга келолмади. 271 йили Шопур I вафот қилгач, Ҳормузид бир йилгина тахтада ўтириб, кейин ағдарилган, ҳуллас. Эрон пойтахти нчки кураш билан банд эди. Атрофдаги араб қабилаларининг ҳам аҳволи маълум эди. Ҳоким қучли бўлганда улар бўйсундилар, аммо у ҳокимнинг аҳволи танг бўлди дегунча (Зебонинг ҳолати) ёрдамга келмайдилар.

Шундай вазиятда Зебо охири чорани кўрди. У тунда римлиларга сездирмай шаҳардан чиқиб, Месопотамия йўналишида қочди. Айтишларича, у шахсан ўзи Эрондан ёрдам сўрамоқчи бўлган. Аврелиан бу хабарни эшитган заҳоти махсус отряд тузиб, унинг кетидан қувдиради ва отряд

Зебони деярли Фрот дарёсига етиб қолган жойида ушлайди. Зебо Аврелиан қароргоҳига олиб келинган, шаҳар таслим бўлди. 273 йил бошларида Аврелиан шаҳарни талаб, Зебо ва унинг маслаҳатчиларини банд қилиб, Рим томон йўл олди. У Босфордан ўтиб, Фракияга етганда Тадмур аҳолиси исён кўтаргани, у қолдирган 600 кишилик гарнизон кириб ташлангани ҳақида хабар келди. Айни вақтда Мисрда ҳам римлиларга қарши кўзғолон кўтарилганди. Бу кўзғолонлар зудлик билан бостирилмаса, Рим шарқий вилоятларидан ажралиши турган гап эди. Аврелиан орқага қайтишига мажбур бўлди. Бу сафар Тадмур ер билан яқсон қилинди ва аҳолиси кириб ташланди.

Аврелиан Рим шаҳрига 274 йили ғолибона кириб келди. Бу воқеа рим манбаларида батафсил баён қилинган. Тантаналарда 1600 гладиатор, беҳисоб қуллар қатнашди. Зебо, унинг ўғил ва қизлари, яқин қариндошлари асирлар сифатида учта олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатишган аравада (бу араваларнинг бири Азинаники, иккинчиси Эрон шоҳи Хормуздиннинг Аврелианга ҳадяси, учинчиси Зебонинг шахсий араваси эди) олиб ўтилди. Тантанали юришда ҳар ердан келтирилган 20 фил, бир қанча ваҳший ҳайвонлар борарди. Бу юриш шу залда Капитолийга, сўнг император саройигача давом этди. Араб манбаларида айтилишича, гўё Зебони олтин занжирларга бойлаб, пиёда юргизганлари ҳақиқатдан йироққа ўхшайди. Чунки Рим манбаларига қараганда, қолган умрини Зебо Тибурда унинг учун махсус қурилган виласида ўтказган, қизларини Рим зодагонларига турмушга берган. Кейинчалик Флоренцияга епископ бўлган Зенобиусни унинг наслидан дейишади.

Тадмур Рим таркибига киргач, тадмурлилардан ташкил топган махсус камончилар қисмлари Рим легионларида хизмат қилгани ҳақида маълумот бор. Диоклетиан (284-305) даврида Тадмур бироз таъмир қилиниб, Рим чегараларидаги қабилалардан химоя қилиш учун қурилган қалъалардан бирига айланди. Милодий 400-йиллар атрофида Тадмур Финикия вилоятига қарашли бир район бўлиб қолди. Бу ерда бадавийлар ҳужумини қайтариш учун I-Иллирия легиони жойлаштирилди. Юстиниан (527-565) даврида

Тадмурда каттагина таъмир ишлари бажарилди: баъзи қадимги бинолар тикланди, шаҳар деворлари маҳкамланиб, сув нишоотлари қурилди. Бу ишларнинг асарлари ҳозирги кунда ҳам сезилиб туради. 634 йилдан бошлаб Тадмур Араб халифалиги таркибига кирди.

Қизиқиш шундаки, Зебо билан юз берган воқеа беиз йўқолиб кетмади. У Рим империясининг келажак тақдирига таъсир қилди. Азинна-Зебо тузган давлат кейинчалик "доминат" (полис бошқарувиининг империя бюрократик аппаратига бўйсиндирилгани) номи билан шарқий Рим империяси, яъни Византиянинг прообразини вазифасини бажарди.

Тадмур маданияти юнон, сурия, эрон ва бошқа элементларни ўз ичига олган ажойиб бир аралашмадан иборат эди. Тадмур аҳолиси араблашган арамайларни ташкил қилганлигига шубҳа йўқ. Бунга зодагонларнинг арабча исмлари ва арамей ёзувларида арабча сўзларнинг кўплаб такрорланиши далил бўла олади. Тадмурликлар сўзлашган тил ғарбий-арамей шевалари (диалектларига) кирди. Бу тил тадмурлилар ўз талаффузларига мослаштириб олган кўплаб грек атамаларини ўз ичига олган. Шунингдек, арамейлаштирилган лотин сўзлари ҳам учраб турарди. Тадмурликлар фойдаланган ёзув такомиллаштирилган арамей хати эди. Тадмурлиларнинг ойлари бобиллилар, наботийлар, суриялилар ва яҳудийларникидан фарқ қилмасди. Ўз тарихини улар Селевкилар, яъни эрамиздан аввалги 312 йилнинг октябридан бошлашарди.

Тадмурлилар дини шимолий ва шарқий Сурияда яшаган бошқа халқлар динидан деярли фарқ қилмасди. Энг машҳур худо – Қуёш худоси (Самес ёки Шамеш) эди. Тадмурнинг бугунги харобалари орасида Қуёш худоси ибодатхонасининг қолдиқлари ҳам бор. Тадмурлилар ойга ҳам сиғинишган. Унинг исми Идже баал деб аталган. Хотин худолар ичида энг машҳури арабларга маълум бўлган ал-Лот эди. Худолар орасида Баал Шмин (Осмон ҳукмдори) бор эди. Яна бир худонинг исми аниқ арабча маъно англатарди – Шиа қавм. Унга вино ичмайдиган яхшилик худоси, деб таъриф беришарди. Шиа қавм уруғ ҳомийси ёки йўлдоши, у қарвонларга ҳомийлик қилади, деб

ишонардилар. Ёзувларда ҳаммаси бўлиб Тадмурда ибодат қилинган 22 худонинг исми зикр қилинган.

Тадмурнинг қулаши яна савдо йўлининг жанубга кўчишига сабаб бўлди. Бусра ва наботийларнинг бошқа шаҳарлари Тадмурнинг ўрнини босдилар.

в) Лахмийлар давлати

Қадим замонлардан буён вақти-вақти билан баъзи араб қабилалари Арабистон ярим оролининг ичкари районларидан унинг шимоли-шарқий чегараларига кўчиб келар ва Фрот дарёсининг ўнг соҳилида ўрнаниб қоларди. Месопотамияда ҳукм сурган давлатлар ниқирозга юз тутган пайтларида бундай кўчишлар интенсификацияланди. Милодий III аср бошларида Парфия давлатининг қулаши ва Эронда Сосонийлар сулоласининг ҳукми ўрнатилиши билан деярли бир пайтда Арабистоннинг шарқидан Фрот дарёсининг қуйи оқимида яқин ерларга Таннух қабиласининг кўчиши юз берди.

Ибн ал-Қалбийнинг таъкидлашича, бу ернинг туб аҳолиси унчагина “Ибод” (худонинг бандалари) деб аталарди. Улар христиан динининг несториан мазҳабига мансуб бўлиб, ўқини-ёзишдан хабардор, ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланганлар. Таннухдан кейин ҳам баъзи кичик-кичик гуруҳларнинг кўчиб келиши давом этди, шекилли, манбаларда ахлоф (бирлиги “ҳилф” - иттифокдош) номини олган аҳоли гуруҳи зикр қилинади.

Тез орада жанговарлиги, ҳарбий маҳорати туфайли таннух қабиласи устунликка эришганини кўрамиз. Дастлаб улар чодирларда яшаб келдилар. Кейинчалик уларнинг чодирлари ўрнатилган манзиллар доимий турар жойларга айланган. Кўпчиликнинг фикрига кўра, Ҳира шаҳрининг номи сирёнийча (оромийча) “хирта” – чодир сўзидан олинган. Ҳира давлати милодий III аср бошларидан то VII аср бошигача ҳукм сурди. Энг юксалган пайтларида бу давлат чегаралари Фрот дарёсининг ўрта оқимидан то Форс кўрфази қирғоғининг ўрталаригача чўзилганди. Араб ва ғарб тарихий адабиётида бу давлат гўё Арабистон қабилаларининг узлуксиз равишда Эрон

ерларига ҳуружларини бартараф қилиш учун Сосоний ҳокимлари томонидан “тўсиқ” сифатида барпо қилинган. дейилади. III аср охирида Ҳира тахтида Лахмийлар сулоласидан подшоҳлар ўтирганини кўрамиз. Араб адабиётида бу сулолага мансуб 20 дан ортиқ вақиланинг исмлари учрайди.

Француз археолоғи Дюссо Дамашқдан жануби-ғарб, Бусрадан шимоли-ғарбда. Немара деган жойда Лахмий подшоҳларидан бири Имруул-Қайс I (288-328)га тегишли катта базальт қабр тошини топди. Унда “мамлакат шуҳрат ва қудратда ҳеч қачон бугунги даражага етмаган”, дейилган.

Имруул-Қайс даврида Ҳира давлатининг юксайганини изоҳлаш қийин эмас. Ган шундаки, икки буюк давлат – Рим ва Эрон – рақобатида III асрнинг 60-йилларида Эрон устун келган бўлса, III аср охири IV аср бошида вазият ўзгарди. 282 йили Эрон шоҳи Баҳром II вафот қилгач, Баҳром III атиги 4 ойгина тахтда ўтирди; умуман Шопур II 309 й. тахтга ўтиргунга қадар Эронда 6 шоханшоҳ ўзгарди. Бундай ҳолат Рим-Эрон рақобатида кучлар нисбатини Рим томонга оғдирди. Эрон шоҳи Парсе (293-301) Рим билан оғир шартларда сулҳ тузишга мажбур бўлди: Рим Эронга қарашли бир қанча ерларини тортиб олди. Ана шундай вазиятда Ҳира подшоҳи Имруул-Қайс I ўзини батамом мустақил ҳис қилгани, ўз ўғилларини ҳам Рим, ҳам Эронга вақил қилиб юборгани юқоридаги ёзувда таъкидланган.

Имруул-Қайс I вафотидан сўнг Ҳира давлатининг шуҳрати пасайди. Ҳатто беш йил мобайнида Ҳира тахтида Эрон шоҳи Шопур II (309-379) томонидан тайинланган Аус бен Қуломни кўрамиз. Аммо лахмий зодагонлари уюшиб, уни тахтдан ағдардилар ва Имруул-Қайс II ни ўтказдилар. Имруул-Қайс II нинг ўғли Нуъмон I (403-431) даврида яна Ҳира давлати юксалди. Нуъмон I Ҳаварнак ва Сидир саройларини қурдирганлиги билан тарихда ном қолдирган. Ҳаварнак саройи билан боғлиқ бир ривоят бор. Эрон шоҳи Яздижерт I (399-420) фарзандлари нобуд бўлавергач, хавоси ҳар қандай бало-қазодан тоза жойни суриштирганда унга Ҳира еридаги бир тоғ ён бағрини айтишибди. Шунда у энди тугилган ўғли Баҳром Гурни Нуъмонга бериб, унга бир маскан қуриб, араб бадавийлари орасида ўстиришни сўрабди.

Фирдавсийнинг “Шохнома”сида айтилишича. Нуъмон I Баҳромнинг тарбияси учун 4 та жисми соғлом, насаби тоза, зехни ўткир, одоби покиза аёлни танлабди, уларнинг иккиси араб зодагон оиласидан ва иккиси эрон бадавлат оилаларидан экан. Шундай қилиб, Баҳром араб одаида тарбияланган эканки, Яздигард I вафотидан сўнг тахтга ўтирган Баҳром Гурга (420-438) эрон зодагонлари ва рухонийларининг адовати шу сабабли бўлса, эҳтимол.

Нуъмон I фаол ташқи сиёсат олиб боргани хақида маълумотлар бор. У бир неча бор Сурия ерларига бостириб кирган. Нуъмон I армиясида таннух қабиласидан тузилган икки қисм (давсар) ва форслардан ёлланган бир қисм (шаҳбо) бўлган. Баъзи араб тарихчилари Нуъмон I христиан динига кирган биринчи Ҳира подшоеси деб ҳисоблайдилар ва ҳатто 410 йили Ҳирага махсус ускуф (епископ) тайинланган.

Нуъмон I нинг ўғли ал-Мунзир I (418-462) Баҳром Гурга Эрон тахтига ўтиришда ва Эрон зодагонлари ҳамда рухонийларига қарши курашда ёрдам бергани билан маълум. Бундан ташқари у Эрон-Рим урушларида Эрон томонида қатнашган. 421 йили Арадабури бошлиқ рим кўшинлари эрон аскарларини мағлуб қилган пайтда Мунзир I бошлиқ араб кўшини жангга кириб, у ҳам енгилди, аммо римлилар бундан фойдаланмадилар. Ал-Мунзирдан сўнг ҳокимлик қилган унинг ўғиллари ал-Асвад (473-493), ал-Мунзир II (493-500) ва ал-Асваднинг ўғли Нуъмон II (500-503)лар ҳаммаси, мустақил сиёсат олиб бора олмаганлар. Лахмийлар сулоласидан бўлган бевосита меросхўр Имруул-Қайс III бу пайтда Баҳрайн ва Наждда Низор гуруҳидан бўлган Раба қабиласи билан курашди ва улардан “Мо ус-само” (арабча “Осмон суви” дегани) лақабли гўзал қизни олиб қочиб, унга уйланди. Моус-самонинг асли исми Мория ёки Мовия бўлиб, ундан тугилган ал-Мунзир III ибн Моус-само лақаби билан маълум ва у Ҳиранинг энг донгдор ҳокимларидан ҳисобланади.

Ал-Мунзир III (505-554) Эрон шаҳаншоҳлари Ковад I (488-531) ва Хусрав I Ануширвон (531-579), Византия императори Юстиниан (527-565),

Ҳассонийлар подшоеси ал-Ҳорис бин Жабала (529-569)лар билан замондош бўлган. Ярим аср давом этган унинг ҳукми Ҳира давлатининг бир неча бор юксалиши ва тушқунлиги билан характерланади. Аксарият ҳолларда бунга сабаб Ҳира атрофида вужудга келган ташқи муҳит бўлди. Дастлаб Мунзирнинг Маздак таълимотига муносабати Ҳира давлати учун қимматга тушди. Маълумки, маздакийлар ҳаракатининг Эронда кенг ёйилиши ва унинг ютуқлари шаҳаншоҳ Ковад I нинг бу ҳаракатга муносабати туфайли юз берганди. Ковад маздакийлардан Эрон зодагонларига қарши курашда фойдаланишга қарор қилганди. Шаҳаншоҳ Мунзирни ҳам Маздак таълимотини қабул қилишга даъват қилди, аммо Мунзир бунга қўнмади. Айни вақтда Марказий Арабистонда вужудга келган Қинда давлатининг ҳокими ал-Ҳорис б. Амр бу даъватни қабул қилди. Ковад I қўшини тортди келишидан кўрққан Мунзир III пойтахти Ҳирани ташлаб бирмунча муддат Либорда яшайди. Ҳудди шу пайтда Коваднинг мадаида таянган ал-Ҳорис б. Амр Ҳира ерларига бостириб кириб, унинг қатта қисмини эгаллади. Аммо бундай ҳолат қўнмади. Эронда Ковад ўз мақсадига эришгач, яъни зодагонларининг иқтисодий ва сиёсий қудратига маздакийлар ёрдамида зарба бергач, маздакийларнинг ўзини қон қақшатди. Бундай сиёсат Қинда ҳокими ал-Ҳорис б. Амрнинг мавқеини суғайтирди ва тез орада Мунзир III Ҳирадан қиндийларни қувиб чиқаришга эришди. Мунзир III Эрон-Византия урушларида Эрон томонида бир неча жангларда қатнашди. Византия саркардаси Велизарийнинг шимолда – Арманистонда ҳаракат қилаётганидан фойдаланиб, Мунзир Византияга қаршли Сурия ерларига бостириб кирди, 529 йили у Антиохиягача бўлган ерларни талади. Византия императори Юстиниан ўз вассали – Ҳассонийлар подшоеси Ал-Ҳорис б. Жабалага мурожаат қилди. Ҳассонийлар ва лахмийлар қўшини ўртасида бир неча тўқнашувлар юз берди. Бу жанглар асосан Дамашк ва Тадмурни боғлаб турган “Страта” деб аталмиш ҳарбий йўл атрофида олиб борилди. Аксарият ҳолларда Мунзирнинг қўли баланд келарди. Жангларнинг бирида Мунзир III ал-Ҳориснинг ўғлини асир олиб, шу захотиёқ уни ал-Узза аёл худосига

қурбонлик қилди. Бошқа жангда у 400 роҳибани /монах аёллар/ худди шу худо шарафига қурбонлик қилгани ҳақида маълумот бор. Ниҳоят, ана шу урушларнинг охирида /554й./ Қиннасрин яқинида юз берган жангда гассонийлар подшоҳи ҳийла ишлатиб тўла галаба қозонди ва Мунизирни икки ўғли билан бирга қатл қилди. Бу жанг араб тарихий адабиётида “Ҳалима куни” номини олган. /Бу ҳақда батафсилроқ “Гассонийлар давлати” китемида хикоя қилинади/.

Ал-Мунизир III нинг ўғли Амр III /554-568/ кўпроқ онасига инебат қилинган ҳолда ибн Ҳинд исми билан маълум. Ҳинд Қинда подшоҳининг кизи, Жоҳилия даврининг энг машҳур шоири Имруул-Қайсининг аммаси бўлган. Амр III пайтида Ҳира араб адиб ва шоирларининг муҳим марказига айланди. Унинг саройини Тарафа, Амр б. Қулсум, ал-Ҳорис б.Ҳилза каби машҳур шоирлар зиёрат қилганлар ва ўз шеърларида тараннум қилганлар.

Амр III ниҳоятда зорим бўлганлиги ва кўп араб қабилаларини асоратда сақлаганлигига ишоралар бор. Деярли ҳамма ўрта аср араб манбалари яқдиллик билан Амрнинг ўлимига сабаб бўлган воқеани келтирадилар. Бир куни у катта зиёфат қуриб, унда машҳур шоир Амр б. Қулсумнинг онасига ўзининг онаси Ҳиндага хизмат қилишни бузорибди. Буни ўзига ҳақорат деб билган эрксевар шоир деворда осиглиқ қилишни олиб, подшоҳнинг бошига туширибди.

Амрдан сўнг Ҳира ҳокимияти яна заифлашди. Қисқа муддат лахмийлардан бўлмаган Сухроб исми подшо Ҳира тахтида ўтирди. Сўнг ал-Мунизир IV тимсолида лахмийлар сулоласининг тикланганини кўраимиз. Унинг ўғли Нуъмон III /580-602/ бу сулоланинг охириги вакилидир. Нуъмон христиан оиласида тарбия кўрган бўлиб, унинг тарбиячиси машҳур араб шоири Ади б. Зиёднинг отаси Зайд б. Ҳамод эди.

Нуъмон III ҳокимияти қанчалик заифлашган бўлмасин, кўшни, бир-бири билан адоватда бўлган араб қабилалари олдида унинг нуфузи баланд эди. Эрон шоҳи Хусрав II эса Византия билан уруш бошлашдан олдин лахмийлар сулоласига барҳам беришни истарди. Хусрав Нуъмоннинг

синглисига уйланиш баҳонаси билан уни Ктесифонга таклиф қилди. Нуъмон эса эҳтиёткорлик юзасидан бор бойлигини Бакр қабиласи бошлиғига омонатга қўйиб, Эрон пойтахтига йўл олди. Қутилганидек, Хусрав Нуъмонни зиндонга ташлатди ва у ўша ерда 602 йили вафот қилди. Ҳира тахтига Хусрав Тайй қабиласидан Ийёс б.Қабиса /602-611/ни ўтказди ва айни вақтда унинг ёнига форслардан Нахверган исми вакил тайинлади.

Муъулмон адабиётида катта ўрни олган Зу Қор жанги ана шу даврда юз берди. Айтишларича, Хусрав Ийёсдан Нуъмон Бакр қабиласида қолдирган омонатни жўлатишни талаб қилган. Аммо Бакр қабиласининг бошлиғи Ҳони б. Масъуд бу талабни рад қилган. Шундан сўнг Хусрав жазирама иссиқ пайтларида бакр қабиласининг Зу Қор булоқларига /Куфа яқинида/ келишини кутиб, уларга ё Нуъмон омонатини бериш, ёхуд жангга шайланишларини шарт қилиб қўйди. Бакрликлар жанг қилишни афзал кўрдилар. Бу қabila кўп сонли бўлиб, Марказий Арабистондаги Ямома районидан то Форс кўрфазининг шимоли-ғарбий қирғоғигача кўчиб юрарди. 610 йили юз берган бу жангда Ийёс б. Қабиса 2000 кишилик форс ва 5000 кишилик Ҳира арабларидан тузилган кўшинга бошчилик қилди. Бакрликлар камчилик бўлсаларда сабот билан курашиб, тўла галаба қозондилар. Араб адабиётида Зу Қор жангига ҳалдан ташқари юқори баҳо берилди. Айтишларича, бу хабар шу заҳотиёк бутун Арабистон ярим оролига тарқалиб кетган. Агар рост бўлса, Маккада энди найгамбарлик фаолиятини бошлаган Муҳаммад (сав) бу хабардан гоят хурсанд бўлиб, шундай деган экан: “Бу – араблар ажамлардан /форслардан/ ярим ҳақларини олган биринчи кундир” /Ҳаза аввал йўм интасафа ал-Араб мин ал-Ажам/.

Ийёс б. Қабисидан сўнг форслар томонидан Ҳира тахтига ўтқазилган икки ҳокимнинг охиригиси ал-Мунизир V бўлди. 633 йили Ҳира ерлари Холид б. Волид томонидан фатҳ қилиниб, Араб халифалиги таркибига кирди.

Шундай қилиб, биз аксарият ҳолларда Ҳира мустақил ҳукм сурганини кўрдик. Давлат бошида подшо турган, унинг қошида вазир бўлиб, манбаларда у “радиф” деб аталган. Айни вақтда подшо мунтазам ва

кўнгилли қисмлардан иборат армияга бош кўмондон ҳисобланган. Мунтазам қисм фақат араблардан иборат “давсар” ва форелардан тузилган “шаҳбо” бўлимларидан ташкил топганди. Кўнгилли қисмлар эса тобе араб қабилалари вакилларидан тузилган бўлиб, ўз навбатида “рахонин”, “саиноин” ва “радоин” бўлимларидан иборат эди.

Хиралилар кундалик ҳаётда шимолий араб тилидан, ёзувда эса сурёнийдан фойдаланардилар. Бу давлатнинг араб тили тараққиётида хизмати катта, араб тилида мавжуд бўлмаган кўн форс тушунчалари ана шу давлат орқали ўзлаштирилган.

Юқорида кўрганимиздек, дастлабки Хира подшоҳлари бутнараст бўлишган, аммо кейинчалик улар христиан динининг несториан мазҳабини қабул қилдилар. Биринчидан, бу мазҳаб Византиянинг Сурия вилоятида кувгинда эди ва, иккинчидан, Эрон ҳокимларининг бу мазҳабга эътирози камрок эди. Христиан дини Хирада ижобий роль ўйнади: шу дин тўғрисида хиралилар ўқиш-ёзишни ўргандилар ва ўз навбатида Арабистон оролидаги бошқа арабларни ёзувга ва маърифатга ўргатдилар.

г) Гассонийлар давлати

Гассонийлар давлати ўзининг вужудга келган вақти ва ўйнаган роли жиҳатидан Хира давлатига ўхшаб кетади. Римлилар Талмур давлатининг мустақиллигига барҳам берганларидан сўнг /милодий 274 й./ унинг чегараларига яқин районларда истикомат қилган араб қабилалари билан ҳисоблашишга тўғри келди, чунки улар вақти-вақти билан Сурия ерларига кўкқисдан бостириб кириб, маълум ўлжага эга бўлгач, зудлик билан ўзларининг саҳро “қемаларида” қум уммонларига қочиб кетардилар. Уларни “жазолашнинг” деярли иложи йўқ эди. Шундай вазиятларда римлилар бирон-бир араб қабиласини ўзига “шерик” қилиб, уни бошқаларга қарши “тўсиқ” қилиб қўйишга қарор қилдилар. Айни вақтда Суриянинг жануби–Ҳаврон ва ал-Балқога /ҳозирги Жабал Друз/ асли Арабистоннинг жанубидан чиққан Азд қабила туркумидан бир қавм кўчиб келиб, Гассон суви чиқадиغان жойда ўрнашиб қолди. Ана шу қавм кейинчалик гассонийлар номини олган.

Пировард натижада гассонийлар голиб чиқдилар ва Сурия араблари орасида устунликка эришдилар.

Ал-Исфохоний гассоний подшоҳларининг сонини 32 та, Ибн Қутайба – 11, ал-Масъудий – 10 та деб беради. Гассонийлар тарихини чуқур ўрганган ғарб тарихчиларидан проф. Нёлдеке гассоний подшоҳларининг сони 10дан ортмаган ва улар жами бир асрдан ортиқроқ ҳукм сурганлар деб ҳисоблайди.

Қандай бўлганда ҳам шу нарса аниқки, гассонийлар Сурия даштида яшаган бошқа араб қабилалари қаби оромийлашдилар, яъни оромий ёзуви ва тилини ўзлаштирдилар. Айни вақтда улар оғзаки пуктада ўз араб тилларини йўқотмадилар. Лахмийлар сингари гассонийларда ҳам дастлабки даврларда муқим пойтахт бўлмаган. Улар ҳар хил жойларда қодирлардан лагерь қуриб яшаганлар, кейинчалик, Жўдон тепаликларини ўзларига доимий қароргоҳ қилиб танланганлар ҳамда Жилик деган шаҳарга асос солганлар.

V асрда гассонийлар Византия таъсир доирасига тушдилар ва ўша пайтларда Сурияда кенг қулоч ёзган христиан динининг монофизик мазҳабини қабул қилдилар. Византия ва гассонийлар ўртасида қандайдир шартнома имзоланганлигига ишора бор, унга кўра Византия керак бўлганда гассонийларга 40 минг аскар билан ёрдам беради, гассонийлар эса Эрон Византияга қарши урушган пайтларда Византияга 20 минг кишилик аскар етказиб берадиган бўлган.

Гассонийлар давлати VI асрда ўз тараққиётининг авжига чиқди. Бу даврда донг таратган гассонийлар ҳокими Ал-Ҳорис II б. Жабала /529-569/ бўлди. Ал-Аъраж /чўлок/ лақабини олган бу подшо Византия императори Юстиниан, Эрон шаҳаншоҳи Хусрав I Ануширвон ва Хира подшоҳи ал-Мунзир III ларга замондош эди. Юстиниан ал-Ҳорисни “патриций” ва “филарх” лавозимларига кўтарди. Бу лавозимлар Византияда императордан сўнг иккинчи мартаба ҳисобланарди. Византия унвонлари қанчалик улугвор бўлмасин араблар учун ал-Ҳорис II “малик” эди. Император Юстинианнинг ал-Ҳорисга нисбатан “сахийлиги” бежиз эмас эди. Гап шундаки, 532 йили Византия ва Эрон ўртасида “азалий тинчлик” сулҳи имзоланган ва Юстиниан

ўзининг асосий эътиборини собик Рим империясини тиклашга қаратган эди. Маишур саркарда Велизарий олиб борган оғир урушлардан сўнг Византия кўшини ва флоти Италия, Ўрта денгиз ғарбидаги ороллар, Пиренний ярим орали ва Шимолий Африканинг бир қисмини готтлар ва вандаллардан тортиб олишга муваффақ бўлди. Шундай вазиятда ал-Ҳорис II Византиянинг шарқий чегараларига қисман бўлсада “носон” бўлмоғи эҳтимол эди.

Хусрав I бир катор ички ислохотлар ўтказиб, Эронда шаҳаншоҳ ҳокимиятини мустаҳкамлашга эришди. Энди у “типчилик сулҳи” билан боғланишни истамасди. Шундай бўлсада, у бевосита Византияга қарши уруш эълон қилишга журъат қилмай, ўзига вассал бўлган Ҳира подшоҳини ғассонийлар подшоҳига қарши “ғиж-ғижлай” бошлади. Шундан сўнг Ҳира подшоҳи ал-Мунзир Дамашк-Тадмур ҳарбий йўли /Стратал/ атрофида истикомат қилаётган араб қабилалари устидан гегемонликни даъво қилиб чиқди. Ал-Ҳорис II бу даъвони рад қилди. Бунинг натижасида икки вассал ўртасида уруш бошланиб кетди. Ўз навбатида икки буюк давлат ўртасидаги сулҳ бузилди ва урушга айланиб кетди. Хусрав I Сурия ва Кичик Осиёга бостириб кирди. У ҳатто Константинополни олиб қўйишига оз қолганди. Юстиниан мохир саркарда Велизарийни Шимолий Африкадан чақириб олди ва ғассонийлар подшоҳидан мадад сўради. 541 йили Велизарий бошлиқ Византия кўшинлари ва Ҳорис II бошлиқ ғассонийлар аскарлари қарши ҳужумга ўтиб, Жазирага /Шимолий Месопотамия/ бостириб кирдилар. Аммо Велизарий ғалаба нашидасини бир ўзи сурмоқчи бўлди, шекилли, Ҳорисни орқада қолдириб, ўзи олдинга интилганди, омад унга ёр бўлмади. Шундан сўнг яна Византия ва Эрон ўртасида сулҳ ўрнатилди.

Ҳассонийлар ва лахмийлар ўртасидаги кураш эса давом этаверди. 544 йили ал-Ҳориснинг ўғилларидан бири ал-Мунзир III қўлига асир тушиб қолди ва, олдин айтилганидек, ал-Узза аёл худосига қурбонлик қилинди. Умуман олганда, икки араб подшоҳининг рақобатида кўпинча ал-Мунзирнинг қўли баланд келарди. Аммо 554 йили араб алабиётида “Ҳалима қуни” деб ном олган жангда ал-Ҳорис II ажойиб ғалабани қўлга киритди. Бу

сафар ҳам одатдагидек Ҳира подшоҳи ал-Мунзир III Сурияга бостириб кириш учун тайёргарлик кўраётган эди. Араб маълумотларига кўра, ал-Ҳорис хийла ишлатишга қарор қилибди. Аскардан 100 нафар чапдаст йигитларни танлаб, уларни “қочоқлар” сифатида ал-Мунзир қароргоҳига ўтишга тайёрлайди. Уларнинг сафарга кетишидан олдин подшоҳ ўзининг гўзал қизи Ҳалимага ҳар бир азаматнинг бошига арабларнинг севимли атири “ҳалук”дан сепиниши буюрибди. Шу аснода йигитлардан бири ўзини тута олмай, Ҳалиманинг пешонасидан бир бўса олибди. Магрур киз тарсаки билан жавоб берибди. Аммо подшоҳ бу ишга ўта бепарволик билан қараб, қизини ховурдан туширибди. Юзта азамат эса вазифасини адо этгани душман қароргоҳига йўл олибди. Доимо эҳтиёткор бўлган ал-Мунзир III бу сафар, негадир, гафлатда қолиб, “қочоқлар”ни яхши қабул қилибди. Биринчи қулай фурсат келиши билан “қочоқлар” бошлиғи ал-Мунзирга ҳамла қилибди ва ничоқ уриб, уни ўлдирибди. Вужудга келган саросима вақтида ал-Ҳорис II қўшин билан ҳужумга ўтиб, тўла ғалаба қозонибди.

Айтишларинча, бу воқеадан сўнг ал-Ҳорис II византияликлар кўз ўнгиде катта эътибор қозонган экан. 563 йили у Константинополни эиёрат қилган. Халқ оммаси олдида унинг бадавний кийинида кўриниши шаҳарда катта шов-шувга сабаб бўлган. Ал-Ҳорис шу эиёрат пайтида ўз обрўсидан фойдаланиб, Сурия монофизитлари устидан усқуф /епископ/ қилиб, ўзининг яқин кишиси Яъқуб ал-Бароданининг тайинланишига эришган, дейишади. Шунинг учун Сурия монофизитларини яъқубийлар /яковитлар/ деб ҳам аташади.

Ал-Ҳорис II вафотидан сўнг ғассонийлар тахтига ал-Мунзир б. Ал-Ҳорис ўтирди. Ал-Мунзир ҳукмининг дастлабки уч йилида Византия ва ғассонийлар давлати муносабатида совуқчилик юз берди, византияликлар мадад юбормай қўйдилар. Бундан фойдаланиб, Ҳира подшоҳи Сурияга янги ҳужумлар уюштира бошлади. Византия яна ғассонийлар билан муносабатни яхшилашга мажбур бўлди. Аммо 581 йили император Тиверийда подшога нисбатан шубҳа пайдо бўлиб, дастлаб у Константинополга чақирилди, сўнг Сицилияга сургул қилинди. Бунга жавобан ал-Мунзирнинг 4 ўғли исён

кўтардилар. Улар ичида каттаси Нуъмон бошчилигида гассонийлар саҳрога кетиб, у ердан империя ерларига ҳужумлар уюштирдилар. Аммо 583 йили византияликлар Нуъмонни ушлаб олдилар ва асир қилиб Константинополга олиб кетдилар. Шундан сўнг гассонийлар ҳокимияти майда амирликларга парчаланиб кетди. 613-614 йиллари форслар томонидан Даманик ва Иерусалимнинг янгол қилиниши гассонийлар учун оғир зарба бўлди. Аммо 629 йили Византия императори Ираклий Сурияни қайтариб олган пайтда гассонийлар тахтига охириги подшо Жабала б. Айхам ўтирди. Кейинроқ айни шу подшо даврида бутун Сурия билан бирга гассонийларнинг ерлари ҳам Араб халифалиги таркибига кирди.

Гассонийлар маданияти араб, сурёний ва юнон элементларидан ташкил топган. Бу ҳол айниқса гассонийлар қурган қалъа ва қасрларда ўз ифодасини топган. Хаврон атрофида қолдиқлари ҳозиргача сақланган бундай қалъалардан Ок сарой, Зангори қалъа, Қишки саройларни кўрсатиш мумкин. Бундан ташқари улар жуда кўп зафар арклари /дарвозалари/, оммавий ҳаммомлар, каналлар, театр ва черковлар қурганлар.

Гассоний подшоларининг саройларида кўплаб кўшикчилар, машшоқлар ва шоирлар тўпланишган. Машхур жоҳилия шоири ан-Нобига аз-Зибёний лахмийлардан норозилик юзасидан лахмий пойтахтидан кетганида гассонийлар саройида паноҳ топган. Худди шундай “Ҳалима жанги” пайтида машхур муаллақотларнинг соҳибларидан бири Лабид гассонийлар томонига ўтиб кетган. Муҳаммад пайғамбарнинг шоирига айланмасдан олдин Ҳассон б. Собит гассоний подшоларини мадҳ қилган.

Гассонийлар Византия таъсир доирасида бўлганликлари туфайли христиан динида эдилар. Аммо марказий православ черковидан фарқли равишда улар монофизит мазҳабида эдилар.

Гассонийлар тили шак-шубҳасиз арабча бўлган, аммо ёзувда улар оромий хатидан фойдаланганлар. Гассонийларнинг доимий пойтахти бўлмаган. Адабиётда баъзи вақтлар Дамашқ, Тадмур, Жобия. Сиффин каби шаҳарлар пойтахт ролини ўйнаганлиги кўрсатилади. Аммо шу нарса аниқки,

Даманикдан жануби-ғарброкда Ёрмук дарёсидан шимолрокда гассонийлар Жиллик деган шаҳарга асос солганлар. Шу шаҳар уларга кўп муддат пойтахт бўлган.

Ислом арафаси ва илк ислом даврида гассонийларнинг энг гавжум шаҳари Бусро эди. Муҳаммад пайғамбар 12 ёшлигида амакиси Абу Толиб уни қарвон билан худди шу шаҳардаги бозорга олиб келгани, бу ерда бир рухоний шахс билан суҳбатлашгани ва у қурайшийлар орасида бўлгуси пайғамбар мавжудлиги ҳақида башират қилгани ҳақида ривоят бор.

д) Қида

Қида лахмийлар ва гассонийлар сингари барқарор подшо ҳокимиятига эга эмасди. Давлатдан кўра кўпроқ уни қабилалар иттифоқи ёки конфедерацияси деб аташ тўғрироқ бўлар эди. Қида тахминан У асрнинг ўрталарида пайдо бўлиб, бир ярим асрча ҳукм сурди.

Қидийларнинг бошлиги Хужр б. биринчи навбатда икки араб қабиласининг /Қида ва Бакр/ иттифоқига эришди. Бу воқеа тахминан милодий 480 йили юз берди. Бундан бироз олдин лахмийлар давлати юксайган, Бакр қабиласига қарашли кўпгина яйловларни босиб олган эди. Хужр бу ерларни лахмийлардан қайтариб олишга муваффақ бўлди ва Марказий Арабистонда жуда катта эътибор қозонди. 473 йили Хужрнинг саркардарларидан бири Йотабу ороли /ҳозирги Ақаба кўрфазиг қираверишдаги Тиран ороли/ни босиб олди ва 5 йил муддатга Византиянинг бу ўлкадаги савдо монополиясига барҳам берди.

Хужр вафотидан сўнг унинг ўрнини ўгли Амр, кейин эса ал-Ҳорис эгаллади. У Ҳорон шаҳан-шоҳи Ковад 1 /488-531/ билан замондош бўлиб, Қиданинг энг донгдор ҳокими ҳисобланади. Дастлаб ал-Ҳорис Бакр ва Тағлиб орасида бошланган низони бостириб, Марказий Арабистон қабилалари иттифоқига Тағлиб қабиласини қўшди. 496 йилга келиб, унинг қудрати шунчалик ортдики, унинг қўшинлари лахмийлар ва гассонийлар ерларига ҳужумлар қила бошлади. 500-йиллар атрофида унинг икки ўгли бошчилигидаги қўшинлар Сурия ерларида кўп вайронгарчилик келтирди.

Византиялилар ал-Хорис билан музокара олиб боришга мажбур бўлдилар. 502 й. кузида эришилган шартномага кўра, Византия императори Анастасий Сурия чегараларининг дахлсизлиги эвазига ал-Хорисга катта ўлпон тўлашга мажбур бўлди. Айни вақтда ал-Хорис ўз куралини Эроннинг вассали бўлиши Ҳира подшолигига қарши қаратмоғи лозим эди. Шундай бўлди ҳам. Эрон ва Ҳира ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашганидан фойдаланиб, ал-Хорис 503-506 йиллари Ҳиранинг химоясиз чегараларига ёриб кирдида, унинг талайгина ерларини кўшиб олди. Шундан сўнг Ҳамза Исфахоний уктиришича, Нажддаги Аъсад, Гатафон, Маъал сингари кўнлаб қабилаларнинг Қида иттифоқига жангсиз тобе бўлганини кўрамоқ.

Ал-Хориснинг фаол сиёсати натижасида Марказий Арабистонда илгари мисли кўрилмаган подир бир ҳолат юзага келди. У Арабистон тарихида биринчи бор бир қанча кўчманчи қабилаларни бирлаштириб, уларни бошқарадиган усткурма яратганди. Ким билсин, балки у Арабистон шаҳарларини ҳам /Қида давлатида биронта шаҳар йўқ эди/ забт қилиб, империя яратишни орзу қилгандир. Аммо бу орзу ушалини амри-маҳол эди.

Бунга беихтиёр субъектив сабаб – ал-Хориснинг ўзи бўлди. У қабилалар ҳукмини ўғиллари ўрталарида бўлиб берди: Хужрга – Аъсад ва Гатафон, Шурахбилга – Бакр қабиласи, Маъадякрубга – Қайс Айлон қабиласи ва ниҳоят Салмага – Тағлиб ва Нимр қабилалари тегили.

Кўп ўтмай ал-Хориснинг муваффақиятларига имкон яратиш берган ташки муҳит ўзгарди. 531 йили Эрон шаҳаншоҳи Ковад I вафот қилгач, Хусрав Ануширвон маздакийларга қиргин келтирди. Эрон ва Ҳира ўртасидаги муносабатлар тикланди ва Ҳира подшоси ал-Мунзир III ал-Хорисга қарши ҳужумга ўтиш имкониятига эга бўлди. Ал-Хорис бойлиги ва авлодларини ташлаб, мамлакат ичкарасига қочди. Ал-Мунзир III қўлига катта бойликдан ташқари Окил Ал-Муррор сулоласи вакилларида 44 киши – шу жумладан, ал-Хориснинг икки ўғли – асирга тушди. Уларнинг ҳаммаси бану Марин қабиласининг ерида қатл қилинди. Бу қиндийлар учун оғир

зарба эди. Ал-Хориснинг ўзи бану Калб қабиласи ерларига қочиб, ўша ерда вафот қилди.

Хужр б. ал-Хорисдан кўп ўғиллар қолганди. Уларнинг қабилалар бирлигини тиклашга қилган уринишлари беҳуда бўлди. Хужрнинг ўғилларидан бири – “шоир ва қирол” Имру ул-Қайс /унинг шеърларини немис тилига таржима қилган Рюккерт уни шундай атаган/ ҳаёти ва фаолияти бу жиҳатдан характерлидир. Кўпроқ шеърнат ва ишқий саргузаштлар билан банд бўлган Имруул-Қайс отасининг эътиборидан узоқроқда ўсган бўлсада, айнан у кейинчалик Қида давлатини тиклаш учун кўп ҳаракат қилди. У қабиладан бу қабиллага ўтиб, уларни бирлаштиришга даъват қилди. Тақдир уни кўп марта қийин ва хатарли ҳолатларга соғди. Аммо ундаги илхом ва ҳаётий қучиғи қийин пайтларда ҳам “йўл ёқасидаги қутилмаганда учраган гулга бир зум мафтун бўлмоқ, баъзида эса ҳатто ундан бир онли лаззат олмақ имкониятини берарди”.

Имруул-Қайс яхудий шоири Самуил ва гассонийлар подшоси ал-Хорис II орқали Византия императори Юстиниан билан алоқа боғлади. Императорнинг элчилари бир неча бор “филарх Кайзос” билан музокара қилмоқ учун уни истаб келдилар. Аммо “бадавний қирол” режалари беҳуда эканлиги равшан бўлгач, бошпана бериш ва кейинчалик бирор эътиборли мансаб ато қилиш учун Юстиниан уни Константинополга таклиф қилди. Лича вақт Константинополда яшаган Имруул-Қайс Фаластинга “филарх” қилиб тайинланди ҳам. Аммо “янги иш” жойинга кетаётиб, у Анқара яқинида тўсатдан вафот қилди. Ахборийларнинг айтишича, Имруул-Қайс Юстиниан амри билан ўлдирилган. Гўё қизларидан бирини йўлдан оздиришга улгурганидан ранжиган император Имруул-Қайсга сафар олдидан заҳар сингдирилган либос кийдирганмиш.

Ислон ғалабаси арафасида марказий Арабистон қандайдир ички бошқарув тизимига эга бўлган тўртта маъмурий бўлақларга бўлинганди. Булар – Думат ал-Жандал, ал-Баҳрайн /ҳозирги Баҳрайн ороли эмас, балки

Арабистон ярим оролининг шаркий соҳили. яъни ал-Ахсо/. Нажрон ва Гамр зу Кида.

ҲII асрнинг 20-30-йиллари Нажддаги кабилаларнинг аксарияти Муҳаммал пайгамбарни тан олди ва кейинроқ уларнинг барчаси Араб халифалиги таркибига кирди.

Шундай қилиб, Кида давлатининг умри кеска бўлди. Аммо Кидаданнинг ўзига хос моҳияти шуодаки, бу -- биринчи бор Марказий Арабистондаги кўчманчи кабилаларнинг бир нечасини якка ҳоким қўл остида бирлаштириш учун урниниш бўлди. Объектив нуқтан назардан бундай урниниш барбод бўлиши муқаррар эди. Энг асосий сабаб: марказлашган давлат фақат йирик шаҳар ёки бир неча шаҳарлар атрофида вужудга келиши мумкин. Марказий Арабистонда эса, олдин эслатилаганидек, у пайтда бирорта шаҳар йўқ эди.

Ташки омил ҳам ўз ролини ўйнади. Матълумки, Кидаданнинг кеска муддатга юксалишида унинг Ҳимйар, Ҳира ва Гассонийлар давлатлари билан муайян муносабатлари аҳамият касб қиларди. Византия ва Ӳроннинг аралашуви билан бу тўрттала давлат ҳам деярли бир пайтда барбод бўлди.

Шундай вазиятда Арабистон ярим оролини бирлаштириш сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш ташаббуси Ҳижоз минтақасида ўсиб-улгайиб келаётган Макка ва Мадина шаҳар-давлатларига ўтди.

Маърузаб.Қадимги Ҳижоз

а) Макка шаҳар-давлати

Арабистон ярим оролининг Макка, Мадина, Тонф, Хайбар сингари бир қанча энг муҳим шаҳарларини ўз ичига олган қисмини қадимдан Ҳижоз деб аташган. Ҳижоз, асосан тоғли ўлка бўлсада, ундан қадимги дунёда машҳур бўлган халқаро савдо йўли ўтганди. Деярли 2 минг км масофани ўз ичига олган қарвон йўлида, табиийки, дам олиш, сув ва озиқ-овқат гамлаш учун муайян қарвонсаройлар мавжуд эди. Улар қулай шароитдан ташқари қарвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш имконини берадиган истехком бўлмоғи лозим эди. Вақт ўтгани билан бундай қарвонсаройлар шаҳарларга айланди. Миллодининг VI асрига келиб Арабистон ярим оролининг жануби ва шимолида ҳукм суриб келган давлатлар қулагач, мазкур қарвон йўлининг қоқ ўртасида жойлашган Макка шаҳри Арабистон шаҳарлари ичида энг йириги ва аҳамиятлиси бўлиб қолди.

Маккадаги Замзам қудуги қадим замонлардан бери атрофидаги кўчманчи кабилалар ва ўткинчи савдогарлар эътиборини қозонган. Ниҳоят, ривоятларга кўра, Маккада қурилган биринчи бино – Каъба бора-бора барча арабларнинг муқаддас жойига айланганини ҳисобга олсак, Макканинг шуҳрат қозонини учун омиллар етарли бўлганини кўрамиз.

Юнон муаллифи Птолемейнинг “География”сида бу шаҳарнинг исми “Макораба” деб берилган. Албатта, шаҳар эрамининг II-асрида яшаган мазкур географдан анча қадимийдир. Антик авторлар Арабистоннинг қарбида араблар учун зиёратгоҳ бўлган бир қанча шаҳарлар мавжуд бўлганлигини, улардан сицилияли Днодор эса номини кўрсатмаган ҳолда (албатта Маккага ишора эканлиги аниқ) барча араблар учун муқаддас шаҳар борлигини эслатганлар.

Араб насабчилари шимолий арабларнинг шажарасини келтирар эканлар, унинг чўққисига Иброҳим (Тавротда Авраам)нинг ўгли Исмонлини қўядилар. Ўрта аср араб адабиётида, қолаверса, ҳозирги замон араб тарихчиларининг

асарларида жуда кенг ўрин берилганини инobatга олиб, Иброҳим ва Исмоил қиссасининг қискача мазмунига тўхтаб ўтамиз. Аввало шунини айтиш керакки, Қуръонда зикр қилинган бошқа шахслар сингари Иброҳим ва Исмоиллар пайгамбар (наби) деб эътироф қилинганлар. Айтишларича, Иброҳим Месопотамиянинг Ур шаҳрида дурадгор оиласида туғилади. Унинг отаси ёночдан санамлар (худоларнинг тимсоли) ясаб тиривчилик қилган. Иброҳимнинг қавму-қариндошлари, демак, бутпараст бўлганлар. Иброҳим улғайгач, унда бутпарастликка шубҳа туғилди. Бут-санамларнинг ҳеч қандай фойдаси йўқлигига ишонч ҳосил қилган Иброҳим қавмини бу йўлни тарк қилиб, якка-ю ягона худога сийғинишга даъват қилади (тавҳид ғояси). Ўрнак сифатида у отаси ясаган энг катта санамни сиқиради. Бундан газабланган қавм уни оловга ташлайди, аммо ягона худонинг шарофати билан у омон қолади. Шундан сўнг у хотини Сора, жияни Лўт ва бир неча қариндошлари билан Фаластинга йўл олади. Аммо у ердаги бутпарастлар ҳам уларни адоват билан қарши оладилар. Шунинг учун (бошқа тахминга кўра, Фаластинда каттиқ қаҳатчилик ҳукм сургани учун) улар Мисрга кетдилар. Ўша пайт Миср фиръавларида машҳум бир одат бор экан: улар четдан келган тоифалардан чиройли аёлларни ўз ҳарамларига оларканлар. Ибн ал-Асирнинг уқтиришича, Сора чиройли аёл бўлган экан. Соранинг хабарини эшитган фиръавн уни саройга келтиришни буюрибди. Сорани ясантириб, саройга келтирилганларида у фиръавнга ёқиб қолибди. Аммо фиръавн Сорага қўлини чўзган экан, уни каттиқ титроқ босибди. Бундай ҳолат уч маротаба такрорлангандан сўнг фиръавн ходимини чақирибдида, “Сен гайритабиий одамни келтирибсан”, деб Соранинг жавобини берибди. Унга Ҳожар исмли бир чўрнини ҳам ҳамроҳ қилиб жўнатибди.

Иброҳимнинг олдига келгач, улар ҳаммаси Мисрдан кетишга қарор қилишибди. Шу пайтгача Сора фарзанд кўрмаган экан, Иброҳим фарзандлик бўлсин учун Сора чўриси Ҳожарни унга жорияликка берибди. Вақт ўтиши билан Ҳожардан Исмоил туғилибди. Шундан сўнг Сора ҳам бўйида бўлиб, Исхок (Исаак) туғилибди. Иброҳим ўз оиласи билан Фаластиннинг жанубида

истикомат қилаётган экан. Қушлардан бир куни Исмоил ва Исхок ўртасида низо чиқибди. Сора Исмоил ва Ҳожарнинг кетишларини талаб қилибди. Шунда Худо Иброҳимга уларни Маккага элтиб қўйишни амр қилибди. У пайтларда Макка биронта зот йўқ, тақир ер экан. Иброҳим Ҳожар ва Исмоилни шу ерга элтиб, ўзи Фаластинга қайтиб кетибди. Исмоил ташналикка чидай олмай, ер денениб йиғлайвергач, Ҳожар сув қидириб, бир Сафо тоғига, бир Марва водийсига етти марта чиқиб тушибди. Нонлож Исмоилнинг олдига қайтиб келса, мўъжиза юз берибди. Исмоил ер тенган жойдан сув чиқибди. Ҳожар йўқ бўлиб кетмасин, деб қумни қўллари билан “Зам-Зам” (арабча замзама феъли бир нарса деб фўлдирамоқ маъносини англатади), дея қавлаб бошлабди. Ана шу ерда Замзам қудуғи вужудга келган экан. Шу яқин атрофда журҳум номли жанубий Арабистондан кўчиб келган араб қабиласи бор экан. Исмоил шу қабиладан бир қизга уйланибди ва 12 та фарзанд кўрибди. Шимолий араб қабилалари Исмоилнинг фарзандларидан тарқалган экан.

Баъзи шарқшунос тадқиқотчилар бу қиссанинг ҳаққонийлигини инкор қилдилар. Масалан, инглиз тарихчиси У. Мьюир бу қиссани “яхудийлар ва араблар тарихий тақдирининг муштараклигига ишора қилиш, агар Исхок яхудийларнинг бобоқалони бўлса, унинг акаси Исмоил – арабларники эканлигини эслатиш учун ислом арафасида яхудийлар ўйлаб топганлар”, - дейди. Шу билан араблар кўплаб кўчиб келган яхудий тоифаларига биродарларча муносабатда бўлмоғлари лозим эди.

Бошқа машҳур инглиз шарқшуноси Филби, акенича, Иброҳим ҳақидаги қиссанинг ҳаққонийлигини исботламоқчи бўлади. 1947 йили чоп қилинган “Арабларнинг исломгача тарихи” китобида у “Бобил ёзувларидан бирида Бобилдан жануброқда юз йилдан ортиқроқ муддат ҳукм сурган бир сулоланинг уч вакили ҳақида гап боради”, - дейди. Гўё улар асли сомий, якка худога сийгинган қавм бўлган. Аммо уларни шумер-бутпарастлар қувиб юборганлар. Бу ёзувларнинг мазмунини Таврот ривоятлари билан қиёслаб, Филби, мазкур уч вақилнинг охиригиси Иброҳим бўлган, деган хулосага

келади. Ёзувдаги “Демука элиш” сўзини Филби араб тарихчилигида Иброхимга берилган лакаб “Халил Оллох” – Оллохнинг (яқин) дўсти билан киёслайди. Филбининг уқтиришича, сулоланинг қулани Иброхимнинг Фаластинга кўчишига сабаб бўлган.

Филбининг тахминини ҳам ҳозирча исботланган, деб бўлмайди. Гап шундаки, қадимги Бобил давридаги бадий ижодиётида худолар одамлар орасида ифодаланганлар. Масалан, “Дунёнинг яратилиши ҳақидаги поэмда (Энума элиш) улар ўзларини одамлар сингари тутганлар. Демак, амалда ҳар қандай адабий қаҳрамон “худонинг дўсти” бўлиши мумкин эди.

Яхудий ва христиан илоҳиёт мутахассислари Иброхим ва Исмоил билан боғлиқ воқеаларнинг аниқ саналарини кўрсатишга ҳаракат қилмоқдалар. Уларнинг фикрича: 1) Иброхимнинг Ур шаҳридан кетган йили – милoddан аввал 1921; 2) Исмоил туғилган йили – 1910 йил; 3) Ҳожар ва Исмоилнинг қувилиши – 1871 йил; 4) Иброхимнинг вафоти – 1820 йил; 5) Исмоилнинг вафоти – 1773 йил. Шундай қилиб, шимолий араб қабилаларининг пайдо бўлиши милoddан аввал XIX-XVIII асрларга тўғри келаяпти. Аммо қадимги Бобил ва Миср манбалари бу ҳақда тўла сукут сақлайдилар.

Ўрта аср араб адабиётида Маккадаги Каъба ибодатхонасининг қурилиши ҳақида ҳам қисса мавжуд. Айтишларича, Иброхим Маккага икки ёки уч марта келиб кетган. Шулардан бирида ягона худонинг амри билан у ва ўгли Исмоил иккиси Каъбани қурганлар. Каъбанинг ёнида “маком Иброхим” (Иброхим турган жой) бор. Далил сифатида шуни эслатилади. Каъба ўз тарихи давомида сел ва ёнгин натижасида бир неча бор бузилган. Ҳар сафар уни қайта тиклаганлар. Охириги марта бундай воқеа 1630 йили юз берди. Ҳозирги кунда Каъба баландлиги – 15 метр, томонлари – 9,92 метр, 10,25 метр, 11, 88 метр, 12,25 метр бўлган тўртбурчак бинодан иборат. Жануби-шарқий бурчагида – ердан 1,5 метр баландликда токча қилиниб, у ерга Қора тош қўйилган.

Макканинг энг қадимги аҳолиси жанубдан кўчиб келган араб қабиласи бўлганлиги ҳақидаги ахборийларнинг хабари рост бўлса, шаҳар исмининг

этимологиясини Жанубий Арабистон тилидан кидирмок керак. Маълумки, Сабо ҳокимлари дастлаб “мукарриб” деб аталганлар; бу сўз “муқаддас” маъносини аниқлаган. Бошқа тахминга кўра “Мақка рабб” бирикмаси “Раббим уйи” ёки “Худо уйи” демакдир. Немис олими К.Брокельманнинг фикрича, жанубий араблар тилида “мукарраб” сўзи ибодатхонани ёки аниқроғи қурбонлик қилинадиган жойни аниқлаган; оромий тилига бу сўз “мақораба” бўлиб ўтган ва Птолемей шаҳар номини шундан олган бўлса, эҳтимол.

Араб насабчиларининг уқтиришича, Маккада журҳум қабиласи тахминан 1000 йил истикомат қилган, сўнг унинг ўрнини 4-5 аср муддат жанубдан келган бошқа араб қабиласи – Ҳузоза эгаллаган. Макка тарихининг озми-кўзми равоиёт баёни V асрнинг ўрталаридан бошланади. Барча ўрта аср араб манбаларида қуйидаги шажара келтирилади:

Қ У С А Й (400 й.)

Абд ад-Дор	Абд Маноф (430)	Абд ал-Узза			
	I	I			
		Асад			
Абд Шамс	Новфал	Ҳошим (464)	Ал-Мутталиб		
I	I				
Умайя	Абд ал-Мутталиб (497)	Хувайлид			
I	I	I			
		Хадича			
Ҳарб	Ал-Ҳорис	Абутолиб	Абу Лаҳаб	Абдулло (545)	Аббос
I	Ҳамза	I	I	I	I
Суфён					Абу
					Аз-Зубейр
	Жаъфар	Али	Уқайл	Муҳаммад (570)	

Муавия

Ривоят килинишича, Маккада Қурайш қабиласи ҳукмронликка эришмасдан олдин у ерда Ҳузоза қабиласи яшаркан. Қабиланинг бошлиғи Ҳулайл деган киши экан. Унинг ўғли йўқ экан. Шунинг учун умрининг охирида Каъба қалитини у кизи Ҳубайяга қолдирадиган бўлибди. Каъба эшигини очиб-ёнида Ҳубайяга ёрдам бериш учун урудан Абу-Ғубшон деган кишини ажратишибди. Макка атрофида яшаб турган Қурайш қабиласидан Килоб б. Мурра деган кишининг Зухра ва Зейд деган икки ўғли бор экан. Килоб вафот қилганида Зейд кичик гўдак экан. Зейднинг онаси Фотима Шом чегараларида яшовчи Узра қабиласидан бир кишига турмушга чиқиб, Зейдни ўзи билан у ерга олиб кетибди. Ўз дидеридан узокда тарбиялангани учун Зейдга Қусай (“Қосий” – узок сўзидан кичрайтиш шакли) деган лақаб берилган экан. Улғайгач, Қусай Маккага қайтиб келибди. У шаҳарда ҳокимият Ҳузоза қабиласи қўлида эканини кўриб, уни Қурайш қабиласига ўтказиш талбирини кўра бошлабди. Бунинг учун у ҳатто Ҳулайлнинг кизи Ҳубайяга уйланишга эришибди. Аммо Ҳулайл вафоти олдидан Каъба қалитини Абу Ғубшонга топшириб, Қусайнинг умидини пучга чиқарибди. Шунда бир куни Қусай Абу Ғубшонни Тоиф шаҳрида ичириб, маст қилибди-да, бир киши гувоҳлигида бир меш набиз (вино)га Каъба қалитини олишиб олибди. Бу келишув араб тилида афоризмга айланиб қолган. Ҳозирги кунда ҳам гап арзон-гаров савдо тўғрисида борса, араблар: “Абу Ғубшоннинг савдосидан ҳам арзон бўлиб кетди-ку! (Ахсар мин сафқат Аби Ғубшон) дейишади.

Ҳулайл ҳаёт пайтида Каъба қалитини куёви Қусайга васият қилган, деган фараз ҳам бор. Лекин қайси ривоят тўғри бўлмасин, Ҳузоза қабиласининг аъзолари ўз имтиёзларини осонликча Қурайшга бериб қўйишларини тасаввур қилиш қийин. Табиийки, улар орасида уруш чиққан. Ат-Табарийнинг ёзишича, бу уруш Ҳузоза қабиласи учун қиронли бўлган.

Уларнинг кўнчилиги Маккани ташлаб кетишга мажбур бўлганлар. Қусай талбиркорлик қилиб, шимолий араб қабиласи – ўтай ота уруғи Бану Узра ва Макка атрофида иттикомат қилган Бану Кенона қабилалари билан иттифок тузган кўринади. Ҳузоза ҳам ўз навбатида Бакр қабиласи билан иттифокда бўлган. Аммо бу иттифок фаол натижа бермаган.

Бу ишларни амалга ошириш учун Қусай биринчи навбатда Қурайш қабиласининг ўзини бир жойга тўплаши керак эди. Ўрта аср араб уламолари бу қабилла таркибига кирган 25 уруғ (бати)ни санаб ўтадилар. Аммо Қусай Маккага келганда улардан фақат 16 таси мавжуд эди. **6 уруғ Қусай билан** бирга Макка водийсига кўчиб ўтди (“Қурайш ал-Битох” – води қурайшлари), қолганлари Макка ташиқарисидан қолдилар (“Қурайш аз-Завохир” – чеккадаги қурайшлар). Баъзи уруғлар кейинчалик умуман бошқа районларга кўчиб кетдилар ва Макка ҳаётида иштирок қилмадилар, айрим уруғлар қисман Маккада жойлашдилар. Қурайш қабиласини жамоат-жам қилганлиги учун Қусай “муҷамми” (тўпловчи) лақабини олди.

Қабилла бошлиғи сифатида Қусай ўз қабилдошларига Каъба атрофидаги ерларни бўлиб берди. Унинг ўзи уруғи билан Каъбадан шимолроқда жойлашди: бану ади ва маҳзумлар – шарқроқдаги, тайм, жумаҳ, сахм ва зухра – жануб ва жануби-шарқроқдаги ерларга ўрнашдилар. Каъбадан 100 метрча ғарбда Қусай учун маҳсуе қурилган уй қабилла оксоқоллари (ал-мало) тўпланадиган жойга айланди ва Дор ан-Надва (Мажлислар уйи) номини олди. Қусай вафотидан анча кейин ҳам бу бино “мажлислар уйи” вазифасини адо этиб турган. Каъбадан шарқроқдаги сой бўйлаб кетган йўл шаҳарнинг бош кўчасига айланиб қолди. Бу йўл устида бозор пайдо бўлиб, бора-бора у шаҳарнинг иккинчи муҳим маркази ролинини ўтай бошлади. Дастлаб Маккада бор-йўғи 2-3 қудук бўлиб, борган сари зиёратчиларнинг сони ортиб боравергач, уларни сув билан таъминлаш қийинлаша борди. Шаҳарда янги-янги қудуқлар қазинишга тўғри келди. 530-540 йиллари Қусайнинг эвараси Абд ал-Мутталиб қадимдан муқаддас ҳисобланган Зам-Зам қудуғини ўз ҳисобидан тозалаттирди.

Туб аҳоли ва зиёратчиларнинг хавфсизлигини таъминловчи алоҳида географик ўрин, ҳаж ойларида кўплаб ҳар хил қабила вакилларининг оқиб келиши Макканинг йирик савдо марказига айланишини осонлаштирди, албатта. Лекин V-VI асрларда қандайдир муҳим ички ва ташқи омиллар пайдо бўлдики, азалдан диний марказ сифатида маълум бўлган Макка Арабистонда энг йирик савдо ва сиёсий марказга ҳам айланди.

V-VI асрларда Арабистон ярим оролидаги тузумларнинг барчаси (Гассонийлар, Лахмийлар, Кинда ва Ҳимйар давлатлари) илқирозга юз тутганлиги, сўнг умуман уларнинг тарих саҳифасидан йўқолиб кетганлиги, албатта, Макка учун кўл келди. Арабистонга кўшини буюк давлатлар – Византия ва Эроннинг ярим орол жануби ва шимолида ўз ҳукмини ўрнатгани ҳам Макка фойдасига хизмат қилди. Аммо бу ташқи омилларнинг аҳамияти қанчалик катта бўлмасин, асосий ролни ички омил – Макка шаҳрида юз берган ижтимоий-иқтисодий жараён ўйнади, деб ўйлаймиз. Маълумки, кўпчилик совет тадқиқотчилари Яманининг Эрон томонидан бонб олиниши Маккада ижтимоий-иқтисодий кризисни вужудга келтирди, деган фикрни илгарини сургандилар. Бизнингча, айнан унинг акси бўлди: Яман истило этилганидан сўнг Макканинг Арабистон савдосидаги макени янада ортди. Бу масалани янада аниқлаштириш учун Макканинг V-VI асрлардаги ижтимоий-иқтисодий аҳволига имкони борича батафсилроқ тўхташ зарур.

Қуръонда Макка зодагонлари бойликка ҳирс қўйганликларига ишоралар кўп. Афтидан, қурайшийлар роҳат-фароғатга осонгина эришмадилар. Маккаликлар хотирасида узок вақт сақланган бир одат – тирикчилик қилишга ҳеч нарсаси қолмаган киши саҳрога кетиб, танҳоликда ўлиб кетиши – бунга далил бўла олади.

Макканинг кескин ривожланишига Қусай ва унинг авлодлари амалга оширган ислохотлар катта ҳисса қўшди. Шаҳар идорасининг маркази Дор ан-Надвада мужассамланганди. Дор ан-Надва биринчи навбатда Қурайш қабиласи оксоқолларининг (Мало) маслаҳат кенгаши ролини ўйнади. Қусай уругидан бўлган ҳар қандай ёшдаги киши бошқа уруглардан эса фақат ёши

40 дан ошган киши унга кириши мумкин эди. Уруш эълон қилинганда Дор ан-Надва устига Қурайш қабиласининг байроғи тикиларди. Шунингдек, мавсумий қарвонлар Дор ан-Надвадан йўлга тушар, қайтилганда келтирилган моллар унинг ҳовлисига қўйиларди. Ўғил болалар балоғатга етгач, шу ерда хатна қилинар, қизлар улғайганда эса шу ерда маҳсуе вакил унинг қўйлагини йириб, уйига қайтарар ва шундан сўнг у бегона кўздан асранмоғи лозим эди. Кейинги икки ншдан мақсад – Қурайш қабиласи аъзоларидан балоғатга етган йиғит ва қизларни ҳисобга олиш бўлса керак.

Дор ан-Надвадан сўнг Қусай Каъба ва унинг назорати билан боғлиқ хизматини энг муҳим вазифалардан бирига айлантирди (Содин ал-Каъба ёки Садона): Каъбага ҳаж қилувчиларни сув билан таъминлаш вазифаси “ас-Сикоя” деган номни олди. Ҳожиларни озик-овқат билан таъминлаш мақсадида Макка аҳолисига солиқ жорий қилиниб, уни амалга ошириш вазифаси “ар-Рифода” деб аталди. Бунга аввалдан мавжуд бўлган “риёса”, “қиёда” ва “ал-ливо” мансабларини қўшмоқ керак. Шундай қилиб, Қусай бир вақтнинг ўзида ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятнинг тўплади, дейиш мумкин. Аммо бу мутлақ ҳокимият эмас эди.

Тахминан 480 йили Қусай вафот қилгач, шаҳар идораси билан боғлиқ олти лавозим унинг икки ўғли Абд ад-Дор ва Абд Манофларга ўтди. Аммо шаҳардаги бошқа уругларнинг ҳам нуфузи ортиб борарди. Қабила бирлигини сақлаш, уруглар ўртасида хусумат чиқишининг олдини олиш мақсадида “Мало” яна ўнта янги лавозимларни жорий қилди. Булар қуйидагилар: 1) “имора” – Каъбада одоб сақланишини назорат қилиш; 2) “ҳижоба” – Каъба дарвозасини зиёратчилар учун очиб-ёпиш; 3) “машвара” – маслаҳат суди; 4) “ашноқ” – хунга тўланадиган молни тўплаш; 5) “қубба” – қабила қурол-аслаҳаси турадиган чодир; 6) “айнна” – отлик қисм; 7) “сифора” – бошқа қабилалар билан музокаралар олиб бориш; 8) “айсор” – камон ўқи билан Каъбадаги санамларнинг энг улугвори Хубал олдида фол очиш; 9) “ҳукума” – қабила аъзолари ўртасидаги тортишувлар ва низолар бўйича ҳукм чиқариш; 10) “ал-амвол ал-муҳажжара” – худоларга аталган муқаддас моллар.

Мазкур лавозимлар муайян уруғларга бириктирилган. уруғлар эса ўз навбатида бу лавозимлар учун номзодларни тавсия қилардилар. Ислому вужудга келиши арафасида шаҳар идораси қўйидаги 10 та уруғ вакиллари ўртасида тақсимланганди:

1. Ал-Аббос, Ҳошим уруғидан, Мухаммад пайгамбарнинг амакиси – сиқоя;
2. Абу Суфён, Умайя уруғидан – киёда;
3. Ал-Ҳорис, Новфал уруғидан – рифода;
4. Усмон, Абд ад-Дор уруғидан – ал-ливо, сидона, хижоба;
5. Язид, Асад уруғидан – машвара;
6. Абу Бакр, Тайм уруғидан – ашнок;
7. Холид б. Валид, Махзум уруғидан – қубба, анна;
8. Умар б. Ал-Хаттоб, Оди уруғидан – сифора;
9. Сафвон б. Умайя, Жумах уруғидан – айсор;
10. Ал-Ҳорис б. Қайс, Саҳм уруғидан – ҳуқума, ал-амвол ал-муҳжара.

Типологик жиҳатдан Макка идора усулини қадимги Афинадаги республика тузуми билан киёслаш мумкин. Қадимги Афинада ҳам дастлаб асосий ролни бир қанча эътиборли уруғлар (фил ва фратриялар) бошлиқларидан таниқил тошган аристократия ўйнади. Аммо судхўрларнинг қудратига барҳам берилгач, етакчилик халқ мажлиси (эклесия) қўлига ўтди. Барча амалдорлар, ҳатто уларнинг энг йириклари – архонтлар ва стратеглар ҳам эклесия томонидан тайинланар ва унинг олдида ҳисобот берардилар. Маккада ҳам V-VI асрларда етакчилик оқсоқоллар кенгаши – Дор ан-Надвага ўтди. Аммо фарқ шундаки, Афина халқ мажлисида овоз беришда бутун демос, яъни барча эркин аҳоли қатнашган бўлса, Макка Дор ан-Надвасида фақат “Мало” – зодагонлар, қабила ва уруғ бошлиқлари қатнашдилар. Афинада ҳам, Маккада ҳам жамият баъзи вақтларда у ёки бу уруғ бошлиғига яққа, чегараланмаган ҳокимият тақдим қилганини кўрамиз (Афинада – Солон, Клисфен, Маккада – Қусай, Ҳошим ва ҳоказо).

Албатта, Макка шаҳар-давлатининг идораси низоларсиз, сип-силлик кечгани йўқ. Қусай вафотидан сўнг Макка уруғлари икки лагерга бўлинди: Абд Маноф ва Абд ад-Дор тарафдорлари. Абд Маноф ва унинг авлодларини Асад, Зуҳра, Тайм, ал-Ҳорис уруғлари қўллаб-қувватлаган бўлса, Абд ад-Дор

уруғига Махзум, Саҳм, Жумах, Оди уруғлари қўшилди. Ҳар иккала томон алоҳида иттифоқ – Абд Маноф тарафдорлари “Ҳилф ал-Мутаййибин”. Абд ад-Дор эса “ал-Ахлюф”ни туздилар. Айтишларича, “ал-Мутаййибун” (муаттар исллар дегани) бир илтифатдаги хушбўй модлага қўлни ботириб, сўнг Каъба деворига сурганлар; “ал-Ахлюф” (қасам ичганлар дегани) эса, қўлларини қурбонликка сўйилган молнинг қонига ботириб, сўнг Каъба деворига сурганлар. Улар орасида чиққан низо урушга айланиши мумкин бўлган кескин вазиятда “Мало”нинг қарори билан икки лавозим Абд Маноф авлодларига, тўрт лавозим Абд ад-Дор авлодларига бириктирилиб, бошқа уруғларга юқорида зикр қилинган 10 та қўшимча лавозим жорий қилинди. Кейинчалик Макка шаҳрида ички савдонини ривожлантириш, бу ерга ўз моли билан келган савдогарларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида яна бир иттифоқ – “Ҳилф ал-фудул” (миннатдорлик ёки бурчдорлик иттифоқи) тузилди. Макка шаҳар-давлатининг бошқаруви масаласига қайтадиған бўлсақ, у олдин айтилганидек, низоларсиз кечгани йўқ. Аммо VI асрда Макка Арабистонининг диний ва савдо маркази сифатида эътироф қилинган экан, шаҳар ҳукмрон донраларининг /мало/ фаол сиёсати, қолаверса, алоҳида маҳорати ҳақида сўз юритиш керак бўлади.

Қусайдан сўнг ҳамма қурайш уруғларининг ҳурмат-эътиборини қозонган шахс – Ҳошим бўлди. Бу мартабага у биринчи навбатда қадимги Юнонистондаги сингари полис фуқаролари фойдасига эҳсонлар қилиш /литургия/ туфайли эришди. Маълумки, Юнонистон полисларида литургия бой кишиларнинг бурчи ҳисобланарди. Маккада бу нарса бойлар томонидан вақти-вақти билан қурбонликка мол сўйилиб, йўқсилларни боқишда ўз ифодасини топди. Халқ кўзига кўрсатиб қатта харажат қилиш, даромад олишдан афзал ҳисобланарди. Аммо бундай харажатлар бекорга қилинмасди. Масалан, Маккага зиёрат қилган ҳар хил қабила вакилларини “боқиш” эвазига бу қабила ерларидан ўтадиған Макка қарвонларининг хавфсизлиги таъминланарди. Ҳошим даврида Сурия, Месопотамия, Яман ва

Ҳабашистонга савдо қарвонлари уюштирилди. Айтишларича, Ҳошим айни савдо ишлари билан борган пайтда Газода оламдан ўтган.

Ҳошимдан сўнг ҳар бир уругда унга ўхшаган нуфузли шахслар пайдо бўлди. Уларнинг ичида Ҳошимнинг ўғли Абд ал-Мутталиб ҳам бор эди. Бўлажак пайгамбарнинг бобоси Абд ал-Мутталиб анча вақтдан бери яроксиз холга келиб қолган Замзам қудуғини таъмирлаб, қайта тиклади. Бу пайтда Макка аристократияси савдо йўлларидаги бадавий қабилалар билан янгича муносабат ўрнатдилар; илгари қабилла бошлиқларига қарвоннинг хавфсизлиги учун ҳақ (жуъл) тўланган бўлса, энди улар билан савдодан олинмаган фойдага шериклик ҳақида битимларга /илоф/ келишилди. Бу эса бадавийларни оддий кўрикчилардан шерикларга /компаньонларга/ айлантирди.

Савдо Макка фаровонлигининг ошишига катта тurtки бўлди. У-У1 асрларда урушларнинг тўхтагани, нисбатан тўқчиликка эришилгани Макка аҳолиси сонининг кескин ўсишига имкон берди. Албатта, бу ўсish ҳам бир текис бўлмади. 100 йил ичида, яъни 3-4 авлод давомида Қусай авлодлари билан боғлиқ 7та мустакил уруғ пайдо бўлган бўлса, бошқа уруғларда табиий ўсish сезилар-сезилмас бўлди.

Макканинг тинч-осойишта ҳаётида бир воқеа юз бердики, у аҳолининг хотирасида ўчмас из қолдирди. У ҳам бўлса Жанубий Арабистонни эгаллаб турган ҳабашларнинг Маккага қарши юришидир. Бу юришнинг сабаблари ҳақида адабиётда асосан 3 хил фикр бор: 1/ Санада ҳабашлар қурган черковни араблар “ифлослаганлиги” учун жазо мақсадида; 2/ Қабани вайрон қилиб, арабларнинг нигоҳини жанубга, Санада қурилган христиан черковига қаратиш мақсадида ва ниҳоят; 3/ савдо рақобати туфайли. Юриш қайси йили содир бўлгани ҳақида ҳам тортитувлар бор: базилар Яманнинг ҳабашли ҳокими Абрахага тегишли жанубий араб ёзувига /Ru 506/ таяниб 547 йилни кўрсатишади. Дарҳақиқат, Абраха шу йили дастлаб киндийларга сўнг лахмийларга вассал бўлган маъад қабиласи билан уруш қилган. Жанг Ямомага кетаверишдаги Хулубан деган жойда юз берди. Маъад тобе

қилинди, қабилла бошлиғи Амр б. Мунзир Абраха билан сулуҳ тузди. Айни вақтда Абрахага тобе бўлган кинда ва мазҳиж қабилалари Турбон қудуғи яқинида /Яманнинг шимолий чегараси/ Амр б. Саъсаъа қабиласини тор-мор қилтирди. Юқорида эслатилган юриш эса, бизнингча, Абраха эмас, балки унинг ўғилларидан бири томонидан уюштирилган ва 570 йили юз берган бўлиши керак. Бизнинг маълумотларга кўра Абраха милодий 548 йилгача, сўнг кетма-кет унинг икки ўғли Якеум (548-567) ва Масрук (567-578) Яманга ҳокимлик қилганлар. Бу ҳақда Қуръонда зикр қилинган, воқеа содир бўлган йил эса араб адабиётида “ом ал-фил”, яъни фил йили деган номни олди. Ҳабаш аскарлари филлардан фойдаланилгани маккаликларга қаттиқ таъсир қилган кўринади. Шаҳар аҳолисининг аксарияти шаҳарни ташлаб, атрофдаги тоғларга қочиб кетди. Абд ал-Мутталиб ва бошқа бир қанча нуфузли маккаликлар ҳабашлар билан музокара олиб боришга ҳаракат қилдилар. Аммо бир қанча сабаблар, жумладан, ҳабашлар ёллаган бадавий арабларнинг муқаддас ҳисобланган Макка ҳудудига қурол билан киришдан бош тортгани, сўнг ҳабаш отрядида чечак касаллиги тарқалгани Маккани омон сақлаб қолди. Қуръонда бу воқеа қуйидаги сўзлар билан берилган: “А лам тара қайфа фаъала раббука би асхоби-л-фил, а лам яъжал қайдахум фи тадлил; ва арсала алайҳим тайран абобийл, тармиҳим би хижоратин мин сижжийл, фа жаъалаҳум қаъасфин ма’қул 1/ Парвардигорнинг фил эгаларига қандай муомала қилганини кўрмадингми? 2 /Уларнинг макру-хийласини бекор қилиб, панд бермадингми? 3/ Улар устига қушлар галасини юбориб, 4/ сопол тошларини ташлатмадингми? 5/ натижада уларни пайхон қилинган ўтлоқ қилиб ташламадингми?”.

Қандай бўлганда ҳам ўз химоysi учун битта ҳам камон ўқи отмаган Макка аҳолисининг обрўси бу воқеадан сўнг янада ортиб кетди, қурайш қабиласи шарафли “ал-илоҳи” – худо ёрлаққан қабилла номини олди. Макка зодагонлари ичида Абд ал-Мутталиб ҳабаш лашкарбошиси билан учрашганлиги туфайли энг катта обрў қозонди. Унинг устига Абд ал-Мутталиб ҳабашлардан қолган ўлжанинг талайгинасига эга бўлди. Бу эса

йўқсил қабилаларга катта зиёфатлар уюштириш имкониятини берди. Абд ал-Мутталиб обрўсининг ортганига яна бир далил. Ямадан хабашларнинг қувилиши ва Сайф б. Зу Язанинг тахта ўтириши муносабати билан Маккадан Яманга келган Абд Шамс уруғининг бошлиғи Умайя ва Тайм уруғининг бошлиғи Абдулла таркибидаги делегацияга раҳбар бўлгандир. Бу воқеа тахминан 576-577 йиллари юз берган. Шундан бир йил ўтар-ўтмас, бўлгуси пайгамбар 8 ёшга тўлганида Абд ал-Мутталиб тахминан 80 ёшларда вафот қилди.

Абд ал-Мутталибдан сўнг унинг ўғиллари ал-Ҳорис, Абу Толиб, Абд ал-Узза, Аббос, Ҳамзалар негидир оталарининг нуфузига эга бўлмадилар. Макка зодагонлари ичида етакчилик ролини Уш аср бошларида умавийлар уруғидан Абу Суфён ўйнаганини кўрамиз. Абу Суфён йирик савдогар эди. У жануб, шарк ва шимолга уюштирилаётган қарвонларда фаол қатнашиб, катта бойлик орттирди. Умуман олганда, Уш асрнинг бошларигача Макка зодагонлари ўз фаолиятларини асосан шаҳардаги уруғларнинг бирлигини сақлаш, қўшни бадавий қабилалар билан дўстона муносабатда бўлиш ва инҳоят, Византия ва Эрон мижозосида бетарафлик мавқеини эгаллаган ҳолда Макка шаҳри ва унинг савдоси хавфсизлигини таъминлашга қаратдилар.

Албатта, Макка шаҳри Уш асрда ўзи эришган мавқега муайян ҳарбий кучга эга бўлгандагина етишиши мумкин эди. Аммо Маккада мунтазам армия йўқ бўлиб, унинг ҳарбий кучини қурайш қабиласидаги барча эркаклар ва бошқа иттифокдош қабилалардан келувчи кўмакчи кучлар ташкил қиларди. Қурайш қабиласи мустақил равишда 1,5 мингдан ортиқ жангчи тўплай олмасди. Макка-Мадина урушлари даврида маккаликлар 10 минг кишилик отряд билан Мадинага яқинлашгани маълум. Хўш, бунга қандай эришилди? Бу ўринда “аҳобийш” тушунчасига тўхтаб ўтиш керак бўлади. Италияли тадқиқотчи А.Ламменс: “аҳобийш” Макка зодагонларига тегишли асли хабашистонли куллар, улардан қарвонларни қўриқлашда ва Макка шаҳрида полиция кучлари сифатида фойдаланилган”, - деган фикрни

билдиради. Бу фикрга ўз вақтида рус-совет исломшуноси Е.А.Беляев ҳам тўлиқ қўшилганди.

Тўғри, Макка зодагонлари куллардан ҳарбий мақсадларда фойдаланганлар. Аммо кўпчилик муҳассислар хато равишда “аҳобийш” сўзини “хабаши” (хабаши, хабашистонли) сўзининг қўплик шакли деб тушунишади. Аслида ундай эмас. “Хабашининг” қўплиги “аҳбош” бўлади. “Аҳобийш” эса Маккадан жануби-шарқдаги жой номи “Аҳбош” билан боғлиқ бўлиб, Макка атрофида истиқомат қилиб турган Кенана, Хузайма ва Хузоз қабилаларининг баъзи уруғларидан ташкил топган иттифокдир. Уш аср бошларида қурайшларнинг ўша вақтдаги энг нуфузли арбоби Абд Маноф ўша “Аҳбош” деган жойда ўз қабиласининг мазкур иттифокка қўшилишига эришган. Ўз навбатида “аҳобийш” қурайшийларнинг мавқеини кучайтирди ва Уш аср ўрталаридан бошлаб савдонинг фаолиятини имкон яратиб берди. Қурайш қабиласи савдо йўлида истиқомат қилувчи жуҳайна, музайна, гатафон, анжа, сулайм, саад, асад каби қабилалар билан ҳам яхши дўстона алоқада эди ва бу қабилаларнинг Маккада ўзига хос ваколатхоналари мавжуд эди. Маккага энг яқин шаҳар – Тоиф – деярли йўлдош шаҳарга айланиб қолган, бу икки шаҳар араб алабиётида “Маккатони”, яъни икки Макка деган номни олганди. Табиий шароити мўътадил бўлгани учун маккалик бойлар Тоифдан ёзлик истироҳат манзили сифатида фойдаланишарди. Тоифда яшаган сакиф қабиласи қурайшнинг энг ишончли иттифокчиларидан эди.

Шунингдек, қурайшийлар Ясрибдаги икки араб қабиласи – Авс ва Ҳазраж билан ҳам мустаҳкам муносабатда эдилар: қуда-андачилик йўли билан кўп маккалик зодагонлар Ясриб зодагонлари билан қариндош эдилар.

Шу нарса характерлики, Макканинг Ҳижоз шаҳарлари – Ясриб, Хайбар, Тейма ва Води ал-Қурадаги яҳудий жамоалари билан алоқалари ҳам адоватли эмасди. Маккаликлар яҳудийларни “китоб аҳли” бўлганликлари учун ҳурмат қилсалар, яҳудийлар ўз навбатида маккаликларнинг Арабистондаги алоҳида тутган ўринларини эътироф қилардилар. Буларнинг ҳаммаси Макка зодагонларига Арабистоннинг бошқа марказлари билан

рақобат қилишга, VI асрда Яман, Ҳира ва гассонийлар давлатларининг мустақиллиги йўқолгач, Арабистон бўйлаб етакчиликка эришишига имкон берди.

Афтидан, Арабистонда етакчилик Макка зодагонлари қўлига ўтганлиги ўзаро низода бўлган икки буюк давлат – Византия ва Эрон ҳокимларига ҳам мақбул бўлган, кўринади. Ҳатто Византия императори христиан динини қабул қилган, Асад уругидан бўлган киши Усмон б. Ҳувайрисни Маккага ҳоким қилиб тайинлаш ҳақида гувоҳнома берганлиги маълум. Аммо Византия-Эрон низосидан хабардор бўлган Макка зодагонлари Византияга моил бўлишни истамадилар. Аксинча, улар бу низода Эроннинг қўли баланд келишига умид қилардилар.

Макка бойлигининг асосини савдо ташкил қиларди. Макка атрофидаги бозорлар қачон пайдо бўлганлигини аниқ айтиш қийин. Аммо, Укоз, Мажанна ва Зу Мажоз сингари йирик бозорлар V аср охири VI аср бошида кўп тилга олина бошлади.

V аср охирида Макка савдогарлари ташқи савдо алоқаларини ҳам фаоллаштирадилар. Араб алабиётида Ҳошим Сурияда эркин савдо қилиш ҳақида Византия ҳокимларидан ҳужжат олганлиги айтилади. VI асрда Макка Куръонда зикр қилинган шимол ва жануб савдосида етакчиликка эришди. Макка карвонлари қанчалик катта бўлганини қўйидаги рақамлар кўрсатиб турибди: бир карвон 2,5 минг мол ортилган туядан иборат бўлган; 1,5 минг туяга ортилган бошқа карвон молнинг умумий қиймати 50 минг Византия динарини ташкил қилган. Макка савдогарлари Арабистон жанубига Ҳиндистондан келтирилган олтин, қалай, қимматбаҳо тошлар, фил суяги, сандал ёғочи, зираворлар, ипак, бўз, пурпур матолар, жез, мис, қумуш идишларни, Шарқий Африкадан келтирилган хушбўй ва муаттар буюмлар, туяқуш пати, қора дарахт ёғочи (абнус), тери ва қулларни, Яман молларидан фимиам, ладан, атир, қимматбаҳо тошлар, Соқотра оролидан алое ва шакарқамиш, Баҳрайдан лаъл сингари молларни бошқа жойларга элтардилар. Шимолдан улар буғдой, ун, ёғ, вино ва Финиқия

хунармандларининг маҳсулотларини келтирардилар. Ниҳоят Арабистоннинг ўзидан ёғ, хурмо, жун, момик, тери каби маҳсулотлар билан савдо қилинарди. Макка ана шу молларнинг ҳаммасини тушириш ва бошқа ёқларга юбориладиган пунктига айланганди. Маккада Шом (Сурия), Византия ва Эрон савдогарлари узок муддат истиқомат қилар ва Макка зодагонлари билан яқин муносабатда бўлардилар. “Сира” китобларида асли шомли бўлиб, Маккада қолиб кетган ва кейинчалик исломни қабул қилган шахсларнинг исмлари кўплаб келтирилади. Баъзи мутахассисларнинг фикрича, Макка ҳатто ўзига хос банк марказига айланиб, савдогарлар узокларга юборилган молларнинг ҳақини шу ернинг ўзида олишлари мумкин бўлган. Шунингдек, юк тушириш ва ортиш ишлари, мол-мулкни суғурта қилиш ишлари ҳам яқин йўлга қўйилганди.

Шуни айтиш керакки, Макка карвонлари муайян шахсларнинг иштироки билан чегараланмаган, балки унда Қурайш қабиласининг барча эркак-аёл аъзоси қатнашини мумкин бўлган. Кимдир унга ўз моли билан қатнашар, кимдир молнинг бошқа бир вақил билан жўнатарди. Макка карвонлари умумжамоа иши ҳисоблансада, амалда уларни энг йирик савдогарлар бошқарардилар. 624 йили Бадр жангига сабаб бўлган карвонда маккалик Абу Уҳайха б. Санднинг бир ўзига тегишли 30 минг динарли моли бўлган. Тайм уругидан Абдулла б. Жудъон ва Махзум уругидан ал-Валид б. ал-Муғира Макканинг энг бой кишиларидан ҳисобланган. Умуман махзум уруги бошқа уруглардан кўра бойроқ бўлган кўринади, ҳатто шу уругдан Абдулла б. Абу Рабиа деган киши “Идл Қурайш” (Қурайш хуржинининг бир томони) лақабига эга бўлган.

Савдо билан бир қаторда Маккада судхўрлик (ар-Рибо) авж олиб кетди. Катта даромад келтирувчи мавсумий Макка карвонларида қатнашиш истаги аҳолининг ўртаҳол ва бечораҳол табақаларини судхўрларга мурожаат қилишга мажбур қиларди. Бой савдогарлар савдо билан бир вақтда судхўрлик ҳам қилардилар. Ат-Табари таъкидлашича, Муҳаммаднинг амакиси Аббос ўз қариндошларига қарзга берган кўп пули бор эди.

Ҳижранинг ўнинчи йили – видолашув ҳажи пайтида Мухаммад пайгамбар Аббос қарзларининг барчасини бекор қилди. Одатда судхўрлар 1 динордан 1 динор, яъни юз фоиз фойда олганлар, аммо, Қуръоннинг рибога оид оятларига қараганда бу фойда 200 ва ҳатто 400 фоизгача чиқиб кетганди.

Қадимги Афинадаги сингари Маккада ҳам “пул ва судхўрлик” Макка жамиятида сифат ўзгаришига олиб келиши мумкин эди. Чунки патриархал уклад билан ривожланган пул-товар муносабатлари бир-бирига мос келмасди. Афинада эклессиянинг қарори билан судхўрликка барҳам берилиб, нисбатан ижтимоий барқарорликка эришилган бўлса, Маккада ҳам шу нарсага эҳтиёж туғулди. Бақара сурасининг 278-279 оятлари аниқ-равшан шунга ишора қиляпти: “Эй мўминлар, Аллоҳдан кўрқингиз ва агар чиндан мўмин бўлсангиз, рибонинг қолган қисмидан (яъни қарзнинг узилмаган қисмидан) воз кечингиз. Энди агар бу ишни қилмасангиз, Аллоҳ ва унинг расули томонидан уруш (ҳарб) бўлишини билиб қўйинг. Агар тавба қилсангиз, мол-мулкнингиз ўзингизда қолади – маълум ҳам, золим ҳам бўлмайсиз”. Демак, Макка жамиятида ислом арафасида судхўрлик шунчалик илдиз отиб кетган ва бу ҳол оғир ижтимоий оқибатга олиб келиши мумкин эдики, унга қарши Аллоҳ ва унинг расули томонидан уруш эълон қилиш ҳақида огохлантириш зарур бўлди.

Рибо билан бир қаторда чайковчилик (иҳтикор) ҳали Маккага етиб келмаган моллар билан улгуржи савдо қилиш, йиғилмаган ҳосилни таг-томири билан сотиб олиш ҳоллари кўпайиб кетди. Қуръонда уларнинг аниқ миқдори кўрсатилмаган ҳолда тўгри ўлчов ва вазн бирликларидан фойдаланиш кераклиги, нотўғриларидан фойдаланиш – гуноҳ эканлиги айtilган. Бундай огохлантиришга асос бўлган, албатта. Маккалик савдогарлар бадавийлардан молларини тўлиқ вазнда ёки тўгри ўлчовда олиб, уларга эса молларни нотўғри ўлчовларда берардилар. Бу ҳол бадавийларда шаҳарлиларга нисбатан адоватни кучайтирарди.

Арабистон ярим оролининг бошқа ерлари каби Макка аҳолисининг ижтимоий таркиби ҳам уруг-қабилачиликка асосланганди. Эрамининг V

асридан бошлаб бу ерда яшаган асосий қабилалар қабиласи эди. Макка аҳолиси учта қабилалар ижтимоий тоифага бўлинди: 1) асл қурайшийлар (сураҳо), 2) бошқа ёқдан келганлар (мавали) ва 3) қуллар (абид).

Асл қурайшийлар ўз навбатида икки қисмга ажралгандилар: Каъба атрофида яшайдиган уруглар (қурайш ал-битох) ва шаҳар атрофида яшайдиган уруглар (қурайш аз-завохир).

Ҳар йили ҳаж маҳалида кўплаб бошқа қабилалар аъзолари Маккада қолиб кетар, улар қурайш қабиласининг у ёки бу уруги ҳимоясига ўтардилар. Бундай кишилар мавла (кўплиги мавали) деб аталардилар. Мавалининг мақоми ҳилф (иттифок) ёки живор (кўшничлик) асосида ҳужжатланарди. Мавали ҳам Макканинг эркин кишилари ҳисобланиб, улар савдо ёки бошқа хоҳлаган машғулот билан банд бўлиши мумкин эди. Баъзи мавали қабилаларда бойлик ва эътибор қозонганларини маълум. Макка-Мадина урушлари (622-630) пайтида ўлган ва ярадор бўлганларининг рўйхатига қараганда шаҳар аҳолисининг нисбатида мавали деярли асл қурайшийлар сонини билан баравар бўлган. Макка аҳолисининг тахминан 4/5 қисми асл қурайшийлар ва мавалидан иборат бўлса, қолган 1/5 қисминини қуллар ташкил қиларди. Маккада икки тоифадаги қулларни – Африкадан келган қора танлиларни ҳамда Шом ва Месопотамияда қул бозорларидан сотиб олинган оқ-сарик танлиларни учратиш мумкин эди. Макка зодагонлари қуллар меҳнатидан ҳўжаликнинг деярли ҳамма соҳаси – савдо, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва уй-рўзгор ишларида фойдаланганлар. Ибн Ҳишом уқтиришича, ҳатто Каъбани таъмир қилишда бир византиялик қул – меъмор ишлаган. Бундан ташқари Макка аҳолиси орасида унча кўп бўлмаган миқдорда носора (христиан) ва яҳудий динларида бўлган ажнабий эркин кишилар ҳам бор эди. Аммо улар ҳеч қандай уюшмани ташкил қилмаган ва Макка сиёсий ҳаётида уларнинг деярли роли йўқ эди.

Хулоса қилиб айтганда, бир неча асрлик тарихни ўтаган Макка шаҳри ислом вужудга келиш арафасида ўзига хос идора услубига эга бўлган давлат бирлигини ташкил қиларди. Асрлар давомида диний ва савдо маркази

сифатида маълум бўлган Макка VI аср охири ва VII аср бошида Жанубий ва Шимолий Арабистондаги қадимги давлатлар (Ҳимйар, Ҳира ва Гассон) қулагач, Арабистон ярим оролининг сиёсий марказига, Макка зодагонлари эса Арабистон бўйлаб этакчи кучга айлангандилар. Шу нарса характерлики, Арабистон ўша давр буюк давлатлари ҳисобланган Византия ва Эрон билан майдони жихатидан ҳам деярли тенг келарди (салкам 3 млн.кв.км.).

Шундай вазиятда араб якка ҳудудлиги – ислом динининг тарғиботи айнан Маккада бошланганлиги табиий ҳол эди.

б) Ясриб (Мадина) – шаҳар-давлати

Қадимла Ясриб номи билан маълум бўлган бу шаҳар машҳур савдо йўлида жойлашганлиги, табиатан ҳосилдор воҳадан иборатлиги уни узок ўтмишдаёқ охиш (яъни аҳоли яшайдиган) жойга айлаштириши турган гап эди. Маин ёзувларида Ясриб номининг келтирилиши бунга далил бўла олади. Ясриб кетма-кет маин, саба ва химйар савдогарларининг мустаъмараси (колонияси) бўлган.

Птолемей ўзининг “Географияси”да бу шаҳарни “Йатриппа”, византияли Стефан эса “Йатриппа полис” деб берган. Ясриб номи билан бу шаҳар Қуръонда ҳам зикр қилинади. (Ахзоб сураси, 13 оят). Ҳозирги Мадина шаҳрининг шимоли-ғарбида яҳудийлар бу ерларга кўчиб келмасдан олдин Ясриб номи билан аталган бир қишлоқ бўлган. Кейинчалик катталашиб кетган шаҳарнинг номи ҳам шу қишлоқ номидан олинган бўлиши мумкин. Қуръонда учрайдиган шаҳарнинг янги “ал-Мадина” номи хижратдан сўнг пайдо бўлди (ал-Мунофиқун,8).

Ясриб тарихи ҳам шу хижрадан тахминан бир аср олдин, яъни VI аср бошларида ишончли тус олди, дейиш мумкин. Бу пайтда Ясриб бир неча қишлоқларга бўлинганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳар бир қишлоқ ўз навбатида яна икки қисмга бўлиниб, биринчиси – у ёки бу уругга қарашли ерлар ва уйларни ўз ичига олган бўлса, иккинчиси – утм (кўплиги отом) деб аталган, девор ва дарвозалари бор қўрғондан иборат эди. Катта уруглар бир

неча утмга эга бўлишлари мумкин эди. Ташқи ҳужум хавфи тугилганда ёки уруг эркаклари урушга кетганларида аёллар, ёш болалар ва қариялар утмга беркинардилар. Бундан ташқари уругнинг галласи, қурол-яроғ ва қимматбаҳо буюмлари ҳам утмларда сақланарди. Ўз утмига эга бўлмаган, очик маҳаллада яшайдиган майда уруглар ҳам йўқ эмасди. Аммо бундай уруглар албатта бошқа йирик уругнинг ҳомийлигида бўлмоғи зарур эди.

Ясриб аҳолиси асосан яҳудийлар ва араблардан иборат эди. Яҳудийлар катта-катта гуруҳ бўлиб яшардилар. Ҳар бири икки мингдан ортик одамга эга бўлган учта яҳудий қабиласи маълум: қайнукоъ, надийр, қурайза. Араб адабиётида бундан ташқари 20 дан ортик майда ва нисбатан йирик яҳудий уругларининг номи келтирилади. Ясриб яҳудийлари одатда очик жойда эмас, балки мустаҳкам утмларда яшаганлар. Ас-Самхудийнинг таъкидлашича, яҳудийларга тегишли утмларнинг умумий сони – 59 та бўлган. Яҳудий қабилалари Ясрибнинг ҳосилдор, обод қисмларини эгаллагандилар. Бану Надийр қабиласи Ясрибнинг жануби-шарқий қисмидаги Води Музайнаб, Бану Қурайза – улардан шимолроқдаги Води Махзур, Бану Қайнукоъ эса мазкур иккала қабиладан шимоли-ғарброқда, шаҳар марказига яқин жойда истиқомат қиларди. Шунингдек, бошқа кўп яҳудий уруглари ҳам қулай ерларда йиғноқ бўлиб яшардилар.

Ясриб яҳудийларининг этник жихатдан қайси гуруҳга мансублиги масаласида яқдил фикр йўқ: баъзилар уларни яҳудлашган (яъни яҳудий динини қабул қилган) араблар дейишса, бошқалар Исроил (Фаластин)дан кўчиб келиб, шу ерда ўрнашиб қолган аҳоли деб ҳисоблайдилар. Тўғри, исломдан олдин яҳудий динига кирган баъзи араблар бўлган, аммо Ҳижозда бутун бир араб қабиласи яҳудий динини қабул қилгани ҳақида бирорта маълумот йўқ. Қуръонда Ясриб яҳудийларига “бану Исроил” деб мурожаат қилинганлиги иккинчи фикр тарафдорлари учун ҳақли равишда энг кучли далил бўлиб хизмат қилади. Шу нарса аниқки, Ясриб яҳудийлари ўзига хос талаффуз билан араб тилида сўзлашганлар. Тоат-ибодат ишларини эса ўз она тиллари – ивритда олиб борганлар. Уларнинг ибодатхоналари, диний

мактаблари ва рухонийлари мавжуд эди: уларнинг билимдонлари Қуръонда ал-Ахбор, ар-Раббонийун деб аталган. Тарихий манбаларга кўра эрамининг биринчи ва иккинчи асрларида Хижозга кўчиб яхудийлар кўчиб кела бошладилар. Биринчи навбатда бу Рим империясининг Ўрта деңгиз соҳилини истило қилганлиги, айниқса Яхудия уруши /70 й./ деб ном олган Фаластин яхудларининг Римга қарши кўзголони қақташқич равишда бостирилганлиги туфайли бўлди. Яхудлар рим легионерларининг таъкибидан қочиб Хижознинг бир қанча шаҳарларида, жумладан Ясрибда паноҳ топдилар. Албатта, яхудий иммиграцияси бир дафъада ёки қисқа муддат ичида юз берган деб бўлмайди. Бу узок давом этган жараён бўлиши керак.

Ясрибнинг исломдан олдинги араб аҳолисига келсак, улар асосан 2 та қабилани ташкил қилардилар: бану Аус ва бану Хазраж. Аус ва Хазраж қабилалари ўз навбатида 5 тадан йирик ва бир қанча майда уруғларга бўлиниб, уларнинг умумий сони 40 тадан ортиб кетганди. Бундан ташқари Ясриб атрофларида Аус ва Хазраж билан ҳамийлик асосида боғлиқ бўлган бир қанча майда араб уруғлари яшаган. Аус қабиласи Ясрибнинг шарқий ва жанубий қисмини, Хазраж эса шаҳарнинг ўрта ва шимолий қисмини эгаллаганди. Аус ерлари унумли, деҳқончилик учун қулай бўлиб, асосий яхуд районларига туташ эди. Хазраж ерлари эса, аксинча кам ҳосилли бўлиб, фақат Қайнуқоъ ерларига яқин эди. Бу ҳолат иккала араб қабиласи ўртасидаги ва Ясрибнинг араб ва яхуд аҳолиси ўртасидаги муносабатларга таъсир қилмай қолмади.

Кўп сабабларга кўра ва уларнинг ичида энг муҳими - аҳолиси яққою-яғона этник унсурдан таркиб топгани туфайли Макканинг идораси исломдан олдинги 2-аср давомида барқарор шаклда бўлган бўлса, Ясрибда, аксинча, бундай барқарорлик амри-маҳол нарса эди. Бир қабила қўлида ҳосилдор ерларнинг тўпланиб қолиши, қолаверса, этник-диник қарама-қаршиликлар доимо низо чиқишини тақозо қиларди.

Модомики, Ясрибда яхудий ва араб қабилалари тарихан олдинма-кейин пайдо бўлган экан, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳам ҳар хил босқичларни

ўтади. Булар, биринчидан, яхудларнинг ўзаро муносабатлари, иккинчидан, яхудлар ва араблар муносабати ва, ниҳоят, учинчидан, икки араб қабиласи – Аус ва Хазраж ўртасидаги муносабатлар.

Хазраж қабиласининг баъзи уруғлари Шомга кўчиб кетган ва Гассонийлар ерида яшардилар. У аср охирида ана шу уруғларнинг мадади билан Аус ва Хазраж қабилалари Ясрибда устуликка эришдилар. Ясриб араблари ва яхудлари ўртасидаги низога диний тус бериш ёки уни халқаро миқёсдаги воқеалар /Яманинг ҳабашлар томонидан босиб олинishi ёки уларнинг Маккага юриши/ билан боғлиқ урушнинг тўғри эмас. Бу кураш маҳаллий характерда бўлиб, асосан, ер ва сувга эга бўлгани учун олиб борилганди. Бу нарса тез орада янада очик тус олди. Гап шундаки, VI аср бошларида Ясриб араблари ҳам ўзаро келишолмай қолдилар. Деярли 120 йил давом этган бу низога баъзи яхудий қабилалари Аус тарафида турган бўлсалар, бошқалари Хазраж тарафини олдилар. “Айём ал-араб” туркумига кирган бир қанча “қушлар” ана шу воқеалар билан боғлиқдир. Бу ерда ҳам асосий сабаб ер-мулк масаласига бориб тақалади: нисбатан заиф Аус қабиласи ҳосилдор ерларга эга бўлиб олганди. Аксарият тўқнашувларда Хазраж қабиласи ютуққа эришарди. Воқеалар шу зайлда кетса, пировард натижада Хазраж шаҳарда устуликни қўлга киритиши мумкин эди. Аус икки қўшни яхуд қабиласи Қурайза ва Надир билан иттифок тузишга уриниб кўрди. Аммо Хазраж старли даражада қучли экан, шекилли, уруш билан таҳдид қилиб, Қурайза қабиласидан 40 нафар ўспиринни бандликка олди ва уларнинг бетарафлигига эришди. Шундан сўнг Аус бошлиқлари ҳар йили Маккага уюштириладиган ҳаж маросимидан фойдаланиб, Қурайш қабиласи билан Хазражга қарши иттифок тузишга уринади. Асосан савдода ҳукмронликни бермаслик учун курашиб келган Макка зодаганлари бундай иттифокни рад қилдилар. Тақдирга тан беришдан бошқа илож қолмагач, Аус бўйсинишга мажбур бўлди, Ауслик тобеликка рози бўлмаган баъзи уруғлари бошқа ерларга кўчиб кетдилар.

Шундай вазиятда, назаримизда Хазраж қабиласининг бошликлари кўпол хатога йўл қўйдилар: улар Ясрибда тўла ҳукмронликка эришиш мақсадида икки яхуд қабиласи – Надир ва Қурайзага уруш билан таҳдид қилиб, ўз ерларини бўшатилларини талаб қилдилар. Бироз вақт ўтгач, Баёда уругининг бошлиғи бандиликдаги яхудий болаларини қатл қилишга буюрди. Бунга жавобан Аус қабиласи иккала яхудий қабиласи билан иттифок тузди. Хазраж ҳам бадавий араблар орасида иттифокчилар қидиришга мажбур бўлди. Шундай қилиб, бир-бирига зил икки кучли коалиция /уюшма, иттифок/ вужудга келди. Томонлар бир ярим ой мобайнида ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўрдилар. Шу вақт ичиде ҳар иккала томоннинг тарафдорлари бирмунча ортди. Ниҳоят, Қурайзага қарашиб Буос деган жойда тўқнашув юз берди. Дастлаб Аус тарафдорлари одатдагидек енгиле бошладилар. Аммо Хазраж кучларини бошқарган Амр б. Ал-Нузмоннинг кутилмаганда ҳалок бўлиши жанг жараёнини ўзгартириб юборди. Хазраж ва унинг иттифокчилари жанг майдонидан қочиб, утмларга беркина бошладилар. Аусийлар уларни бироз таъкиб қилган бўлсаларда, утмларни қамал қилмадилар. Унинг устига Аус қўшинини бошқарган ал-Худайр б. Симак ҳам бир неча кундан кейин жангда олган жароҳатидан ҳалок бўлди. Шундай қилиб, Аус хижратдан беш йил муқаддам юз берган “Буос” кунда ўз галабасини охиригача етказмади. Улар буни истамадилар ҳам, шекилли, зеро Хазраж батамом мағлуб қилинган ҳолда шаҳарда яна яхудий қабилалари устунликка эришишлари мумкин эди. Ясриб араблари яхудларга нисбатан “тулки” лақабини ишлатардилар. Аус қабиласининг бошликлари “тулкилар” билан қўшничилик қилишдан кўра заифлашган Хазражни афзал кўрдилар.

Бир қабиланинг икки уруги, ҳатто бир уругнинг икки бўғини /ашира/ ўртасида ҳам баъзан қон-қариндонликдан кўра иқтисодий манфаат устунлик қилиши ва улар ер-сув таллашиб ўзаро қирпичок бўлиши мумкин эди. Шундай ҳолда Аус қабиласининг Набн уругидан бўлган икки хонадон – бану Ҳориса ва бану Абд ал-Ашқал ўртасида юз берди. Бану Ҳориса Абд ал-Ашқални ўз еридан қувиб чиқарди. Бироз вақт ўтгандан сўнг бану Абд ал-Ашқал бану Сулайм билан иттифокда бану Ҳорисани енгди ва уни Хайбарга кўчиб кетишга мажбур қилди. Орадан бир йил ўтгач, улар сулҳга келишдилар. Ҳудди шундай воқеа Хазраж қабиласининг икки уруги – бану Баёда ва бану Зурайк ўртасида юз бериб, биринчиси иккинчисини ўз ерларидан кўчиб кетишга мажбур қилган. Кўришиб турибдики, Ясриб шаҳри зиддиятлар ва ифтилофлар билан тўла эди. “Буос” кун ичиде ҳар иккала томон жуда катта зарар кўрди: аҳолининг юқори табақаларидан кўплаб киши қатл бўлди; ёнғин ва талон-ғарож натижасида уйлар ва хусусий мулклар вайрон бўлди. Бундай вазиятдан чиқиш учун чора изламоқ даркор эди, Айниқса, бетараф мавқеда бўлган кичик уруглар низолардан манфаатдор эмасди. Умуман, “Буос” кундан сўнг кўпчилик ясрибликлар тинчликка, иттифокқа майл билдира бошладилар. Айтишларича, Хазраж қабиласидан бир нуфузли кишини шаҳарнинг умумий ҳокими сифатида тан олиш масаласида ҳамма қабиле ва уруг вакиллари орасида музокара ҳам кетарди. Шундай вазиятда Ясрибга Муҳаммад пайғамбар бошчилигида мусулмонларнинг хижраси /622 йил/ юз берди.

Бемалол айтиш мумкинки, ҳунармандчилик жиҳатидан Ясриб Маккадан устун эди. Агар шаҳардаги ички аҳвол барқарорроқ бўлганида Ясриб умуман Ҳижозда ҳукмронликка эришиши мумкин эди. Шаҳар аҳли буни тушуниб етган, кўринади. Ички низоларни бартараф қилишга қодир шахс, яъни “ҳакам” Ясриб аҳолиси ичидан чиқмагач, улар ташқаридан бундай шахснинг келишига ва шаҳар-давлат тақдирини ўз қўлига олишига рози бўлдилар.

Маъруза 7. Қадимги Арабистон динлари

Кўп худолилик /ал-васания/

Арабистон ярим оролининг катта қисмида ислом вужудга келгунга қадар кўп худолилик ҳукм сурарди. Арабларнинг энг қадимги динлари жумласига тотемизм, фетишизм, анимизм ва ўтмиш аждодларга /салафларга/ сизгинишни киритиш мумкин. Тотемизмнинг яққол далили сифатида кўп араб қабилаларининг номини келтириш кифоя: асал / арслон/, калб /ит/, бакр /бўталок/, саълаб /тулки/, зиб /бўри/ ва ҳоказо. Фетишизм қадимги арабларда асосан метеорит ва вулканий тошларни муқаддаслаштириш, уларга сизгинишида ўз ифодасини топди. Маълумки, анимизм табиатдаги жаминки мавжудотларни “рухлантиради”, яъни уларда “рух” ёки “жон” бор деб ҳисоблайди. “Жоҳилия” адабиётида марҳумларнинг “жони” ёки “арвоҳи” /рухнинг кўчилиги/ ҳақида кўплаб ривоятлар бор. Баъзи бадавий қабилалар қадимги мисрликлар сингари инсон вафотидан сўнг унинг “жони” яшида давом этишига ишонганлар. Марҳумнинг тўрига туяни сўйиб кўмини холлари бунга мисол бўла олади. Анимизмнинг бир тури сифатида “жин”, “ажина” тушунчаси ҳам қадимги арабларда кенг тарқалганди. Арабистонда ҳар хил худоларнинг тимсоли – санамларга сизгиниш қачон пайдо бўлганлиги ҳақида муайян тарихий маълумотлар йўқ. Ҳарқалай, бут-санамларга сизгиниш – диннинг янги босқичи бўлди. Оссурийлар шимолий араб /“Ариби”/ қабилаларига ҳужум қилганларида уларнинг санамларини ҳам асирга туширганлари ҳақидаги маълумотга қараганда милоддан аввалги УШ асрдаёқ ҳар бир араб қабиласининг ўз санамни бўлган. Бадавий араб қабилалари санамларини жойлаштириш учун махсус ибодатхоналар қурганлар. Икки қабила урушидан сўнг одатда мағлуб қабила голиб қабила санамига сизгина бошларди. Баъзида голиб қабила мағлуб қабиланинг санамини ҳам ўз санамни ёки санамлари сафига қабул қилиши мумкин эди. Арабистоннинг турли ерларида муайян санамларнинг қароргоҳи мавжуд бўлиб, улар зиёратгоҳлар сифатида маълум эди. Макка Арабистоннинг диний марказига айлангач, у

ердаги Каъба санамларининг пантеонига /тўпланган жойига/ айланиб қолди. Ислом арафасида араблар орасида бутпарастлик шунчалик авжида эдики, ҳатто ҳар хонадоннинг ўз санамни бор эди, дейиш мумкин. Сафарга отланган киши бундай санамни кўли билан сийпалаб, сўнг йўлга тушарди, сафардан қайтгач эса, биринчи навбатда у яна санамини силаб-сийпарди. Ибн ал-Асирнинг уқтиришича, 630 й. Муҳаммад (сав) Маккани фатҳ этганида Каъба ичида 360 та санамни кўрган ва уларни сиқдириб ташлашни буюрган.

Ибн ал-Калбийнинг араб кўп худоличилигига бағишланган “Китоб ал-Асном” деган махсус китоби биз таҳлил қилаётган мавзу учун энг муҳим манбалардан ҳисобланади. Шу китобда тилга олинган дастлабки 5 та санамнинг номи /Вада, Сувоъ, Ёғус, Ёъук, Наср/ Қуръонда ҳам зикр қилинган. /Нўҳ сураси, 22-23-оятлар/. Уларнинг тасвири кўпчиликка маълум эди: Вада – эркак киши, Сувоъ – аёл киши, Ёғус – шер, Ёъук – от ва Наср – бургут кифоасида ифодаланарди. Қуръонда зикр қилинган энг қадимги санамлар жумласига Манот, Лот ва Узза ҳам кирди /Нажм сураси, 19/. Жоҳилия арабларининг тасаввурда бу уччала санам ҳам аёл худолар бўлган. Ибн ал-Калбийнинг айтишича, Манот ҳамма араблар учун мухтарам ҳисобланган. “Ҳамма араблар” деб Ибн ал-Калбий Ҳижоз арабларини кўзда тутаётган бўлса керак. Геродотнинг кафолат беришича, Лот шимолий арабларнинг бош худоларидан бири бўлган. Тадмур маликаси Зебонинг ўғли Ваҳб ал-Лот (Лот инъоми) деб аталгани шунга ишора. Наботийлар Лотни ўзларининг пойтахти Петранинг “Она худоси” сифатида билганлар. Мусулмонлар Тоиф шаҳрини забт қилганларида Муҳаммаднинг амри билан Лот ибодатгоҳини бузиб ташлаганлари - бу худога Ҳижозда ҳам эътиқод қилинганининг ёрқин далилидир. Уззани Ибн ал-Калбий энг кейин пайдо бўлган аёл худо деб беради. Агар Манотни Ясрибдаги икки араб қабиласи - Авс ва Хазраж, Лотни эса Тоифдаги сакиф қабиласи ўзларининг хусусий худолари деб билган бўлсалар, Маккада қурайш қабиласи Уззани шундай ўринда кўрарди ва унга қурбонликлар келтирарди. Гатафон қабиласи Бусс деган жойда Узза шарафига ибодатгоҳ қурганди. Ибодатгоҳ саҳнидаги уч

хурмо дарахти ҳам муқаддас ҳисобланган. назр-ниёзни шу дарахтлар остига қўйилган. Ҳижранинг 8-йили Мухаммаднинг амри билан бу ибодатгоҳ ва дарахтлар яқсон қилинган. Ҳирада ҳам Уззага ибодат қилинганлиги маълум. Улар тонг юлдузи (Зухра)ни шу ном билан атаганлар. Ҳира тарихидан ал-Муизир III (505-554) асирга тушган ғассонийлар подшоҳининг ўгли ва бир қанча роҳибани Узза шарафига қурбон қилгани кўп манбаларда қайд қилинган.

Курайшларнинг Каъба ичкарасига ва атрофига қўйилган санамлари орасида энг буюғи ва машҳури Ҳубал эди. У сердорлик (қизил ярим қимматбаҳо тош)дан ўнг қўлсиз инсон шаклида ясалган бўлиб, курайшлар унга олтин қўл улагандилар. Бу санам олдида 7 камон ўқи турар, одамлар турли муаммо бўйича шу ўқларда фол очардилар. Демак, Ҳубалга хизмат қилган коҳин шахсий масалаларда фатво бериш ҳуқуқига эга бўлган. Ухуд жанги пайтида (625 й.) маккаликларнинг раҳномаси Абу Суфён: "Ҳубални юқори кўтаринглар", - деб хитоб қилгани бошқа санамлар ичида Ҳубалнинг мартабаси баланд бўлганини кўрсатиб турибди.

Асоф ва Ноила санамлари ҳақида бир қанча ривоятлар борки, уларнинг умумий мазмунига кўра, гўё аслида эркагу-аёл бўлган бу икки инсон Каъбадек муқаддас жойда хунук иш қилиб қўйганлари учун тошга айлантирилганлар. Каъбадаги "Ред" ёки "Ридо" ислом арафасида Тамим ва Тайй қабилаларининг санами сифатида маълум эди. Аммо бу исм самуд, тадмур, оромий ва сафавий ёзувларида учрашига қараганда, у умуман шимолий арабларнинг қадимий санамларидан бўлиб чиқади. Кўпгина санамларнинг асосий қароргоҳи у ёки бу қabila истиқомат қилган жойда бўлиб, Каъбада фақат унинг нусхаси ўрнатилган кўринади. Булар жумласига "Маноф", "зу-л-Халса" ва "зу Широ"лар қиради. Хаврон шаҳридан (Сурия) топилган катта тошда Маноф санамининг суврати эркак кишининг қиёфасида тошни кесиб ясалган, суврат ёнида барака ва саодат тилаб ёзилган матн бор. Зул-Халса эса Ҳасъам, Божила, Боҳила, Давс, Азд ас-сирот ва Ҳавозин қабилаларига тегишли санам бўлган. Маккадан Яманга боришда Табола

деган жойда ҳатто бу санам шарафига ибодатгоҳ (бейт) қурилган, унга баъзилар ҳаж қилганлар. Мухаммаднинг буйруғи билан бу ибодатгоҳни бузгани мусулмон лашкари келганда Ҳасъам ва Боҳила қабилалари қаттиқ қаршилик кўрсатганлар: ҳимоячилардан юз киши ўлдирлиб, сўнг ибодатгоҳга ўт қўйиб юборилган. Наботийлар пойтахти Петрадан топилган ёзувларда зу Широ худосининг номи бор. У баландлиги 122 см, эни 61 см, силликланмаган қора тошдан иборат бўлиб, олтин қопланган асосга қўйилганди. Одамлар узок-узокдан у ерга зиёрат қилар, қурбонликлар қилардилар. Епифаний уқтиришича, зу Широ (Дусарис) байрами кунини 25 декабрда наботийлар Петра ва унинг яқинидаги Алуса деган жойда тапталалар билан ўтказардилар.

Ибн ал-Калбий Қудоъа, Лахм, Жузом, Гатафон қабилаларига тегишли Ўқайсар санами, Аназага тегишли - Суъайр, Тайй қабиласининг Филс деган санамларини ҳам тилга олган. Таййнинг Яъбуб ва Божар сингари бошқа санамлари ҳам бўлган.

Ибн ал-Калбийнинг "Китоб ал-Асном"нга қирмаган санамлар ҳам бор. Уларнинг жумласи 40 тадан ортиқдир. Масалан, Кида ва Ҳадрамавта маълум бўлган Жалсад санами, Бакр қабиласига тегишли Мухаррик санами, Тамим қабиласининг Тайм санами ва ҳоказо.

Қадимги Яман санамлари Ибн ал-Калбий эътиборидан батамом четда қолган. Хайриятки, уларнинг номлари муснад - жанубий Арабистон ёзувларида қайд қилинган. Яман санамларининг ҳам адади кўп - юздан ортиқдир; аммо синчклар қаралганда ёзувларда кўпинча худоларнинг атоқли отлари эмас, балки сифатлари (такводорлик юзасидан худоларнинг отидан кўра сифатлари билан аташ - соми халқларининг қадимий одатидир) зикр қилинган кўринади. Қадимги Яман аҳолисининг диний тушунчаси шимолий ва марказий Арабистон аҳолисиникига нисбатан эртароқ ривожланган бўлиши керак, чунки милoddан олдинроқ Яман кўп худолиги асосан уч самовий жисм - Ой, Тонг юлдузи (Зухара) ва Қуёшга сизинишда ўз ифодасини топганди. Мутахассисларнинг фикрича, қадимги яманликлар

бу уч самовий жисми Ота, Ўғил ва Она сифатида тасаввур қилганлар. Гап шундаки, ҳамма қадимги яман лахжаларида Ой - музаккар нем (Маин ва Авсонда - Вадд, Сабода - Алмаках, Қатабонда -амм, яъни амаки, Ҳадрамавтда - Сии), Зухара юлдузи ҳам музаккар (Астар). Қуёш беа - муаннас нем (Маинда - "Накрах", Сабода - "Зот Ҳамим", Қатабонда - "Зот Сахр") ҳисобланган.

Бошқа худоларга нисбатан ота, амаки, мўйсафид ҳисобланган Ой, албатта, шу мақомга муносиб сифатларга эга бўлмоғи лозим эди. Ёзувларда унга тегишли "соник", "ҳаким" (доннишмант), "алим" (билагон), муҳаррам (муқаддас) каби сўзлар учрайди. Бир матнда Ой "Ота ўз азиз фарзандларини севгани каби мўминларни севгувчидир" дейилган. Буларнинг ҳаммаси жанубий арабларда худолар тушунчаси рухий-ахлоқий даражага кўтарилганини кўрсатади.

Шуни қайд қилиш керакки, Маин давлати қулагач (милоддан аввал VI аср боши), у ерда Ой худосини англатган "Вадд" ҳам йўқ бўлди. "Вадд" санами Маин савдогарлари орқали Арабистоннинг кўн жойида маълум бўлиб, то исломгача унга ибодат қилинган бўлсада, жанубий Арабистонда сабоилар устуликка эришгач, Ой худоси ал-Маках ва Ханбас номларини олди. Сабо муқарриблари ва маликлари Алмаках шарафига ибодатгоҳлар қурдилар. Уларнинг энг йириклари Сирвоҳ (Сабо муқаррибларининг пойтахти) ва Мариб (Сабо маликларининг пойтахти) шаҳарларида жойлашганди.

Қуёш худоси жанубий Арабистонда барака ва мўл ҳосил келтирувчи "Астарнинг онаси" (Умм Астар) сифатида маълум эди. Сирвоҳ шаҳридан топилган сабо ёзувида айтилишича, Умм Астар ибодатгоҳига бир йўла тўрт фарзанд кўрган бир аёл тўртта олтиндан ясалган тимсол (хайкалча) инъом қилган. Маинлиларда Накрах ва сабоиларда "Зот Ҳамим" деб аталган Қуёш худоси "нафрат" ва "уруш" мақсадларига ҳам хизмат қилган. Оссурия, Бобил, Ханаан (Фаластин), Тадмур ва Ҳабашистонда маълум бўлган "Астар" худосига жанубий араблар ҳам ибодат қилганлар. Милоддан аввал I асрда

Жанубий Арабистонда Ҳамдон қайлларининг нуфузи кучайиб, улар ўз худолари "Толиб Риёмни" бошқа худолардан устун қўя бошладилар. Деярли уч аср ёзувларда зикр қилинмай қўйилган "Алмаках" фақат IV асрга келиб, яна пайдо бўлди. Аммо бу сафар унинг "умри" қисқа бўлди: У аср ўрталаридан бошлаб Яман ёзувларида "Зу Само", яъни "Осмон эгаси" ва "Раҳмон" номли худолар пайдо бўлди. Шунини айтиш керакки, бу иккала хил тошнинг ҳам яққа худолар (тавҳид) гоёси бор. "Зу Само" ва "Раҳмон" исмлари Юдан ортиқ яман ёзувларида зикр қилинган бўлсада, улар билан боғлиқ ибодат ва маросимлар ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмайди. На бу икки худо шарафига қурилган ибодатгоҳлар ҳақида хабар бор. Лекин шу нарса аёнки, Алмаках, Толиб Риём ва бошқалар қабилалар худолари сифатида маълум бўлса, Зу Само муайян қабилалар ёки жамоа худоси эмас, балки Яманда қандайдир танҳо худого тошнинг даъват қилувчи ақида сифатида дунёга келди. Аммо янги эътиқоддагилар ўз ёзувларида олдинги худоларнинг исмини ҳам зикр қилишда давом этганлар.

Шу даврга тегишли саҳралари қисман ўчиб кетган, аммо мазмуни тушунарли бир ёзувда айтилишича, бир гуруҳ "нияти бузуқлар" "Зу Само" санами турган муқаддас жойга бостириб кирганлар, санамни ўғирлаб, у ердаги бор нарсаларини талон-тарож қилганлар ҳамда унга васият қилинган вақф ерларини эгаллаб олганлар. Аммо бу худонинг обидлари (яъни унга ибодат қилувчилар) келиб, ўғирланган нарсаларни қайтариб олдилар, зарар етган жойларни тuzатдилар ва "Зу Само" худосидан тавба ва кечирим сўраб, қурбонликлар қилдилар. Матннинг охири "Зу Само" ўз шаъби (яъни халқи)нинг умрини "узок қилсин" деган ибора билан тугаган. "Шаъб" сўзи бу ерда шу худо тарафдорлари ва унга ибодат қилувчиларни англатапти.

Раҳмон зикр қилинган ёзувлардан англанишича, доимо унинг қудрати ва қувватидан мадад сўралган. Масалан, бир мақбара атрофига тош девор қурилиши муносабати билан қурувчилар "би хейли Раҳмон", яъни "Раҳмон қудрати билан" деган ёзув қолдирганлар. Бошқа бир ёзувда "Раҳмон - Само эгаси" дейилган. Бу осмон худоси демақдир. Бошқачасига айтганда "Раҳмон"

"Зу Само" ўрнини олган бўлади. Кейинроқ Раҳмон "Осмон ва Ер эгаси (Зу Само ва Ард) деган номни олди. Бу ақидага эътиқод қилувчиларнинг тушунчасида Раҳмон - бутун борликни бошқарувчи ягона худо эди.

Шундай қилиб, ислом вужудга келиши арафасида жанубий Арабистон аҳолисининг эътиқолида катта ўзгаришлар юз бердики, мусулал ёзувларидан беҳабар бўлганликлари учун Ибн ал-Калбий ва бошқа араб ахборийлари бу масалага эътибор бермаганлар.

Умуман олганда, Арабистон ярим оролининг жанубида ҳам, шимолида ҳам аксарият аҳоли ҳар хил бут-санамларга сенинарни, яъни кўп худолликда эди. Аммо арабларнинг бутнарастлигини фақат тотемизм, фетишизм синари ибтидоий, илк дин шакллари сифатида эмас, балки узок йўлни босиб ўтган, инсбатан юкори даражада турган кўп худоллик сифатида қабул қилмоқ керак.

2. Арабистон ярим оролида яхудийлик, христианлик, зардуштийлик динларининг тарқалиши

а) Яхудийлик

Исломдан олдин Арабистоннинг кўп жойларида яхуд жамоалари мавжуд бўлгани хақида маълумотлар кўп. Яхудийлар билан бирга Арабистонга яхудий дини ҳам кириб келди.

Албатта, географик жиҳатдан Фаластин билан узвий боғлиқ бўлгани учун милоддан аввал II минг йилликнинг ўрталаридаёқ, яъни Фаластинга кириб келиш билан бир пайтда шимолий Арабистонда ҳам баъзи яхудий жамоалари пайдо бўлганлиги табиий ҳол. Аммо бу фикрни тасдиқловчи ҳеч қандай тарихий ҳужжат йўқ. Ҳозирга қадар топилган энг қадимий ҳужжат - Янги Бобил подшоси Набонидга (милоддан аввал 555-539) тегишли хроникадир. Унда айтилишича, милоддан аввал 552-542 йиллар шимолий Арабистондаги Тайма шаҳрини ўзига вақтинча пойтахт қилиб олган Набонид бу ердаги шаҳарларни ўзлаштириш мақсадида Бобилдан талайгина аҳолини кўчирган; улар орасида кўпчилики яхудлар ташкил қилган. Маълумки, бундан олдинроқ (милоддан аввалги 586 й.) Навуходоносор II Иерусалимни

забт қилганида салкам 30 минг яхудийни асир қилиб, Бобилга келтиргани ва "Бобил асирлиги" 50 йил давом этгани. Шундан сўнг ҳам баъзи яхудлар Фаластинга қайтмай, Бобилда қолиб кетгандилар.

Мутахасссларнинг яқдил фикрича, Арабистонга яхудий иммиграциясининг энг авж олган пайти - эрамининг I-II асрлари бўлиб, бу биринчи навбатда Фаластиннинг Рим империяси таркибига киритилгани билан боғлиқ эди. Ислом вужудга келган пайтда шимолий Арабистондаги кўзга кўринган савдо шаҳарлари - Ясриб, Хайбар, Дедан, Тайма, Фадак, Думат ал-Жандал, Табук, Эйлат, Води ал-қура аҳолисининг катта қисмини яхудий жамоалари ташкил қиларди. Савдо ишлари билан яхудлар Арабистоннинг бошқа қисмлари - шарқий ва жанубий томонларига ҳам бориб, ўрнаниб қолгандилар. Ислом галаба қилган пайтда шарқий Арабистондаги яхудий жамоалари жия (жон солиғи) тўлаш эвазига ўз динларида қолаганликлари маълум.

Қадимда жанубий Арабистон ҳам яхудий дини кенг тарқалган жойлардан ҳисобланарди. Маълумки, машҳур қарвон йўли орқали Манн ва Сабо савдогарлари Газо шаҳригача борардилар. Исроил - Яхудия подшоси Сулаймон (милоддан аввалги X аср) ва Сабо маликаси хақидаги Таврот ва Қуръонда зикр қилинган қисса яхудлар ва ямаиллар ўртасида жуда қадим замонлардан бери алоқалар мавжуд бўлганига ишорадир. Милоддан авв. 24-йили римлиларнинг жанубий Арабистонга уюштирган ҳарбий ҳамласида Яхудия подшоси Ироднинг шахсий гвардиясидан 500 киши қатнашгани ҳам маълум. Аммо ҳамла муваффақиятсизликка учрагач, яхудлар ватанига қайтдиларми ёки Яманда қолиб кетдиларми, маълум эмас. Қандай бўлганда ҳам бу факт яна бир нарсадан далолат берапти: яхудларнинг Арабистонга кириб келиши фақат римлиларнинг таъқиби туфайли бўлмай, баъзида яхудларнинг ўз ихтиёри билан ҳам юз берганга ўхшайди.

Йирик яхудий руҳонийси Раббай Ақиба эрамининг 130 йили Куш мамлакатига зиёрат қилгани, унинг подшоси ва малика билан суҳбат қилгани хақида ёзади. Одатда Куш деганда Ҳабашистон кўзда тутилади;

аммо баъзилар бу ном билан жанубий Арабистоннинг тарбний киргогини ҳам атайдилар.

Жанубий Арабистонда ҳукм сурган Ҳимйар давлатида (милоддан авв 115 - мил. 525) яҳуд жамоалари мавжуд бўлганлигига ишоралар кўп. Византия императори Константин (340-361) томонидан христиан динини Ҳимйарлар орасида тарқатиш учун юборилган руҳоний Теофилийнинг фаолиятига ана шу яҳудий жамоалари қарши чиққанлар. 425 йили Яманга зиёрат қилган христиан тарихчиси Филосторний Сабо ахли шанба кунлари Иброҳим суннатида амал қилиш билан бирга Ой, Қуёш ва бошқа самовий жисмларга ҳам ибодат қилганлар, дейди.

Тарихий адабиётда ҳабашлар босиб олмасдан олдин (525 й.) Яман яҳудий дини ҳукмрон бўлган мамлакат, деган фикрлар бор. Бу ўринда ахборийларнинг туббу Асъад Абу Қариб гўё Эронда уруш қилиб қайтаётганида Ясриб (Мадина) шаҳрида тўхтагани, у ерда икки яҳудий руҳонийсининг таъсирида яҳудий динига киргани ва шундан сўнг у Ҳимйар давлатининг расмий динига айлантирилгани ҳақидаги маълумоти энг асосий манба сифатида ишлатилади. Аммо бу факт на жанубий араб тилидаги ва на қадимги яҳуд тилидаги биронта ёзув билан тасдиқланмагач, ахборийларга ишониб бўлмайди.

Баъзилар Мариб тўғони деворига Шурахбил Яфур б. Абу Қариб Асъад ёздирган матидаги "Баъал Саман ва Ардан", яъни Осмон ва Ер эгаси" сўзлари яқка худоликка дахлдор ва мазкур подшо эса яҳудий динида бўлган деб ҳам таъкидлайдилар. Тўғри, «баъал» сўзи илк яҳудий динида (мил.авв. XII-VI асрлар) мавжуд эди, аммо милодий IV-V асрларда яҳудий динидаги шахс уни ишлатиши мумкин эмас эди: чунки у васанийлик (кўп худолик)ка хос мусталаҳ (термин). Ниҳоят, гўё яҳудий динида бўлган охириги Ҳимйар подшоси Зу Навоснинг (517-525) кўпчилик аҳолиси христиан динида бўлган Нажрон шаҳрига қиргинбарот келтиргани ҳақидаги маълумот ҳам мавжуд. Шунини айтиш керакки, Нажрон воқеаси содир бўлиши учун Зу Навос яҳудий динида бўлиши шарт эмас эди. Тарихий адабиётда кўпинча бу

воқеага яҳудий-христиан низоси сифатида диний тус берилсада, аслида бу сиёсий аҳамиятга молик, яъни Византия ва христиан Ҳабашистонининг Яманга кун сайини кучайиб бораётган таъйинкига қарши кўрилган чора эди. Ҳимйар подшолигида яшаб турган яҳудий савдогарлари Зу Навосни бу ишга ундаган бўлиши мумкин. Бейт Аршамли Семноннинг Ҳалаб яқинидаги Жобула черкови бошлангига 524 йил 20 январда ёзган хатида Табария (Фаластин) яҳудлари Ҳимйар давлатига христианлар орасида бузғунчилик қилиш учун вақти-вақти билан қохиллар юбораётгани аниқ айтилган. Семнон шу хатида йирик христиан руҳонийларини, жумладан Искандария (Миср) архиепископини Ҳимйар подшоси ва аъёнларига мурожаат қилиб, Табария ва Фаластиннинг бошқа шаҳарларидан келган яҳудий руҳонийларини зиндонга таплатишга даъват қилади. "Ҳимйар шаҳидлари ҳақидаги хабарлар" китобида ҳам Табариядан келган яҳудий арбоблар Яман яҳудлариникида яшагани қайд қилинган.

Яман ҳабашлар томонидан босиб олинганидан кейин ҳам у ерда яҳудий дини сақланиб қолди. Ҳатто ислом галабасидан сўнг шимолий Арабистондаги яҳудлар қувғин остига олинган бир пайтда жанубий Арабистонда яҳудлар дахлсиз бўлдилар.

б) Христиан дини

Яҳудий дини каби христиан дини ҳам Арабистонга ташқаридан кириб келди. Яҳудийлар ўзларини "худо ёрлақанган халқ" деб ҳисоблаб, кўпроқ маҳаллий аҳолидан холи яшаган бўлсалар, христианлар, аксинча, бошқа ерлардаги сингари қадимги Арабистонда ҳам кенг мубашширлик (миссионерлик) ишларини олиб бордилар.

Қуръон ва ислом арафасидаги жоҳилия шеърлятида христианлар "носоро" (насронийлар) деб аталган. Бу сўз "назарет" номидан олинган бўлиб, Исо Масихнинг келиб чиққан жойига ишора қилади. Одатда, мубашширлар тибб ва мантиқ илмидан хабардор, кишилар қалбига қўл солишга уста бўлганлиги учун кўпгина қабила бошлиқларига таъсир қилганлар, уларнинг христиан динини қабул қилишига ёки бу ишда

уларнинг мададига эришганлар. Черков тарихларида мубашширларнинг мўжизакор ишлари хақида ривоятлар кўп. Улар табиат кийинчиликларига карамай, бадавийлар билан бирга яшаб, бирга кўчиб юраверардилар. Бундайларни "чолир роҳиблари" дейишган.

Баъзи роҳиблар у ёки бу воҳада хонақоҳлар (монастир) қуриб, ўзига хос манзилгоҳлар ташкил қилганлар. Бундай манзилгоҳлар араб савдогарлари ва бадавийлари учун очик эди. Улар бемаълум узок сахро йўлларидан сўнг салкин гулзор чаманда дам олишлари, ҳар хил эрмак ўйинлари билан ва хатто вино ичиш билан димоғларини чоғ қилишлари мумкин эди. Айни вақтда "меҳмонлар" роҳиблардан христиан дини таълимотларини ўрганардилар. Қоронгу тунлари хонақоҳ дарвозаси олдида чирок ушлаб, қарвон йўлини ёритиб турган монах образи жоҳилия шерьиятидан кенг ўрин олган.

Кичик Осиё. Шом ва хатто Ироқда монастирларнинг кўп бўлганлиги табиий ҳол: бу ўлкаларга Рим империясининг таъсири кучли эди. Аммо исломдан олдин Арабистоннинг деярли ҳамма қисмларида, қолаверса, одам қадами етиши маҳол бўлган жойларда христиан роҳибларининг ўрнашиб қолиши таажжублидир.

Кул савдоси туфайли ҳам Арабистонга четдан христиан дини кириб келарди. Византия вилоятлари ва Ўрта денгиз оролларида келтириладиган оқ танли эркагу-аёл қулар одатда манзил ишларида ва хунармандчиликда машғул эдилар. Шаҳар бойлари чиройли христиан қизларини ўзларига жорияликка олар, она бўлганларини озодликка чиқарардилар. Масалан, Маккадаги бану Махзум уругининг бойларида Юнонистонли жориялар кўп бўлган. Пайгамбарнинг амакиси Аббоснинг ҳам бир неча юнон ва форс жориялари бўлган.

Ҳижоз шаҳарларига христианлар асосан Византиянинг вилоятларига айланиб қолган Фаластин ва Шомдан кўчиб келганлар. Ислом вужудга келиш арафасида Думат ал-Жандал, Эйлат, Тайма шаҳарлари ва хатто Ясриб, Макка ва Тоифда ҳам талайгина фаластинли ва сурияли христианлар бор эди.

Шуниси характерлики, Думат ал-Жандал, Эйлат шаҳарларининг жанубида яхудиалар йиғинок (компакт) ҳолда утмлрда яшаган бўлсалар, христианлар кўп худоликдаги араб аҳоли билан аралаш яшардилар. Ал-Балазури ва ат-Табарийларнинг таъкидлашича, мазкур икки шаҳарнинг ҳокимлари христианлардан бўлган. Маккада бир қанча христианлар мубашширлик ва табиблик билан шуғулланганлиги маълум. Улар араб тилини билмас, билганлари ҳам кучли акцент билан сўзлашардилар.

Маълумки, бутпараст қурайшлар Муҳаммад пайгамбарга бир христиан ўргатиб келадди, деб даъво қилишган. Шунга жавобан Қуръондаги қуйидаги сўзлар келтирилади: "Биламиз, айтадиларки, унга (яъни Муҳаммадга) гўё бир киши ўргатармин, (аммо) улар айтаётган кишининг тили (араб тили эмас) аъжамийдир, бу эса (яъни Қуръон тили) - соф араб тилидир (Наҳл сураси, 105-оят).

"Сира" китобларида дастлаб христиан динида, сўнг исломни қабул қилган қуларнинг исмлари учрайди. Масалан: Сафвон б. Умайянинг қули Наътае (Анаътае). Сухайбнинг қули Юҳанна ва бошқалар. Айтишларича, Сухайбнинг ўзи ҳам асли византиялик бўлган. У Маккада бойиб кетган, исломни биринчилар қаторида қабул қилганди. Сухайб Маккани тарк этиб, Мадинага, мусулмонлар билан бирга хижрат қилишга азму-қарор қилганида, Макка мушриклари: "Бу ерга ҳеч вақоси йўқ бир девона тарзида келгандинг. Энди орттирган молу-дунёнигини олиб кетяпсан", - деб таъна қилган эканлар. Шунда Сухайб бор бойлигини ташлаб, Мадинага, пайгамбар қошига "қуп-қуруқ" кетган экан.

Макка ва Тоиф шаҳарларига христиан дини Лахмийлар подшолигининг пойтахти Ҳира орқали ҳам келган. Макка савдогарлари у ерга Хитой, Ҳиндистон ва Эрон молларини истаб борардилар. Ҳира маҳаллий аҳолисининг кўпчилиги У-У1 асрларда христиан динида эди.

Шуни айтиш керакки, Маккадан то Яманнинг шимолидаги Нажрон шаҳригача чўзилган масофада аксарият аҳоли "васанияда", яъни кўп худоликда эди. Айни вақтда Нажрон ва Яманнинг бошқа ерларида христиан

дини шундай тез тарқалдики, бунинг натижасида Химйар подполигида икки монотенстик дин ўзаро рақобат қила бошлади. Бу ишда Рим (Византия) ва унинг вассали Ҳабашистоннинг роли катта бўлди. Британия музейида сақланаётган ҳабаш ёзувларида айтилишича, Яманга христиан динини ҳабашистонли миссионер Азқир олиб келган. Рим императори Константин П (337-361) Яманга юборган миссионер Теофилий туббаънинг розилиги билан Зафор ва Адада черков қурилишига эришган. Айтилишича, 325 й. Ниқеяда чақирилган христианларнинг собориди Ямандан ускуф (епископ) қатнашган. Аввал айтилганидек, Ямандаги яхудий-христиан рақобати замишида икки буюк давлат - Византия ва Эроннинг халқаро савдо йўлларида ўз нуфузини ўрнатиш учун олиб борган кураши ётади.

Ямани ҳабашлар босиб олгунга қадар христианларнинг энг гавжум жойи Нажрон шаҳри эди. У ердаги черковни хатто "Нажрон қаъбаси" деб ҳам аташарди. Маҳаллий арабларга у "Нажрон биъаси" номи билан маълум эди. Ҳабаш истилосидан сўнг Яманда черковлар сони кўпайиб кетди. Уларнинг ичиди энг ҳашаматлиси Санадаги "Қуллайс" (юнонча "Колизей" сўзидан) номи билан машҳур черков эди. Бу черков бузиб ташланган Ал-Мақоҳ ибодатхонаси ўрнига қурилганди. Зафор шаҳридаги христиан черковининг қурилишини Ҳабашистон негуси махсус юборган миссионер Гиргенсийнинг фаолияти билан боғлашади. 543 йили Мариб тўғонининг таъмир қилиниши муносабати билан тузилган Абраха ёзувида айтилишича, ишлар битгандан сўнг, шу ердаги черковда катта тантана билан ибодат уюштирилган.

Мазкур ёзув (СН541) мазмунан диний бўлмасида, биз кўраётган мавзу учун аҳамияти катта. Матн бошида: "Раҳмон қудрати, мадади ва раҳмати, унинг масиҳи (яъни Исо Масиҳ кўзда тутилаяпти; Масиҳ сўзининг чўкинган маъноси бор, шундан "масиҳий" - христиан, чўкинган) ҳамда муқаддас рух номи билан" ибораси бор. Эътибор беринг: бу ибора ортодоксал христиан динига хос бўлган учлик "Ота" ўрнида Раҳмон, ўғил ўрнида эса, "Масиҳ" ишлатилган. Шу матннинг 93-қаторида Мариб тўғонини ислоҳ қилишга

Нажонин (Ҳабашистон подшоеси), Рум императори (Византия), Форс шоҳи, Муъизир (Хира подшоеси), ал-Хорис б. Жабала (Гассон подшоеси) вакиллар юборгани ва уларнинг ҳаммаси унинг (яъни Абраҳанинг) розилиги ва Раҳмонга шукр ила" келгани айтилган. Баъзи шарқшунослар охириги иборани далил қилиб, Яман якка худолниги ҳабашлар олиб келган христиан динининг таъсирида вужудга келди, деган фикрини илгари сурадилар. Бизнингча, бундай фикрлаш тўғри эмас: якка худолнигининг тимсоли сифатида Раҳмон яманлиларга ҳабашлар келмасдан олдин маълум эди. Чамаси, маҳаллий аҳолини қондириш учун Абраха ортодоксал христиан динидан чекинишни лозим топди. Демак, ҳабашлар қандай бўлмасин Яманда христиан динининг ҳукмронлигига эришини ва араб кўп худолниги ва якка худолнигига барҳам беришига уриндилар.

Арабистон ярим оролининг бошқа ўлкаларига келсак, черков тарихларида уқтирилишича, шарқий Арабистонда 224 милодий йиллик ускуфлар бўлган. IV аср охириларига тегишли манбада христиан монастырнини қурган Абд Ясуъ деган ускуфнинг номи зикр қилинган. Шарқий Арабистон ускуфиясига қарашли ерлар жумласида Бет Катрайа (ҳозирги Қатар), "Дорайн" (Торут ороли), Самоҳаж (Мухаррик ороли), Хатта (Баҳрайн қаринидаги қирғоқ), Ҳажар, Маъзун (ҳозирги Оман) эслатилган.

Биринчи навбатда Византия ва Эрон империялари чегараларига яқин ерларда нетиқомат қилган араб қабилаларига христиан динининг таъсири кучли бўлди. Ахборийлар бундай қабилаларни "ал-араб ал-мутанассара" (христианланган араблар) деб атаганлар; гассон, лаҳм, тағлиб, аййод, таннух, бакр, тайй, тамим шулар жумласидандир. Аммо худди шу қабилалар ўзларининг муайян санамларига эга бўлганини юкорида кўрдик. Демак, мазкур қабилалар аъзоларининг ҳаммаси эмас, бир қисми христиан динини қабул қилган ёки христиан бўлиш билан бир қаторда ўз санамларига сизинишида давом этганлар. Араблар христиан динида вужудга келган кўплаб мазҳаблардан беҳабар эдилар ва қасрда қайсиниси тарғиб қилинса, шуни қабул қилаверганлар.

Масалан, Ҳирага несториан мазҳаби кириб келди. Нестор (в. 450 й.) Маръашлик (Антиохия) патриарх бўлиб, у Исо Масих ҳақида мақолалар ёзган. Унинг фикрича, Исо – инсон, чунки биби Марям инсон бўлган ва Исо ундан бунёдга келган, аммо Исонинг отаси – ҳуду. Исонинг инсоний ва илохий хислатлари нисбий бирикувдандир ва ҳеч қачон муқаддас бирикувда намоён бўлмайди. Несторнинг таълимоти Сосонийлар Эронга тобе бўлган ерларда тарқалди. Раҳо /’Одесса/ ва Нисибин шаҳарлари несториан мазҳабининг марказлари сифатида катта шухрат қозонди. Христиан динининг несториан мазҳаби кейинчалик Марказий Осиё ва Узоқ Шарққа тарқалди. Ҳирадан несториан мазҳаби Яманга ҳам етиб борган. Айниқса, Яман форслар қўлига ўтган, у ерда несториан мазҳабининг мавқеи кучайди.

Христиан динининг Яъқубия /яковитлар/ мазҳаби Шом ва шимолий Арабистон бадавий араблари орасида кенг тарқалди. Яъқубийлар марказий ортодоксал черков уюштирган Халкедон соборининг қарорларига қарши чиқдилар; айтиш вақтида улар несториан мазҳабини ҳам инкор қилдилар. Яъқубийлар Исо Масих якка-ю, ягона табиатга, у ҳам бўлса инсоний табиатга эга бўлган, деб тарғиб қилдилар. Тарихий адабиётда бу мазҳаб “монофизит” /’моно”, “физиа” яъни ягона табиат/ номи билан маълум. Сосонийлар давлатининг аксарият аҳолиси “Яъқубия” мазҳабига кирган. Уларнинг подшоҳларидан Ҳорис б. Жабала ва Музир б. Ҳорислар яъқубийларга қарши адоватни тўхтатиш талаби билан Византия императорига мурожаат қилганлар.

Арабистоннинг баъзи жойларида биби Марямни илохийлаштириш, унинг шарафига патир-нон ёпиш билан боғлиқ эътиқод /’фатоиря”/ ва аксинча, Марямнинг бокиралигини рад этувчи /антидикомариан/ эътиқодлар ҳам мавжуд эди.

Яриморолга бундан ташқари христиан ва яҳудий динлари аралашиб кетган бир қанча секталар – гуруҳлар /’носирия”, “эбиёния”, “кесания”/ ҳам кириб келдики, буларнинг ҳаммасини Епифаний еретик /хартукий/, яъни асосий диндан узоклашиб кетган оқимлар жумласига киритади.

Арабистон христианларининг бир неча диний байрамлари бўлган. Ёум са’онийн /ёки ша’онийн/ фиксдан /пасха/ бир ҳафта олдин нишонланган. Са’онийндан 3 кун кейин – Ҳамис ал-фикс, пасханинг эртаси куни эса – Боус, дейилган. Пасха насронийларнинг энг катта диний байрами ҳисобланиб, у тантаналар билан, машғулалар ёкиб ўтказилган. Қизиғи шундаки, араб христианлари жамоат бўлиб ўтказиладиган тантаналарини форсчадан сирёний тилига ўтган “анжуман” сўзи билан атаганлар. Байрам кунлари улар черковларга ва мазорларга зиёрат қилганлар. “Байрам” маъносида Арабистон христианлари асли оромийча “ийл” сўзини /ўзбекчадаги ҳайит сўзи ҳам шундан/ ишлатганлар. Бошқа христианлар сингари Арабистон насронийлари ҳам болаларини черковда чўқитирганлар. Бу маросим “Инжил” ўқилиб, болани муқаддаслаштирилган сувга солиш билан ўтказилган. “Тамис” ёки “Тасби” деб аталган бундай маросимдан сўнг /ислом динида хатна қилиш сингари/ боланинг қўли “тозаланган”, “халолланган” ҳисобланарди.

в) мажусийлик дини

Арабистонга кириб келган “ташқи” динлардан яна бири – мажусийликдир. Ўзбек тилида мажусийлик 2 хил: 1/ зардуштийлик /зорозстризм/ ва 2/ умуман бутпарастлик маъноларида ишлатилади. Зардуштийлик қоҳинлари муг дейилган, бунинг юнонлар ва руслар маг – магн, араблар эса мажус шаклида қабул қилганлар.

Алмажус сўзи Қуръонда мустақил дин сифатида зикр қилинишига қараганда /Ҳаж сураси, 17-оят/ жоҳилия арабларида бу ҳақда аниқ тушунча бўлган. Ҳира ва у орқали Эронга савдо ишлари билан борган араб савдогарлари албатта, “мажусийлар” билан мулоқотда бўлардилар. Арабистон мажусийлари асосан бу ерга кўчиб келиб, ўрнашиб қолган форслардан бўлган.

Баъзи даврларда Сосонийлар империяси таркибига кирганлиги ва Эронга географик жиҳатдан яқин бўлганлиги туфайли Баҳрайнда /Шарқий Арабистон/ мажусийлар нисбатан кўп бўлган. Археологлар уларга тегишли қабрларни топганлар. Мусулмон аскарлари Баҳрайнга келганда Сибхат Марзбон

деган киши бошлик мажусийларнинг бир киёми исломга кирган, бошқалари эса жазья тўлаш эвазига ўз эътиқолида қолганлар. Ўмонда ҳам қадим замонлардан форс жамоалари яшаб келарди. Бу ерга ислом кириб келиши ва кейинчалик шайхликлар вужудга келишига қарамастан, баъзи мажусийлар жазья тўлаб, ўз эътиқолиларини йўқотмадилар.

Маълумки, Хира подшолиги баъзи вақтларда Эронга вассал бўлган. Аммо унинг туб аҳолиси қисман христиан динига киргани ҳолда мажусийликни қабул қилган биронта подшо ёки фуқаро ҳақида хабар йўқ. Айни вақтда тамим қабиласига мансуб баъзи шахсларнинг мажусий динида бўлгани хабар қилинади. Худди шу манбада қурайшийлар орасида “ёруғлик ва қоронғуликка эътиқод қилувчилар эслатилиб, улар “заподника” /бирлиги зиндик/ тоифасига киритилган. Булар асли маккаликлар эмас. Эрондан ёки юқорида эслатилган тамим қабиласидан келган савдогарлар бўлиши мумкин.

Ямандоғи мажусийларга келсак, улар асосан хабашларни ҳайдашда қатнашган форс аскарлари ва уларнинг авлодларидан иборат бўлган. Бу тоифа араблар орасида “ал-абно” номи билан маълум эди. Ислום галабасидан сўнг улар ихтиёран бу динни қабул қилдилар ва ҳатто Асвад ал-Ансий “рилда” пайтида пайгамбарликни даъво қилганида “ал-абно” унга қарши қурашдилар.

Арабларга мажусий руҳонийлари “мўбаз”, уларнинг бошлиғи “мўбазон мўбаз” сифатида маълум бўлган. Мўбазлар араблар орасида табиий /динини тарқатиш/ ишларини олиб бормадилар, аксинча, ўз жамоалари билан араблардан бўлак яшашга ҳаракат қилдилар. Бу жамоалар баъзи одатлари билан атрофдаги араблардан кескин фарқ қилардилар. Лисон ал-араб қомусида “замзама” деган сўзга “шивирламоқ” маъноси берилиб, у мажусийларнинг овқат тановул қилиш олдидан муайян диний ибораларни шивирлаб ўқимоғи сифатида изоҳланган. Халифа Умар /634-644/ бу одат исломга ҳилоф бўлгани учун уни манъ қилган. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирги кунда ҳам араб мамлакатларида овқатдан олдин ва ундан кейин юзга фотиҳа тортилмайди.

2) “Ташқи” динларнинг араб жамиятига таъсири

Асрлар давомида тақомилланиб бориши натижасида мураккаб идеологик системага айланган яҳудийлик, христианлик ва зардуштийлик динларининг у ёки бу даражада Арабистонда тарқалиши, албатта, маҳаллий аҳолига таъсир кўрсатмай қолмади. Шунингдек, бу таъсир бир хил бўлмагани ҳам табиий бир ҳол. Масалан, ислом галабасидан кейин ҳам арабларда оташпарастлик билан боғлиқ баъзи одатларнинг сақланиб қолганини ҳисобга олганда мажусийларнинг арабларга таъсири унча катта бўлмади. Аммо яҳудий ва христиан динлари ҳусусида бундай деб бўлмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, исломшуносликка онд адабиётнинг ақсариятида яҳудий ва христиан динларининг ислом арафасидаги араб жамиятига таъсири масаласида бир ёқламалик, қолаверса, ғаразғўйлик бор. Бундай асарларнинг муаллифлари очикдан-очик ёки хуфёна ислом дини ана шу икки диннинг биридан /ёки иккаласидан/ келиб чиққан, ундаги тушунчалар асосан Таврот ва Инжилдан олинган деган фикрни илгарини сурадилар. Қайси динга кўпроқ мойинлик билдирилганига қараб, бу муаллифларнинг ўзлари қайси динда эканликларини билса бўлади. Маълум тарихий вазиятларда ижтимоий онгининг ифодаси сифатида вужудга келган уччала монотеистик дин ҳам мустакил. Уларнинг ҳеч қайсиси ҳимояга муҳтож эмас. Фақат шу нарсага қайд қилмоқ зарурки, бу масалада чуқур илмий фикр билдириш учун етарли асос йўқ.

Ҳақ шундаки, бизгача қадимги Арабистон яҳудларининг ёки христианларининг ўз эътиқоли ҳақида, тоат-ибодатлари ҳақида, атрофларидаги асосан кўп худодликда бўлган араблар билан муносабатлари ҳақида ёзган бирорта асарларни етиб келмаган. Ҳозирча фақат Арабистон христианлари ва яҳудийлари ишлатган ва арабларга тушунарли бўлган истилоҳ ва атамалар ҳусусида сўз юритиш мумкин, ҳолос.

Масалан, ҳозирги замон араб тилида черковларда ибодат вақтини билдирадиган жом-қўнғирок /русча – колокол/ маъносида жоҳилия христианларидан қолган “ноқус” сўзи ишлатилади. “Ноқус” узун тахтадан

иборат бўлиб, унга бошқа кичикрок “вабил” деб аталган ёғоч билан уриларди. Христианларнинг ибодат жойларини ифодалаш учун асли сирёний “биъа” ва ҳабаш тилидан олинган “савмаъа” сўзлари ишлатилган. Христиан роҳиблари яшайдиган манзил ҳам сирёний тилидан олинган сўз билан “куллоя” /русча – келья шундан/ деб аталган. Черков маъносига жоҳилия араблари кўпроқ “дейр” /кўчилиги адир/ сўзини ишлатганлар: дейр ас-сива, дейр ал-Ҳанзала, дейр ал-Луж ва хоказо. “Меҳроб” сўзи черковнинг ўрта қисmini англатган. Черковлардаги ибодат маросими асли оромийча “салот” /ҳозирги араб тилида бу сўз “намоз” маъносини беради/ сўзи билан ифодаланган. Эрталабки ва кечки ибодатлардан сўнг роҳиблар “тасбиҳ” ўгириш, яъни худонинг номини зикр қилиш ва улуғлашни одат қилганлар. Диний кўшиқларни овоз чиқармасдан, наст ва юкори овоз билан кўйлаш “замзама”, “хайнама” ва “шамъала” деб аталган. Умуман олганда Арабистон яҳудийлари ва христианлари ишлатган диний терминлар этимологик жиҳатдан оромий, юнон, лотин, ҳабаш ва араб тилларидан олинган.

Жоҳилия араблари Таврот ва Инжил персонажларидан исмлар сифатида фойдаланганлар. Асли тавротий исмларидан энг кенг тарқалгани Одам, Иброҳим, Исҳоқ, Исмоил, Айюб, Довуд ва Сулаймон эди. Шунингдек, Исо, Абд ал-Масих, Гирғас, Роман, Семъон /Шамъун/, Настас, Юханна сингари соф христиан исмларини ҳам араблар орасида учратиш мумкин эди. Аёллар христиан исмларидан Мария, Марьям ва Ҳаннани кўпроқ ёқтирардилар. Мухаммад пайгамбар никоҳида бўлган аёллардан бирининг исми – Мария, ундан туғилган, аммо гўдаклигида нобуд бўлган ўғил – Иброҳим исми эди. Мазкур исмларнинг баъзиларидан янги арабча шакллар ҳам пайдо бўлди: Довуд-Дуод; Сулаймон-Салмон, Саллом, Сулайм; Исо-Ясу, Яшу ва хоказо. Шу нарса характерлики, ҳозирги замон араб тилида “христиан” маъносини англатадиган “масихий” сўзи исломдан олдинги арабларга умуман маълум эмасди. Айни вақтда ҳар хил мартабадаги христиан руҳонийларини англатувчи чет тиллардан кирган “Батрик” /патриарх/, “Матрон” /митрополит/, “ускуф” /епископ/ каби сўзлар кўпчилик

учун тушунарли эди. Қуръондаги “ахл ал-инжил” ибораси /Монода сураси.47/ христианларни кўзда тутган, албатта, чунки яҳудлар Инжилни тан олмаганлар.

Маълумки, деярли минг йил давомида оромий /сурёний/ тили Яқин Шарқда халқаро тил вазифасини бажарган. Бу ерга савдо ишлари билан келиб турган араб савдогарларида ҳам бу тилни ўрганишга эҳтиёж туғилган. Камдан-кам араб христианлари Таврот ва Инжилнинг асл тиллари – иврит ва юнон тилларини билганлар. Шарқ христианлари тоат-ибодат ишларида, асосан, оромий тилидан фойдаланганларини ҳисобга олсак, бунга ортикча эҳтиёж бўлмаганлиги ҳам тушунарли бўлади. Арабистонда фаолият олиб борган аксарият христиан руҳонийлари оромийлардан бўлган. Христиан динини араб қабилалари орасида тарқатиш учун улар диний адабиётнинг ҳаммасини бўлмасала, баъзи қисмларини исломдан анча олдин арабчага таржима қилган бўлишлари керак. Бу ҳақ ўз навбатида нафақат диний, балки юнон ва суриён фалсафий фикрларини ҳам Арабистонга кириб келишига шароит яратган. Христиан дини, шубҳасиз, жоҳилия арабларининг санъатига ҳам таъсир қилди. Христиан дини билан бирга Арабистонга черковлар, меҳроблар, мазбаҳлар /қурбонлик қилинадиган жой – алтарь/ қуриш санъати, ўзига хос нақшикорлик ва тасвирий санъат намуналари кириб келди.

Кўриниб турибдики, яҳудий ва христиан динларининг жоҳилия арабларига таъсири масаласида тугал фикр айтишга ҳали эрта. Аммо айни вақтда бир нарсада иккала монотеистик диннинг Арабистон исломолди жамиятига таъсир қилганини инкор қилиб бўлмайди. У ҳам бўлса жоҳилия арабларининг орасида мавжуд бўлган яқка худолик /тавҳид/ ғоясининг янада кенг тарқалишида ўз аксини топди. Яманда Раҳмонга ибодат қилишга асосланган ўзига хос яман монотеизми ёки унинг бошқа бир кўриниши – “Зу Само”, яъни “Осмон эгаси”га сўғиниш, бу ерга христиан дини келмасдан олдин мавжуд эди. Ҳижозда ҳам ота-боболарининг бут-санамларга сўғинишидан норози кишилар кўп эди. Бир қанча катта шаҳарларда, айниқса,

Маккада янги эътикод тарафдорлари изтиробда бўлган калбларга таскин берувчи, бутун борлиқни яратган – ҳолик, танҳо худони кидирардилар. Умайя б. Абу Салт сингари шоирлар христианлар билан яқин алоқада бўлдилар, уларнинг китобларидан ҳақиқат кидирдилар. Баъзилар паноҳ истаб яҳудий ёки христиан динига кирдилар ҳам. Шундай вазиятда кўп худодилиқни кескин қоралаб, айни вақтда яҳудий динидан ҳам, христиан динидан ҳам кўнгли тўлмаган, боши берк кўчадан чиқишнинг соф араб йўлини кидирган кишиларнинг бир неча тоифалари пайдо бўлди.

Маъруза 8. Ислом дини пайдо бўлишининг омиллари

Ҳар қандай динни икки хил ўрганиш мумкин: диндор киши томонидан ўзи учун ва мутахассис тарафидан илмий-назарий мақсадда. Табиийки, улар бир-биридан фарқ қилади. Исломнинг келиб чиқиши хусусида мусулмон манбаларига асосланган аъёнада у илоҳий ҳодиса, нисонларни тўғри йўлга солиш учун юборилган охириги таълимот деб талқин этилади. Қуръонда исломнинг илдиэларига аниқ ишора бор: «Айтинг: Аллоҳга, бизга нозил қилинган нарсаларга, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб ва авлодларга нозил қилинган нарсаларга ҳамда Мусо, Исо ва барча пайгамбарларга Парвардигори томонидан ато этилган нарсаларга имон келтирдик. Улардан бирортасини ажратиб қўймаймиз ва биз Унга бўйинсизувчилармиз» (Оли Имрон, 84). Парвардиди Аллоҳ расул (элчи) этиб Муҳаммад (сав) ни танлади ва ўзининг қаломи – Қуръонни унга нозил қилди. Пайгамбар дастлаб ўз ҳамшахарларини, сўнг барча арабларни кўплаб қабилаларига сиғинишдан воз кечиш ва ягона худо - Аллоҳга эътикод қилиш, солиҳ ҳаёт кечирини, у дунёда жаннатга тушини учун бу дунёда эзгу ишлар қилишга чақирди. Қуръонга кўра араблар ва яҳудийларнинг умумий бобоқалони Иброҳим Одам Атодан бошланган Аллоҳга эътиқодни тиклаган зотдир. Айни вақтда Ислом ҳам батамом янги таълимот эмас, балки, Иброҳимнинг қайта тикланган дини (миллат Иброҳим ханиф) бўлиб чиқади. Шундай қилиб, диний талқинда ислом тарихи бу – пайгамбарлар тарихидир.

Ислом динининг пайдо бўлиши тарихи (генезиси)ни илмий-назарий мақсадда диншунослик фани нуқтаи назаридан ўрганишда бу жараёнга таъсир қилиши мумкин бўлган барча ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий омилларни ҳисобга олишга, соддарок қилиб айтганда, қачон, қаерда ва қандай деган саволларга жавоб беришга тўғри келади. Қачон, қаерда қабилладаги саволларга аниқ ва деярли барча учун мақбул жавоб мавжуд:

ислом таълимоти ҶI аср охири - ҶII аср бошида Арабистон ярим оролида, аниқроғи, унинг ғарбий қисмидаги Ҳижоз ўлкасида пайдо (зухур) бўлди. Аммо учинчи савол бўйича мутахассислар ҳалигача яқин фикрга келганлари йўқ. Илмий адабиётда охириги пайтларгача бу масалада асосан икки йўналиш намоён бўлиб келди.

Биринчиси - Муҳаммад пайғамбарнинг таржиман ҳолини баён этиш ва унга яҳудий ва христиан динларининг бевосита таъсирини кўрсатишдан нарига ўтмаслик билан характерланади. XIX асрда ғарб шарқшунослиги бошлаб берган, «европоцентризм» каби ғаразли мақсадга хизмат қилган бу йўналиш кейинчалик Россияга ўтди ва шўро даврида ҳам тарафдорларга эга бўлиб келди. Хусусан, Марказий Осиё тарихи бўйича ҳалигача аҳамиятини йўқотмаган асарлар ёзиб қолдирган акад. В.В.Бартольд 1925 йили бир хато фикрни илгари сурганди: «Барча динлар ичида, - деб ёзганида у, - ислом ўз халқининг ўтмиши билан энг кам боғлангандир». Бундан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, ислом арабларнинг ўтмиши билан кам боғланган экан, демак, бошқа, танқи таъсир билан кўпроқ боғланган бўлади.

Иккинчи йўналиш ижтимоий - иқтисодий тузумлар (формациялар) ҳақидаги таълимотга асосланган бўлиб, гўё ислом вужудга келган пайтда араб жамияти уч формациядан бири-патриархал, кулдорлик ёхуд феодализм муносабатларини бошидан кечираётган бўлган ва ислом муайян ҳукмрон ижтимоий кучларнинг идеологияси сифатида таркиб топган. Аммо айнан қайси тузум ҳукм сургани ҳақидаги баҳс 70 йил давом этди ва ҳеч қандай самара бермади.

Юқорида зикр этилган иккала йўналиш ҳам бугунги кун фаши талабларига жавоб бера олмайди. В.В.Бартольд фикрига қарши ўлароқ ислом араб халқининг ўтмиши билан ҳамбарчас боғлиқ, ҳечқандай шак-шубҳасиз арабий илдизларга эга, қолаверса, қадимги Арабистон тарихига бевосита яқин ясаган ҳодисадир. Демак, аввало исломдан олдинги Арабистоннинг икки-уч минг йиллик тарихини пухта ўрганмоқ даркор. Қизиги шундаки, Арабистон ва умуман қадимги дунёда юз берган жараёнлар формацион

таълимот тарафдорлари уқтириб келгандек эмас, балки батамом бошқача кечди, дейишга асослар бор. Энг муҳими, бир формациядан иккинчи формацияга ўтишнинг соционпсихологик механизмини ҳеч бир киши аниқ очиб берган эмас.

Аслида, барча қадимги дунё жамиятлари, содда қилиб айтганда, уч босқични босиб ўтди. Биринчи босқичда майда, тарқоқ давлатлар вужудга келиб, уларнинг баъзилари кейинчалик нисбатан йириклашди, монархиялар (Миср фиръавилиги каби) вужудга келди. Иккинчи босқичда иқтисодий омил уларни бирлаштиришнинг тақозо этди: улар тинч йўл (халқаро савдо йўли) биланми, урушлар воситасиданми, албатта, бирлаштирилган. Натижада, Осурия, Янги Бобил, Ахмонийлар Эронин, Рим каби империялар вужудга келган. Ниҳоят, учинчи босқичда ўз даврини ўтаб бўлган империялар биринкетин қулаган. Юқорида зикр этилган қадимги дунё жамиятларининг иккинчи тараққиёт босқичи, яъни империялар даврида, антик дунё умумжаҳон жараёнидан бир мунча ажралиб, бу ерда ўзига хос антик тараққиёт йўли юз берганди. Асосан шаҳар - давлатлардан таркиб топган бу дунё юнонча «полис» деган номни олди. Аммо антик полис тизими ҳам узок яшамасди: ўз даврини ўтаб бўлган мустақил полисларнинг келажак тараққиёти уларни бирлаштириб, халқаро савдони барқарор қиладиган, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашга қодир харбий кучга эга бўлган империясиз мумкин бўлмай қолди.

Қадимги Ҳижоз шаҳарларидаги тузумни айнан антик полис тизимига қиёс қилиш мумкин. Византиялик Стефан қадимги Мадинани «Йатриппа полис» деб бежиз атамаган кўринади. Қандай бўлганда ҳам ҶI аср охири-ҶII аср бошида Макка ва Ясриб (Мадина) каби шаҳар-давлатлар Арабистонда устунликка эришдилар. Дарвоқе, формацион таълимот тарафдорлари уқтириб келганларидек, Маккада ўша пайтда иқтисодий кризис авж олган эмас, балки, аксинча, халқаро савдонинг энг йирик марказларидан бири бўлгани учун у ерда иқтисодий ҳаёт жўш уриб турганди. Шаҳар-давлатнинг келажак тараққиёти учун полис тизими торлик қила бошлаган, юқорида

таъкидланганидек, ўз вазифасини ўтаб бўлган. Ҳижоз (Макка, Ясриб, Хайбар, Тайма, Думат ал-Жандал, Фадак ва х.) ва умуман Арабистонни бирлаштириб, ягона империяга айлантириш давр талаби бўлиб қолганди. Азалдан диний марказ сифатида маълум бўлган Макка шаҳри VI асрдан бошлаб Арабистоннинг энг йирик сиёсий ва савдо марказига ҳам айлангач, империяни тузиш билан мувозний(параллель) равишда юз берган арабларнинг диний тафаккуридаги буюк ўзгариш биринчи навбатда Маккада бошлангани табиий ҳолдир. Айни вақтда Арабистоннинг этник ва маданий жиҳатдан бирлашуви, ягона араб тили, оғзаки ва ёзма адабиёт, умумий оғт унсурларининг (элементларининг) ўлка бўйлаб ёйилиши жараёни кечарди. Бундай ҳаракатларни бошқарган кишилар ўз фаолиятларини илоҳий илҳом билан асослай олган тақдирдагина муваффақиятга эришишлари мумкин эди. Демак, Муҳаммад алайҳиссаломнинг диний ва сиёсий фаолияти умумий жараёнларнинг хусусий ва қонуний кўриниши эди. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, Муҳаммад пайгамбар бу ҳаракатда ёлғиз эмасди.

Бемалол айтиш мумкинки, Арабистонда VI аср охири-VII аср бошида ўзига хос уйғониш даври бошланди. Бу нарса ғассонийларнинг Рим тугёнига қарши бош кўтариши, яманликларнинг ҳабашлар ҳукмидан ҳалос бўлиши ва, ниҳоят, Зу Қор (610) жангида биринчи бор араб бадавнийлари Эрон мунтазам армияси устидан эришган ғалабада намоён бўлди. Арабларнинг чет эл таъсирига қарши курашида қандайдир таянч, ҳеч қачон ажнабийлар ҳукми остида бўлмаган минтақа етакчилиги қилиши мумкин эди. Бу талабга мазкур вазиятда Ҳижоз шаҳарлари, янада аниқроғи, фақат Макка ва Ясриб жавоб бера олар эди. Аммо айни вақтда ислом арафасидаги Макка жоҳилия маданияти билан боғлиқ қадриятларни ифодаларди, ҳолос. Замон, араб уйғониши энди бу қадриятлар билан кифоялана олмас, янги гоёларга кучли эҳтиёж тугилганди. Хуллас, араблар ислоҳотлар ва ислоҳотчилар зарурлигини ҳис қилардилар; муҳит бундай ислоҳотни қабул этишга тайёр эди. Эски қадриятлардан воз кечиб, янги қадриятларга ўтишга бўлган иштиёқ сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, диний соҳаларда баробар намоён бўлди. Бу

соҳаларда кечган жараёнларни бемалол ислом дини пайдо бўлишининг омиллари сифатида келтириш мумкин.

Сиёсат соҳасида юз берган жараёнлар одатдагидек ташқи ва ички кўринишда бўлди. Ташқи сиёсатда арабларга қонмо ўша даврнинг икки буюк империяси – Византия ва Эрон таҳдид солиб келарди. Арабистоннинг жануби, шарқи ва шимоли уларнинг таъсири остига ўтиб бўлганди. 570 йили бундан аввалроқ Яманини босиб олган Византиянинг вассали - ҳабашларнинг Маккага уюштирган юришлари ҳам шу сиёсатнинг давоми эди. Аввал эслатилганидек, Макка бу пайтда Арабистоннинг бош шаҳрига айланган, унинг олинини бутун яримороланинг тобэ бўлишини англатарди. Ҳабашлар йўл – йўлақай бир қанча араб қабилаларининг қаршилигини енгдилар, улардан ўзларига аскарлар ёллаб олдилар. Айнан ана шу ёлланган аскарларнинг араблар учун азалдан муқаддас ҳисобланган Маккага ҳужум қилишдан бош тортиши юришининг муваффақиятсиз тугашига муҳим сабаблардан бири бўлди. Қуръоннинг “Фил” сурасида бу воқеа-историй (аллегорик) тарзда, Макка мушриклари учун ибрат сифатида ўз ифодасини топган. Бу ўз навбатида Макканинг обрўсини янада орттирди. Ҳижоз араблари ташқи душманга қарши уюшиш, бирлашиш зарурлигини ҳис қила бошладилар. Натижада қабилалар ўртасидаги ички низоларга барҳам берилди. Қабилаларнинг турли иттифоқлари тузилди. Йилнинг тўрт ойи (зул – қаъда, зул – ҳижжа, муҳаррам ва ражаб) урушлар манъ қилинган (харом) ойлар деб эълон қилинди. Эътиборли жойи шундаки, дастлабки уч ой арабларнинг ҳар йили Маккага мунтазам уюштириладиган зиёратлари (ҳаж) билан боғлиқ эди.

Бевосита Ислом арафасида Макка шаҳар-давлатининг идора усули ўзига хос тарзда эди. Шаҳарнинг мутлақ ҳокими йўқ, у кураиш қабиласининг Маслаҳат кенгаши-Дар ан-Надва (Мажлислар уйи)да йиғилиб туриладиган Мало томонидан бошқариларди. Кенгашда қабул қилинган ҳар қандай қарорнинг ижроси барча учун мажбурий эди. “Мало”нинг асосий мақсади-қабилалар бирлигини сақлаш, уруғлар ўртасида хусумат чиқишининг олдини

олиш эди. Бу мақсадда шаҳар-давлатнинг бошқаруви 10 та уруғ вакиллари ўртасида тақсимланганди. Об'ектив равишда Макка-шаҳар давлатининг ички сиёсий барқарорлиги, Қурайш қабиласи элаларининг омилкорлиги яқин келажакда полис тизимидан империя тизимига ўтишда мустақкам замин вазифасини ўташи керак эди.

Иқтисодий омилга келсак. VI аср охири - VII аср бошида халқаро савдода қадим замонлардан бери етакчи бўлиб келган Яман ўрнини Хижоз эгаллади. Қусай ислохотларидан сўнг ўтган деярли 1.5 аср давомида халқаро савдо туфайли қўшни мамлакатлар билан яқин алоқалар ўрнатган Макка на Византия, Эрон, Ҳабашистон каби йирик давлатлар ва на Химяр, лахмийлар ва гассонийлар сингари қардош сулолаларининг таъсирига тушмаган эди. Макканинг бошқа ўлкалардан фарқи имтиёзи - унинг Арабистон учун умумий диний марказ бўлгани, у ерда Каъба каби муқаддас ибодатхонанинг мавжудлиги, арабларнинг анъанавий унга зиёрати, шу билан боғлиқ маросимлар, бундан келиб тушадиган фойдалар ва ҳоказоларнинг барчаси ички савдода Макканинг туб аҳолиси - қурайш қабиласини бошқа қабилалар орасида энг нуфузли мақомга кўтарган бўлса, узок давом этган Византия - Эрон низоси Маккага ташқи савдода ҳам юқори мартабага эришиш имкониятини берди.

Маълумки, бўлгуси пайғамбарнинг бобоси Абд ал - Мутталиб анча вақтдан бери яроксиз ҳолга келиб қолган Замзам қудугини ўз ҳисобидан қайта тиклади. Айни шу пайтда Макка аристократияси савдо йўлларидаги бадавий қабилалар билан янгича муносабат ўрнатди: илгари қабил бошлиқларига қарвонга ҳужум қилмаслик эъвазига товои (жуъл) тўланган бўлса, энди улар билан савдодан олинадиган фойдага шериклик ҳақида битим (илоф)га келишилди. Бу эса бадавийларни оддий кўрикчилардан шериклар (компаньонлар)га айлантирди. Қуръоннинг Қурайш сурасида "илоф" сўзи икки марта келади: Ли илаафи Қурайш * Илаафихим рихлаташ шита' вас сайф * фалйаъбуду Рабба ҳазал Байт * Аллази атъамаҳум мин жуъив ва аманаҳум мин хавф. (Қурайш (аҳолиси)га қулай қилиб қўйгани

учун, * яъни уларга кишида (Яманга) ва ёзда (Шомга) сафар қилишни қулай қилиб қўйгани учун * мана шу Уй (Каъба)нинг Парвардигорига ибодат қилсинлар! * Зеро. (У) уларни очликдан (қутқариб) таомлантирди ва хавф (ва хатар)дан хотиржам қилди). Аз - Замахшарий ўзининг "Қашшоф"да бу ўринда шундай ёзди: "Қурайшнинг йилда икки сафари бўларди: кишида Яманга ва ёзда Шом (Сурия)га. Бошқаларга нисбатан доимо газот ва талон - тарождлар уюштирилган ҳолда улар (қурайшийлар) Аллоҳ ҳарамининг аҳли ва уйининг валийси бўлгани бонсе ҳеч тўскиликка учрамасдилар. Сафарлари ва савдолари бехатар кечарди". Оддий ўқувчига янада тушунарли бўлсин учун ҳамда ушбу мавзуга аҳамиятини ҳисобга олиб, сура маъносини қуйидаги шаклда берсак бўлади, деб ўйлаймиз:

"Қурайш эга бўлган келишув учун,

Қишқи-ёзги сафар келишувини-чун,

Оч-наҳорда таъомлантирган.

Хавф-хатардан омон қолдирган.

Ушбу уй Раббига ибодат қилеун!

(таржима бизники-А.Х)

Бу- Қурайшга қаратилган Аллоҳнинг каломи.Дарҳақиқат, бадавийлар учун қарвонларга ҳужум қилиш оддий ҳаёт тарзига айланиб қолган бир пайтда ислом арафасида Қурайш қарвонларига бирон марта тажовуз қилингани ҳақида маълумот учрамайди. Демак, чиндан ҳам "илоф" Қурайшга берилган ўзига хос Аллоҳнинг марҳамати, деса бўлади. Араб тили лугатларида "илоф" сўзининг ўзаги билан боғлиқ масдар (ҳаракат номи) "улфат" (яъни ўзбекчадаги улфатчилик қилиш) деб берилгани ҳисобга олинса, ҳақиқатан ҳам Қуръоннинг бу сурасида қандайдир битим, келишув, қолаверса, "улфатчилик" ҳақида гап кетяпти. Бу фикрни тасдиқлайдиган Қуръони каримнинг ал - Қасас сураси 57 оятида ҳам шундай фикр бор: Авалам нумаккин лаҳум ҳараман аминан йужба илайхи самаротукулли шай'ни ризқан мин ладунна ва лакинна аксараҳум ла йаъламун (Ахир, Биз уларга осойишта Ҳарамни мақом қилиб бермадикми?! Барча

нарсаининг хосиллари Бизнинг даргоҳимиздан ризқ бўлган холда ўша жойга йиғилади – ку! Лекин, уларнинг аксарияти (буни) билмаслар).

Макка карвонлари Византияга қаранли Ойлат, Газо ва Бусро шаҳарларига борардилар ва Византия ҳукуматига боқ тулардилар. Мухаммад пайгамбар икки марта (12 ва 24 ёшларида) биринчи бор амакилари Абу Толиб билан, иккинчисда эса – Хадича онасининг вакили сифатида Шом сафарида катнашганлари маълум. Хуллас, маълумотлар шунинг неботлайдики, Макка зодагонлари уззукун халқаро савдонинг ривожлантириши ҳақида қайгурардилар. Айнан шу тулаб – яшнаб турган халқаро савдонинг янада ривожлантириши учун ҳам Макка шаҳар давлатининг имкониятлари чекланган эди. Бошқачасига айтганда, иқтисодий жиҳатдан ҳам полне тизими торлик қилиб қолганди.

Ижтимоий омилга келсак, ислом арафасида Маккадаги вазият жуда кескин эди. Макка савдо карвонларининг энг йирик савдогарлар бошқарардилар. Масалан, 50 минг динор қийматта эга бўлган бир карвонда маккалик Абу Ухайба бин Саиднинг ўзига тегишли 30 минг динорли мол бўлган. Маккада ўша пайтда савдо билан бир қаторда судхўрлик (рибо) авж олганди. Ат-Табарий таъкидлашича, Мухаммад пайгамбарининг амакиси Аббос йирик судхўр бўлган. Қуръон оятларига қараганда “рибо”дан олинадиган фойда (процент) 200 ва ҳатто 400 фоизгача чиқиб кетганди. Қадимги Афинада судхўрларнинг монополиясига барҳам берилгач, қайсидир маънода ижтимоий адолат ўрнатилгани тарихдан маълум. Айнан шундай зарурат Маккада ҳам вужудга келганди, зеро ривожланган пул-товар муносабатлари билан боглик патриархал уклад бир-бирига мос келмасди. Бақара сурасининг 278-279 оятлари аниқ-равшан шунга ишора қиляпти. Демак, жоҳилия даврида судхўрлик шунчалик чуқур илдиз отиб кетган ва бу хол оғир ижтимоий оқибатга олиб келиши мумкин эдики, унга қарши Аллох ва унинг расули томонидан уруш эълон қилиниши ҳақида огоҳлантиришга эҳтиёж туғилди.

Халқаро савдодан монополия туфайли кимдир асоссиз бойлик орттирар, кимдир, аксинча, йўқсиллар сафига ўтиб қоларди, яъни табақаланиши янада кучаярди. Макка аҳолиси учта асосий ижтимоий тоифага бўлинарди: аса қурайшийлар (сураҳо), қурайшийларга қўшничилик (жор) асосида қўшилганлар (мавалин) ва қуллар (абид). Уруғ-қабилачиликка асосланган ижтимоий таркиб энди ижтимоий барқарорликни таъминлашга ожизлик қила бошлаган эди.

Аввал таъкидланганидек, ҳеч шак-шубҳасиз, ислом арафасида Арабистонда вужудга келган диний ҳолат бир неча аср давом этган жараённинг натижасидир. Эътиқод жиҳатдан жоҳилия араблари асосан “васания”да, яъни кўп ҳудудда бўлганлар. Тараққий этган динлар (зардуштийлик, яҳудийлик, христианлик) билан танишгач, бут - санамлар уларни қониқтирмай қолгани аниқ. Масалан, христианлик ва яҳудийлик Арабистоннинг деярли барча қисмида тарқалган бўлиб, иккала дин ўртасида ҳукмронлик учун кучли кураш кетарди. Агар, фараз қилайлик, яқин келажакда ислом дини галаба қозонамаганда мазкур икки диндан бири, аниқроғи, христианлик, (зеро яҳудийлар миссионерлик билан шугулланмаганлар) Арабистонда ҳукмронликка эришиши муқаррар эди. Узокқа бормайлик: Миср ва Сурия каби йирик ўлкалар ўша пайтда тўлигича христианликда эди. Қадимги дунё халқларининг ўз эътиқодлари билан фахрланган ҳисси жуда кучли бўлганини ҳисобга олсак, араблар яҳудий ва насроний динларидан юқорироқ савиядаги динга интиланларини тушуниш мумкин. Халқнинг илғор вакиллари ўзларининг бобокалонлари - Иброҳим алайҳиссалом динини ахтардилар. Атроф динлардаги ихтилофлардан яхши хабардор бўлган араблар ўзларига пайгамбар келишини кутардилар ва бу воқеа содир бўлган тақдирда миллатлар ичра энг тўғри йўлда юргувчи халқ сифатида (қизиги шундаки, айни вақтда яҳудийлар Машиах-илоҳий халоскор, христианлар эса Иисус Христос-инсон сифатидаги халоскорнинг қайтиб келишини кутардилар) тан олинишини истардилар.

Яна бир мулоҳаза. Қадимги жанубий ва шимолӣ араб ёзувларида “рахмон”, “рахим”, “самит”, “халим” каби сўзлар худоларнинг исми тарзида берилган. Аслида бу сўзлар худоларнинг сифатларини англатган бўлса керак, чунки улар семантик жиҳатдан кўпинча моддий эмас, балки маънавий тушунчаларни беради. Ислом бу атамаларни “ал-асмо ал-хусна” /чиройли исмлар/ номи билан Аллоҳга сифат қилиб олди. Демак, араб политеизмида /кўп худоллигида/ худоларнинг сони биз ўйлагандек жуда кўп /300 дан ортук/ эмас, аксинча, ислом арафасида уларнинг сафи шунчалик сийраклашган эдики, араблар яқка худолик (Тавҳид ғояси)ни қабул қилишга яқинлашиб қолган эдилар. Маълумки, қадимги дунёнинг муайян тарихий даврида мавжуд тузум ва ғоявий мухитга қарши тарғибот билан майдонга чиққан шахслар ўзларини пайгамбар деб эълон қилганлар. VI аср охири ва VII аср бошларидан Арабистон ғоявий мухити ҳам пайгамбарлик ҳаракатини вужудга келтирди. Қуръонда Худ, Солиҳ, Шўбайб сингари Тавротда зикр қилинмаган, қавмлари томонидан ҳақоратланган араб пайгамбарларининг исми келтирилган. Агар бу исмлар жоҳилия арабларига таниш бўлмаганда уларни эслатишдан фойда йўқ эди.

Яна шуни унутмаслик керакки, исломдан олдин ҳар бир араб қабиласи ўзининг бир ёки бир неча қохинига, яъни диний арбобига эга бўлган. Қохин эркак киши бўлиши шарт эмас, аёл-қохиналар ҳам бор эди. Масалан, Қурайш қабиласида Савдо бинт Зухра исмли қохина ҳаммага маълум эди. Бемалол айтиш мумкинки, объектив равишда баъзи қохинлар ўз қабилалошларини исломга тайёрлашда муҳим роль ўйнадилар. Улар қабилалошлари орасида яҳудий динидаги кичик пайгамбарлар мақомига эга эдилар. Қабилла аъзолари диний ва дунёвий масалаларда қохинлар билан маслаҳатлашардилар. Қохинларнинг фол очишда ва одамлар билан гаплашишда ўзига хос тиллари, услублари бор эди. Жанр жиҳатидан қофияли насрга тўғри келадиган бу услуб “саъъ” деб аталарди. Бир неча аср давомида такомиллашиб келган бу нутқ санъати кейинчалик ўрта асрларда ҳам ривожланди. Қолаверса, Макка мушрикларининг Муҳаммад (с.а.в)га қўйган айблари (таъналари)дан бири

унинг қохин эканлиги, унинг сўзлари қохинларнинг сўзларига ўхшашлиги эди. Бунга жавобан Қуръоннинг қуйидаги оятлари тушган деб ҳисобланади: “у (яъни Қуръон) олийҳиммат расул тили билан айтилган. Сизларнинг камдан-камнингиз ишонадиган шонр тили билан эмас, сизларнинг камдан-камнингиз эслаб қоладиган қохин тили билан эмас, у оламларнинг парвардигоридан тушган ваҳйидур” (Ал – Ҳоққа, 40-43). Бошқа бир оятнинг мазмуни ҳам шунга яқин: “(Э, Муҳаммад) тарғибот қил, сен парвардигорнинг неъматини туфайли қохин ҳам эмассан, мажнун ҳам” (Ал – Тур, 29; таржима бизники – А.Х.).

Худди шу даврда араб халқининг асрлар узра ҳукмрон бўлиб келган эътиқодидан воз кечиб, мукаммал фалсафий динга етишиш учун интилишининг рамзи сифатида ханифчилик (таханнуф) ҳаракати юзага келди. Ханифлар очикдан-очик санамларни масҳара қилар, жамиятда кенг тарқалган ичкиликбозлик, кимор ўйинлари, зино ва бошқа зарарли иллатларга қарши курашга чакирардилар. Юқорида айтилганидек, Қуръоннинг тўққизта сурасида ханифлар зикр қилинган. Бу сураларнинг мазмунига кўра ханифлар «яҳудий ҳам, христиан ҳам, мушрик ҳам эмас, балки Иброҳимни ўзларига ўрнак қилиб олган кишилардир». Ибн Ҳишом ўзининг “Сира”сида ханифлардан Зайд бин Амр, Варақа бин Навфал, Убайдуллоҳ бин Жаҳш, Усмон бин Хувайрисларнинг қисқача таржимаи ҳолларини келтириб, улар кичик бир гуруҳ (усба) ташкил қилганлари, қурайшларнинг тоат-ибодатлари ва маросимларини инкор қилганларини қайд қилади.

Зайд б. Амр қурайш қабиласининг Адн уруғидан, замонасининг саводхон кишиларидан ҳисобланган. У узоқ муддат Шомда яшаб сўнг Маккага қайтиб келган ва, айтишларича, Муҳаммадга ваҳий келишидан 5 йил аввал, қурайшлар Каъбани қайта қураётган пайтда /605 й./ вафот қилган. Унинг ўғли Саид б. Зайд биринчи мусулмонлар қаторига қиради. Варақа б. Навфал Макка аҳлига кўпроқ насроний сифатида маълум эди. Пайгамбарнинг биринчи хотинлари Хадичага амакивачча бўлган Варақа,

айтишларича, Инжилни яхши билган, уни оромийчадан арабчага таржима қилган экан. Пайгамбарга биринчи ваҳий тушганидан сўнг Муҳаммад ва Хадича унинг олдида “маслаҳат”га келишни лозим топганлар. Убайдулло б. Жаҳшнинг шахси ҳам илк ислом ахлига яхши таниш эди, чунки у биринчилар каторида исломни қабул қилган, хотини – Умм Ҳабиба /Абу Сўфённинг кизи/ билан биргаликда 615 йили Ҳабашистонга хижрат қилган мусулмонлар жумласига кирганди. Ҳабашистонда Убайдулло исломдан чиқиб, христиан динига киради ва ўша ерда халок бўлади. Кейинчалик мухожирлар орасида Мадинага қайтиб келган бева – Умм Ҳабибани Муҳаммад пайгамбар ўз никоҳига олади. Усмои б. Хувайрис шунчаки порозилик билан чегараланмай, мушрикларга қарши қуранда катта кучга таянишга ҳаракат қилган кўринади. У Византия императорининг қошига боради ва у ерда хайрихоҳлик билан қабул қилинади. Христиан динига киргач, унга “батрик” /патриарх/ унвонини берадилар. Императордан Маккага ҳоким /малик/лик гувоҳномаси билан келган Усмои Макка зодагонлари томонидан қувғин қилинади ва пировардида у Шомда қотил томонидан заҳарланади.

Ҳанифлар сафига кирганлардан ахборийлар ривоятлари ва жоҳилия шеърлятида энг кўп ўрин олган шахс – шоир Умайя б. Абу Салтдир. У Муҳаммад (сав)нинг замондоши, вафоти хижрий 9-йилга тўғри келади, айтишларича, бутпарастликка қатъиян қарши бўлган, аммо Муҳаммад тарғиботини қабул қилмаган, хатто унга ҳасад қилиб: “Мен унинг ўрнида бўлишим керак эди”, - деган. Ат-Табарийнинг тафсифига кўра, Лъроф сурасининг 175-оятини шу кишига ишорадир. Умайя б. Абу Салтга мансуб ҳисобланган бир байтда «Қиёмат кунида Аллоҳ олдида “дин ал-Ҳанифа” дан бошқа ҳамма динлар сохтадир («Куллу динин ёвмал-қиёма индаллоҳи илло ал-Ҳанифа зўр», - деган сўзлар бор . Авваламбор, бу сўзларнинг ўзи сохта бўлмаса, яъни бу сўзлар ҳақиқатан Умайяга тегишли бўлса, унда «ҳаниф», «ҳанифия» атамаларининг Умайя берган талқини Қуръон ва умуман ислом талқинидан фарқ қилмаяпти. Ҳадисга кўра Муҳаммад (с а в)га Умайянинг

100 та байтини ўқиб берганларида: “шеърни мўминники, аммо қалби кофирники”, - деган эканлар.

Қуръонда жоҳилия арабларининг яна бир тоифаси тилга олинган: улар собийлардир. «Ас-Соби'уна» сўзи Бақара сурасида яҳудлар ва насронийлардан бевосита кейин (62-оят). ал-Моида (69-оят) ва ал-Ҳаж (17-оят) сураларида эса уларнинг ўртасида эслатишган. Ҳозирги кунда ҳам Ироқнинг жанубида ва Сурянинг Ҳаврон районида шу ном билан аталадиган, осмон жисмларига топиладиган диний жамоалар бор. Аммо бу жамоаларнинг Қуръондаги “соби'а”га алоқаси йўқ . Улар Ироқ тарихчиси Абд ар-Раззоқ ал-Ҳасанийнинг фикрича, халифа Ма'мун (813-833) даврида пайдо бўлган диний тоифалардир. Ўрта аср манбаларида «сабо», «соби», «субот» сўзларининг ишлатилишига эътибор берилса, уларнинг бир нарсадан иккинчи нарсага, айтишлик, бир диндан чиқиб, бошқа динга ўтиш маъносини англатганини кўриш мумкин. Қурайшийлар расулуллоҳнинг ўзини ҳам «соби», саҳобаларни эса, «субот» (яъни ўз қавмининг динидан чиққанлар) деб атаганлар. 615 йилда Умар ибн ал-Хаттоб исломни қабул қилгани ҳақида Каъба олдида баёнот берганда мушриклар: “Ибн Хаттоб қад сабо”, яъни Ибн Хаттоб “соби” бўлибди”, дейишган. Демак, “соби'лар” ўз қавмининг ибодатига қарши чиққан, уларнинг эътиқоди билан келиша олмаган кишилар эди. Ҳанифлар ҳам санамларга ибодат қилишга қарши чиққанлари учун мушриклар назарида улар ҳам соби'лар эдилар. Уларнинг баъзиларига яҳудий ёки христиан динлари таъсир қилган бўлиши мумкин, аммо бу шарт эмас, чунки бундай ҳолат одатда индивидуал тарзда, узок ўй, фикр, шак-шубҳалар натажасида вужудга келади. Акс ҳолда тошларга сизгиниш бефойда эканини англаган ҳар бир жоҳилия араби яҳудий ва христиан динини осонгина қабул қилган бўларди. Кўриниб турибдики, ислом арафасидаги араб жамиятида мавжуд муқаддас китоблардан (Таврот, Инжил, Талмуд) хабардор, баъзи ажнабий тилларни билган ҳамда фалсафий ва ақидавий фикрлар устида бош қотирган кишилар талайгина бўлган.

Ислом арафасида диний тафаккур тез ривожланганининг яна бир ёркин далили- хар хил акидларининг кўп бўлганлигидир. Жоҳилия арабларининг «дахр» акидасига алоҳида тўхташ лозим. Бу акида инсоннинг тақдири олдиндан белгиланганлиги, у ёркин ирода ёзи илтиёр эгаси эмаслиги, пешонасига «ёзилган» нарса албатта содир бўлажати ва ундан қутулиб бўлмалиги хақида эди. Аксарият жоҳилия араблари шу акидада эдилар, деб тахмин қилиш мумкин. Зеро, тақдири – фалакка ишониш улар дунёкарашининг асосини ташкил этарди. Нарини дунё борлигига, бу дунёда захмат чекканга у дунёда ажр, гуноҳ ишлар қилганга азоб берилишига ишонч йўқ эди. Борлиқнинг эгаси, олий ҳокими сифатида муайян бир худодан кўра кўпроқ қандайдир «Дахр», инсон иродаси билан ҳисобланмайдиган ва ундан юкори турадиган тасодифий ўзгаришлар жараёни тасаввур қилинарди. Уларнинг эътиқодича, ўлимдан сўнг ҳамма нарса тугайди, шунинг учун кайф-сафо қилиб, бугунги кун билан яшаб қолиш керак. Бундай кайфият айниқса қурайш зодагонлари орасида кучли эди. Балки, нима учун кейинчалик ислом адабиётида «дахрий» сўзини «мўмин»га нисбатан антоним сифатида ишлатилганини шу билан изоҳлаш мумкиндир. «Дахрий»лар хақида Қуръонда қуйидаги сўзлар айтилган: «Улар дейдилар: фақат битта – бу дунёдаги ҳаётимиз бор – яшаймиз ва ўламиз: бизни фақат дахр (вақт, тақдир, фалак) халок қилади» (ал – Жосня, 24). Арабча «дахр», «манун – маное», «ажал – ожол», «хатф – хутуф», бизнинг тилимизда эса «ўлим», «тақдир», «ажалнинг этиши», «фалакнинг гардиши» маъноларини англатадиган сўзлар билан ифодаланган бу акидага кўра инсоннинг тақдири унинг қўлида эмас экан, ўз навбатида бу хол қасрдадир энг қудратли, ундан қудратлиси бўлмаган бир куч мавжудлигини тақозо этади. Чунки кучли тақдирловчи бўлмаса, тақдир ўз – ўзидан содир бўлмайди. Жоҳилия шерьиятида бу кучнинг инсонга нисбатан феъли – аъмолига ишоралар бор, аммо бирон марта ҳам унинг исми берилмаган.

Бундан бир ярим аср муқаддам немис олими Макс Мюллер политеизм билан монотеизм ўртасидаги ўткинчи бир босқич тўғрисида ёзганди;

гепотезизм деб аталган бу даврда инсон бошқа кўп худоларнинг мавжудлигига ишонган ҳолда муайян бир бош худога сизгинади. Тавҳид (яккахудодлик) гоёсига интилиш, билишимизча, кўп қадимги халқларга хос нарса. Бунинг натижаси ўларок қадимги яҳудларда Яхве, юнонларда Зевс, римлиларда Юпитер, туркий халқларда Тангри ва славянларда Перун тушунчаси вужудга келган. Арабларда бу гоё «Аллоҳ» номи ва унинг расули Муҳаммад фаолиятида ўзининг тўла ифодасини топди.

«Аллоҳ» тушунчаси дастлаб арабларда қачон пайдо бўлганини аниқ айтиш қийин. Ислом арафасида «Аллоҳ» араблар худоларининг энг улуғи (Жоҳилия шерьиятида Аллоҳ билан қасам ички иборалари кўп учрайди), Исломда эса у яккаю – ягона, борлиқнинг яратувчиси, Қиёмат кунининг Парвардигор – эгаси, инсонларга Муҳаммад (сав) ни ўзининг элчиси сифатида юборган Худодир. Қуръонда Аллоҳ томонидан жазоланиб, йўқ қилиб юборилган қавмлар орасида Самуд қабиласи эслатилади. Ана шу самудларнинг Раввафадаги ибодатхонасидан топилган II-III асрларга тегишли ёзувда Аллоҳ исми аниқ-равшан ўқилади. Матн таржимаси қуйидагича: «Бу - Аллоҳнинг қохини, робатулик Магидунинг ўғли Ша'удат бизнинг хожамиз-ноиб жанобларининг хомийлигида Аллоҳга - Самуд худосига атаб қурган уй». Демак, милоднинг II-III асрларида, яъни ислом таълимотидан қарийб 5 аср олдин самудлар ўзларининг бош худосини Аллоҳ деб атаганлар.

«Аллоҳ» Макка аҳлининг бош худоси мақомида бўлган деган фикр ҳам бор. Қуръоннинг қурайшийларга қаратилган қуйидаги оятлари бунинг тасдиғи бўлиши мумкин: «Чиндан ҳам сен улардан «Осмонлар ва Ерни барпо қилган, Қуёш ва Ойни одамларга хизмат қилдирган ким?»...» «Ким самодан сув тушириб, ўлган ерни қайта тирилтиради» деб сўрасанг, улар «Аллоҳ» дейдилар (Анкабут, 61-63). Ал-Анъом сурасининг 148-оятда: «Мушриклар албатта айтадилар: «Агар Аллоҳ хоҳлаганида на биз ва на ота-боболаримиз мушрик бўлмасдик», деган сўзларни учратамиз. Бундай

сўзларни айтиши мумкин бўлганлар, албатта. Аллоҳ тўғрисида тузуккина тушунчага эга бўлганлар.

Нихоят, манбаъларга кўра, Макка зодагонлари ислом арафасида савдо-сулҳ битимлари ва бошқа ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжатларни «бисмика Аллоҳумма» ибораси билан бошлашни одат қилганлар. Бу арабларнинг ҳаётида бевосита ислом арафасида жуда катта ўзгариш юз берганидан далолатдир. Зеро, мазкур иборалаги «Аллоҳумма» сўзи аниқ-равшан ягона худога ишора қилади ва семантик жиҳатдан «Аллоҳ» сўзидан фарқ қилмайди (бу ерда «умма» тилшунослик нуктаи назаридан сўз ясовчи суффикс эмас, балки «котиб» қолган морфемадир). Милодий 615 йили Қурайший зодагонлар Ҳошимийлар хонадонини Макканинг чеккаси «Шайб Абу Толибга» бадарга қилганларида терига ёзилган, кейинчалик қурт еб кетган ҳужжатнинг тепасига «бисмика Аллоҳумма» деб ёзиб қўйилганди. Ҳижранинг 6-йили (628 й.) айнан шу ибора билан боғлиқ кизик воқеа юз берди. Муҳаммад пайгамбар ва Макка мушрикларининг вакили Сухайл ибн Амр ўртасида Ҳудайбия битими ёзилаётган пайтда расулulloҳ «Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим» ибораси билан бошлашни буюрди. Аммо Сухайл бунга эътироз билдириб, «бисмика Аллоҳумма» деб ёзишни талаб қилди. Котиблик қилаётган Али б. Абу Толиб қанчалик норозилик билдирмасин, Муҳаммад (сав) сулҳга эришиш мақсадида бу талабни қабул қилди. Гап шундаки, Сухайл «Аллоҳ» сўзига эмас, балки, бутун иборага қарши эди, чунки «Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим» соф ислом ибораси бўлиб, уни мушрик қабул қилишга тайёр эмасди. Сиёсатда ва иқтисодда ўта тадбиркор, омилкор бўлган Макка зодагонларининг диний жиҳатдан “жоҳил” бўлганларини қандай изохлаш мумкин? Қуръонга кўра, улар Аллоҳни таниганлар, ҳатто уни-ҳолик сифатида билганлар. Аммо уларнинг фаровонлиги бутпарастлик ва котиб қолган урф-одатларга асослангани боис, ғаразли мақсадда, улар Аллоҳга ўзларининг бут-санамларини “шерик” қилганлар ва шунинг учун уларга Қуръонда “мушрик” (шерик қилувчи) номи берилган. Нима учун тош ва ёғочдан ясалган санамларнинг бефойда эканини

кўриб туриб, уларга сиғинасиз, деган саволга улар, Қуръон тили билан айтганда, “зулфа” деб жавоб беришган, яъни “шафоат истаб” маъносида, бошқача қилиб айтганда, Аллоҳ ва унинг бандаси ўртасидаги воситачи сифатида. Демак, Макка аҳли тўлиғича диний жиҳатдан жоҳил, халқ ва ҳолик тушунчаларидан беҳабар дейиш жуда ҳам тўғри эмас экан. Уларнинг маълум қисми ягона худонинг мавжудлигига иқрор бўлган, ислом тавҳидига жуда яқин бўлган тоғларга эътиқод қилган кишилар бўлиб чиқяпти.

Арабларда этник, умумий тил ва ёзув бирлиги ҳам шакллана бошлаганди. Уларни бирлаштириш учун фақат миллий раҳнамо етишмасди. Этник, тил, ҳис - ҳуйғулар бирлигига дин яқдиллигини кўшишни амалга оширишга қодир шахсга талаб бор эди. Ана шундай қулай муҳитда айнан араблар орасидан, уларнинг ичида энг обрўли қабиладан барча кутган илоҳотчи пайдо бўлди. Маккада, қурайш қабиласининг ҳошимийлар хонадонидан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдулмутталиб янги эътиқод, янги таълимотга даъват этувчи пайгамбар бўлиб етишиб чиқди. Таълимотнинг гавҳарини фақат Аллоҳ яккаю - ягона илоҳ эканини тап олиш ташкил қилди. «Дегил: Аллоҳ - ягона. Аллоҳ - абад, ўзгармас. Тугмаган - тугилмаган. Ҳеч ким Унга тенг эрмас» (ал-Ихлос сураси; таржима бизники – А.Ҳ.). Муҳаммад (сав) Аллоҳга соя солиши мумкин бўлган барча санамларни инокор этди. Аллоҳ розилиги учун солих амаллар ва башариятга хайрли хизмат қилишдан афзал иш йўқ бу дунёда, барча инсонлар миллати, ирки, тили ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар Аллоҳ олдида тенгдирлар, деб эълон қилди у. Шундай экан, инсонлар бир – бирига биродар, ягона Худонинг бандаси сифатида ҳуқуқ ва вожиботларда ҳам тенг бўлмоқлари керак. Пайгамбар эса адолат ва энг олий ахлоқни қарор топтириш учун келган, холос.

Маъруза 9. Муҳаммад (с.а.в.)нинг ваҳий келгунга қадар Маккадаги ҳаёти.

Одатда у ёки бу самовий диннинг пайдо бўлиши масаласида сўз юритилганда икки хил – кенг ва тор маънода ёндашилади. Масалан, христиан дини генезисини кенг микёсда тадқиқ қилишда мийлод бошида Фаластинда ва умуман Рим империясида кечган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, диний ва ҳоказо жараёнларни чуқур таҳлил қилиш лозим бўлади. Тор маънода эса христиан динининг асосчиси Иисус Христоснинг ҳаёти ва фаолиятини тиклаш талаб қилинади. Айтиш жойизки, бу борада ҳар иккала планда ҳам маълумотлар етарли эмас, борлари мавҳум, бир – бирига зид.

Ислом дини масаласида аҳвол батамом бошқача, яъни иккала хил ёндашув учун ҳам аниқ ва етарли маълумотлар бор. Балки машҳур француз адиби Эрнест Ренан “ислом таълимоти тарихининг ёрқин саҳифаларида вужудга келган” деганда шунини кўзда тутгандир. Ислом таълимоти асосчиси Муҳаммад (сав) нинг ҳаёт йўлини Қуръон, Ҳадис, ўрта аср тарихий адабиёти асосида тўлиқ тасаввур қилиш мумкин. Ибн Ҳишомнинг “Сира”си, ат – Табарийнинг “Тарих”и, Ибн Саъднинг “Табокот”и каби асл манбалардан ташқари жуда кўп микдорда ҳозирги замон шаклидаги биографик асарлар мавжуд.

Таъкидлаш жойизки, ҳар қандай буюк шахс каби Пайгамбар ҳақида ҳам жуда кўп ривой ва ҳақиқий-тарихий маълумотлар учрайди. Биз кўпроқ манбалар билан тасдиқланган тарихий маълумотларга таяниб фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Аввало Муҳаммад (сав) ҳар бир инсон бошидан кечирishi лозим бўлган такомул босқичларини босиб ўтди. Кўпчилик манбаларда келтирилишича, у 29 август 570 йилда унча бой бўлмаган, аммо Макканинг машҳур Ҳошимийлар уругига мансуб оилада тугилди. Фарб ва рус олимлари кўпинча Пайгамбарнинг таваллуд саналари хусусида турли, одамни чалкаштирувчи

рақамларни келтиришди: 547, 569, 571 йиллар ва ҳоказо. Бунинг ҳеч кераги йўқ: Қуръонда ўз ифодасини топган (Фил сураси), Макка аҳли учун жуда қатта аҳамият касб қилган “Фил воқеаси” 570 йилда содир бўлгани, аниқ. Шу воқеадан 50 ёки 70 кун кейин Макканинг энг обрўли кишиларидан бўлган Абдул Мутталиб хонадонида неvara тугилгани, унга боболари томонидан Муҳаммад деб ўша муҳит учун гайритабiiий исм берилганига шубҳа қилмаса бўлади. Дарвоқе, Абдул Мутталибнинг ўзи ҳам ўгли Абдуллоҳни уйлантириш билан баробар келини Омнининг қариндошини ўз никоҳига олган ва ундан деярли Муҳаммад билан бир вақтда Ҳамза тугилганди. Ўша давр таомулига кўра, Абдуллоҳ келинининг уйида уч кун турган, ўз манзилларига кўчиб ўтишгач, кўп ўтмай, Омнина ҳомилалик ҳолида Маккадан ҳар йили Шомга йўл оладиган савдо қарвонига кўшилиб кетганди. Қайтишда Абдуллоҳ Мадинада она авлод қариндошлариникида бироз тўхтаб, касалланади ва Макка қарвонидан қолиб кетади. Буни эшитган Абдулмутталиб тўнғич ўгли Ҳорисни зудлик билан Мадинага жўнатади, аммо у укаси вафот қилгани ва ўша ерда дафн қилингани хабарини эшитади. Абдуллоҳдан 5 туя, 5-6 қўй-эчки ва кейинчалик ёш Муҳаммадга энагалик қилган қул хотин Умм Айман мерос қолганди. Бу ўша давр учун айтарлик бойлик ҳисобланмасида, ёш гўдакнинг бобоси ҳаёт бўлгани боис ҳолатни ачинарли деб бўлмасди.

Абдул Мутталиб неvara тугилиши муносабати билан эҳсон зиёфати берди, аммо Муҳаммаднинг оталари Абдуллоҳ бу тадбирда иштирок этмадилар, зеро у киши бир неча ой аввал, юкорида айтилганидек, Шомга савдо ишлари билан кетиб, қайтишда Мадина шаҳрида вафот қилган эдилар. Демак, бўлгуси Пайгамбар она қорнидаёқ етим қолганди. Баҳоргача Муҳаммад оналари Омнининг меҳрибон қарамоғида бўлди. Макканинг хавоси оғир бўлгани учун ғалати одат бор эди: йилда икки марта баҳор ва кузда қўшни бадавий қабилалардан бир гуруҳ янги кўзи ёриган аёллар келиб, ёш гўдакларни ўз тарбияларига олиб кетардилар. Шу тарзда 6 ойлик Муҳаммадни Саъд қабиласидан Ҳалима исмли аёл ўз тарбиясига олди. Айтишларича, ҳозир ҳам Макканинг ўзига тўқ оилаларида шу одат давом

этиб келаркан: чилласи чиккан гўдакни то 8-10 ёшга етгунича сахро шароитида катта киларканлар. Ҳалиманинг Ҳорис исмли эри, икки кизи ва Муҳаммад билан эмаклош бўлган ўгли бор эди. Ёш Муҳаммад бу оилада ҳамма қатори камчиликсиз ҳаёт кечирди. Баҳорда кишки ёмирилардан сўнг дашт бир неча ой муддатга кўм-кўк майса билан қопланар, аммо ёз келди дегунча, яна ҳамма ёк қупқурук бўлар, деярли ярим йил Саъд қабиласи тоғ ёнларидаги водийларга кўчиб, бир амаллаб вақтни ўтказарди. Муҳаммад яшаган оила йил давомида икки қисман иборат чодирда истикомат қилар, бир қисми болалар ва аёллар учун, иккинчи қисм эса эркаклар учун эди. Асосий озик-овқат туя ва эчки сүти ҳамда ундан тайёрлаган маҳсулотларни ташкил қиларди. Болалар бироз озғин, аммо бақувват ва сарвиқомат бўлиб ўсардилар. Чамаси, ёш Муҳаммад Ҳалиманикида ёмон яшамасан, чунки кейинчалик доимо уни илиқ сўзлар билан эсларди. Тахминан 4 ёшга етганда Муҳаммад билан бир гаройиб воқеа содир бўлдики, шундан сўнг зудлик билан болани ўз онасига қайтаришга қарор қилинди.

Ривоятга кўра, қушна-қушдуз қуни Ҳалима эри билан чодирда уй ишлари билан машғул, болалар эса унча узоқ бўлмаган жойда ўйнаб юргандилар. Тўсатдан болалар олдига ошшоқ кийинган, бирининг кўлида кўзни камаштирадиган оқ қорға тўла олтин жом ушлаган икки киши келди. Улар Муҳаммадни чалқанча ётқизиб, кўкрак қафасини очдилар ва юрагини чиқариб олдилар. Ундан қора бир парчани узиб ерга улоқтирдиларда, қор билан ички аъзоларни тозалаб, юракни ўз жойига қўйдилар ва кўздан гойиб бўлдилар. Муҳаммаднинг эмаклош биродари чинқирганча чодирга чопди ва ота-онасига бўлган воқеани айтиб берди. Қўрқиб кетган Ҳалима ва унинг эри чодирдан чопиб, ҳеч қандай шикаст емаган, аммо бироз ранги оқарган Муҳаммадни кўрдилар. Ҳалиманинг саволларига у ҳам худди биродари айтгандек жавоб берди. Шундан сўнг каттиқ хавотирга тушган Ҳалима болани ўз онасига элтиб берди. Бу ривоят замида ҳақиқатан бола ўз кўрган туши ҳақида қилган ҳикоя ётган бўлса, эҳтимол. Нима бўлганда ҳам у

Қуръонда ўз ифодасини топган: “Биз Сизнинг кўксингизни очмадикми?” (А лам нашрах садрака ; 94:1).

Маккага қайтгач, Муҳаммад тахминан икки йилча онаси Омина билан яшайди. 6 ёшга тўлганда Омина уни ўзи билан Мадинага қариндош-уруғлариники ўриб келиш учун олиб кетди. У ерда Омина Абдуллоҳнинг қабрини зиёрат қилди ва ёш Муҳаммаднинг зехинда она чеккан қайғу-изтироб муҳрланиб қолдики, бу кейинчалик ҳадисларда эсга олинган. Маккага қайтишда бетоб бўлиб қолган Омина йўлда вафот қилди ва Абва деган жойда дафн қилинди.

Бутунлай етим бўлиб қолган болани хизматкор хотин Умм Айман Маккада бобоси Абдул Мутталиб иштиёрига топширди. Ҳошимийлар хонадонининг раҳнамоси Абдул Мутталиб бу пайтда анча кексайиб қолган бўлсада, Каъбанинг қалити унинг тасарруфида эди. Шундоққина Каъба ёнида унинг супаси бўлар ва ёш Муҳаммад бошқа кўп сонли неvara-эваралар ичида ҳеч кимда бўлмаган имтиёз – бобо ёнида ўтириш шарафига эга эди. Узоқ вақт бобо ёнида бўлиш ёш болага Каъба олдида содир бўладиган кўп диний маросимларни кузатиш, уларнинг мазмун-моҳиятини бободан аниқлаб олиш имкониятини берди. Бу урф-одатлар турли-туман ва ўзига хос эди. Одамлар турлича ибодат қилаётгани, Каъбада қўйилган баъзи худоларни тан олиб, бошқаларини инкор қилаётганини кўрган ёш Муҳаммадда ўша пайтдаёқ бутсанамларга исбатан скептицизм қайфияти пайдо бўлгани, табиий. Каъба ҳаёти билан яқиндан танишиш, албатта, болада диний масалаларга кизиқишнинг эрта уйғонишига сабаб бўлган, аммо бу нарса ўзгача тааммул қилиш ва бу борада изланиш имкониятларини ёпиб қўймади.

Афсуски, бобо меҳридан фойдаланиш ҳам узоққа бормади; тахминан 80 ёшларда Абдул Мутталиб оламдан ўтди. Вафоти олдида бобо ўз ҳузурига тўнгич ўгли, Муҳаммаднинг амакиси Абу Толибни чақириб, унга уруғ раҳнамолиги ва болага ҳомийликни топширди. Абу Толиб жуда ҳам олийжаноб, ҳурматга сазовор, аммо бироз камбағаллашиб қолган ва катта оиланинг отаси эди. Шундай бўлсада, у жиянига ҳомийлик масаласини аъло

даражада бажарди. Ўша давр таомулига кўра бундай ҳомийлик юридик маком(статус)га эга бўлиб, зарур пайтда у бутун хошимийлар хонадонининг химоясини таъминларди.

Болаликдан ўспиринликка ўтиш, сўнг унайнинг даври амакисини туфайли Мухаммадда кийинчиликсиз, табиий кечди ва у мустақил ҳаётга тайёр бўлиб борди. Пайгамбар пода боқини билан жуда эрта меҳнат фаолиятини бошлади. Бу камтаринликка ва ҳар қандай меҳнатни қалрлашга ўргатди. 9-10 ёшларида у нафақат Макка атрофи, балки узоқроқ ўтлоқларда ҳам пода боқди. “Барча пайгамбарлар болалигида пода боққанлар”, деган ҳадис бор. Қуръонда ҳам бу хусусла сўз юритилади (ал-Духо, 6-8 А. Мансур...)

Маълумотларга кўра, 12 ёшда Мухаммад амакисини Абу Толиб билан узоқ давом этган Шом савдо сафарига борган. Сафар чоғида ёш Мухаммад кўз ўнгидан қудуқдан-қудуққа, воҳада-воҳага кўчилаб қабилалар худудидан Арабистон – она ватанининг ерлари ўтди: араблар учун бу ерлар гўзалдир. Ҳатто ҳозирги кунда шаҳарнинг қулай шароитларида яшаётган араб бойлари учун ҳам жонажон тоғ ва даштларидан гўзал жой йўқ дунёда ва улар у ерларда ором олишни ҳуш кўрадилар! Араб қарвони етиб келган Суриянинг жанубида Арабистон тугар ва Византия бошланарди. 6-асрнинг охирида бу ерда христианликнинг грек-православие мазҳаби тўла ҳукмрон эди. Наботийларнинг энг йирик шахри Бусро яқинида Абу Толиб ва унинг ҳамроҳлари Бухайро исмли бир монах билан учрашдилар. Қарвон монастырга яқинлашаётганда Бухайро Мухаммаднинг қок устида унга соя бериб, ок булут сузиб келаётганига эътибор берди. Қарвон катта бир дарахт остида тўхтаганида мўжиза юз берди: халиги булут дарахт устида тўхтади ва шохлар бир-бири билан чирмашиб, Мухаммадга янада қуюқ соя берди. Бу манзарани кузатаркан, Бухайро унинг рўпарасида бўлгуси пайгамбар турганини тушунди. Овқат тановул қилинаётган пайтда Бухайро эҳтиёткорлик билан Мухаммаддан ҳаёти, қандай тушлар кўриши ҳақида сўраб, фикрига ишончи қомил бўлди. Мухаммаднинг тана тузулишига қараб, пайгамбарлар ҳақида сирли китобларда берилаган васфлар айнан олдида турган ўспиринга

ўхшашлигини кўрди. Шундан сўнг Бухайро Абу Толибга сафарни давом эттирмаслик, тезроқ Маккага қайтиш, болани катта келажак кутаётгани ва уни эҳтиёт қилиш зарурлигини айтди.

Мухаммад 15 ёшга тўлганида Фижор уруши юз берди. Бу уруш ўша давр қондасига ҳилоф равишда муқаддас ойда бўлганди. Қурайшийларнинг иттифоқчисини Кенана қабиласини Ямандан Эронга Маккани чеккалаб ўтаётган қарвонга ҳужум қилди. Тоиф яқинида содир бўлган жангда Мухаммад ҳам амакилари билан бир сафда қатнашди ва тегишли ҳарбий кўникмага эга бўлди, одамлар ҳавфли дамларда ўзини қандай тутаётганини кўрди, уруш ахлоқ-адобини ўзлаштирди. Маккаликлар бу жангда галаба қозондилар, Эрон билан савдода монополияга эга бўлдилар, аммо бу ички элдиятларнинг олдини олаолмади, балки уларни янада кескинлаштирди. Яман қарвонларининг Маккага келиши батамом тўхтаб қолди. Зиён кўрганлар орасида Хошимийлар уруғи ҳам бор эди. Макка бойларининг қабиласи ҳамкорлиги билан ҳисобланмаслигига қарши бирнеча уруғ Шартнома имзолади ва у “Халиф ал-Фудул” – Фозиллар иттифоқи номини олди. Мухаммад Абдуллоҳ ибн Жудьоннинг уйида бу ҳужжат тайёрланаётганининг гувоҳи бўлди ва ўзига хос снёсий кураш тажрибасига эга бўлди.

Тахминан 20 ёшларида Мухаммад бутунлай амакиларидан мустақил фаолият кўрсата бошлади. У савдо ва қарвон бошқаришга уста бўлиб етишганди, аммо катта ҳажмда тиждорат қилиш учун унда маблағ етишмасди. Шу бонсдан у нуфузли савдогарларнинг вақилин ёки агенти бўлиб ишларди. Унинг хизматларидан нафақат амакилари ва Хошимийлар хонадони, балки бошқа уруғлар бойлари ҳам фойдаланишарди. 4 йилча шу зайлда фаолият кўрсатгач, 595 йилда унга Макканинг бой ва барча учун ҳурматли бўлган савдогар аёлларидан Ҳадича эътибор берди. Ўзининг хизматкори Майсара орқали Мухаммадга мурожаат қилиб, Сурияга унинг молларини олиб бориш, сотиш ва эвазига Юнон ва Эрон молларидан Маккага келтиришни таклиф

килди. Абу Толиб билан маслахатлангач, Муҳаммад Хадичанинг таклифини қабул килди ва ҳаётида иккинчи марта Шомга сафар килди.

Суриягача ортикча кийинчиликларсиз етиб бордилар. У ерда Муҳаммад бафуржа бозорни ўрганди. ишончли одамлардан нарх-навои билди, олиб борган молларини яхши пузлади ва тушган пулга Маккада дуруст ўтадиган юнон молларини харид килди. Сурияда ўтган бир ой мобайнида Муҳаммад византияликлар ва уларнинг эътиқодлари ҳақида кўп нарсани билди олди. Ниҳоят, Маккага қайтгач, олинган барча молларни беками-қўст Хадичага топширди. Даромад қутилганидан анча юкори бўлгани боис, Хадича Муҳаммадга янги-яни савдо топширикларини бера бошлади.

Аввал айтилганидек, Хадича бой, оқил ва ҳаракатчан аёл эди. Икки марта турмуш қилган ва бева қолган 39 ёшли бу кўркем аёл бошқа турмуш қилишни истамас, аммо моли-дунёси, уйи, қолаверса, ўзини нафақат бегоналардан, балки энг яқин қариндошларидан ҳам ҳимоя қила оладиган шерикка муҳтож эди. Макканинг мана-ман деган бойлари унинг кўлини сўраган, аммо у рад жавобини берган эди. Муҳаммад ўзининг вазминлиги, тўғрисиўзлиги ва катъийлиги билан Хадичада жуда яхши таассурот қолдирган. Шом сафарида ҳамроҳ бўлган Майсара Муҳаммад тўғрисида катта ҳурмат билан гапириб берганди. Хадичанинг Нуфайса бинт Муния исмли сирдош дугонаси бир кун Муҳаммаддан: “Сенинг уйланишингга нима монелик қилади?”- деб сўрабди. Муҳаммад: “Нимага уйланаман?”- деб жавоб берибди. Нуфайсанинг: “Агар моли, жамоли, шарафи бор бир аёл сени ихтиёр қилса, нима дердинг?”-деган саволига, Муҳаммад: “Ким экан, у?”- деб сўрабди. Нуфайса бир сўз билан: “Хадича”,- деб жавоб берибди. Ўз навбатида Хадичада кўнгли бўлган, аммо буни айтишга ботинаолмаган Муҳаммад: “Хўп, буни қандай амалга оширса бўлади”,- деган экан, Нуфайса: “Бу масалани менга қўйиб бер”,-дебди. Хуллас, Хадича онанинг ташаббуси билан улар никоҳ қурдилар. Ёшларида фарқ бўлишига қарамай, никоҳ баракотли бўлди: улар 2 ўғил ва 4 қиз кўрдилар.

Биринчи ўғил фарзандга ал-Қосим деб исм қўйдилар. Таомулга кўра, шундан сўнг Муҳаммаднинг Абул Қосим дея чакира бошладилар. Аммо хурсандчилик узокка бормасди: салкам икки ёшда ал-Қосим, ота-онани чуқур қайнута солиб, оламдан ўтди. Кетма-кет 4 қиз дунёга келгандан сўнг яна бир ўғил туғилди. Унга Абдуллох деб исм беришди, аммо у ҳам гўдаклигида побуд бўлди. Қизлар ота-онанинг бекиёсе меҳри остида яхши тарбия кўрдилар, солиҳа аёллар бўлиб етишдилар. Зайнабни Хадичанинг жияни, Абд Шамс уругидан ўзига тўқ савдогар Абул Осма турмушга бердилар. Рукайё ва Умм Қулсумлани ўша давр олатига кўра Муҳаммаднинг амакиси Абдул Уззанинг икки эгизак ўғиллари – Атаба ва Утайбаларга турмушга чиқардилар. Аммо иккаловларининг ҳам турмуши яхши бўлмади: сабаби – Абдул Уззанинг хотини ва қизларининг қайини онаси умавийлар ва умуман Макканинг раҳнамоси Абу Суфённинг синглиси бўлмиш Умм Жамил эди. Охир-оқибат Умм Жамил икки келинини ҳам чиқиштирмай, талок қилдириб юборди. Шундай қилиб, Муҳаммаднинг амакиси Абдул Узза билан муносабатларидаги тарағлиқ ваҳидан анча олдин бошланган эди. Кенжа қизлари Фотимани у балоғотга етгач, Муҳаммад ўз қўлларида тарбия кўрган Али ибн Абу Толибга никоҳлаб бердилар. Шунинг таъкидлаш жоизки, Хадича онанинг ҳаётлик пайтларида, ўша пайтда полигамия(кўпхотинлилик) ҳукм сурган бўлсада, Муҳаммад бирон марта иккинчи хотинни никоҳга олиш тўғрисида ўйламаганлар, зеро охириги лаҳзаларгача жуфти-ҳалолларига содиқ ва гоётада меҳрибон бўлганлар. Айтишларича, кейинчалик Ойша она Пайгамбарнинг никоҳларида бўлган аёлларнинг биронтасига ўтиб кетганига анча бўлган Хадича онагачалик рашк қилмаган экан.

605 йилда, яъни Муҳаммад (сав) 35 ёшга тўлганларида, Маккада муҳим воқеа юз берди; қурайшийлар Каъбани қайта қуриш ва уни том билан ёпишга қарор қилдилар. Шу кунларда Қизил денгиз қирғоғида, Жиддага яқин жойда Боҳум исмли бир византиялик тижоратчининг кемаси ҳалокатга учраган ва унинг ёғочларини сотиб олиб, Каъбани таъмирлашга ишлатишга келишилди. Кемачининг ўзи ҳам яхшигина дурадгор экан, яна бир қибтий уста билан

бирга улар бу ишда иштирок этдилар. Таъмирчилар тўрт деворни ўзаро бўлиб олиб, тўрт гуруҳни ташкил қилдилар. Хароб холга келиб қолган Каъбани таги билан бузиб, олдиндан тайёрлаб қўйилган тошларни териб, худди аввалги тарҳда тиклаш бошладилар. Бузаётганда Қора тошни омонат жойга олиб қўйишганди, аммо уни айни ўз ўрнига қўйиш (Каъбанинг жануби-шарқий бурчагида махсус тайёрланган, ердан тахминан 1.5 метр баландликдаги тоқчага) пайтида жанжал чиқти: ҳеч бир уруғ бошқа уруғ вакили буни амалга оширишига рози эмасди. Ҳал қилиб бўлмайдиган танг ҳолат юзага келганди. Шунда иштирокчиларнинг энг ёши улуги, чамаси, Абу Умайя ибн ал-Муғира ал-Махзумий, жумбоқнинг ҳолис ечимини шу даҳзада Каъбага биринчи кириб келадиган шахсга топширишни таклиф қилди. Тасолифан, бу шахс ҳалол ва тўғрисўзликни туфайли барчанинг ҳурматини қозонган киши бўлиб чиқдики, “ана, Мухаммад Амни келанти”, деб одамлар гоят хурсанд бўлиб кетишди. Низоланаётган томонларнинг сўзларини диққат билан эшитгач, Мухаммад энг содда ва оқилона қарор қабул қилди: катта бир мато ёйилиб, Мухаммад унинг ўртасига Қора тошни қўяди, сўнгра барча уруғ вакиллари матонин керакли даражада кўтардилар, Мухаммад эса Қора тошни унинг учун махсус тайёрланган тоқчага жойлаштиради. Шундай қилинди ҳам. Балки айни шу дамда, Каъба - “Байтуллоҳ” - Аллоҳнинг уйи эмасми, Мухаммад Унга жуда яқин турганини хис қилгандир. Айтиш мумкинки, ҳарқалай, шу воқеадан сўнг у кишининг шахсий ҳаётларида кескин ўзгариш юз берди. Қабиладошларининг эътиқодни нотўғри йўлда эканига ишончлари қомил ҳолда бобокалонлари Иброҳим алайҳиссалом йўли (тавҳид)ни қайта тиклаш тадорикини ўйлай бошладилар.

Мазкур воқеадан бироз вақт ўтгач, Макка ва унинг атрофида қақшатқич қурғокчилик юз берди ва очарчилик бошланди. Мухаммад ва Хадича она олдиндан бойликларини қимматбаҳо буюмларга ўтказганлари учун катта зиён кўрмадилар, аммо кўпгина кичик савдогарлар, шу жумладан, Абу Толиб ҳам ночор аҳволга тушиб қолдилар. Мухаммад амакисининг бирон фарзандини ўз қарамоғига олишга қарор қилди ва Аббос амакисини ҳам

шундай қилишга қўндирди. Аббос Абу Толибнинг иккинчи ўгли Жаъфарни, Мухаммад эса эндигина 7 ёшга тўлган кенжа ўғил Алини ўз онасига олди. У Алини ўғил қилиб боқиб олмаган бўлсада, унга ўз ўғлидек меҳр қўйди. Ўз навбатида Али ҳам Мухаммаднинг отадек кўрди. Кейинчалик Али Абу Толиб онасига қайтишни истамайдиган ва Мухаммад унга кенжа қизи Фотимани никоҳлаб беради. Ёшлигида уни эмизган Ҳалиманинг Саъд қабиласида ҳам очлик қучли бўлди; унинг бир қизи қулликка тушиб қолди. Мухаммад Ҳалимага бир амаллаб очликдан чиқишга ёрдам берди, қизини эса эваз тўлаб, қулликдан озод этди. Айни шу кунларда у ёш бадавний араб Зайдни ҳам қулликдан озод этиб, ўғилликка олди. Али ва Зайд, қайсидир маънода, йўқотилган икки ўғилнинг ўрнини босдилар.

Шу зайдда Мухаммад 38 ёшга тўлди. Катта бойликка умидни тарк қилишга тўғри келди. Секин-аста Мухаммадда умуман бойликка муносабат ўзгарди: энди у яхши нарсадан маънавий камолотга эришишга тўсик бўладиган ёмон нарсага айланди. Мухаммадда борган сари, яшаш тарзида мўтадиллик афзалроқ, деган майл устунлик қила бошлади. У “ортиқча ейишни қалбни сўндирарди”, деб ҳисобларди. Кичик савдо билан шугулланиш бора-бора уни кам қизиқтирадиган бўлди, у фақат меҳнат фаолияти сифатида рамзий маъно касб қиларди, холос. Мухаммаднинг фикрича, киши доимо бир иш билан машғул бўлмоғи, танбаллик билан яшамаслиги даркор. У англарики, буюк ва илҳомбахш мақсадсиз яшалган ҳаёт бир кун тугайди. Секин-аста у она қургандан сўнг бироз тўхтаб қолган диний- руҳий изланишларига яна қайтди. Бу сафар диний-эътиқодий масалаларга эътибор тубдан бўлиб, қолган умрининг асосий вазифасига айланди.

Мухаммад яшаган аср гўё қотиб қолган, ўзгармас вақт каби эди. Одамлар келажакка ҳечқандай умид қилмасдилар. Янгилик ва яхшилик бир-бирини инкор қилувчи тушунчалар сифатида қабул қилинарди. Фақат эскилик, эскилик бўлганда ҳам қадимги, деярли унутилган, асотирий эскилик яхши ҳисобланарди. Шунинг учун барча йирик ислохотчилар янгиликни қадимги гилофга ўрардилар; худди араб ханифлари “ханифлик”ни, деярли

унут бўлиб кетган қадимги Иброҳим (ас) эътиқодини. Қуръон ибораси билан айтганда, “миллата Иброҳим ханифо”ни қилираётганлари каби. Фан ўта примитив (содала) ҳолда, ундан бирон натижа кутини бефойда эди. Худо-Аллоҳга ишонувчилар учун бирдан-бир имконият – гайб оламидан билим олиш эди. Фақат шу йўл билан борлиқнинг асосий тамойилларини кашф қилиш, барча асрлар ва халқлар учун адолатли ва мукаммал жамиятнинг тузиш, ерда саодатга эришишни яқинлаштириш мумкин. Мавжуд тузум иллатларига бутунлай барҳам беришга қодир эмасликларини ҳис қилган араб ханифлари фаолиятининг охириги натижаси – улар яқин фурсатда ерда адолат ўрнатишга қодир бўлган Пайгамбар келажagini баъҳорат қила бошладилар. Дастлаб Муҳаммад ҳам ўз диний изланишларини “ханифлар” каби ҳақиқатга етишиш учун хилватда, ўз халқига хайр-ҳикмат сўраб, Аллоҳга илтижо қилиш билан бошлади. Хўш, ҳақиқат ўзи қасрда? Қабилалошлари ҳечқандай наф келтирмайдиган санамларга сизиниб, заъолатга кетганлари, аниқ. Яҳудийлар ва насронийларнинг эътиқоди ҳақиқатга яқин, аммо унда ҳам бутпарастликнинг қисман кўринишлари мавжуд. Мутлақ ҳақиқат бу – Аллоҳ, борлиқнинг Яратувчиси, оламларнинг рабби, ар-Раҳмон, ар-Раҳим, инсонларнинг қилмишига яраша ажрларини бергувчи. Жаннат – ҳаққ, дўзах – ҳаққ. Аллоҳдан бошқага сизинувчиларнинг жойи – жаҳаннам. Ана шундай ўй-тааммулотлар Муҳаммаднинг зехнидан уззу-қун ўтар, ҳатто чин рўё бўлиб кўринабошлаганди. Пайгамбарнинг буюк хизмати шунда бўлдики, ханифлардан фарқи ўларок, у янада мукаммалроқ йўлни танилади, эски, ботил ақидалардан воз кечиш билан чегараланмай, халқнинг мардонавор маърифатчиси сифатида майдонга чиқди. Демак, Муҳаммад (сав)нинг дин-эътиқодга муносабатида ўзига хос мантик бор эди. У, албатта, ўз даври жамиятида қоникарсизлик кайфияти мавжудлиги, янги, янада мукаммал динга эҳтиёж борлиги, қатта ўзгаришлар кутилаётганини ҳис қиларди.

Таъқидлаш жоизки, якка-ю ягона Худо ғоясига Муҳаммад (сав) уйланмасдан анча олдин етиб келган, қабилалошларининг санамларга сизиниши хато ва ягона Худо олдида гуноҳ эканини жуда эрта англаганди.

Олий, гайб олами билан мулоқотга қатъий аҳд қилгач, Муҳаммад ўша даврда маълум бўлган барча покланиш усулларини қўллаш бошлади. Бу усуллар рух, фикр, сўз, амаллар ҳаракатини поклаш ва, албатта, Аллоҳ ҳақида, унинг моҳияти ҳақида чуқур тааммул қилишни ўз ичига оларди.

Муҳаммаднинг ибодат ва тааммул қиладиган севимли жойи Маккадан бирнеча соатлик масофада бўлган Ҳиро тоғи эди. Ўзи билан бир меш сув ва егулик олиб, у бирнеча кунга шу ерга келар ва таъҳоликда покланиш билан шугулланарди. Тоғ ёнбағрида у медитация, яъни бир нуқтага тикилиб, узок ўй суриш машқини ҳам бажарарди. Қурайшийлар ва кўпчилик араблар учун рўза ойи ҳисобланган Рамазонда ҳам Ҳирода чилла тутарди. Қунма-қун, ойма-ой Муҳаммад ўзига маълум бўлган покланиш амалларини бажарди. Рухий тушқинлик пайтларида доимо унга ҳамдара ва унинг диний изланишларига иштиёқманд бўлган Хадича она ёрдамга етиб келарди.

Маъруза 10.Ваҳий феномени (ходисаси) ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг Маккадаги тарғиботи

610 милодий йилнинг Рамазон ойида 40 ёшга яқинлашиб қолган Муҳаммад (сав) таъхалиқни ихтиёр қилиб, одаллалик Хиро тоғидаги горда чилла тутдилар. Гоҳо-гоҳо сув ва овқат олиб келиш учун Маккага тушиб турардилар. Ниҳоят, тинимсиз диний изланишларининг натижаси ўларок ғайб оламига туйнук очилди ва шу ойнинг 17 кунини Жаброил алайҳиссалом орқали Аллоҳдан “Алақ” сурасининг беш ояти у кишига биринчи ваҳий бўлиб келди. Бу воқеа Ибн Хишомнинг “Сира”сида Пайғамбар номидан қуйидагича хикоя қилинади: “У менинг олдимга ухлаб ётганимда келди: - дея хикоя қилганди, Муҳаммад (сав). Қўлида қандайдир ёзувлари мавжуд ялтирок ўрам бор эди. У менга: “Ўқи!”, - деди. Мен: “Ўқишни билмайман”, - дедим. Шунда у кўкрагимга ўрамни қўйганди, назаримда тоғдек юк босгандек бўлди, нафасим қайтиб кетаёзди. Сўнгра у ўрамни кўтариб, яна: “Ўқи!”, - деди. Мен такроран: “Ўқишни билмайман”, - дедим. Бунга жавобан у кўкрагимни шундай босдики, мен ажалим етди, деб ўйладим ва учинчи бор: “Ўқи!”, - деб буюрди. Азбаройи азобдан қутулиш учун мен бу сафар: “Пимани ўқий!”, дедим. Келган Зот деди: “Ўқинг (эй, Муҳаммад! Бутун борлиқни) яратган зот бўлмиш Раббингиз исми билан! (У) инсонни лахта қондан яратди. Ўқинг! Раббингиз эса қарамлидир. У инсонга қалам билан (ёзишни ҳам) ўргатди. У инсонга билмаган нарсаларини билдирди.” Алақ сураси, 1-5 оятлар). Мен унинг кетидан бу сўзларни қайтардим ва у Зот ғойиб бўлди. Уйқудан уйғонганимда бу сўзлар худди қалбимда ёзилгандек хис қилдим.”

Бу хикояни матнга келтириш чоғида Муҳаммад (сав)нинг биографлари турли талқинларга дуч келдилар: Ойша она бундай ривоят қилган бўлса, Убайда бошқача. Аммо асосий масалада фарқ йўқ, яъни Рамазон ойининг тунларидан бирида Хиро тоғида 40 ёшли Муҳаммад хузурига бир Зот қўлида қандайдир ёзувлар мавжуд ўрам билан келиб, уни ўқишни буюради.

Муҳаммад (сав) ўқимагач, ўзи 5 қаторни ўқийди ва қайтаришни талаб қилади: бу сатрлар Муҳаммад (сав)нинг қалбида муҳрланиб қолади.

Муҳаммад (сав)га биринчи ваҳий самодан шу тарзда тушди ва у ўзи билмаган ҳолда, беихтиёр пайғамбар, Аллоҳнинг элчисига айланиб қолди. У кўриб кетган ва воқеадан қаттиқ таъсирланган ҳолда Хадича она олдига тушиб келди. Ўз навбатида унинг кўришидан хавотирга тушган содиқ рафиқаси қўлидан келганича тинчлантиришга ҳаракат қилди. Тез орада бу воқеа муҳокамасига Хадича онанинг амакиваччаси Варақа ибн Навфални ҳам жалб қилишди. Варақа бироз кексаёган, кўздан қолган, айни вақтда Тавротнинг Мусо (ас) ҳақидаги киссасини оромийчадан арабчага таржима қилаётган эди. У тўла ишонч билан: “Муҳаммадга Мусо (ас)га “Номус” (китоб) тунигани каби ваҳий келибди, демак у бизнинг пайғамбаримиз”, - дейди. Аммо Муҳаммад оғир изтироб ҳолатига тушган, Хадича она уни қанча маънавий қўлламасини, бу ҳолатдан чиқиш қийин эди. Бир неча бор унинг хаёлига баланд чўққидан ўзини ташлаб, бу изтиробдан қутулиш фикри келди. Фақат узликсиз ибодат ва диний тааммулотлар туфайли фаришта унга рўёб бўлиб келаётгани, унинг айтаётган сўзлари айнан унга, Муҳаммадга қаратилган Аллоҳнинг сўзлари, деган хулосага келди. Бу фикр батамом қарор топишида, бир томондан, ваҳйларнинг кетма-кет келабошлагани, иккинчи томондан, Пайғамбар учун энг оғир лаҳзаларда ўша фаришта 3-4 марта одам кифосида зоҳир бўлиб: “Эй, Муҳаммад! Сиз – Аллоҳнинг расули ва мен – Жаброилман”, дея бир иборани такрорлагани сабаб бўлди. Ҳар сафар Жаброил (ас) кўришганда Муҳаммад (сав)ни кўрқув босар, балки шу боисдан кейинчалик кўп ҳолларда ваҳйлар рўёсиз келабошлади.

Шу ерда бир нуқтага эътиборни қаратиш зарур. Исломий адабиётга кўра, Қуръоннинг нозил бўлиши ва Пайғамбарга биринчи ваҳий келиши бир нарса эмас, балки бошқа – бошқа нарса. Қуръоннинг “Инна анзалнаху фий лайлатил кадр” (97, Қадр сураси, 1) оятига кўра, Қуръон бир варақайига Аллоҳнинг ўзи томонидан еттинчи осмондан биринчи (дунё) осмонига “лайлатул кадр” кечаси, яъни Рамазон ойининг 26 дан 27 га ўтар кечаси

нозил қилинган. Шунинг учун биз - мусулмонлар бу кечани қадрлаймиз, эъозлаймиз, минг ойга тенг деб биламиз. Биринчи ваҳий эса, Қуръоннинг бошқа оятига кўра “**Ва ма анзална ала абдина Йавмал Фурқон йавма нлтака ал - жамъон**” (8, ал-Анфол. 41), яъни Фурқон куни (яхшилик – ёмонликни ажратадиган кун), икки жамоа тўқнашган куни (Бадр жанги юз берган кунга ишора; бу- 17 Рамазон кунига тўғри келади) содир бўлган. Пайгамбарга ваҳийларнинг келиши 23 йил давом этган: 13 йил Маккада ва 10 йил Мадинада. Қуръон ана шу ваҳийларнинг бир китобга тўпланган шаклидир. Ваҳий ходисаси (феномени)ни рационал услуб воситасида тушунтириш амри – маҳол нарса. зеро таъкидланишича, барча ваҳийлар Жаброил (а.с) орқали келган, Жаброил алайҳиссаломни эса фақат Пайгамбар кўрган ва эшитган. Ҳатто Хадича она ҳам қанчалик уринмасин бирон марта кўришга муяссар бўлмаган. Айтишларича, бир кун Жаброил (ас) Пайгамбарга кўринган чоғда, Хадича она уни ўз кўзи билан кўриш мақсадида, Расулуллоҳни бир чап сони, бир ўнг сони, сўнг тиззасига ўтказиб, ёнларидан назар солишга қанчалик уринмасин, Фаришта Расулуллоҳга кўринар, Хадича онага эса кўринмасди. Шунда Хадича она хасратдан рўмолини ерга улоқтирган эдики, Жаброил (ас) Мухаммад (сав)нинг назаридан ҳам йўқолди. Шу ондан эътиборан Хадича онада Расулуллоҳга келаётган Зот шайтон эмас, ҳақиқий Фаришта эканига заррача шубҳа қолмади, зеро боши очик аёл қаршисида Фаришта турмаслиги аён эди.

Ойша она айтишларича, Мухаммаднинг пайгамбарлик фаолияти биринчи бор эрта тонг ёғдусига ўхшаш рўядан бошланган. Бунинг маъноси- унинг ички дунёси ташқи (зохир) ҳаётининг давоми бўлиб қолди, дегани, яъни унинг зеҳни ўнгида ҳам, тушида ҳам бир нарса: ўзи қабул этишга ва бошқаларга етказишга тайёр бўлган эътиқод билан банд бўлди. Манбаларда таъкидланишича, илк бор ваҳй келган кунлардан бирида, Расулуллоҳ Каъбани тавоф қилаётган кезде, Варақа ибн Навфални учратибдилар. Пайгамбар киссасини эшитган Варақа: “Сиз бу миллатнинг набийсиз! Сизга Мусо (ас)га келгани каби “Номус Акбар” нозил бўлибди. Сизни

ёлғончига чиқаришади, азоб беришади, ватандан бадарга этишади, Сиз билан жанг қилишади. Қани, энди, шу кунларга етсам, ённингизда туриб берардим”, - дея, у кишига яқинлашиб пешоналаридан ўнган экан. Ҳақиқатан ҳам кексайиб қолган Варақа бироз вақтдан сўнг оламдан ўтган экан. Айтишларича, бирмунча муддат ваҳй келиши узилиб қолган, Расулуллоҳ хавотирга тушиб, наҳотки, Аллоҳ мендан воз кечди ёки ёмон кўриб қолди, деган хаёлга борганлар, ҳатто зикликдан баланд қоядан ўзни ташлаб, бу ҳолатдан чиқилишга ўйлаганлар ҳам. Шунда Зуҳо сурасининг қуйидаги 3 ва 5-оятлари нозил бўлган: “(Эй, Мухаммад) Раббингиз Сиздан воз кечгани ҳам йўқ, ёмон кўриб қолгани ҳам йўқ! ..Яқинда Раббингиз Сизга (шундай неъматларини) ато этурки, Сиз, албатта, (ундан) рози бўлурсиз!”

Шунинг таъкидлаш жоизки, Пайгамбарнинг Маккадаги ҳаёти даврида бошланган исломга даъват араблар учун батамом янги, уларга авваллари номалум бўлган ёки улар ишонмайдиган баъзи тушунчаларни олиб келди. Уларнинг биринчиси ва энг муҳими – “ваҳдоният” – яккахудоликнинг янги таъкиди, иккинчиси - охират, қиёмат куни ҳисоб бериш ва у билан боғлиқ нарсалар, ниҳоят, учинчиси - пайгамбарга Аллоҳдан ваҳй бўлиб тушган китобдир.

Маълумки, самовий динлар, айниқса, уларнинг маросимчилик жиҳати бир бири билан боғлиқ бўлган гоё ва тушунчаларнинг мураккаб тизимини ўз ичига олади. Бундай тизимнинг замида Худо ҳақидаги тушунча ётади ва ҳарқандай диннинг муҳим жиҳатлари айнан Худо зотига муносабат билан белгиланади. Агар Исо (ас) Худонинг муайян қабила ёки миллатга мансублиги ҳақидаги тасаввурларга батамом барҳам берган, Уни умуминсоний, байналмилал даражага кўтарган бўлса, Мухаммад пайгамбар яккахудолик гоёсини назарий интиҳосига, Мутлақ-Абсолют даражага етказдики, ундан кейин бирон зот бундан юқори гоёни тарғиб қилгани йўқ ва, аниқки, қила олмайди ҳам.

Ушбу янги тушунчаларни киритиш билан баробар Пайгамбар батамом янги ахлоқ тарбиячиси сифатида майдонга чиқди. У қадимги разил

одатларни рад этиб, кейинчалик ислом ахлоки ёки Пайгамбар суннати номини олган маслакни тарғиб қилди. Пайгамбарнинг даъвати жоҳилия араблари учун шунчалик янгилик эдики, ҳатто улар, Қуръон таъбири билан айтганда, «олдин ўтган боболаримиздан буларни эшитмагандик», «бу ҳақда бошқа миллатда (динда) ҳам эшитмагандик», дедилар. Демак, булар умуман араб жамияти учун ҳам ва хусусан араблар орасидаги бошқа миллат (дин) вакиллари (яхудийлар, христиандар) учун ҳам янгилик эди.

Пайгамбар ваҳийлар кела бошлагач, уларни Аллоҳнинг амри (буйруғи) сифатида қабул қилиб, дарҳол янги диний таълимот тарғиботини бошлаб юборди. Дастлаб бу иш махфий ҳудудда, яъни ва ишончли кишилар орасида олиб борилди. Биринчи бўлиб унинг таълимотини Хадича она ва она аъзолари Али ва Зайдлар қабул қилдилар. Қурайшийлардан биринчилар каторида Тайм уругининг нуфузли вакили, кийим билан савдо қилувчи Абу Бакр исломга кирди. Унинг савий-ҳаракати билан Усмон ибн ал-Аффон, аз-Зубайр ибн ал-Аввом, Абд ар-Раҳмон ибн Авф, Саъд ибн Абу Ваккос, Талха ибн Убайдуллоҳ ва Абу Убайда ибн Жарроҳ каби турли уругининг ташкили вакиллари таълимотга кўшилдилар. Аммо тарафдорлар сони жуда суётлик билан ортомқда эди. Тарғибот шаҳардан ташқарида жойлашган ал-Аркам исми ёш бир аъзо уйида олиб борилар, уч йилга чўзилган махфий фаолият давомида янги таълимот тарафдорларининг сони атиги 40-50 кишини ташкил қилганди. Илк мусулмонлар рўйхатиغا назар ташланса, уларнинг аксарияти ўзига тўқ оилалардан бўлган, лекин Макка бойларининг қаршилиги туфайли яхши натижаларга эриша олмаётган ёшлардан иборат эди. Нима бўлганда ҳам учйиллик кўрсаткич қониқарли эмас, фаолиятнинг янги шакллариини излаш талаб этиларди.

Бу нарса Муҳаммад (сав)нинг рухий ҳолатига ҳам таъсир қилмай қолмади. Рухий тушқунлик қанча давом этганини билмаймиз, аммо бир куни Пайгамбар ўзлари ҳикоя қилишларича, Макка атрофидаги тоғларда танҳо кезиб юрганларида ўша Хиро горида ҳузурларига келган фариштани яна кўрадилар ва бирдан кўзни қамаштириб, осмони-фалак ёришиб кетади.

Бошлари айланган ҳолда Расулуллоҳ Хадича онанинг олдига тушарканлар, “Заммилуний”, яъни “Мени ўранглар”, деб хитоб қиладилар. Шу онда ал-Мудассир сурасининг дастлабки 7 ояти ваҳй бўлиб келди: “Эй, (либостарига) бурканиб олган киши (Муҳаммад)! Туринг-да, (инсонларни охират тўғрисида) огохлантинг, Раббингизни улуғланг, либостарингизни покланг, бутлардан йироқ бўлинг, (бераётган нарсангизни) кўп санаган ҳолингизда эҳсон қилманг, Раббингиз учунгина сабр қилинг!”). Эътибор берилса, бу оятларнинг барчаси грамматик жиҳатдан буйруқ майлида келяпти, яъни Аллоҳ ўз расулига буйруқ беряпти, бошқача қилиб айтганда, бу энди янги таълимотни ошқора тарғиб қилишга даъват эди.

Нафсиламрини айтганда, албатта, уч йил давом этган яширин фаолият Макка аҳли учун том маънода сир эмасди. Кичик бир шаҳарчада бир тоифанинг мунтазам йиғилиб туришини сезмаслик мумкин эмасди. Бу даврнинг аҳамияти шунда бўлдики, у қайсидир маънода, жамоатчилик фикрини тайёрлади. Энди Пайгамбар Аллоҳнинг амри билан ошқора тарғибот йўлига ўтди. Шуаро сурасининг 214 оятига кўра (“ванзир аширатақал акрабийн”, яъни энг яқин қариндошларингизни огохлантинг), манбаларда ёзилишича, Пайгамбар биринчи бор ўз қариндош-уругларини Сафо тепалигига тўплаб, тахминан қуйидагича мурожаат қилганлар: “Мени яхши танийсизлар. Сизларга бирон марта ёлғон сўзлаганмиман”. “Йўқ, асло, Сизни Муҳаммад Амин-тўғрисиўз, ваъдага вафодор, деб биламиз”,-деишибди улар. “Агар мен ҳозир сизларга анаву тепаликнинг ортидан қўққисдан бир отлиқ гуруҳ бизга хужум қилади, десам, ишонасизларми?”, дебди пайгамбар. “Ҳа, ишонамиз, чунки Сиз ёлғон сўзламайсиз”,-дебди улар. “Бўлмаса, эшитинглар, мен сизларга огохлантирувчи, яъни пайгамбар сифатида юборилдим (инний мунзирун илайкум)”. Бу қариндошлар учун кутилмаган ҳол эди. Боз устига, аввал айтилганидек, Пайгамбарнинг икки қизини келин қилган, кейин хотини Умм Жамил (Абу Суфённинг синглиси) чиқиштирмагач, уларни талоқ қилдирган,

хуллас, улар орасидаги муносабат жуда ёмон бўлган амакиларидан бири-Абдул Узза (Узза, биламизки, аёл худоси), намоёншкорона жиянини ҳақорат қилиб (“таббат ядока”-иккала кўлинг қурисин, деб) мажлисни тарк этади. Қуръоннинг III-сурасида Абу Лахаб (дўшман) исми билан келган шахс – шунга ишора: “Абу Лахабнинг кўллари қурисин (ҳалок бўлсин)! Ҳалок бўлди ҳам. Мол-мулки ва тошган-тутгани (бойликлари) унга асқотмади. Яқинда (у) алангали оловда қуяжак. Шунингдек, ўтин ташувчи хотини ҳам. Бўйида пухта эшилган арқони ҳам бўлур.”

Бошқа маълумотга кўра, Мухаммад (сав) аввал яқин қариндошларни уйига меҳмонга чақирган ва уларга биринчи даъватини қилган. Меҳмонлар даъватга бефарқ бўлиб, тарқала бошлаганда ҳали 10 ёнга тўлмаган Али жад билан: “Мен, эй, Расулуллоҳ, Сизга ёрдамчи бўламан. Керак бўлса, ёнингизда туриб, урушман”,- деган. Хонимийлар истехзо билан қулишиб, бир Абу Толибга, бир ёш Алига назар ташлаб, чиқиб кетишган. Шундан сўнг Расулуллоҳ Сафо тепалигида Қурайшнинг бошқа уруғларидан ҳам вакиллари чақириб, юқорида келтирилган гапларни айтган.

Биринчи оммавий чикиш шундай яқин тошган бўлсада, бу ҳам натижа эди. Пайгамбар даъватларини давом эттираверди. Шундан сўнг унга бутун Макка ва унинг атрофидагиларга мурожаат этиш буюрилди (“литунзира Умм ал-қуро ва ман ҳавлаҳо” - аш-Шўро, 7). Маккадеганда асосан Қурайш қабиласи кўзда тутилса, атрофи эса Қурайш билан иттифокдош қабилаларни ўз ичига оларди. Демак, мантқан дастлаб уруғ билан яқдиллик, сўнг қабиласадокати (асабия) Мухаммад (сав)га муваффақият келтириши лозим эди. Аммо ундай бўлмади, чунки бошқа турдаги “асабия” ғолиб келди. У ҳам бўлса, қадимги одатларга содиқлик хисси. Қуръонда айтилишича, «агар улар бир ножўя иш қилиб қўйсалар, оталаримиз шундай қилган ва Аллоҳнинг бизга амри бу, дердилар» (ал-Аъроф, 28). Айнан мана шу хиссиёт дастлабки даврларда кўпчиликнинг Пайгамбарга эргашишига йўл бермади. Ҳатто хошимийлар хонадони ҳам уруғчилик одатига кўра

Пайгамбар тарафида бўлгани, уни химоя қилганига қарамай, ёппасига исломга кирмади.

Шу ўринда яна бир муҳим нарсани эътиборга олмақ даркор. Макка зодагонларининг бутун фикри – зикри халқаро савдолан катта даромад олиш билан банд эди. Бу бойликнинг заминиде эса, бутпарастликка асосланган диний маросимлар ётарди. Ислом таълимоти бутпарастликни тағ – томири билан йўқ қилишга қаратилганди. Таъкидлаш жоизки, дастлаб Макка зодагонлари Мухаммад (сав) таълимотига тегишли эътибор бермадилар: унга одада ҳаж мавсуми пайтларида авж оладиган шовқин-суронли, адабий, шеърӣй ва шунга ўхшаган бошқа турли ҳаракатларга қарагандай муносабатда бўлдилар. Аммо тез орада сезилдики, иш улар ўйлагандан хатарлироқ тус ола бошлади. Мухаммад (сав)га эргашиётган, уни Пайгамбар – расул деб эътироф этаётганлар ва шу йўлда даъват қилаётганлар сони кундан – кунга ортиб борди. Пайгамбар турли уруғ вакилларида бир қанчасини ўз атрофида тўшлашга эришди.

Қурайшийлар Мухаммад (сав) ва унинг тарафдорларига ўз ота-боболаринингдини, қабиланинг қадимдан келаётган эътиқодига хиёнат қилаётганларини таъна қила бошладилар. Бунга жавобан Мухаммад (сав) Таврот ва араб ривоятларида зикр этиладиган пайгамбарлар қаторида Иброҳим (ас)ни кўп эслата бошлади. Иброҳим (ас) нафақат Аллоҳга эътиқод қилувчи Зот, балки Мухаммад (сав) каби пайгамбардир. Ўғли Исмоил (ас) билану Каъбага, ягона Аллоҳнинг ҳарамига асос солган. Қурайшийлар эса гайришаръӣй равишда у ерга ўз санамларини жойлаштирганлар. Демак, араблар ажлодларининг энг қадимги дини айнан Мухаммад (сав) тарғиб қилаётган Ислом бўлган. Мухаммад (сав) ва унинг издошлари эмас, балки қурайшийлар ота-боболарнинг асл динига хиёнат қилмоқдалар ва бу йўлда ўжарлик билан давом этмоқдалар.

Ошқора тарғиботлар натижасида мусулмонлар сони икки мартаба ортиб, тахминан 100тага етди. Аммо буни ҳам ҳали ютуқ деб бўлмасди. Ҳарқандай монотейстик дин аслида кўпхудолилик заминиде вужудга келади

ва унга қарши мурасасиз курашади. Шундай экан, улар ўртасида “тинчлик” бўлиши мумкин эмас. Табиийки, Муҳаммад (сав)нинг кейинги фаолияти кураишчиларнинг кескин қаршичилигига учради. Энди, Найғамбар фақат Аллоҳни удуғлаш билан чекланмай, Каъбада жойлаштирилган худоларга қарши ҳужум бошлаган, уларга эътиқод килувчи кураишчиларни эса “дўзахий” деб эълон қилганди. Ҳечқандай бетарафлик бўлиши мумкин эмас: Аллоҳ билан бўлмаган – Унга қаршидир!

Арабистон узра обрўни сақлаб қолиш мақсадида, ўзларини нечоғлик тинчликпарвар қилиб кўрсатишга уринган Қурайш зодагонлари, дастлаб хошимийлар хонадонининг бошлиғи Абу Толибдан Муҳаммад (сав) ота – боболар эътиқод қилиб келган худоларни ҳақорат қилиш, қабилани ичдан кўпоришни зудлик билан тўхтатиш, деб талаб қилдилар. Абу Толиб бу ҳақда Муҳаммад (сав)га айтганда, у: «Агар бир тарафимга Қуёшнинг, иккинчи тарафимга Ойнинг кўйиб, бу ишнинг ташлашнинг сўрасалар, ўлсам ҳам кўнмайман», - деб жавоб қилди.

Утба ибн Рабиъа деган бир шахс Қурайш зодагонлари номидан бевосита Муҳаммад (сав) га мурожаат қилиб: «Бойлик истасанг, тўнлаб берайлик, токи энг бой киши бўлгин. Шон – шухрат истасанг, ўзимизга бошлик ёки подшоҳ қилайлик ва сўзингдан чиқмайлик. Агар сенга келаятган «нарсаси» сен дафъ қилиш иложини топа олмаётган қандайдир арвоҳлар бўлса, табиб ахтарайлик, токи қанча маблағ сарф қилиб бўлсада, сени улардан халос қилайлик», - дебди. Унга жавобан Муҳаммад (сав) Қуръон оятларидан тиловат қилиш билан чекланибди. Утба тушунибдики, бу масалада Муҳаммад (сав) билан ҳеч қачон келишиб бўлмайди. Аслида, бу қуруқ сафсата экани шундан ҳам маълум эдики, ўша пайтда Маккада подшоҳ тугул шаҳар ҳокими ҳам йўқ эди.

Муҳаммад (сав) билан “сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам” қабилда келишиб бўлмагач, Қурайш зодагонлари Муҳаммад (сав)га қарши турли усуллар билан курашнинг авж олдирди. Уни сеҳргар, мажнун, ёлғончи деб эълон қилдилар. Унга эргашганларга азоб бердилар, уларга қарши мисли

кўрилмаган зулмларни ўтказдилар. Қурбонлар ҳам бўлди. Қандай бўлмасин бу синовлардан ўтиш керак эди. Мушриклар асли ҳабашистонлик Билол исмли қулнинг жазирама офтобла қумга чалқанча ётқизиш, устига катта харсанг тошни қўйиб, “Хубал” дейишнинг талаб қилганларида у “Аҳад, Аҳад” деб такрорлайверди. Бу манзарани кўрган Абу Бакр уни сотиб олиб, озодликка чиқарди. Умуман, Абу Бакр шу зайдда исломнинг қабул қилган ва азобга учраётган кўп қулларнинг сотиб олиб, уларга юридик озодлик бергани маълум. Абу Лаҳабнинг хотини Умм Жамил Расулуллоҳ уйи олдига ахлат тўкиб кетарди, у эса уни йиғиштириб қўярди. Абу Жаҳл Расулуллоҳ намоз ўқиётган пайтда унинг устига қурбонликка сўйилган қўйнинг ичак-чавогини сочиб юборган, Муҳаммад (сав) эса шу аҳволда уйига келган ва қизлари Фотима йиғлаб-йиғлаб, ювиб-тозалаб қўйган.

Қуръон оятларида бутпарастлар умумий тарзда қораланиши билан бир қаторда Найғамбарнинг ашаддий душманлари номма-ном тилга олинади: Абу Лаҳаб, Абу Суфён, Абу Жаҳл, ал-Валид ибн Муғира ва бошқалар. “Бардам бўлинглар! Сабр қилинглар!”-деб даъват қилади Аллоҳ Муҳаммад ва сафдошларига, “-сизларнинг барча душманларингизни яқсон қилажакман”. Ал-Валид, Абу Суфён ва Абу Жаҳл мусулмонларга қарши “даханаки” жанг билан чекланмай, уларни батамом хароб қилиш режасини туздилар – Маккага савдо-сотик ишлари билан келадиган барча араб қабилаларига Муҳаммад ва унинг сафдошларини Қурайш ва иттифокдошларнинг душмани деб эълон қилиб, улардан ҳеч нарса олмаслик ва бермасликка даъват қилдилар. Асосан кичик савдо билан шугулланган Муҳаммад (сав) тарафдорларини бу тадбир оғир аҳволга солиб қўйдик, зудлик билан бирор чора кўриш керак эди.

Ваҳийнинг бешинчи йили Муҳаммад (сав) саҳобалардан бир гуруҳини Ҳабашистонга жўнатишга мажбур бўлди, зеро халқаро савдо йўллари устидан ҳукмронлик учун курашда Макканинг рақиби бўлган Ҳабашистон муҳожирларни яхши қабул қилишига ишонч бор эди. 615 йилнинг бошида 83 (ёш гўдақларни ҳисобга олмаганда) киши Ҳабашистонга кўчиб ўтди.

Кутилганидек, улар нафакат бошпана, балки савдо билан шугулланиш имкониятига ҳам эга бўлдилар. Макка бойлари бу борада ҳам тинч ўтиришмади. Улар “кочоклар”ни топширишни сўраб, Ҳабашистон нажосийсига Амр ибн ал-Ос бошлик махсус элчиларни юбордилар. Аммо нажосий мусулмонлар билан суҳбатлашгач, элчиларнинг на таклифи ва на қимматбаҳо совгаларини қабул қилмади ва улар қуш-қуруқ Маккага қайтдилар. Айни шу пайтда Маккада кўзга кўринган икки шахс иеломга кирди: пайғамбарнинг суюкли амакиси нахлавон Ҳамза ибн Абдулмутталиб ва Умар ибн ал-Хаттоб. Нуайм ибн Абдулла айтишича, Умарнинг синглиси Фотима ва куёви Саид ибн Зайдлар ундан олдин иеломга киргандилар. Умар иеломни қабул қилгач, аввал унга қанчалик қаршилик қилган бўлса, энди шунчалик уни қўллаб-қуввалади. Умар мусулмонларнинг ибодатини Макканинг чеккасида, яширин тарзда эмас, намоёнкорона Каъба олдида ўтказишга эришди. Энди Муҳаммад (сав)нинг бир тарафида бақувват Ҳамза ва иккинчи тарафида “Иелом қиличи” лакабини олган Умар юрганда ҳамма ҳам уни ҳақоратлашга журъат қилолмасди. Қурайш бир мунча мусулмонларга тазйикни сусайтиришга мажбур бўлди.

616 йилнинг бошида кексайиб қолган ал-Валид ўрнига Қурайшнинг энг бой ва нуфузли Махзум уруги раҳбарлигига мусулмонларнинг ашаддий душмани ва ўта фаол Абу Жаҳл келди. Абу Жаҳл хошимийлар етакчилик қилган “хилф ал-Фузул” иттифокни заифлаштириш ва синдириш чорасини кўрди. Қисқа муддат ичида у Зухра, Тайм, Али уругларини ўзига оғдириб, Хошимийларга қарши барча Қурайш уругларининг уюшмасини тузишга эришди. Шундан сўнг Қурайш номидан Хошимийлар хонадони раҳбари Абу Толибга мурожаат қилиниб, ё Муҳаммад (сав)нинг фаолиятини тўхтатиш ёхуд уни жазолаш учун топшириш талаб қилинди. Талаб жуда оғир эди, аммо Абу Толиб бу сафар ҳам рад жавобини берди, чунки у бир пайтда икки ўгли-Жаъфар ва Али, жияни ва туғишган укасидан айрилаётган эди.

Шаҳар бошликлари энг қаттиқ чора кўришга аҳд қилдилар: “Дор ан-Надва”да қабул қилинган қарорга кўра, Хошимийлар хонадони тўлиғича

шаҳардан ташқаридаги “Шиб Абду Толиб” маҳалласига бадарга қилинадиган бўлди. Улар билан ҳарқандай олди-сотти ва қиз олиш-қиз бериш манъ қилинади. Бу ҳақдаги ҳужжат терига ёзилиб, Каъбада осиб қўйилдики, нафакат Макка аҳли, балки барча шаҳарга келиб-кетувчилар Хошимийлар хонадони Қурайш қабиласидан чиқариб юборилганини билиши керак эди. Тадбир ижодкорларининг мўлжалига кўра бу чора хошимийлар уругини ноилож ҳолатга солиши керак ва улар Муҳаммад (сав) ва унинг тарафдорларини қўллаб-қувватлашдан воз кечадилар.

Сурғун 3 йил давом этди. Муҳаммад (сав) ва хошимийлар учун бу жуда оғир дамлар бўлди. Аҳён-аҳён улар умуман егулик-ичкиликсиз қолдилар ва оч ёш болаларининг йини-сингисидан қулоқ батаиғ бўларди. Аммо вазият қанчалик қийин бўлмасин, шу пайтларда Аллоҳдан келган ваҳйларда бутпарастлар томонига заррача чекиниш бўлмади. Улар ўз бут-санамларидан бекорга умидвор бўлоқдалар. Фақат икки йўл бор: Аллоҳга ва унинг расулига итлоат – қайта тирилиш – қиёмат – жаннатдаги абадий роҳат-фароғат; бу – мўминлар йўли. Бутпарастлик, Муҳаммад (сав)га ишонмаслик, Қуръонга ишонмаслик, тирилиш ва қиёматдан сўнги дўзоҳ азоблари; бу-адашганлар йўли. Учинчи йўл йўқ, ҳеч қандай келишув мумкин эмас! Қурайшни кескин қораловчи Қуръон оятлари айнан шу йиллари нозил бўлган (ал-Анбиё, 98-100; ал-Ҳумаз, 1-9; ал-Қалам, 10-15; ал-Фурқон, 27-29; ал-Духон, 43-48). Айтиш мумкинки, мана шу қийин дамларда иелом таълимотининг назарий асослари кетма-кет келган ваҳйлар орқали қарор топди.

Пировардида тадбир мушриклар учун муваффақиятсиз тугади. Улар кутган натижа эмас, балки унинг акси юз берди, Қурайш қабиласининг биронта уруги йўқ эдики, унинг бир неча аъзоси мусулмонлар сафида бўлмасин. Шу боисдан қанчалик қатъий чоралар кўрилмасин, қандайдир шаклда қариндошлар ёрдам бериб турдилар. Уч йил давомида ҳаж ва умра маросимлари бўлиб турганини инобатга олсак, қурайшийларнинг ўз қариндош-уругларига қилган ғайринисоний муносабатларини кўрган араб

бадавийлари уларни илгаридек хурмат қилмай қўйдилар. Ҳаж билан боғлиқ урушлар ман қилинган ойларда нафакат урушлар, балки харкандай азоб бериш, қасос олиш, жангарилик қилиш, ниҳоят, одам ўлдирishi мумкин эмасди. Айтиш мумкинки, Муҳаммад (сав) уч йил давомида бу фурсатдан унумли фойдаланди. Хуллас, сургун ортик давом этолмас, томонлар ўртасида ё харбий тўқнашув ёхуд муайян шартларда келишув юз бериши керак эди. Муҳаммад (сав)нинг қатъий маъқули уни бу йўл билан енгиб бўлмастлигини кўрсатган бўлса, хошимийларнинг қариндошлари ва дўстлари сургунни бекор қилиш учун фаол ҳаракат бошладилар.

Ҳаракатни Абдулмутталиб кизи Отиканинг ўгли Зубайр бошқарди. Уни Омир, Асад, Навфал уруғларидан бирнеча киши қўллаб-қувватлади. Хошимийлар ҳонажони душманларининг бойкотни бекор қилишдан бошқа чоралари қолмаганди. Айтишларича, бирнеча қизикқон ёшлар – Зубайр, ал-Мутъим, Абул Бахтарий, Замъа ва Ҳинном - Каъбада осиб қўйилган, терига ёзилган ҳужжатни йиртиб ташлаш учун шиддат билан киришса, бунга ҳожат ҳам қолмаган экан: терини алақачон қурт еб бўлган, фақат унинг тепа қисмидаги одатда қурайшийлар савдо ва сулҳ шартномаларида ёзадиган сўзлари - “Биисмика Аллоҳумма”, яъни “Сенинг исмининг билан э, Аллоҳ” деган ибора қолган экан, холос.

Албатта, 619 йил бошида бойкотнинг бекор қилинишини мусулмонлар хурсандчилик билан кутиб олдилар. Аммо тақдир тақозоси билан шу йил Муҳаммад (сав) учун оғир қайғу йили бўлди: бир ой ичида уч-тўрт кун фарқи билан у икки энг азиз кишиси - амакиси Абу Толиб ва рафиқаси Хадичадан жудо бўлди. Тўқсонларга бориб қолган Абу Толиб то охириги нафасигача Пайғамбарга хошимийларнинг ҳомийлигини таъминлаб турган бўлса, Хадича она – содиқ рафиқа, турмуш йўлдошининг пайғамбарлигига заррача шубҳа қилмаган, баъзи онларда бирдан-бир дўст-хамроҳ бўлган Зот эди. Хадича онанинг вафоти Пайғамбарнинг Маккани тарқ этишини енгиллаштирган бўлса, Абу Толибнинг вафоти унга бошқа чора қолдирмаганди. Чунки энди Хошимийларга Абу Лаҳаб бош бўлиб қолган ва у Муҳаммад (сав)ни уруғни

тарқ этишга мажбур қилиши аниқ эди. Шу сабабдан Муҳаммад (сав) зудлик билан Маккадан чиқиб, хуфёна Тоиф воҳасига йўл олди. Тоифда сакиф қабиласи истиқомат қилар, унинг баъзи уруғлари Қурайшни хуш кўрмас эди. Муҳаммад (сав) ўзига тўқ ва нуфузли Абд Жалайл уйда бир неча кун турди. Аммо Абд Жалайл ва унинг икки укаси билан олиб борилган музокаралар самара бермади: чамаси, улар Қурайшга қарши чиқишга ботинмадилар. Устига-устак қурайшийларнинг иттифоқчиси бўлган сакафийларнинг бир гуруҳи Муҳаммад (сав)га ҳужум қилиб, ҳатто уни тош-бўрон қилдилар. Муҳаммад (сав) маккалик ака-ука Утба ва Шайбаларнинг боғига қочиб кириб, араб жон саклаб қолди. Энди Маккага қайтиб киришнинг бирдан-бир йўли – мусулмон бўлмаган, аммо нуфузли маккалик уни ўз ҳомийлигига олиши керак эди. Ниҳоят, Навфал уруғининг бошлиғи ал-Мутъим (сенингиздами, Абу Бакрнинг кизи Лемога ўгли учун совчи юбораман деганда, хотини бунга қаринлик қилганди) бу ишга рози бўлди.

619 йилнинг бутун иккинчи ярмида Муҳаммад (сав) бадавий араб қабилалари билан мусулмонлар жамоасини ўзига қабул қилиш ҳақида музокаралар олиб борди. Энди Муҳаммад (сав) ўзини фақат қурайший деб билмас, балки араб сифатида унинг дипломатик ва тарғиботчилик фаолияти бутун Арабистонни қамраб олганди. Расулulloҳ, жумладан, Кинда, бану Омир ва бану Ҳанифа қабилаларининг вакиллари билан музокаралар олиб борган, аммо уларнинг барчаси Қурайш билан яқин алоқаларга эга бўлгани боис рад жавобини берганлар. Исломи динини қабул қилган баъзи бадавийлар араб Пайғамбари ҳақидаги хабарни Арабистон бўйлаб ёйдилар; аммо бирон бадавий араб қабиласи билан мустаҳкам иттифоққа келишиб бўлмади.

Кўп ўтмай ҳаж маросими бошланди ва пайғамбар ҳожилар орасида ўз таълимотини тарғиб қилиб, турли-туман одамлар билан мулоқотга қирабошлади. Муҳаммад (сав) билан учрашишга қизиқувчилар ҳам оз эмасди: қудратли Қурайш қабиласининг улуғлари билан деярли 10 йилдан бери қурашиб келаётган киши кўпчиликда хайрат уйғотганди. 620 йилги ҳаждан сўнг одатда авж оладиган савдо ярмаркасида Муҳаммад (сав)нинг

Ясрибдаги йирик Хазраж қабиласи уруғи номидан келган 6 киши билан учрашуви юз берди. Одатдагидек, Муҳаммад (сав) янги таълимот асосларини Қуръон оятлари орқали баён қилиб берди. Бу таълимотда ясрибликлар учун жуда муҳим бўлган жиҳат қабилалараро ва ички зиддиятларга барҳам бериш гоёси – бор эди, зеро улар бу тарафқашликдан чарчаган ва ундан чиқишнинг ҳеч бир йўлини топаолмаётган эдилар. Ибн Ҳишом ёзишича, учрашувда катнашган бир хазражий бундай ҳолатни изоҳлаб, шундай деган экан: “Агар Аллоҳ уларни ислом атрофида бирлаштира, Сендан азиз ва мўътабар инсон бўлмас эди”.

Кўриниб турибдики, учрашув ясрибликларга каттик таъсир қилди. Ўша 6 хазражий исломни қабул қилибгина қолмай, Ясрибда янги таълимотнинг тарғиботчиларига айландилар. 621 йилги ҳаж мавсумида Ясриб мусулмонларидан 12 киши (9 хазражий ва 3 аусий) Муҳаммад пайгамбар билан учрашувга келди. Учрашув махфий ҳолда Макка ва Мина орасидаги Ақаба деган жойда юз берди ва унинг натижасида биринчи бор эришилган келишув «биринчи Ақаба қасамёди» (байъат ал-Ақаба ал-увла) деган номни олди. Қасамёднинг матни Қуръоннинг Мумтаҳана сураси 12 оятидаги Макка фатҳидан сўнг аёлларнинг Пайгамбарга қилган қасамёдига ўхшаш бўлгани сабабли “аёллар қасамёди” деб ҳам аталади. Биринчи Ақаба қасамёдидан сўнг Муҳаммад (сав) ясрибликларга ислом асосларини ўргатиш учун Муъаб ибн Умайрни қўшиб юборди.

Кейинги бир йил давомида Ясрибда Макка мусулмонларининг кўчиб ўтиши учун замин яратилди. 622 йил ҳаж ойида аввалги жойда 75 кишидан иборат (73 эркак ва 2 аёл) Ясриб мусулмонлари ва Муҳаммад (сав) учрашдилар. Иккинчи Ақаба қасамёди номини олган бу музокарадан сўнг хижрат ҳақида ниҳой қарорга келинди ва Муҳаммад (сав)нинг вакиллари сифатида ясрибликлардан 12 нақиб тайинланди. Бу тadbирдан сўнг Пайгамбар Ясриб аҳлининг аъзоси сифатини олди. Ҳозирги замон таъбири билан айтганда бу – Макка шаҳар-давлати фуқаролигидан чиқиб, Ясриб шаҳар-давлати фуқаролигига ўтиш дегани эди. Ҳабашистонга

қилинган хижратдан фарқли ўлароқ бу сафар Пайгамбарнинг ўзи ҳам хижрат қилиши шарт қилинди. Мантқан бунга тушинса бўлади, чунки ақс ҳолда ясрибликлар Муҳаммад (сав)нинг хавфсизлигини қафолатлай олмадилар. Шунинг учун ҳаж маросими тугагач, 3 ой давомида Муҳаммад (сав) Макка мусулмонларини кичик-кичик гуруҳ қилиб Ясрибга жўната бошлади. Пайгамбарнинг ўзи ҳам хижрат қилиши аниқ бўлиб қолгач, мушриклар унинг ҳар қадамини таъкиб қила бошладилар.

Маъруза 11. Мусулмонларнинг Маккадан

Мадинага хижрати ва унинг аҳамияти.

Фақат хазражийлар ва авнейларгина эмас, балки Яерибнинг бошқа аҳолиси, жумладан, яхудийлар ҳам яқин туғиларди ўша вақтда Пайгамбарга. Унга яхши маълум бўлган яхудий ёзма манбаларининг мазмун-моҳияти Муҳаммад (сав) тарғиб қилаётган динга яқин ва Пайгамбар Яерибга кўчиб ўтган захоти улар бунга кўшилдилар, деган умид бор эди. Келаётган хабарларга қараганда Яерибда исломнинг ёйилиши муваффақиятли кетаётган ва Пайгамбарнинг бутун фикри-зикри бир Яериб, бир Қуддус томонга йўналтирилган эди. Макка ҳам мушриклар, ҳам мусулмонлар учун муқаддас шаҳар ҳисоблангани боис Яерибга хижрат қилиш учун жуда кучли, деярли Аллоҳнинг амри даражасидаги асоснома керак эди. Бундай вазифани биринчи ва иккинчи Акаба қасамёлари орасида, яъни хижратдан атиги бир неча ой олдин Пайгамбарга айни ўз вақтида келган бир рўё ўйнадики, ислом тарихида бу – “ал-Исроъ вал-Меърож” деган номни олди.

Рўё Пайгамбарга тунда келганди. У ўзини Каъбада ухлаб ётган ҳолатда кўради. Жаброил (ас) уни уйғотиб, Ҳарамдан ташқарига чиқишни таклиф этади. Ташқарида уларни Бурок исмли қанотли отга ўхшаш махлук кутиб турарди. Икковлон унга миниб, бир лахзада Қуддусга етиб келадилар. У ерда уларни Иброҳим (ас), Мусо (ас), Исо (ас) ва бошқа пайгамбарлар кутиб олишди. Барчалари жамоат бўлиб намоз ўқидилар. Сўнг Муҳаммад (сав) га уч идишда сув, сут, вино келтирдилар. Муҳаммад (сав) сутни тапладилар. Шунда Жаброил (ас) шодийна хитоб қилдилар: “Сиз ва Сизнинг қавмингиз тўғри йўлдасиз! Сизларга вино харом қилинган!” Кейин Қуддус ҳарам дарвозаси олдига осмондан зинапоя туширилди ва Муҳаммад (сав) Жаброил (ас) ҳамроҳлигида осмонга кўтарилдилар. Биринчи осмонда арабларнинг афсонавий аждоди Исмоил (ас) турарди, иккинчида – Исо (ас) ва унинг жияни, Захариянинг ўғли Иоан, учинчида – ойюзли Юсуф (ас), тўртинчида –

Идрис (ас), бешинчида – Мусо (ас)нинг укаси Хорун, олтинчида – Мусо (ас)нинг ўзи ва, ниҳоят, еттинчи осмонда шохона тахтда Иброҳим (ас) ўтирарди. Иброҳим (ас) Муҳаммад (сав)ни жаннатга олиб кирди. Барча пайгамбарлар Муҳаммад (сав) билан ўз оғаларидек кўришишди. Шундан сўнг Муҳаммад (сав) бир неча тўсиқлар ортида турган Аллоҳ нигоҳи олдида намоён бўлди. Меърож, яъни еттинчи осмонга кўтарилганлик эвазига мусулмонларга 5 вақт намоз, Бақара сурасининг “оманар Расулу” (285) ояти ва Аллоҳга ширк келтирмаганлар учун жаннатга дохил бўлиш ҳуқуқи тухфа қилинди. Шундан сўнг Муҳаммад (сав) ерга қайтиб тушди. Бу воқеа икки нарсани ўз ичига олади: бири – ал-Масжид ал-Ҳаром (Макка)дан ал-Масжид ал-Ақсо (Қуддус)га қилинган тунги сайр (ал-Исроъ) ва иккинчиси – еттинчи осмонга кўтарилиш (ал-Меърож).

Ҳаёти хавф остида бўлган Муҳаммад (сав) Исро (тунги сайр) кечаси Абу Толибнинг кизи Ҳинд (қуяси Умм Ҳоний)никида тунаганди. Умм Ҳоний ҳикоя қилишича, хуфтон намозини ўқиб бўлгач, Муҳаммад (сав) уйкуга ётган, бошқалар ҳам уйкуга кетинган. Эрта тонгда Муҳаммад (сав) уларни уйғотган. Бомдод намозини бирга ўқиганларидан сўнг Муҳаммад (сав) Ҳиндга деган: “Эй, Умм Ҳоний, кўрганнингдек, кеча хуфтонни сизлар билан бирга ўқидим, сўнг Қуддусга бориб, у ерда намоз ўқидим, кейин, мана кўриб турганингдек, сизлар билан бомдодни ўқидим.” “Эй, Аллоҳнинг набийси, ўтинаман, бу гапларни одамларга айтма, ёлғончига чиқаришади, сенга азоб беришади”, деган Ҳинд. “Аллоҳга қасамки, мен буни уларга, албатта, айтаман”, деган Муҳаммад (сав). Ўзининг тунги сафари ҳақида Пайгамбар эртаси эргалабоқ бир неча мусулмонга сўзлаб берди. Дарҳақиқат, бу ҳикоя кўпчиликни лол қолдирди. Бундан бир неча йил аввал юртимизда намойиш этилган “Муҳаммадун - расулullo” номли кўп серияли бадийий фильмда персонажлардан бири, ўртаҳол савдогар, Пайгамбарга бениҳоя меҳр қўйган Одил исмли, ўз даврининг ўқимишли-зиёли кишининг бу ҳикоя билан боғлиқ ички кечинмалари, изтироблари ишонарли қилиб кўрсатилган. У деярли ҳар йили Шомга савдо қарвони билан бориб келар, бундай сафар

камида 2 ой вақт олишини яхши биларди. Қандай қилиб, Пайгамбар шунча йўлни бир лахзада босиб ўтганини унинг ақл-заковати ҳеч қабул қила олмасди. Фильмда бу танг ҳолатдан кизик тарзда чиқилган. Узок ўй-тааммулотлардан сўнг Одилнинг миясига бир фикр келади: “Нимани ўйлапти ўзи, у. Ахир, Аллоҳга, унинг расулига имон келтирган киши, ана шу Расулнинг сўзларини қандай бўлса, шундай қабул қилиши керак эмасми?! Ахир, у Ҳаққ таоло ҳақида фақат ҳақиқатни айтидику! Бу ҳуеусда мўмин-мусулмонлар кўнглида заррача шубҳа бўлмаслиги керак!

Ислоҳ илоҳиётида “ал-Исроъ вал-Метроҳ” ҳодисасига ақл бовар қилмайдиган нарса, деб қаралади. Агар рационал фикрлайдиган бўлсак, хижрат олдида бу ҳодиса мусулмонлар учун яна бир снов ролини ўйнамадимики? 12-13 йиллик Макка феолиятини сарҳисоб қилиш, ўзига хос “галвирни сувдан кўтариш” вақти келмадимики? Фақат бу ҳодисани тасдиқлаган кишини мусулмон деб ҳисоблаш мумкин. Демак, ҳар бир мусулмон бунга муносабат билдириши керак. Биринчи бўлиб ва қатъий тарзда буни тасдиқлаган Абу Бакр – “ас-Сиддик” – тасдиқловчи деган лақабини олди. Бундай фикрлашимизга яна бир сабаб – Мухаммад (сав)бу воқеадан сўнг тезлик билан қиблани ўзгартирди: намоз вақтида у юзини Каъбага эмас, Қуддус тарафга қаратди. Кейинчалик, хижратдан 16-17 ой ўтгач, Мадинадаги бир масжидда намоз ўқиб турганда Мухаммад (сав)га қиблани ўзгатириш, яна Каъбага қаратиш ҳақида ваҳй келади ва бу масжид ҳозирги кунда ҳам “Масжид ал- Қиблатайн”, яъни Икки қибла Масжиди, деб аталади.

Хижрат арафасида Маккада юз берган воқеаларга назар ташланса, қанчалик сир сақланмасин, қурайшийлар Мухаммад (сав) ва Ясриб мусулмонлари ўртасидаги махфий музокаралардан вокиф бўлиб қолдилар. Улар ҳатто 12 нақиб, яъни Ясриб вакилларида бирини хибсга олдилар, аммо унинг нуфузли киши бўлгани, Макка савдогарлари кўпинча Шомга кетишда уникида тўхтаб ўтишлари маълум бўлгач, қўйиб юбордилар. Аввал айтилганидек, 622 йилги ҳаж маросими тугагач, кичик-кичик гуруҳларнинг

Ясрибга кўчиши бошланди. Дастлаб, Макка зодагонлари бунга унча эътибор бермадилар, уларнинг кетишига гўё розидек кўриндилар. Аммо секин-аста кўнчилиқ кетиб, ҳатто Умар ибн ал-Хаттоб ва Зайд ибн Ҳорисалар онласи билан хижрат қилганларидан сўнг улар тушундиларки, бу сафар Мухаммад (сав) ҳам хижрат қилади. Энди улар учун қундай равшан эдики, Мухаммад (сав) Ясрибда янги таълимот Пайгамбари сифатида қабул қилинади, ислом Арабистон бўйлаб ёйила бошлайди. Оқибатда қурайшийларнинг ўлка бўйлаб етакчилиги барҳам топади. Демак, вақтни бой бермай, қурайшийлар Мухаммад (сав) ҳуеусида қатъий қарор қабул қилиши шарт.

Одатдагидек, Дор ан-Надвала йиғилиши чақирилди. Энди Мухаммад (сав)ни шаҳардан ёки қабиладан хайданидан ҳеч қандай манфаат йўқ, ақенича, бу жула хатарли, чунки унинг ўзи буни хохлапти. Узок тортинувлардан сўнг Абу Жаҳл кескин мавқеъ эгаллади ва, ниҳоят, мажлис ахлини бу машъум қарорга кўндирди: Мухаммад (сав)ни қатл қилиш керак, бошқа чора йўқ! Қасос ҳукми бир қотилга тушмаслиги учун Қурайшийнинг 15 уругидан биттадан навқирон йиғит танлаб олинади ва улар тунда Мухаммад (сав)га ҳужум қилишиб, бараварига қилич солинади. Бундай жамоавий қотиллик натижасида ҳошимийлар Мухаммад (сав) учун хун талаб қилишдан бошқа иложлари қолмайди. Кеч тунда қотиллар чиндан ҳам Мухаммад (сав) уйига келдилар. Одатдагидек, ўзининг яшил чопонига ўралиб ётганини кўргач, улар тадбирни саҳарда тонг ёруғида амалга оширишга қарор қилдилар. Эрта тонгда улар Мухаммад ҳужрасига ёпирилиб кирсалар, бамайлихотир Пайгамбар чопонини кийиб, Али турганини кўрдилар. Қуръонда бу манзара қуйидагича ўз ифодасини топган: **“Ва йамкуруна, ва йамкуру-л-лоху валлоху хайрул мокирини!” (Улар) макр қиладилар, Аллоҳ (ҳам) “макр” қилади. Аллоҳ “макр” қилувчиларнинг яхшисидир. (ал-Анфол, 30).**

Албатта, Дор ан-Надваладаги қарор ҳақида Пайгамбар огоҳ этилган ва у қоронғу тунда қотилларга сездирмай, девордан ошиб, орқа ва тор қўчалар

билан Абу Бакр уйига келган. хижрат хусусида Аллохнинг буйруғи келганини билдирганди. Илгари Расулulloх аниқ вақтни ҳатто Абу Бакрдан ҳам сиртутган, унинг бу ҳақдаги саволига Аллохнинг амрини кутажанини айтганди. Абу Бакр эса ўз навбатида сафар тарихини кўриб қўйганди. Шу тундаёқ улар икковлон таъкибчиларни чақиргани учун Ясриб томонга эмас, балки Яман томонга йўл олиб, ўзларига маълум бўлган Савр тоғидаги бир горда беркидилар. Қурайшийлар Пайгамбарни ушланг эвазига юз туя мукофот ваъда қилгандилар ва кидирув 3 кун давом этди. Шу вақт давомида Абу Бакрнинг тўнғич кизи Асмо сув-емак келтирар, ўгли Абдулло эса кичик қўй подаси билан изни йўқ қилар, муҳими, шаҳардан воқеалардан хабардор қилиб турардилар. Айтишларича, таъкибчилар ҳатто гор олдиғача келганлар, аммо горнинг оғзи ўргумчак тўри билан тўснганини кўриб, бу ерда одам бўлиши мумкин эмас, дея қайтиб кетганлар.

Уч кун ўтиб, кидирув ишлари тўхтагач, Абу Бакрнинг мавлоси 2туя, йўл бошловчи бадавний араб билан келди ва улар тўртовлон, дастлаб Яман томонга йўл олдилар, сўнг Қизил денгиз соҳили тарафга бурилдилар ва, ниҳоят, асосий Ясриб йўлига чиқиб олдилар. Аксар ҳолиларда тунда юриб, кундузи дам олиб, 622 йил 22 сентябрда улар Ясриб жанубидаги Қубо деган жойга етиб келдилар. Ясриб мусулмонлари бир неча кундан бери уларни шаҳардан ташқарига чиқиб кутардилар. Шу вақтдан бошлаб, Ясриб Мадинат ан-Наби, Пайгамбар шаҳри, қисқа қилиб айтганда, Мадина деган номни олди. Қубо қишлоғида Пайгамбар 4 ёки 5 кун турди. Бу ерда биринчи мусулмон масжиди қурилдики, биринчи бор жамоат намози бутпарастлар ҳалал бермаган ҳолда ўтди.

Энди, не сабабдан хижрат учун Мадина танлангани хусусида мулоҳаза юритадиган бўлсак, биринчидан, қанчалик ажабланарли бўлмасин, Ясриб яҳудийлари бу ишда ўзига хос “роль” ўйнадилар: улар доимо уларга яқинда пайгамбар келажиги ва бутпарастликка барҳам беражаги ҳақида арабларнинг юрагига гулгула солиб келишарди. Маккада араб Пайгамбари пайдо бўлганини эшитгач, Ясриб араблари, табиийки, унга кизиқиш

билдирдилар. Иккинчидан, Ясрибда бутпарастликдан Маккадаги каби манфаатдорлик йўқ эди. Учинчидан, шаҳарда вужудга келган вазиятдан келиб чиқиб, Хазраж, Авс ва яҳудий қабилалари ўртасидаги зиддиятни фақат ташқаридан келган шахс ҳал қилаолар эди. Қолаверса, Муҳаммад (сав) Ясриб учун бегона эмас, балки қариндошлик ришталари билан боғлиқ киши эди; бану Нажжор уруғи боболари Абдул Мутталибга она томондан қариндош, оталари Абдуллонинг қабри Ясрибда экани, оналари Омина Ясрибдан узок бўлмаган жойда дафн қилинганини инобатга олсак, Пайгамбар ва Ясрибни боғлаб турган умумий манфаатлар етарли эди.

Мусулмонларнинг Мадинага хижратини оддий яшаш жойини ўзгартириш ёки “кочини” деб таърифлаш тўғри эмас. Бу ҳодисага эски уруг-қабилачилик тизимидан воз кечиб, янги муносабатларга ўтиш деб қарамоқ керак. Муҳаммад (сав)ни Мадинада ҳимояга муҳтож шахс сифатида эмас, балки янги жамиятнинг маънавий раҳбари – Пайгамбар мақомида қабул қилинди. Шунинг учун ҳам маккалик мусулмонлар – муҳожирлар, мадиналик мусулмонлар эса одатдагидек “жор” (қўлиги “жирон”, яъни хомийлар) эмас, балки “ансорлар” – ёрдамчилар, қўллаб-қувватловчилар, деган номни олинди. Муҳаммад (сав)нинг Ясрибга кириб келишини баъзида янги ҳокимнинг шаҳарга тантанавор, голубона кириб келиши сифатида тасвирлашади. Бу ҳам жуда тўғри эмас. Иккинчи Ақаба қасамёдида умуман Муҳаммад (сав)нинг Ясрибдаги ҳуқуқлари тилга олинмаганди. Унга дастлаб мусулмонлар ўртасидаги ҳакам вазифаси юклатилганди. Мадинада ҳокимиятни қўлга олиш масаласи кейин юзага келди. Нафсиларини айтганда, Муҳаммад (сав)нинг Мадинадаги илк даври осон кечмади. Ясрибдаги араб қабилаларининг бошлиқлари унинг олий маънавий раҳнамолигини тан олган ҳолда ҳокимият ва куч-қудратни ўз қўлларида сақлаб қолган эдилар. Қурол ушлашга қодир бўлган муҳожирларнинг сони 100 кишидан ортмасди, табиийки, улар вазиятга тубдан таъсир қилолмасдилар. Қўпчилик муҳожирларнинг етарли маблағи йўқ ва улар ансорларнинг ҳимматидан умидвор эдилар. Қўп сонли яҳудий

кабилаларининг мавкен ҳам дастлаб аниқ эмас эди. Шу бонедан, Мухаммад (сав) Мадинадаги фаолиятини ўта эҳтиёткорлик билан бошлади. Эҳтиётсизлик билан айтиладиган ҳар бир сўз, ҳар бир босилган қадам вазиятни оғирлаштириб юбориши мумкин эди.

Кубода бир неча кун тургач, Мухаммад (сав) шаҳар марказига қараб йўл олди. Йўл-йўлакай бану Салим ерида биринчи жумъа намози ва хутба ўқилди. Ибн Хишом келтирган мана шу хутба матнида ўша даврнинг энг долзарб масаласи кўтарилганди: “Кимки ўз юзини дўзах оловидан ҳатто яримта хурмо билан тўсаман деса, шунинг ёилсин. Униси ҳам йўқ одам – яхши сўз билан; унинг ажри 10 мартабадан 700 мартабагача тенгдир!” Шундан сўнг йўлда давом этиб, Пайгамбар қариндошлари бану Нажжор ерида муқим жойлашди.

Пайгамбар билан бирга уй-жойларини ташлаб, Ясрибга кўчиб ўтганларнинг сони унчалик катта бўлмасала, бу воқеа Хижознинг икки йирик шаҳарига бирдек таъсир кўрсатди. Жумладан, Маккада бир қанча хонадон хувиллаб қолган, қариндош-уруғларнинг бир қисми Маккада, бошқа қисми Ясрибда бўлгач, улар ўртасидаги ришталар деярли узилганди. Бундай ҳолатнинг юзага келишида мушриклар, албатта, Мухаммад (сав)ни айбдор деб ҳисоблардилар. Аммо кўчиб келганларга ҳам осон бўлмади: улар бир томондан ғариблик азоби, иккинчи томондан Ясрибнинг нам климидан қийналдилар. Бунинг устига бор мол-мулкидан ажралган муҳожирлар дастлабки даврларда оғир иқтисодий муаммога ҳам дуч келдилар - улар бир амаллаб тирикчилик юритиш, қандай бўлмасин жон сақлаб қолиш ҳақида ўйлашлари керак эди. Лекин ана шу кичик бир жамоа Ясрибда жуда катта, айтиш мумкинки, мисли кўрилмаган йирик муваффақиятга эришди. Хўш, бунинг сабаблари нимада эди?

Юқорида бошқа муносабат билан таъкидлаганимиздек, биринчи сабабчи - Мадинадаги яҳудийлар бўлди. Иброҳимий динида бўлган ва “аҳли китоб” деб эътироф этилган Ясриб яҳудийлари “васания”, яъни кўп худоликда бўлган араблардан ўзларини юқори қўяр, ақидаларига қўра, яқин келажакда

уларга янги набий-пайгамбар келажак, бутпарастликка барҳам беражак ҳақида кўп сўз юритардилар. Шу бонедан Ясрибга ҳақиқий пайгамбар келиб, исломга даъват қила бошлаганида шаҳардаги араб қабилалари фурсатни кўтара бермаслик учун уни зудлик билан қабул қилдилар. Шаҳарда устунликни сақлаб қолиш учун ҳам арабларга бу керак эди. Яна шунинг унутмаслик даркорки, хижра арафасида Лус ва Хазраж ўртасида юз берган Буюс жангида иккала қабиланинг биринчи раҳнамолари ҳалок бўлган ва улардан кейин қолган иккинчи даражадаги раҳбарлар муросага мойил эдилар.

Энг муҳими, пайгамбар Ясрибда Маккадагидан тубдан фарқ қилган, батамом янги жамият барпо эта бошлади: унинг раҳбарлигидаги мусулмон жамоасига уруғ-қабиласи ва миллатидан қатъи назар ҳар қандай киши кириши мумкин эди. Энди пайгамбарнинг фаолияти фақат диний тус билан чегараланмай, балки у кўнроқ сиёсий жиҳат қасб қила бошлади. Бошқачасига айтганда, Мухаммад (сав) секин-аста сиёсий раҳбарга ҳам айлана бошлади. Маккада пайгамбар асосан янги динга даъват қилиш, мусулмонларни сабр-қаноатга чақиритиш билан чеklangан бўлса, Мадинада унинг елкасига мураккаб давлат бошқарувини ташкил этиш вазифаси тушди. Мухаммад (сав) буни биринчи лаҳзадаёқ, балки ҳатто хижратдан аввалроқ англаган эди.

Айнан шу ҳолатни кўзда тутиб, кейинчалик Ибн Халдун ўзининг “Муқаддима” асарида таъкидлагандики, жоҳилия араблари дунёвий ҳокимни тан олмасдилар. Улар фақат диний раҳнамо (коҳин, валий, пайгамбар)ни ўзларига раҳбар қилиб қабул қилишлари мумкин эди. Шунинг учун бўлса керак, на Маккада ва на Мадинада исломдан аввал шаҳар – давлатнинг яқка ҳокими бўлмаган. Макка зодагонлари Мухаммад (сав)ни пайгамбар сифатида тан олишдан кўра ўз бойликларини сақлаб қолишни афзал кўрдилар. Мадина эса уни айнан пайгамбар сифатида қабул қилди. Пайгамбар Мадинадаги ҳолатни жуда яхши биларди. Шаҳарнинг туб аҳолиси - араблар ва яҳудлар ўзаро низолардан чарчаган, тинчликни истарди. Маккадан кўчиб келган муҳожирлар Мадина араблари томондан хайрихоҳлик билан кутиб

олинган бўлсаларда, зудлик билан уларнинг келажagini таъминлаш тадорикини кўриш керак эди. Ниҳоят, Макка мушриклари томонидан исталган пайтда ҳужум бўлиб қолиши хавфи бор эди. Демак, Мадина аҳолисининг яқинлигига эриниш энг муҳим вазифалардан бири эди.

Бу йўлда амалга оширилган чоралардан биринчиси шу бўлдики, мухожирлар иш билан таъминландилар: уларнинг баъзилари мадналик мусулмонлардан қарз олиб, тижорат билан шуғуландилар, бошқалари ер эгаларига қорандалик қилдилар. Сўнгра мусулмонлар жамоат бўлиб тўпланадиган, диний ибодатларни бирга адо этиладиган жой, яъни масжид қурилди. Айни вақтда масжид шаҳар идорасининг бош қароргоҳига айланди. Пайгамбар масжидга туташ қилиб, ўзига тураржой қурдики, кейинчалик ҳокимларнинг маскани масжидга яқин бўлиши одат тусига кирди. Табиийки, Аус ва Хазраж қабилалари бир жамоани ташкил қилгач, анъанавий уруғ-аймоқчилик ришталарининг аҳамияти пасайди. Унинг ўрнини ақида-этикод яқинлиги эгаллади ва Мадина мусулмонлари бир ном билан ансорлар (қўллаб-қувватловчилар) деб атала бошладилар. Мухожирлар ва ансорларнинг ўзаро жишелигини таъминлаш учун арабларда қадимдан маълум бўлган “ал-муохо” (ака-ука тутуниш, биродарлашнинг) одатидан фойдаланилди. Биродарлашганлар худди қон-қардондек ҳисобланиб, ҳатто бир-бирларига меросхўр бўлдилар. Ибн Ҳишомнинг “Сира”сида пайгамбарнинг кўрсатмаси билан Абу Бакрдан бошлаб барча саҳобаларнинг ким билан биродарлашгани кўрсатилган.

Ҳижратнинг энг асосий аҳамиятларидан бири шу бўлдики, у Пайгамбарнинг ишончли ва таянч кучи бўлган мухожирлар сонининг кескин ортишига сабаб бўлди. Гап шундаки, бундан буён ҳижрат исломни қабул қилишнинг шартларидан бири қилиб белгиланди. Аниқроқ қилиб айтсак, исломни қабул қилган Арабистоннинг қайси гўшасидан бўлмасин фуқароси Қуръоннинг Анфол сураси 72 оятига кўра, албатта, зудлик билан Мадинага кўчиши шарт қилинди: “Албатта, имон келтирган, ҳижрат қилган, моллари ва жонлари билан Аллоҳ йўлида (душманга қарши) курашган ва

(мухожирларга) жой бериб ёрдам кўрсатган (мадналик ансор)лар, айнан ўшалар бир-бирларига дўстдирлар. Имон келтиргану, лекин ҳижрат қилмаганлар, то ҳижрат қилмагулларига қадар, улар билан дўстлик қилиш сизлар учун жонз эмасдир.” Аммо, айтиш лозимки, бу вақтинча кўрилган чора эди. зеро 630 йилда Макка шаҳри фатҳ қилиниб, бутпарастлик барҳам топгандан сўнг, Мадина шаҳар-давлатининг фуқаролик ҳуқуқи вазифасини бажарган бу қонда бекор қилинди. Афсуски, ҳозирги кунда ҳам баъзи экстремистик исломий ташкилотлар, одамларни чалғитиб, Қуръонда ёзилганини рўқач қилиб, ўзлари тузмоқчи бўлган гипотетик “ислом халифати”га ҳижрат қилишга даъват этадилар.

Шуни ҳам таъкидлаш жонзки, мадналик мусулмонлар, яъни ансорлар, мухожирлардан бироз ўзгача тарзда исломга кирдилар. Улар қариндош уруғлардан фоживий айрилиш ёки қабилаларини томонидан аёвсиз таъкибга учрамадилар. Албатта, биринчи навбатда Мадинанинг кам таъминланган аҳолиси исломга кирди. Аммо Маккадан фарқли ўларок ҳокимиятнинг ўз қўлида сақлаб қолиш мақсадида Хазраж ва Авс қабиласининг бойлари ҳам исломни қабул қилдилар. Ана шу бой ва нуфузли ансорларнинг раҳбари Абдулло ибн Убай ҳамда унинг тарафдорлари Қуръонда “мунофиқлар” дея аталиб, қораланган. Макка сураларида “мушриклар”га қарши оятлар қанча ўрни олган бўлса, Мадина сураларида деярли тенг ҳажми “мунофиқлар”нинг кирдикорларини қош қилиш эгаллайди. Маккадаги каби Мадинада ҳам ҳокимият ва бойликни қўлдан бермаслик учун “мунофиқлар” Муҳаммад (сав)га хиёнат қилишга ва ҳатто унинг душманлари билан тил бириктиришга тайёр эдилар. Муҳаммад (сав)га бу ўзига хос кучли ва нуфузли “фирқа” билан ҳисоблашишга тўғри келди. Мусулмонларга нисбатан бирнеча бор душманлик қилган бўлсаларда, Пайгамбар улар билан жуда нозик сиёсат олиб борди. Бану Мустаълик жангида очикчасига хиёнат қилгани учун Абдулло ибн Убайга нисбатан Умар ибн Хаттоб ўлим жазоси қўлланишини талаб қилганда, Пайгамбар кўнмади: “Мусулмонлар мусулмонларни қатл қиляптилар, деб душманлар жар соладилар”, - деди у.

Мухаммад (сав)нинг бу боралаги сиёсати шу қадар кучли таъсирга эга бўлдики, Абдулло ибн Убайннинг ўғли, асар Пайгамбар буюрса, ўз отасини ўлдиришга тайёр эканини билдирган. Хуллас, мунофиқлар билан кураш деярли 10 йил давом этдики, бу ҳақда кейинги маърузаларда батафсил маълумотлар берилди.

Аввал таъкидланганидек, Мухаммад (сав) исломга янги дин сифатида қарамади, балки уни абадий, ўзгармас ва бутун борлиқни эгаллаган Аллоҳ ҳақидаги таълимот, деб билди. Яҳудий ва христиан динларидан исломнинг устулиги Мухаммад (сав) наздида шунда ўз ифодасини топардики, унга келаятган ваҳйлар Аллоҳнинг энг янги ва охириги буйруқлари эди. Шундай экан, “аҳли китоблар”, яъни яҳудийлар ва насронийлар, исломни қабул қилишлари ёки жуда бўлмаса, тан олдилари керак эди. Аммо аччиқ ҳақиқат бошқача бўлиб чиқди: ислом, насронийлик ва яҳудийлик бир дин, бир эътиқод эмас экан. Насронийлар ва яҳудийлар ўзларининг таълимотлари ислом билан тенглиги ҳақидаги ғояни рад қилдилар. Мухаммад (сав)нинг пайгамбарлиги ва Қуръоннинг илохийлигини тан олмадилар. Қуръонда Мухаммад (сав) ва Мусо (ас) таълимоти айнанлиги кўп бор ижобий маънода зикр қилинганди. Лекин яҳудийлар ва христианлар Мусо таълимотини ўзгартириб юбордиларки, бу ҳолда уларнинг “муқаддас” китоблари энди Қуръонга тенг эмас, деб эълон қилди. Мухаммад (сав). Исо (ас) ва Биби Марьямнинг баъзи носоро томонидан илохийлаштирилиши ва баъзи яҳудийларнинг Узайрон “Хулонинг ўғли”, деб эъзозлаши Мухаммад (сав)га иккала динни соф тавҳиддан чекинган, яримбутпараст динлар, деб айблашга асос бўлди.

Аввало яҳудийлар билан ора очиқ бўлди, насронийлар эса исломга яқин, деб қаралди: “Имон келтирганларга (нисбатан) энг ашаддий адоватда бўлувчилар яҳудийлар ва ширк келтирганлар эканини кўрасиз. Имон келтирганларга нисбатан дўстликда яқинроқлар – “Биз насронийлармиз” деганлар эканини (ҳам) кўрасиз. Бунинг сабаби – улар (насронийлар) ичида руҳоний ва роҳибларнинг борлиги ва уларнинг кибрга

берилмаслигинидир.”(5:82). Ислом, христианлик ва яҳудийлик ўртасидаги тафовут чуқурлашган сари Иброҳим (ас)га, яъни Мухаммад (сав)тарғиб этаётган соф, пок эътиқодга кўпроқ ургу берилaboшлади. Бу баҳсда ҳақли равишда Мухаммад (сав) Таврог ва Инжил тарихан Мусо ва Исога анча кейин позил қилинганини инкор қилиб бўлмайдиган далил қилиб кўрсатди. Ислом ва Иброҳим (ас)дини айнанлиги тўғрисидаги тезис араблар учун мақбулроқ эди. Бу йўл Мадинада вазиятнинг бироз кескинлашувига олиб келган бўлсада, стратегик жиҳатдан тўғри танланган йўл бўлиб чиқди. Ҳижратдан 16-17 ой ўтгач, қибланинг яна Макка томонга ўзгариши уч дин ўртасидаги муносабатларни узил-кесил ҳал қилди. Қуръоннинг Бақара сурасида бу парса қўйидагича ўз ифодасини топди: 144.”...Сизни ўзингиз рўзи бўладиган қиблага (Қаъбага) юзингизни ўгиртираминиз. Юзингизни Масжиди Ҳаром (Қаъба) томонга буринг! (Эй, мўминлар, сизлар ҳам) касрда бўлингиз, юзларингизни ўша тарафга бурингиз!..” 145. “Қасамки, агар Сиз аҳли китобларга ҳар қандай ҳужжат келтирсангиз ҳам, улар қиблагизга эрганимайдилар. Сизлар ҳам уларнинг қибласига эргашувчи эмассиз.” 148. “Ҳар бир (диндор) учун ўзи юзланадиган тарафи (қибласи) бор.” 149. “Қайси жойдан (сафарга) чиқсангиз ҳам,(намозда) юзингизни Масжиди Ҳаром (Қаъба) томонига ўгиринг!” Албатта, бу шунчаки оддий ўзгариш эмас, балки унинг остида чуқур маъно яширинганди. Гап шундаки, Маккада Мухаммад (сав) бут-санамларга қарши курашган эди, уларнинг тўпланган жойи Қаъбага қарши эмас. Ҳижрат олдида ва ундан сўнг дастлабки даврда у яҳудийларга умид билан боққан ва Қуддусга нигоҳини қаратган эди. Аммо яҳудийларнинг қаршилиги уни яна арабий илдишларга эътибор қаратишга, арабларнинг қадимдан ҳақиқий муқаддас макони ҳисобланган Қаъбага юзланишга олиб келди.

Мадинага ҳижрат ислом тарихида бурилиш ясади, янги даврни бошлаб берди. У жоҳилия ва ислом даврлари ўртасидаги ўзига хос чегара ролини ўйнади. 636 йили халифа Умар ибн ал-Хаттоб бу ҳодисанинг аҳамиятини ҳисобга олиб, ҳозирги кунда ҳам мусулмон дунёсида амалда бўлган ҳижрий

тақвимга асос солди. Ислом динининг Арабистон бўйлаб муваффақиятли ёйилишини айнан хижрат бошлаб берди. дейиш мумкин. Маккада Мухаммад (сав) таъкиб қилинган озчиликнинг диний раҳнамоси вазифасини бажарган бўлса, хижратдан сўнг у нафақат диний жамоа, балки яқин келажақда йирик давлат таркиботига айланган уюшманинг раҳбари бўлди.

Маъруза 12. Мадинада “Умма”нинг шаклланиши.

Шаҳарда истикомат қилаётган аҳолининг уч тоифаси - муҳожирлар, ансорлар ва яхудиёлар ўзаро тинч яшаш учун олдин тажрибада кўрилмаган қонуний асос ёки томонлараро шартнома керак эди. Мухаммад пайгамбар бундай шартномани тайёрлади ва у «ас-Сахифа» номини олди. «Ас-Сахифа»га кўра муҳожирлар биринчи тараф, ансорлар иккинчи тараф, яхудиёлар эса учинчи тараф деб эътироф этилди. Хужжатнинг аҳамияти шундаки, у биринчи ислом давлатининг шаклу-шамонини тасаввур қилиш ҳамда ўша даврда юз берган воқеа-ҳодисаларга аниқлик киритишга имкон беради. Бир қараганда янги дин асосида қурилган кичик бир жамоа қадимдан қон-қардошлик асосида иш кўриб келган бутун бир жамиятни ютиб юборгандек туюлди. Аслида ундай эмас, балки қадимги уруғ, қабила каби этник гуруҳлар ўз ҳуқуқ ва вожиботларини сақлаган ҳолда, қонун томонидан эътироф этилган юридик шахс сифатида йирикрок жамоага биришгандилар. Ас-Сахифанинг тўлиқ матни Ибн Исҳоқ - Ибн Хишомнинг «Сира»си ва Абу Убайдининг «Китоб ал-Амвол...»ни орқали бизгача етиб келган. Санкт-Петербургдаш олим О.Большаков ўзининг «История халифата» китобида ушбу матнининг русча таржимасини берган .

Қуйида «Ас - Сахифа»нинг арабчадан ўзбек тилига қисқартирилган таржимасини келтирамиз. «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Бу - Мухаммад пайгамбар саллаллоҳу алайҳи ва саллам томонидан Қурайш ва Ясриб мўъминлари ва мусулмонлари, уларга эргашганлар, уларга қўшилганлар ва улар билан бир мақсад йўлида қурашаётганлар учун (ёзилган) битик (шул ҳақдаким), улар - бошқалардан айри бир умма (жамоа)дирлар. Қурайшлик муҳожирлар - ислом келганда қандай ҳолда бўлган бўлсалар, шундай , яъни аввалгидек ҳолларида(қоладилар); ўлдирилган киши учун ўзаро эваз оладилар, ораларидан кимдир асир тушса, яхшиликча ва мўъминлар ўртасида тенг тақсимланган ўлпон билан озод қиладилар. Ва бану Авф - аввалгидек,... Ва бану Соъида - аввалгидек, ... Ва бану ал-Ҳарис - аввалгидек,

... Ва бану Жушам - аввалгидек. ... Ва бану ан-Нажжор - аввалгидек, ... Ва бану Амр ибн Авф - аввалгидек. ... Ва бану ан-Набит - аввалгидек, ... Ва бану Ал-Аве - аввалгидек. ... Ва мўъминлар ораларида ўлжони ёки эвази бўйиндан соқит қилинмаган бирон «қарздор»ни қолдирмайдилар. Ва бирон мўъмин бошқа мўъминнинг қароли билан эгасининг розилигисиз ҳилф (ҳомийлик шартномаси)ни тuzолмайдн. Ва такводор мўъминлар зўравонлик қилувчи, зулм ўтказувчи, жиноятчи, ҳужумкор ёки мўъминлар орасига фиску -фасод келтирувчи қимсаларга қарши турурлар ва ҳатто улардан бирининг ўгли бўлса ҳам унга қарши яқдил курашурулар. Ва мўъмин бир кофир учун мўъминни ўлдирмайди, мўъминга қарши кофирнинг ёнини олмайди. Ва Аллоҳнинг зиммаси (паноҳи) барча учун бирдир, у энг наст даражадаги инсонларни ҳам ўз ҳимоясига олади, албатта мўъминлар бошқалардан айри ҳолда бир-бирларига ҳимояқилдилар. Ва бизга эрганган яҳудларга дарҳақиқат ёрдам ва тенглик бериллади, уларга зулм қилинмайди ва уларнинг душманларига ёрдам берилмайди. Ва мўъминларнинг тинчлиги бир текиедир. Аллоҳ йўлида курашаётган барча мўъминлар ўртасида тенг ва адолатли тинчлик ўрнатиллади. Ва биз билан газотга чиққан ҳар бир гуруҳ бири иккинчисининг кетидан юради. Ва мўъминлар Аллоҳ йўлида қон тўкишда бир - бирларига тўскинлик қилмайдилар. Ва такводор мўъминлар энг яхши ва энг тўғри йўлладирлар. Ва ҳеч бир мушрик бирон бир курайшийнинг на моли ва на ўзига ҳомийлик қила олмайди ва бу ишда мўъминга қаршилик (халақит) қилмайди. Ва агар қимдир бир мўъминни очик-ошқора (қасддан) қатл этса, ундан айнан шундай қасос олинади, фақат мактулнинг валийси (вакили) ўлжонга рози бўлмаса. Жумлан мўъминлар унга қаршидирлар, унга қарши туришдан бошқа нарсага руҳсат йўқ. Ва ушбу саҳифада келтирилганларга иқрор бўлган, Аллоҳга ва охирги кунга имон келтирган мўъмин (муқаддас жойни) ҳаром қилувчига ёрдам ёки бошпана бериши мумкин эмас, қимки шундай кишига ёрдам ёки бошпана берса, у Аллоҳнинг лаънати ва қиёмат кунда газабига дучор бўлади, унинг на тавбаси ва на илтижоси қабул қилинмайди. Агар ўртангизда қайси масалада

бўлмасин қандайдир ихтилоф пайдо бўлса, албатта Аллоҳ азза ва жаллага ҳамда Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва салламга мурожаат этингиз.

Кейинроқ, лекин, ҳарқалай, ўша йили баъзи араб қабилалари таркибига қирувчи ёки улар билан иттифоқдош бўлган яҳудий жамоаларни хусусида шартномалар қабул қилинди. Уларга кўра, яҳудийлар агар мусулмонлар уруш ҳаракатларида қатнашаётган бўлсалар, харажатларга шерик бўладилар. Шунингдек, ҳақиқатан, бану Авф яҳудийлари – уларнинг мавлолари ва ўзлари – мўъминлар билан бир жамоадир, аммо яҳудийларнинг ўз дини бор, мусулмонларнинг эса – ўз дини: агар қимдир адолатсизлик ёки жиноят содир қилса, фақат унинг ўзи ва оиласи айбдор бўлади. Сўнгра айнан бану Авф яҳудийларига нисбатан кўрсатилган қондалар бану Нажжор, ал-Ҳорис, ас-Соид, Жушам, ал-Аве ва Саълаба таркибига қирувчи яҳудий жамоаларига ҳам жорий қилинди: улар ҳам душманларга қарши курашда мусулмонларга ёрдам беришлари ва Муҳаммад (сав)нинг изнисиз урушга кирмасликлари шарт қилинди. Яна: Яриб шаҳрининг чегараларни ушбу “ас-Саҳифа” аҳли учун ҳаром (муқаддас)дир; Қурайш қабиласининг одамлари ёки уларга ёрдам берувчилар “жор” қилинмайди, яъни ҳимояга олинмайди. Аммо улар сулҳга қақирсалар, у қабул қилиниши керак. Муҳаммад – Аллоҳнинг расули, унга Аллоҳнинг салаватлари ва саломлари бўлсин!

Мана, Ибн Исҳоқ зикр қилган «ас-Саҳифа»нинг қисқача матни. Ал-Воқидий, Ибн Саъд, ат-Табарий, Ибн Касир ва Ибн Саййид ан-Нослар бу матинни тўлиқ келтирмаган бўлсаларда, унга ишора қилганлар. Ҳужжат бошидаёқ муҳожирлар биринчи, ансорлар-иккинчи ва яҳудлар учинчи ўринга қўйилган ҳамда Муҳаммад (сав) Аллоҳнинг пайгамбари ва расули деб аталган. Бу биринчи бор Муҳаммад (сав)нинг пайгамбарлик рисоласи расмий ҳужжатда қайд этилиши эди.

Умуман олганда “ас-Саҳифа”нинг аслиги шубҳа остига олинмасида, шуни таъкидлаш жоизки, услуби (стили) ўша давр услубига тамоман тўғри келиши, энг муҳими, ундаги қонун-қондалар Қуръонда ўз аксини топган аксарият тамойилларга мувофиқ экани ушбу ҳужжатнинг аслигидан

далолат беради. Мусулмонларнинг бошқа одамлардан айри ягона умма (жамоа) экани (Оли Имрон,110; ал-Анфол, 72,75), бир- бирларига биродар, ҳамкор бўлишлари, биронтасининг елкасига мушкул иш тунса, ўзаро ёрдам бериш лозимлиги (ал-Бакара,215; ал-Тавба,60), вало (клиентлик, кароллик) ва у билан боғлиқ муволо ҳуқуқи (ан-Нисо,33), қариндош-уруғ ва қўшничилик (хомийлик) ҳуқуқи (ан-Нисо,25), шахсий масъулият-жавобгарлик ҳиссини тарбиялаш (ан-Нисо,111; Фуссилат,46), жоҳилия даврига хос қасоскорлик ва баджаҳилликдан узоқлашниш (ал-Аъроф,199), қонунга бўйсиниш, умумжамоа ишларини давлат ва унинг идоралари тасарруфига топшириш (ан-Нисо,59), айрим-айрим шахслар ўртасида юз берадиган уруш ва тинчлик ҳолатларига яқка тартиблаган ҳодиса эмас, балки умумжамоа ихтисосига кирувчи ишлар деб қараш (ал-Бакара,208; ал-Анфол,61), жамоат тартибини ўрнатиш, эҳсоннинг қўлидан тутиш, жинойатчига кўмаклашмаслик ва бошқалар бермаслик масалаларида давлатга ёрдам бериш (Фотир, 18) жоҳилия араблари учун бетона, биринчи бор Қуръонда ўз ифодасини топаган қонун-қоидалар эди.

Мазкур оятларнинг айнан ўзбек тилига таржимаси билан танишишингиз мумкин. Одамларга чиқарилган (маълум бўлган) умматнинг энг яхшиси бўлдингиз, (эй, мусулмонлар!) зеро, сиз амри маъруф, наҳйи мункар қиласиз ва Аллоҳга имон келтирасиз. Агар аҳли китоблар (ҳам) имон келтирганларида эди, ўзлари учун яхши бўлур эди. Улар орасида (Мухаммадга имон келтирган) мўминлари ҳам бор, кўпчилиги эса фосиқлардир (3:110). Албатта, имон келтирган, хижрат қилган, моллари ва жонлари билан Аллоҳ йўлида (душманга қарши) курашган ва (мухожирларга) жой бериб ёрдам кўрсатган (мадиналик ансор)лар, айнан ўшалар бир-бирларига дўстдирлар. Имон келтиргани, лекни хижрат қилмаганлар, то хижрат қилмагунларига қадар, улар билан дўстлик қилиш сизлар учун жоиз эмасдир*. Агар (улар) сизлардан дин хусусида ёрдам сўрасалар, уларга ёрдам бериш сизнинг зиммангиздадир. Илло, ўрталарингизда (урушмаслик ҳақида)

ахдлашув бўлган қавм зиддига (ёрдамлашниш жоиз) эмас. Аллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб турувчидир (8:72). Кейинроқ имон келтириб, хижрат қилган ва сизлар билан бирга (ёв билан) курашганлар*, айнан ўшалар (ҳам) сизлардандирлар. Қариндошлар эса, Аллоҳнинг Китобида бир-бирларига яқинроқдирлар**. Албатта, Аллоҳ ҳар нарсани билувчи зотдир (8:75). Сиздан (эй, Мухаммад!) қандай эҳсон қилишни сўрайдилар. Айттинг: «Ниманики хайр-эҳсон қилсангиз, ота-она, қариндошлар, етимлар, мискинлар ва мусофирларга қилингиз! Аллоҳ ҳар қандай қилган эҳсонларингизни билиб турувчидир» (2:215). Албатта, садақаларни фақат фақирлар, мискинлар, унда (садақа ишида) ишловчилар, диллари ошна қилинувчи (кофир)лар, (пул тўлаб озод этилувчи) қуллар, қарздорларга ва Аллоҳ йўлида ҳамда йўловчига (мусофирга бериш) Аллоҳ (томони)дан фарз (этилди)*. Аллоҳ илмли ва ҳикматли зотдир (9:60). Ҳар ким гуноҳ (иш) қилса, фақат ўзининг зарарига қилган бўлур. Аллоҳ билим ва ҳикмат эгасидир(4:111). Кимки яхши амал қилса, ўзи учундир. Ким ёмонлик қилса ҳам ўз зиёнигадир. Раббингиз бандаларга ноҳақлик қилувчи эмасдир. (41:46) Афвини (қабул қилиб) олинг*, яхшиликка буюринг, жоҳиллардан эса юз ўгиринг! (7:199). Эй, имон келтирганлар! Аллоҳга итоат этингиз, Пайгамбарга ва ўзларингиздан (бўлмиш) бошлиқларга итоат этингиз! Борди-ю, бирор нарсада (дин ишида) келиша олмай қолсангиз – Аллоҳга ва охират кунига ишонадиган бўлсангиз – уни Аллоҳга ва Пайгамбарига ҳавола қилингиз. Мана шу яхшироқ ва ечими чиройлироқ (иш)дир* (4:59). Эй, имон келтирганлар! Ёппасига итоатга киришингиз ва шайтоннинг изидан эргашмангиз! Албатта, у сизларга аниқ душмандир (2:208). Агар улар сулҳга мойил бўлсалар, Сиз ҳам унга мойил бўлинг ва Аллоҳга таваккул қилинг!* Албатта, У Эшитувчи ва Билувчидир (8:61).

«Ас-Саҳифа», шак-шубҳасиз, пайгамбарнинг ижоди бўлиб, у Мухаммад (сав) сиёсий ва дипломатик маҳоратини намойиш этган йирик ҳужжатдир. Шуниси эътиборга лойикки, яҳудийлар билан шартнома имзоланган пайтда Мухаммад (сав) мусулмонлар ва яҳудийларни айри-айри динга эътиқод қилувчи мўминлар жамоаси, деб ҳисобларди. Бу ҳам ҳужжатининг аслигини исботловчи энг яхши далиллардан биридир. зеро кейинчалик мусулмонлар билан яҳудийларни бир жамоа, деб ҳисоблаш бирорта фалсефикаторнинг ақлига келмасди.

Европа тадқиқотчилари бу ҳужжатга унча тўғри бўлмаганравишда «Мадина конституцияси» деб ном беришган. Покистонлик профессор Ҳамидуллоҳ эса буни том маънода тушуниб ва шу фикрга асосланиб, ўзининг 1959 йил эълон қилган мақоласида Мухаммад (сав) инсоният тарихидаги биринчи конституциянинг муаллифидир, деб таъкидлаган. Мухаммад (сав)нинг буюк сиёсий ва дипломатик истеъдодини тақдирлаган ҳолда биз ундай демаган, балки ўша вужудга келган вазиятда «ас-Саҳифа» Мадина шаҳар-давлатининг асосий қонуни вазифасини бажарди, деган бўлардик.

Шуни эслатиш жоизки, «ас-Саҳифа»да Ҳазражнинг бешта йирик уруги - бану Авф, бану Соъида, бану ал-Ҳарис, бану Жўшам ва бану ан-Нажжорлар алоҳида қайд этилган ҳолда Авсининг йирик уругларидан фақат иккитаси - бану Амр бин Авф ва бану ан-Набит зикр этилган, қолганлари эса бир ном билан бану ал-Авс деб келтирилган. Бу ўша вақт, яъни «ас-Саҳифа» ёзилган пайтда Ясрибда ислом қай даражада қарор топганини аниқ ақс этиради. Зеро, Ҳазраж уруглари тўла равишда исломни қабул қилган, ҳатто мўмин бўлмаганлари ҳам зоҳирий тарзда янги динга кирганди. Авс уруглари эса юқорида зикр этилган икки уругдан ташқари нисбатан кеч, аниқроғи, Ҳандак урушидан сўнг (627 й.) мусулмон бўлдилар. Шунингдек, «ас-Саҳифа»да араб қабилалари билан дўстона муносабатда бўлган кичик яҳудий уруглари тилга олинган ҳолда шаҳардаги уч йирик яҳудий қabila - бану Қайноқ, бану Надир ва бану Қурайза - умуман эслатилмайди. Сабаби - улар исломга нисбатан адоватда бўлдилар, унга қарши ташвиқот олиб бордилар. Шундай бўлсада,

«ас-Саҳифа»дан яҳудларнинг янги тартибни қабул қилиш орқали давлат таркибига киришлари мумкинлигини кўзда тутган умумий банд ўрни олди. Дарҳақиқат, кейинчалик мазкур ҳужжатга илова қилинган шартномаларга кўра бу қабилалар давлатга кирди.

«Ас-Саҳифа»дан кўзда тутилган биринчи мақсад - Мадина шаҳрида хижранинг дастлабки даврларида вужудга келган ижтимоий ва сиёсий ҳаётни қонуний асосга солиш, олдингига нисбатан ўзгариб янгитдан қарор топган ёки ўзгаришсиз қолдирилган қонун-қоидаларни ҳужжатлаб қўйиш эди. Ушбу ҳужжат мусулмон жамоасига аниқ сифат берди. Унга кўра Қурайш ва Ясриб мўъминлари ва мусулмонлари, уларга эргашганлар, уларга қўшилганлар ва улар билан бирга жангларда қатнашганлар алоҳида бир умма (жамоа)ни ташкил қиладилар. Бу ерда «умма» сўзи қадимги, неси-насаб билан боғлиқ араб жамоасини эмас, балки мутлақо янги маънони аниқлашга, эндиликда пайгамбар умуман қабилачиликка ёки ҳеч бўлмаганда унинг давлатга нисбатан расмий мақомига барҳам берди, дейиш мумкин. Бошқачасига айтганда, пайгамбар чекланган қабилачилик даражасидан юқори кўтарила олди ҳамда янги дин ва янги давлат бир хил маъно касб этишига эришди. Бу ўз навбатида иккаласи учун ҳам кенг истикболлар очиб берди. Айтиш керакки, бундай тушунча қадимги Юнон ва Рим олами учун батамом янги эди. Христиан индивидуализми ҳукмрон бўлган бу оламдан фарқли ўлароқ Мадинада «умма»нинг ташкил топиши мусулмон универсализмига қўйилган ўзига хос биринчи кадам деб қарамоқ керак.

Албатта, «ас-Саҳифа»даги «умма» диний тусга эга эди. У - тинчлик, кўшнини ҳимоя қилиш ва мазлумга ёрдам қўлини чўзиш каби тамойилларга амал қилувчи Аллоҳ жамоасидир. Аллоҳ номидан бу жамоага Мухаммад (сав) раҳнамолик қилади. Имон - мўъминларда ўз ифодасини топган иттифоқлик риштасидир. Демак, мўъминлар биринчи навбатда бу иттифоққа амал қиладилар ва бу ҳуқуқдан фойдаланадилар. Шунингдек, «умма» Мадина шаҳрини ўз ичига олган умумий минтақани ифодаларди. У ҳаром

(муқаддас) ва тинч ер ҳисобланиб, унинг ичида бирор киши бошқа кимсага адоват қилиши мумкин эмас. Демак, умма фақат мўъминларнинггина ўз ичига олмай, уларга эргашганлар ва улар билан жангга кирганларни ҳам, яъни Ясрибнинг барча аҳолисини қамраб оларди. Тўғри, уларнинг ҳуқуқ ва вожиботларини бир хилда деб бўлмасди. Яна шунини таъкидлаш жоизки, умма Мадинанинг барча тоифаларидан иборат бўлсада, у яқка шахслардан эмас, балки жамоалар - қабилла, уруғлардан ташкил топганди. Шунинг учун «ас-Саҳифа»да у ёки бу қабилла илгари қандай бўлса, шундайлигича уммага киргани эътироф этилади. Худди илгаригидек, қабилла ва уруғлар бож-хирож, асирлар учун хун тўлаш, қабилла ҳимоясига (жор) олиш каби масалаларда ҳуқуқларини сақлаб қолдилар. Ҳар бир шахс бегона кишини ўз ҳимоясига олиши мумкин эди, аммо бундан фақат Қуръон ва унинг тарафдорлари маҳрум қилинди.

Ички низоларни бартараф қилиш вазифаси умма тасарруфига ўтиши билан баробар қабилаларнинг қасос ҳуқуқини бекор қилиш зарурати туғилди. Шунинг учун ҳам «ас-Саҳифа»да бирор масалада ихтилоф чиқиб қолгудек бўлса, албатта Аллоҳга ва унинг расули Мухаммад (сав)га мурожаат этиш шарт қилинди. Бу ўз навбатида секин-аста яқка шахс томонидан қасос олиш ҳуқуқининг давлат томонидан жазо бериш вазифасига айланишига имкон яратди.

«Ас-Саҳифа»нинг иккинчи мақсади - ташқаридан бўладиган ҳар қандай ҳужумга қарши қабилалар иттифоқини тузиш эди. Шу боисдан мўъминлар бошқа одамларга эмас (дунва ан-Нос), бир-бирларига ёрдам бериши қатъий шарт қилинди. Илгари «уруш» ва «қонга-қон қасосини олиш» бир хил маънони англатган бўлса, энди уруш том маъноси билан урушга айланди, яъни у бутун жамоанинг умумий иши бўлиб қолди. Худди шунингдек, тинчлик масаласи ҳам яқка шахсларнинг ишидан умумжамоа вазифасига айланди. Дастлаб бу чеклашларга кўникиш бироз қийин кечди, аммо эътиқод мустаҳкамлана борган сари қонун-қоидалар ҳам такомиллашаверди.

«Ас-Саҳифа» қабул қилинган, пайгамбарнинг сиёсий вазифаси асосан Мадина давлатининг ҳудудини сақлаш ва унинг хавфсизлигини таъминлашдан иборат бўлди. Мухаммад (сав) сиёсатини тўғри идрок этиш учун шу нарсани унутмаслик керакки, Мадина шаҳри ва унинг атрофи яхлит давлат деб қаралиб, бошқалар билан алоқаларни фақат пайгамбар жорий этган янги шартларда, бошқачасига айтганда, фақат исломни қабул қилиш ёки унга бўйсиниш орқалигина ўрнатиш мумкин эди. Мадинанинг мақомини кучайтириш мақсадида унга ҳижрат қилиш (кўчиб ўтиш) янги давлат фуқаролигини олишнинг асосий шартин қилиб белгиланди. Исломга кириш ва Мадина фуқароси бўлишни истаган ҳар қандай шахс албатта Мадинага кўчиб ўтиши керак бўлди. Қуръоннинг ал-Анфол сураси 72 ояти айнан шу мазмундадир: **“Албатта, имон келтирган, ҳижрат қилган, моллари ва жонлари билан Аллоҳ йўлида (душманга қарши) курашган ва (муҳожирларга) жой бериб ёрдам кўрсатган (мадиналик ансор)лар, айнан ўшалар бир-бирларига дўстдирлар. Имон келтиргану, лекин ҳижрат қилмаганлар, то ҳижрат қилмагунларига қадар, улар билан дўстлик қилиш сизлар учун жоиз эмасдир. Агар (улар) сизлардан дин ҳусусида ёрдам сўрасалар, уларга ёрдам бериш сизнинг зиммангиздадир. Илло, ўрталарингизда (урушмаслик ҳақида) ахдлашув бўлган қавм зиддига (ёрдамлашиш жоиз) эмас. Аллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб турувчидир”**. Аммо яна бир бор таъкидлаймизки, бу – давр талабидан келиб чиққан, Макка фатҳидан сўнг бекор қилинган, вақтинча кўрилган чора эди.

Мусулмонларни янада жипслаштириш, ўз таълимотини бутпарастлик анъаналарига нисбатан юксакликка кўтариш мақсадида Мухаммад (сав) янги шаклланаётган мусулмон маросимчилигига катта эътибор қаратди. Мадинада ва умуман Арабистоннинг Маккадан бошқа шаҳарларида ҳарам йўқ эди. Мусулмонларнинг сони кескин ортганлиги сабабдан бирон-бир ҳусусий уйда жамоат намозини адо этиш мумкин бўлмай қолди. Шунинг учун Мадинада улкан масжид қурилиши бошланиб, у ярим йилда битказилди. Масжид

Мухаммад (сав) ва саҳобаларнинг сеvimли жойига айланди, кўпгина масалалар шу ерда ҳал этиладиган. беш вақт намоз билан бирга таҳорат ҳам айнан шу ерда амалга ошириладиган бўлди.

Ҳар бир кишининг этибори масаласи илгаридек унинг шахсий иши бўлиб қолаверди, ҳеч ким мажбуран янги динга киритилмади. Аммо аста-секин бутнарастлар этибордан қолабонилдилар. Қабилла оқсоқолларининг ишларига очикчасига дахл қилинмасалар. уларнинг обрў-этибори пасая борди. Хуллас, Мухаммад (сав) “ас-Саҳифа”нинг биронга бандига риоя қилмади. дейишга ҳеч қандай ўрин йўқ эди. Жуда кийин кечган илк Мадина даврида Мухаммад (сав)нинг даҳоси шаҳарда ибрат қилса арзийдиган тартиб-интизом ва “умманин” яқин келажакини таъминлаганида ўз ифодасини топди. Бутун Арабистон кучларини тўшлаб, Мухаммад (сав)га қарши йўналтиришга қодир бўлган ҳусеин тавқи душман – аёвсиз Қурайшнинг мавжудлигини этиборга олсак, Мадинада бундай тинчлик-хотиржамликка эришиш жуда зарур эди.

Маъруза 13. Макка ва Мадина ўртасидаги ҳарбий тўқнашувлар. Бадр жанги.

Табиики, шаҳар-давлат, айниқса, бадавний аҳоли билан ўралган шаҳар, ўз атрофи билан муайян муносабатларсиз яшай олмайди. Бундай шаҳар олатда кўнни бадавний қабилалар ўхтин-ўхтин уюштириб турадиган ҳужумларни бартараф қилиш учун улар билан сулҳ тузиши, уларга итова (салик) тўлаши, вақти келса, зарба берини керак бўларди. Пайгамбар шу мақсадда бир неча бор қуролли гуруҳларнинг шаҳардан ташқарига чиқишларини уюштирди. Сарийя (кўпинги-сароё) деб ном олган, баъзиларига пайгамбарнинг ўзи раҳбарлик қилган ва бошқалари саҳобалар томондан бошқарилган бу чиқишларнинг сони дастлабки икки йил ичида, яъни Бадр жанги юз берганга қадар, 8 тага етди.

Этиборли ўрта аср тарихчилари Ал-Табарий, Ибн Касир ва ал-Вокидийлар сарийяларни пайгамбар ва Макка ўртасидаги кураш билан боғлиқ, бевосита ҳарбий мақсадларни кўзлаган урушлар деб эслатадилар ва уларга инсбатан “газот” сўзини ишлатадилар. Мисрининг таникли ота-бола тарихчилари Ҳасан Иброҳим Ҳасан ва Али Иброҳим Ҳасанлар “сария” сўзига галати таъриф беришган: гўё, бевосита Пайгамбар раҳбарлигида амалга оширилган чиқишлар “газот”, саҳобалар раҳбарлигидагиси “сария” эмиш. Ҳатто ўрта аср араб тарихий адабиётида пайгамбарнинг ҳарбий юришларига бағишланган “ал-Мағозий” деб аталган махсус жанр пайдо бўлди. Агар биз “газот”, “мағозий” сўзлари “босиб олиш”, “эгаллаш” каби маъноларнинг англатишини этиборга олсак, бундай таъриф унчалик тўғри эмаслигини кўрамиз. Фикримизча, илк ислом тарихи билан боғлиқ воқеалар, хусусан, “сария”ларни бундай талқин қилиш, “қош қўяман деб кўз чиқаришдай” гап.

Аслида,бу чиқишларни “ҳарбий” деб атаганимизда ҳам улардан асосий мақсад –ички жабуҳани мустаҳкамлаш, хавфсизликни таъминлаш, қолаверса, ташқаридан уюштирилиши мумкин бўлган ҳужумнинг олдини олиш эди.

Тўғри, хижратдан олти ой ўтгач бошланган “сария”ларнинг вазифаларидан бири «Ло тужжора Қурайш ва ло амволаҳо» (на бирорга Қурайш савдогари ва на уларнинг молларига ҳомийлик қилмаслик), деган «ас-Сахифа»нинг шартига кўра.Қурайш савдосининг янги давлат еридан ўзининга тўққинлик қилиш бўлган. Бу Ясриб давлатининг суверенитети доирасига кирарди. Қурайш ва бошқа кўшни қабилаларни янги давлат чегаралари мустаҳкам экани, унинг суверенитети ҳурмат қилиниши лозимлиги ҳақида огоҳлантириб қўйиш учун керак эди, бу ишлар. Қурайшга нисбатан ўжарлик ёки у билан урушиш учун эмас, балки янги давлатни таъин олдириш ва у билан иттифок тузишга мажбур қилиш учун саъй-ҳаракатлар эди, булар. Пайгамбар Қурайшнинг араблар орасида тутган алоҳида ўрнини жуда яхши билар, у билан иттифок ислом иши учун қанчалик катта аҳамиятта эканини доим ёдда эслар эди. Ўзи ҳам асли шу қабиладан бўлган Муҳаммад (сав)нинг Қурайшга нисбатан ҳурматини бир мисолда яққол кўришимиз мумкин: 624 йил Бадр жангида эришилган галабадан сўнг ёш бир ансорий турурланиб: “Нима билан табриклайсизлар ўзи? Бундай қарасак, олдимизда худди ҳаз пайтида қурбонликка келтириладиган қўйларга ўхшашан тепакал чоллар турибди, сўйдик-қўйдик”, деганда, Пайгамбар: “Йўқ, жигарим, улар Қурайшнинг аслзодалари эди. Агар сен уларнинг Маккада қилган ишларини кўрганингда, ўз қилган ишингдан хижолат тортган бўлардинг”, деб танбих берганди.Хуллас, пайгамбар Қурайш билан урушишга эмас, балки сулҳга интиларди. Айни вақтда у янги давлатнинг кучини намойиш этиш, ўз еридан бирорга тожир ёки босқинчи ўтишига асло руҳсат берилмаслигини исботлаш тадбирларини кўрди. Шу нуқтан назардан, шубҳасиз, сарийялар Макка савдоси учун очикдан-очик таҳдид солди. Аммо улар олдига қарвонларга ҳужум қилиб, молларни мусодара қилиш вазифаси қўйилган эмасди. Демак, агар Макка зодагонлари ўзларининг молларини эсон-омон Шомга ёки Эронга етишини истасалар, энди юзага келган вазиятни, ўртада Мадина билан келишиш зарурлигини ҳисобга олишлари керак эди.

Замонавий муаллиф Сафиюррахмон Муборакфурий ўзининг Пайгамбарга бағишланган “Ар-Раҳик ал-Махтум” номли биографик асарида “сария”лар масаласига тўхтаб, улар, ҳозир биз таъкидлаган маънода, биринчидан, “истикшоф”, яъни Мадинага ташқаридан келадиган ҳужум эҳтимолидан хабардор бўлиш, рўчасига айтганда, “разведка” мақсадида, иккинчидан, Мадинага яқин турган бадавний қабилалар билан сулҳ-шартномаларга эришиш, учинчидан, Мадина мушриклари, яхудлари ва атрофдаги бадавнийларга янги давлат қандай кучга эга эканини кўрсатиб қўйиш ва, ниҳоят, Қурайшни юзага келган янги ҳолат билан ҳисоблашиш, Муҳаммад (сав)га нисбатан жангари сиёсатини ўзгартириши лозимлиги ҳақида огоҳлантириш мақсадларига хизмат қилган, деб ёзади.

Ушбу чиқишлар тафсилотига бироз тўхталадиган бўлсак, уларнинг 30 кишидан ташқил топган биринчисига Ҳамза паҳлавон раҳбарлик қилганди.623 йилнинг март ойида Шомдан қайтаётган қарвоннинг йўлини тўғрига чиққан бу сария Қизил денгиз яқинидаги Сайф ал-Баҳр деган жойда Абу Жаҳл бошлиқ 300 кишилик Қурайш аскарига дуч келди. Ҳар икки тарафга ҳам “ҳалиф” бўлган Маждий ибн Амр аралашиб, томонлар ҳатто биронта камон ўқи отмасдан, ажрим бўлишди. Апрель ойида ташқил қилинган 60 кишилик Убайда ибн Ҳорис бошлиқ иккинчи сария Қизил денгиз яқинидаги тоғда 200 кишидан иборат Абу Жаҳлнинг ўғли Икрима бошқарган Қурайш аскарига йўлқиди. Бу сафар ҳам уруш бўлмади ва сария тинчгина Мадинага қайтди. Қизиги шундаки, бу сафар маккаликлардан икки киши исломни қабул қилиб, Мадина томонга ўтиб кетди. Май ойида Саъд ибн Абу Ваккас бошчилик қилган 20 кишилик учинчи сария умуман қурайшликлар билан тўқнашмай, Мадинага қайтиб кетди. Шу йилнинг август, сентябр ва декабр ойларидаги чиқишларга бевосита Муҳаммад (сав) раҳбарлик қилган бўлсада, на Қурайшнинг қарвони ва на аскарини учратмади, аммо муҳими, Мудлиж ва ад-Дамра исмли бадавний қабилалар билан ўзаро ҳужум қилмаслик ҳақидаги шартномалар имзоланди. Сентябрь ойида Фихр қабиласи Мадина яйловларига бостириб қирганлиги учун қаттиқ жазоланди. Зикр

этилган сариялар натижасида деярли ҳечқандай ўлжа қўлга киритилмаган бўлсада, уларнинг ўзига хос аҳамияти бор эди. Биринчи навбатда Қурайшга ҳам, бадавийларга ҳам мусулмонлар курашга тайёр эканлини кўрсатиши керак эди, бу сариялар. Бадавийлар энди Мадинага ҳужум қилиши туғул, нейтрал мавқеени эгаллаш улар учун афзал эканлини тушунишди. Айни вақтда Мадина учун ўзига хос харбий тайёргарлик вазифасини ўтаётганди, бу чикнишлар. Чамаси, Мухаммад (сав) бундан ортиқ нарсани мўлжалламаётган эди ҳам. Аммо иккинчи хижрий йилнинг Ражаб ойида, яъни 624 йилнинг бошида юз берган Нахла ходисаси воқеалар жараёнини батамом ўзгартириб юборди.

Абдулло ибн Жаҳш бошчилик қилган мусулмонларнинг тахминан 8-10 кишидан иборат кичик ғуруҳи Макка билан Тойиф оралигидаги Нахла деган жойга етиб борди. Сафар олдида Пайгамбар ибн Жаҳшга Мадинадаги яҳудлар ва “мунофиқлар” сезиб қолмаслиги учун ёпик хат топшириб, икки кундан сўнг очилиши буюрганди. Хатда Маккадаги аҳвол хусусида маълумот олиб келиш ва асло жанг қилмаслик тайинланган эди. Мадинадан 500 километр узокликда Макка яқинида 10 кишилик ғуруҳнинг жанг қилиши умуман мантиска тўғри келмайдиган иш эди, ўзи! Аммо сарийя вакиллари эслатилган Нахла деган жойда Тойифдан Маккага 5-6 коп майиз ва тери олиб келаётган 4 кишидан иборат Қурайшнинг кичик бир қарвонига дуч келди. Улар Пайгамбарнинг кўрсатмасига зид равишда қарвонга ҳужум қилдилар, бир кишини ўлдириб, икки кишини асир олдилар, тўртинчиси эса Маккага қочиб қутулди. Шундан сўнг ғуруҳ зудлик билан ўлжа ва икки асирни олиб Мадинага қайтди.

Пайгамбар бу ишдан хурсанд бўлмадилар, аксинча, уларни койидилар, чунки, юқорида айтганимиздек, воқеа урушлар манъ қилинган Ражаб ойида содир бўлган, бу эса мусулмонлар ва биринчи навбатда Пайгамбарга доғ туширарди. Худди қутилганидек, Макка мушриклари, Мадинадаги яҳудлар ва мунофиқлар Пайгамбарга қарши мисли кўринмаган игвогарлик кампаниясини бошлаб юбордилар. Қурайшийлар шу омилдан фойдаланиб, Мухаммад ва мусулмонларни бутун Арабистон бўйлаб ёмон отликқа

чикаришга ҳаракат қилдилар. Бу нарса амалда ўз натижасини берабошлади ҳам. Ҳатто Мадинада, мусулмонлар орасида баҳс-мунозаралар авж олиб кетди. Яҳудийлар одатдаги фитна-фужурияларини янада кучайтирдилар. Ана шундай кескин вазиятда Бақара сурасининг: «Сендан «шаҳри ҳаром» - уруш манъ қилинган ой, ундаги жанг ҳақида сўрайдилар. Айт: у пайтда жанг қилиш - гуноҳдир. (Аммо) Аллоҳнинг йўлидан воз кечиш, унга куфр келтириш (ишонмаслик), Масжид ал-Ҳаром (яъни Макка) аҳлини ундан зўравонлик билан чиқариш Аллоҳ наздида бунданда каттароқ гуноҳдир. Фитна - одам ўлдиришдан каттароқ гуноҳдир. Улар (кофирлар), агар имкон топсалар, токи динингиздан қайтармагунча, сизлар билан урушни давом этдираверадилар...» деган мазмунидаги 217-оятни нозил бўлди. Бу ерда “фитна” сўзини айнан оятнинг охириги парчасидаги, яъни “улар токи динингиздан қайтармагунча, сизлар билан урушни давом эттираверадилар”, деган маънода тушуномок керак. Шундан сўнг вазият кескин ўзгарди. Пайгамбар асирларни фақат қатга фидя (ўлпон) эвазига қайтаришга розилик билдирди. Натижада бир асир 1400 дирҳам эвазига озод қилинди, иккинчиси эса исломни қабул қилиб, Мадинада қолишни афзал кўрди.

Умуман, бу воқеа ислом давлатининг сиёсатида ўзига хос бурилиш ясади, дейиш мумкин. Айни шу пайтларда ал-Ҳаж сурасининг 39-нчи, ал-Бақара сурасининг 190-нчи, ан-Нисо сурасининг 75-нчи оятлари нозил бўлдики, исломда биринчи бор «жиход»га, яъни муайян ҳолларда душманга қарши кураш олиб боришга изн (рухсат) берилди. Мазкур оятларнинг мазмуни шундан далолат беради. «Зулмга учраганларни учун (унга қарши) курашаётганларга рухсат берилди. Аллоҳ уларни ғолиб қилишга қодирдир.» (ал-Ҳаж, 39); «Сизларга қарши урушаётганлар билан Аллоҳ йўлида жанг қилингиз, (аммо) ўзингиз (ҳечқачон биринчи бўлиб) тажовуз қилмангиз. Аллоҳ тажовузкорларни ёқтирмайди.» (ал-Бақара, 190); «Сизларга нима бўлдики, Аллоҳ йўлида ҳамда «Парвардигоро, бизни аҳли золим бўлган бу шаҳардан олиб чиқ, бизга ўз даргоҳингдан паноҳкор, ўз даргоҳингдан мададкор бер», деб нола қилаётган бечора

эркак, аёл ва ёш норасидалар йўлида жанг қилмайсизлар?!» (ан-Нисо,75). Айнан шу «сарийя»дан сўнг Мухаммад (сав) Қурайшга муносабатни кескин ўзгартириш зарурлигини аниқлади. «Андишанинг оти кўрқок», деб тушунаётганди. Қурайшийлар Пайгамбар сиёсатини. Энди ёш мусулмон давлати ўз чегаралари дахлсизлигини химоя қилиш учун куч ишлатишга мажбур экани аён бўлиб қолганди. Аммо шу нарсага катта таъкидлаш жойизки, нафакат сарийялар, балки кейинчалик юз берган катта тўқнашувларда ҳам Пайгамбар ҳеч қачон ҳужумкор мавқени эгалламаган. Бу нарса Бадр, Ухул, Хандак жанглари ҳамда Макка шаҳрининг олинишида яққол намоён бўлди.

Иккала шаҳар-давлат ўртасидаги қуран тафсилюларига киришдан аввал улардаги ички аҳволга назар ташлаш зарур. зеро ички муаммоларнинг қай даражада оқилона ҳал этилгани пировард натижага у ёки бу томоннинг устунликка эришишида муҳим омил бўлиб хизмат қиларди. Яериб давлатининг ички ва ташқи душманлари мавжуд эди ва улар воқеаларга бефарқ қараб турмадилар. Ички душман икки тоифани ташкил қиларди: биринчиси-яхудлар, иккинчиси-Аус ва Хазраж қабилаларидан кўпчилик қатори исломга кирган, аммо аслида ўзларининг ёки динларида қолган, ислом адабиётида «мунофиқлар» деган номни олган шахслар эдилар. Ташқи душманларга келсак, улар биринчи навбатда Қурайш ва у билан иттифокда бўлган араб қабилаларидан ташкил топганди.

Яхудлар дастлаб Пайгамбардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга уриниб кўрдилар. Пайгамбар ҳам ўз навбатида вазиятни тўғри идрок этган ҳолда улар билан яхши муносабатда бўлди. Бунинг ёрқин далили - «ас-Саҳифа»да яхудларнинг ҳуқуқ ва вожиботлари аниқ кўрсатилганидир. Аммо тез орада манфаатлар ўзаро муштарак эмас, балки зид экани аён бўлди. Яхудларнинг пайгамбарга адовати шунчалик кучли эдики, қурайшийлар уларнинг Маккага музокарага келган вакилларида «Мухаммад тарғиб қилаётган дин афзалми ёки қурайш диними?» деб сўраганларида, «қурайш дини афзал ва ҳақиқат унинг томонида» деб жавоб

берганлар. Бундай мавқе мантикка ҳилоф эди, зеро ўзлари яқка худоликда бўла туриб, улар кўп худолик, бутпарастлик тарафини олгандилар. Бу ҳол ан-Нисо сурасининг 51-оятда қаттиқ қораланган:” Китоб (Таврот)дан насибатдор бўлганларнинг «Жибт» ва «Тоғут»га сиғинишларини ва кофирларга «Шулар мўминлардан кўра тўғрироқ йўлдадир» дейишларини кўрмаллигимиз?!”. Яхудларга ҳуш келмаган яна бир нарса - Пайгамбар туфайли Яерибда арабларнинг мавқеи янада кучайганди. Бунинг устига Қурайш ва бошқа араб қабилаларидан исломни қабул қилиб, сўнг Мадинага ҳижра қилувчилар (муҳожирлар) сони кун сайин ортиб борар, бу эса ўз навбатида кучлар нисбатини узил-кесил араблар фойдасига ҳал қиларди.

Мадинадаги иккинчи ички душман бу - Хазраж қабиласининг раҳбарларидан бири Абдулло бин Убай бин Саллул бошлиқ бўлган мунофиқлар, яъни зоҳиран исломга кирган, аммо амалда унга қарши тоифанинг мавжудлиги эди. Гап шундаки, Буос жангидан сўнг Аус ва Хазраж қабилалари ўзаро муроасага келабошлаган, зикр этилган Абдулло бин Убайни шаҳарга умумий ҳоким этиб сайлаш тарафдори кетаётган пайтда мусулмонларнинг ҳижраси юз берганди. Табиийки, шундан сўнг шаҳардаги вазият батамом ўзгарди. Абдулло эса ўзига хос «мунофиқлар партияси»ни тузиб олди ва Исломга қарши зимдан иш олиб борди. «Мунофиқлар»ни шаҳардан бадарга қилиб бўлмасди, чунки уларда уруғчилик-қабилачилик кайфияти кучли эди. Айнан шу сабабга кўра уларни жисмонан йўқ қилиб ҳам бўлмасди. Умар ибн ал-Хаттоб бани Мустанлик жангида фитна уюштиргани учун Абдулло бин Убайнинг қатл қилинишини талаб қилганда Пайгамбар бунга унамаган ва «мусулмонлар мусулмонларни қатл қиляптилар, дея жар солишади, душманлар»-деганди. «Мунофиқлар» орасида ўз шаҳри учун фидойий кишилар ҳам кам эмасди. Пайгамбар шундай кучлардан оқилона фойдаланди. Бу сиёсат пировардида шунчалик натижа бердики, Абдулло бин Убайнинг ўғли агар пайгамбар амр қилса, ўз отасини қатл этишга тайёр

эканини эълон қилганди. Яхуд қабилалари шаҳардан бирини-кетин бадарга қилинганч, «мунофиқлар»нинг таъсири ҳам аста-секин сусайди.

Маккадаги ички ҳолатга келсак, у Ясрибдаги қараганда мураккаброк эди. Биринчидан, Ҳабашистон ва Ясрибга мусулмонларнинг ҳижраси туфайли Маккада у ёки бу аъзоси кўчиб кетмаган биронта оила қолмаган эди. Қариндош-уруғчилик ришталари маҳкам бўлган Макка жамиятида бу огир муаммо эди. Иккинчидан, муайян сабабларга кўра барча мусулмонлар Маккадан ҳижра қилишга улгурмаган, уларнинг баъзилари шаҳарда қолиб кетган, турли тазйиқларга учраш билан баробар, имкон даражасида қаршилик ҳам кўрсатиб келаётган эдилар. Учинчидан, Аббос қаби Ҳошимийлар хонадонининг нуфузли вакиллари ислом динига кирмаган бўлсаларда, қариндош-уруғчилик туфайли маънавий жиҳатдан Мухаммад тарафида эдилар ва кези келганда уни қўллаб-қувватлаб турардилар. Қурайш зодагонлари уларни шаҳардан бадарга қилишга қодир эмасдилар ва мазкур ҳолат билан ҳисоблашишдан бонка чоралари йўқ эди. Ниҳоят, Макканинг иқтисодий ҳаёти асосан шимолий йўналишдаги қарвон савдоси билан боғлиқ эди. Мадина бу савдога тўсқинлик қилганч, Макканинг қудрати кундан-кунга сусая борди.

Пайгамбар Ясрибда ўз давлатини барпо қилган дастлабки даврдаёқ Қурайш бунга бефарқ қараб турмаслигини, улар ўртасида уруш бошланиши муқаррар эканини жуда яхши биларди. Шу боисдан «ас-Саҳифа»да Қурайшга доир махсус банд киритилган бўлиб, унга кўра Қурайш, таъбир жойиз бўлса, Мадинанинг биринчи душмани деб эълон қилинганди («ас-Саҳифа» аҳлига қурайшнинг на моли ва на жонига ҳомийлик қилиш ман этилади). Маккага қарши кураш дастлаб «сарийя»лар воситасида олиб борилди. Аммо бу усул фақат Макка савдосига шикаст етказиши мумкин эди, холос, ниҳой галаба учун бу камлик қиларди.

Орадан 3-4 hafta ўтар-ўтмас, бунга қулай фурсат ҳам пайдо бўлди. Абу Суфён бошчилигидаги маккаликларнинг 1000 туядан таркиб топган, 50000 диноҳ қийматга тенг мол ортилган, шу жумладан маккаликлар учун

каттагина миқдорда қурол-яроғ олиб келаётган, атиги 70 киши томонидан кўрикланаётган қарвон Шомдан қайтаётгани ва Ясриб ҳудудидан ўтажаги ҳақида Мухаммад (сав)га хабар келди. Пайгамбар бу қарвоннинг йўлини тўсишга қарор қилди. Аммо қарвон чап беришга улгурди, мусулмон аскарни эса Қурайшнинг катта қучи билан Бадр жангида тўқнашишига тўғри келиб қолди. Маълумотлар далолат беришича, Пайгамбар бу сафар ҳам уруш мақсадида эмас, балки қарвонбонни Абу Суфён билан музокара қилишни мўлжаллаганди. Илгари “ийлоф” тизими бор эди. Энди янги, бошқа бир тизимга ўтиш керак эди. Агар Абу Суфён муайян шартларга кўнмаса, ҳозирги замон ибораси билан зйтганда, мол конфискация қилиниши эҳтимоли ҳам йўқ эмас эди. Аммо воқеалар бошқача тусда кетди. Қарвон бешиқаст Маккага етиб келган, агар мушриклар катта қуч билан Бадрга келмаганларида умуман жанг бўлмасди.

Шу ерда бир муҳим масалага эътибор бериш жоиз. Бадр жангигача содир бўлган 8 «сарийя»нинг бирортасида ансорлар қатнашмаган, барчаси фақат муҳожирлар иштирокида амалга оширилганди. Бадр жангида биринчи бор ансорлар ҳам қатнашдилар. Ҳатто улар кўпчилиқни ташкил қилдилар: муҳожирлар 75-80 кишини ташкил қилган ҳолда ансорлар 230 дан ортиқ бўлдилар (Ҳазраждан-170 ва Авсадан-60). Гап шундаки, биринчи ва иккинчи Ақаба аҳдномаларига кўра ясрибликлар Пайгамбар ва унинг жамоасини ўз химояларига олишга ваъда бергандилар. Лекин Қурайшга қарши урушишга келишилмаганди. Бироз кейин «ас-Саҳифа»да ясрибликлар учун Қурайшга ҳомийлик қилиш манъ этилди. Аммо бу ҳам ҳали Қурайш билан уруш дегани эмасди. Давлат суверенитети ва чегараларнинг дахлсизлиги тушунчалари ясрибликлар онгига вақт ўтиши билан аста-секин сингиб борди. Ниҳоят, қурайшийларнинг шимолга зўравонлик билан Ясриб ерларидан ўтишда давом этишлари уларни ўз ҳудудларининг химояси учун қўлга қурол олишга мажбур қилди.

624 йил 20 февралда (рамазон ойининг 17 кунда) юз берган Бадр жанги тақдир тақозоси билан биринчи мусулмон давлати учун ҳал қилувчи воқеа

бўлди. Кучлар нисбати тенг бўлмагани боис Пайгамбар ансорлар билан аниқ маслаҳатга келишиб олиши зарур эди. Бану Авс қабиласининг раҳнамоси Саъд бин Муозз вазиятни тўғри тушунган ҳолда Пайгамбарни тўла қўллаб-қувватлади. Абу Жаҳл раҳбарлик қилган Қурайш аскарлари 1000 жангчи, шундан 100 таси отлик ва 700 таси туя минган бўлса, мусулмонлар 300 дан ортиқроқ жангчи, 70 туя ва атини 2 отдан таркиб топшанди. Мухаммад (сав) Бадрга келганида карвон қутулиб кетгани тўқнашнинг керак бўлган Қурайш аскарлари уч баробар кўп экани маълум эди. Мусулмонлар аввало қулай мавқени эгаллаб олдилар, сўнг Пайгамбарнинг буйруқларини бекам-қўст адо этдилар. Дастлаб майдонга икки тарафдан яккама-якка урушиш учун учтадан жангчи чиқди: Нахлата ўлдирилган ал-Халрамийнинг қасосини олиш мақсадида мушриклардан – Утба ибн Рабиъа, акаси Шайба ҳамда ўғли ал-Валид, уларга қарши мусулмонлардан Убайда ибн ал-Хорис, Али, Ҳамзалар майдонга тушдилар. Али ва Ҳамза тез фурсатда рақибларидан ғолиб келдилар, қария Убайда эса жароҳат олди. Сўнг бошланиб кетган жанг тақдирини биринчи навбатда мусулмонларнинг юксак маънавий-ғоявий руҳи ҳал қилди, дейиш мумкин. Умайра ибн Ваҳба бошлиқ маккаликларнинг отлик қисми бошлаган биринчи ҳужум самара бермади. Ниёда қисмларнинг ҳужуми ҳам зойи кетди. Абу Жаҳл ва унга қариндошлик юзасидан яқин бўлган Абдаш-Шамс ва Махзум уругидан энг жанговар аскарлар ҳалок бўлиб, байроқдорлар асир олинган, маккаликлар тартибсиз равишда қоча бошладилар. Пировардида пешинга яқин жанг мусулмонларнинг тўла ғалабаси билан тугади. Қурайшнинг донгдор зодагонларидан 70 киши ҳалок бўлди ва яна 70 киши асирга тушди. Шунингдек, талайгина бойлик ва отулов ўлжа бўлди.

Эртаси куни Сафра дарасидан ўтиб, душман қарши ҳужум қилиб қолиши мумкинлигидан хотиржам бўлган, мусулмонлар олинган ўлжани тақсимлашга тушдилар. Мухаммад (сав) Зулфакор деган номга эга энг яхши қилич ва АбуЖаҳлга тегишли бўлган тезчопар туяни ўзига олди. Қолган ўлжа жанг иштирокчилари ўртасида тенг тақсимланди. Узрли сабабга кўра

жангда қатнашаолмаганлар ҳам ўлжалик бўлдилар: Пайгамбарнинг куёвлари Усмон ибн ал-Аффон, бетоб аёллари Рукайё билан қолганлари учун, Бадрга кетаётган оёғини сиқиб олган бир аскар, бевосита жангда қатнашмаган разведкачилар. Икки отлик икки хисса кўшимча ўлжа олдилар. Ўлжанинг тенг тақсимланиши қабила оқоқолларига хуш ёкмади. Бунга жавобан ал-Анфол (Ўлжалар) сурасининг оятлари нозил бўлди. Суранинг бошланиши: “Сиздан (эй, Мухаммад!) ўлжалар ҳақида сўрайдилар. Айтнинг: «Ўлжалар Аллоҳ ва Пайгамбарникидир. Бас, Аллоҳдан кўркингиз ва ораларингизни тазатингиз! Агар мўмин бўлсангиз, Аллоҳ ва (Унинг) расулига итбат этингиз!”

Шу суранинг 41-оятда ўлжанинг тақсимланиши таъминли аниқ баён қилинган: “Агар Аллоҳга ва ажрим қилиш – икки кўшни тўқнашган қилиш баъламиниз (Мухаммад)га нозил қилган нарсамиз (оятлар, фаршлар, ғалаба)га имон келтирган бўлсангиз, билиб қўйингизки, ўлжа қилиб олган нарсаларингизнинг бешдан бири Аллоҳга, Расулга, қариндош(лари), етимлар, мискинлар ва мусофирларга (тегишли)дир. Аллоҳ ҳар нарсага қодирдир.”Мазкур оят шарҳида шундай дейилади: “Жанг ғалаба билан тугаган заҳоти Мадинага чопарлар юборилганди; Ирк ал-Зубя деган жойда Мадина раҳбарларидан бири ғолибларни табриклар қилиб олди. Бешинчи куни Мухаммад (сав) ва унинг кетидан асирлар шаҳарга кириб келишди. Пайгамбар асирларни қатл қилишни қатъиян манъ қилди; улар орасида машҳур қурайшийлар, жумладан, Абу Суфённинг ўғли бор эди. Ҳатто Пайгамбарнинг амакилари Аббос, икки жиялари, куёвлари-Маккада қолган қизлари Зайнабнинг эри, Абул Ос асирлар қаторида эди. Бадр жангидаги ғалабадан сўнг баъзи мусулмонларда ҳаддан ташқари ғурур, ғалаба нашидаси, гўё бундан кейин доимо мусулмонларнинг қўли баланд келаверадигандек кайфият пайдо бўлди. Бундай ноҳў ҳолатнинг олдини олиш учун Анфол сурасининг қуйидаги оятларида Бадр жанги истиорий тарзда мўжиза шаклида баён қилинган: “Аллоҳнинг “икки тоифадан бири сизларнинг фойдангизга бўлади”, деб ваъда қилганини эсланг*.” (Сизлар

эса) шавкатли бўлмагани сизларга бўлишини истайсиз. Аллох (эса) ўз калима (амр)лари билан ҳакни ҳаққа чиқариш ва кофирларни тор-мор қилишни хоҳлайди. Раббингизга (ёрдам сўраб) фарёд қилганингизда: «Мен сизларга кетма-кет (келувчи) минг нафар фарингта билан мадад берувчидирман», – деб (дуонингизни) ижобат этганини эслангиз! Аллох (бу ёрдамни) фақат (сизларга) хушхабар бўлиши ва дилларингиз таскин топиши учун қилди. Галаба фақат Аллох ҳузурланганина (бўлур). Аллох, аяббатта, қудрат ва ҳикмат соҳибидир. Раббингиз фарингталарга ваҳий қилиб: «Мен сизлар билан биргадирман. Бас, имон келтирганларни саботга унданг! Қуфрга кетганларнинг дилларига қўрқув солиб кўяжакман. Бўйинлар узра урингиз (кал этингиз) ва уларнинг ҳар бир бармоғига (ҳар тарафлама) зарба берингиз», – деганимни эсланг! Уларни сизлар ўлдирмадингиз, балки уларни Аллох ўлдирди. Отганингизда Сиз отмадингиз (эй, Мухаммад!) балки Аллох отди. Мўминларни Ўзининг яхши синови билан (бир) синаш учун (шундай қилди). Аяббатта, Аллох эшитувчи ва билувчидир.

Бундай огоҳлантириш жуда тўғри ва ўз вақтида қилинганни келаси 625 йил Ухуд тоғида юз берган жанг исботлади.

Ўша кунларда Пайгамбарга келган ваҳйларда яна бир ўғитни кўришимиз мумкин. Бошқа пайгамбарлардан фарқи ўларок Мухаммад (сав)га ҳарбий юришларда қатнашиш, ўлжа ва асирлар олиш ҳуқуқи берилди. Қадимги Аҳл ривоятларига таяниб, пайгамбарлар бундай амалларни қилмасликлари керак дейдиганлар, уятга қолдилар. Аллохпайгамбарларга ўзи хоҳлаган вазифаларни беради: аввалгиларга манъ қилган бўлса, Мухаммад (сав)га нафақат руҳсат берди, балки вазифа қилиб юклади.

Кўлами айтарлик йирик бўлмасида, Бадр жанги тарихда чуқур из қолдирган маъракалардан ҳисобланади. У мусулмонларнинг Арабистон ярим оролида таъсирини кучайтирган, кейинчалик мисли кўрилмаган империя пайдо бўлишига олиб келган биринчи жанг эди. Бадр жангининг таъсири Макка ва Мадинада икки хил кўринишда бўлди. Қурайшийлар Маккага энг

нуфузли кишиларидан айрилган ҳолда қайтдилар. Бу хабарни эшитган заҳоти касал ётган Абу Лаҳаб жон таслим қилди. Аммо тушқунлик қайфияти узок давом этмади. зеро ўша давр таомулига кўра мушриклар тезда қасос олиш чорасини кўрмоқлари лозим эди. Шу бондан Дор ан-Надвада мажлис чақирилди. 50 минг динор маблагни ташкил қилган Абу Суфён карвонининг даромадини тўлиғича вақфга айлантириб, мусулмонлардан қасос олиш мақсадида тузиладиган аскарга сарфлаш ҳақида қарор қабул қилинди. Шунингдек, аҳобини, бошқа иттифокчилар ва Мадина яҳудлари билан алоқалар боғланилди. Мадинада эса бу жанг шаҳар-давлатда ким асл ҳокимият эгаси эканини кўрсатди. Икки йил аввал Маккадан қувилган Мухаммад (сав) ва унинг сафдошлари деярли тўла ҳукмронликни энди қўлга киритдилар, дейиш мумкин.

Маъруза 14. Ухуд (625й.) ва Хандак (627й.) жанглари

Пайгамбарнинг куёви Усмон ибн ал-Аффон Бадрдаги ғалаба ҳақида ўз аёли Рукайёни дафн қилаётган пайтда эшитди. Муҳаммад (сав) хатто кизларинингдафни маросимига етиб келолмадилар. Рукайёни йўқотганларидан каттик қайгурган Пайгамбар Усмонга кейинги кизлари Умм Кулсумни никоҳлаб бердилар.

Ўзларига тегишли ўлжанин бешдан бир қисмини Расулullo деярли барчасини кам таъминланган ва тараддулланаётганларга сарфлаб, курайшийлар билан курашнинг тайёр бўлганлар сафини кенгайтирдилар. Асирларни озод қилишга тўланган бадал киймати тушган ўлжалардан ҳам ортиб кетди. Пайгамбарнинг амакилари Аббос 12 минг дирхам, Абд Шамс ва Махзум уруғларидан бўлган асирлар 4-5 минг дирхам эвазига қўйиб юборилди. Пайгамбарнинг куёви Абул Осни кутқариш учун Маккадан кизлари Зайнаб унга тўй куни Хадича она ҳаля қилган билакузукни юборибди. Бу Муҳаммад (сав)нинг кўнглини бўшатиб юборди ва у Абул Осни Зайнабни Мадинага қўйиб юбориш эвазига бўшатишга мусулмонларни кўндирди. Зайнабни ҳамроҳ бўлиб Мадинага келтириш учун Маккага Зайд жўнатилди. Тахминан 6 йилдан сўнг Абул Ос яна асирга тушиб қолади. Бу сафар ҳам Зайнаб ёрдамида озод қилиниб, шундан сўнг у исломни қабул қилади. Бирқанча камбағаллар бадалсиз озод қилиндилар ва улар мусулмонларга қарши қурол кўтармасликка ваъда бердилар.

Мунофиқлар Муҳаммад (сав)нинг ғалаба қозонишидан манфаатдор эмасдилар. Бадрдаги ғалабани улар вақтинча ва тасодифий деб ҳисоблар, яқин фурсатда Курайш мусулмонларга қакшатгич зарба беражасига ишонардилар. Бадрдаги ғалаба Мадина яҳудларинингюрагига гулгула солиб

қўйди. Маккада жангда ҳалок бўлган Абу Жаҳлнинг ўрнига Абу Суфён курайшийлар раҳнамосига айланди. У Бадрдаги мағлубият мусулмонлар кучига енгилтаклик билан тўғри баҳо берилмаганида деб билар, шу сабабдан кейинги жангта пухта тайёргарлик кўриш керак деб ҳисобларди.

Бадр ғалабасидан сўнг Мадинада вужудга келган нисбий сокинлик узок давом этмади. Табиийки, Арабистон бўйлаб етакчи куч ҳисобланиб келган Курайш тинч тура олмасди. Орадан кўп ўтмай, Абу Суфён 200 кишилик жанговор гуруҳ тузиб, улар тунда яширинча яҳудий бану Надир қабиласининг бошлиғи Саллом бин Мушкам кўрғонига келиб тушдилар, «мехмон бўлиб, еб-ичиб, сир-асрордан вокиф бўлиб кетдилар». Эртаси куни ортга қайтиб, мушриқлар «ал-Арид» деган жойда 2 уйга ўт қўйдилар, ансорлардан бир киши ва унинг халифини қатл қилдилар, бир неча қон сулини йиғиб, ўзлари билан олиб кетдилар. Бу хабар етиб келгач, Пайгамбар зудлик билан тезкор гуруҳ тузиб, Абу Суфён ортидан 40 километр наридаги Куркур ал-Қадргача таъкиб қилиб борди. Абу Суфённинг кишилари ортикча юкдан ҳалос бўлиш учун қоплардаги арпа ва одатда узок сафарга чиқилганда олинадиган талқон (арабча «савик»)ни ташлаб қочган эканларки, тарихда «савик жанги» номини олган бу воқеадан сўнг Абу Суфённинг обрўси янада пасайиб кетди. Бу чоралар яхши натижа бермаслиги ва ўзларининг кучи озлигини англаган курайшийлар энди иттифоқдош ва қарвон йўлларида жойлашган қабилаларининг кучини тўплаб, 625 йилнинг баҳорига катта ва уларнинг наздида ҳал қилувчи юришни тайёрлай бошладилар.

Муҳаммад (сав) ҳам вақтни зое кетказмади ва биринчи навбатда Мадинада ўз мавқенин мустаҳкамлашга киришди: унинг ҳокимиятини заифлаштиришга қаратилган харқандай ҳаракат бартараф қилинди, бирқанча душманлар жазоланди. Бир воқеа шаҳарнинг қоқ ўртасини эгаллаб турган яҳудий Қайноқ қабиласига қимматга тушди. Шу қабиланин эш бир вакили бозорда савдо қилаётган мусулмон аёлга беҳаёларча ҳазил қилди. Буни ҳақорат деб ҳисоблаган бир мусулмон эркак унга ҳамла қилиб, ўлдирди. Яҳудийнинг қариндошлари эса мусулмонни уриб ўлдирдилар. Шундан сўнг

бутун мусулмонлар жамоаси қўлга қурол олиб, Қайнкоъга қарши чиқди. Бу воқеа Бадр жангидан 1 ой ўтгач, 624 йилнинг 10 апрелида содир бўлди. Бироз кечган кўча жангидан сўнг, Қайнкоъ қабиласининг аъзолари ўз кўрғонларига беркиниб олдилар. 617 йил Буос воқеасида Қайнкоъ билан иттифоқда бўлганларнинг бирортаси ёрдамга келмади. Чамаси, камалда қолган Қайнкоънинг озик-овкати етарли эмасди ва 2 ҳафтадан сўнг улар таслим бўлдилар. “Мунофиқлар”нинг раҳбари Ибн Убай қатта ваъдалар берган бўлсада, ундан ҳечқандай мадад бўлмади. Мухаммад (сав) қатъий талаб қўйди: Қайнкоъ қабиласи ё исломни қабул қилмас ёхуд Мадинага тарк этади. Қайнкоъ шаҳарни тарк қилишни афзал кўрди. Уларнинг бўш қолган уйлари мухожирларга берилди.

Бадрдан сўнг давом этган сарийларда нисбатан кўпроқ, деярли 450 гача жангчилар қатнашди. 624 йилнинг июнь ойида Мухаммад (сав) Қурайшнинг иттифоқчиси, Нажд яситоғлигида истикомат қилувчи Ғатафан қабиласига юриш қилди. Сентябрь-октябрь ойларида ҳам шу сарийга юришлар қилинди. Бу юришларда бирор марта жанг юз бермаган бўлсада, улар натижасида Мадина атрофидаги кенг ерларга мусулмонларнинг нуфузи ёйилди. Шом савдосидан маҳрум бўлган маккаликлар Нажд орқали Ироққа 100000 дирҳам қийматга тенг қарвонни жўнатдилар. Аммо бундан хабар топган Пайгамбар сарийга юборди ва у «ал-Қарада» деган жойда қарвонга ҳужум қилди, кўриқчилар бу сафар ҳам мол-мулкни ташлаб қочиб қолдилар. Асирга тушган йўлбошловчи эса Мадинага келтирилгач, ислом динига кирди.

Нихоят, “харом қилинган ойлар” тугагач, Абу Суфён Тойифдаги сақиф қабиласи, савдо йўлида жойлашган ва Мадинага нисбатан адоватда бўлган бадавий қабилалар ҳамда “аҳобийин”ни жалб қилган ҳолда 625 йил 11 март куни Мадина томон юришни бошлади. Бу сафар Бадр жангида бир йўла отаси, акаси ва амакисидан айрилган Абу Суфённинг хотини Хинд ва бошқа Макка аёллари қасос талабида юришни тайёрлашда алоҳида жонбозлик кўрсатдилар. Аскарнинг умумий сони бу сафар 3000 киши, 3000 туя ва 200 отни ташкил қилди. Жангчилар билан бирга аёллар ҳам йўлга тушдилар. 21

март куни аскар Мадинадан 10 км жануби-ғарбда зу Хулайфага етиб келди. Бундан хабар топган Мухаммад (сав) кенгаш чақирди. Қизиғи шундаки, Ибн Убайй аждодлар тажрибасидан келиб чиқиб, барчани марказий кўрғонда тўшлан, аёл ва ёш болаларни шаҳар девори устидаги нетехкомларда жойлаштириш ва душман билан тор кўчаларда тўқнашишни таклиф этди. Пайгамбарга бу таклиф маъқул тушганди. Аммо Бадр ғалабасидан сўнг ховлиқиб қолган қизиккон ёшлар шаҳар ташқарисида, очик жойда жанг қилишни талаб қилдилар. Шундан сўнг 1000 кишилик мусулмон аскарни кечкурун Қанот водийси, эртаси эрталаб эса Айнайн тоғининг шимоли-ғарбида, маккаликларга юзма-юз жойлашди. Кўн ўтмай, Ибн Убай таклифи қабул қилинмаганига ўзини гўё хафа бўлган кўрсатиб ҳамда шаҳар бехимоя қолди, деган иддао билан 300 кишиени олиб, қароргоҳни тарк этди. Атиги 700 киши қолганига қарамай, Мухаммад (сав) аскарни тактик жиҳатдан оқилона жойлаштирди. Мусулмонлар 3 байроқ остида - мухожирлар ўртада, аё ва хазраж икки қанотда саф тортдилар. Чап жабҳада Айнайн тоғи паналигида Абдулла ибн Жубайр бошлиқ Қурайшнинг отлиқ қисмига қарши 50 қамончи қўйилди ва уларга ҳарқандай ҳолатда ҳам жойларидан силжимаслик буюрилди. Ўнг томон сой билан ҳимояланганди.

Одатдагидек, яқка қураш билан бошланган жангда Али Талхани енгди. Шундан сўнг оммавий тўқнашувлар бошланиб кетди. Ҳамза, Али ва Пайгамбарнинг қилчи билан жанг қилаётган Абу Жужжона зарбалари остида Қурайшнинг 9 байроқдори кетма-кет қулади ва уларнинг сафи бузилиб, чекина бошладилар. Мусулмонлар марказни ёриб кирдиларда, шу чоғда душмани таъкиб қилиш ўрнига атайин ясашиб қўйилган чодирни талашга тушиб кетдилар. Қурайш бу сафар ҳам мағлуб бўлиши тайин эди, аммо қамончиларнинг интизомсизлиги жараёни батамом ўзгартириб юборди. Уларнинг кўпчилиги Мухаммад (сав)нинг ўғитини унутиб, эгаллаб турган мавқеларини ташлаб, ўлжа йиғишга тушиб кетдилар. Шу он Қурайшнинг отлиқ қисмини бошқарган Халид ибн Валид оз сонли қамончиларни енгиб, майдонга ёриб кирди. Мусулмонлар мудофааланишга

мажбур бўлдилар. Мухаммад (сав) 15 тача энг яқин саҳобалар билан мухожирлар ва хазражийлар байроқлари остида турганди. Улар секин-аста чекина бошладилар. Айни вақтда Утба ибн Абу Ваккос томонидан палахмонда отилган тош Мухаммад (сав)нинг зотида келиб тегди. Шу заҳотиёқ Утбани Хатиб ибн Абу Балтаъа қатл қилди. Пайгамбарнинг юзи қонаган, олд тиши синган, оёғи шикаст еган, аммо қатта жароҳат олмаган эди. Шу пайтда мушриклардан Ибн Қумайса баланд овоз билан, Мухаммад ўлдирилди, деб хитоб қилди. Мусулмонлар бир даҳза саросимага тушиб қолдилар; кимдир отликлар таъкибда Қанот сойига қочди, Мухаммад (сав) ва бир неча саҳоба Ухуд тоғининг юрнн қийин бўлган дараларида беркидилар. Ёйилиб кетган мусулмонлар тепаликда йиғила бошладилар. Оғиздан-оғизга “Расулуллох омон” деган хуш хабар тарқалди. Жазавага тушган Абу Суфён отида тепаликка чиқиб, бир чакирим нарида тўхтади, Умар ибн ал-Хаттоб баланд овозда унга: “Пайгамбар ҳаёт ва кейинчалик қасос олади”, деб хитоб қилди. “Жуда яхши, келаси йили яна Бадрда учрашамиз”, дея жавоб қилди у. Нисбатан интизомли бўлган мухожирлар бор-йўғи 4 кишини йўқотган ҳолда жанг майдонидан чиқиб кетдилар.

Қурайшийлар, қурашни давом эттирмаслик маъносида, туяларига миниб, отларини етаклагач, мусулмонлар ҳалок ва ярадор бўлганларни йиғиб бошладилар: 74 киши, шу жумладан, Абу Суфённинг хотини Хинд ёллаган Вахш томонидан Пайгамбарнинг амакиси Ҳамза-наҳлавон ҳам ҳалок бўлганди. Қурайшийлар уч баробар кам, яъни 24 кишини йўқотдилар. Шу ерда савол тугилади, нечун 4-5 баробар ортик куч ва аслаҳага эга бўлган Абу Суфён ўз ютуғини охирига етказмади? Саволга жавобни қисман ўрта аср араб манбаларидан оламиз. Чамаси, қурайшийлар қатта куч билан Мадина яқинида пайдо бўлиши биланок Мухаммад (сав)га қарши кучлар ёппасига бош кўтаради, деб ўйлагандилар. Аслида ундай бўлмади: мусулмонларнинг фронт орқаси етарли даражада мустаҳкам бўлиб чиқди, Қурайшга ёрдам беришни ваъда қилган “муҳолифат” эса қатта таъсирга эга эмасди. Хуллас, мусулмонлар бу сафар жангни ютқаздилар, урушни эмас.

Пайгамбар, жароҳатига қарамай, мусулмонлар руҳиятини кўтариш тадориқини кўрди. Ухудда содир бўлган воқеалар Мухаммад (сав) томонидан танқидий кўз билан қайта кўриб чиқилди. Улар билан боғлиқ бодан ортик оятларда Пайгамбар мағлубият учун масъул эмас, деган фикр уқтирилади. Аллох бу сафар ҳам Бадрдаги каби мусулмонларга ғалаба ато этиши мумкин эди, аммо ғалаба яқин бўлиб турган бир вақтда уларнинг кўнгилларида “бу яқин дунёга иштиёқ уйғонди” ва Аллох жазо тариқасида устуликни қурайшийларга берди. Демак, Ухуддаги мағлубият Аллохнинг мусулмонларга юборган ўзига хос синови бўлди, яъни шу тариқада уларнинг эътиқоди синовлан ўтди. Қуръонда жароҳат олган Мухаммад (сав)ни ўз ҳолига ташлаган, Иблис кимнидир, Мухаммад ўлди, дея бақиртирганда, саросимага тушиб қочганларни қаттиқ қоралайди. “Мухаммад – расул, унғача ҳам расуллар бўлган”. - дейилади Қуръонда, - Агар у ўлса ёки ўлдирилса, орқага қайтасизларми?” “Мадинада қолганимизда, - деганди, мунофиқлар, - ҳаётимизни сақлаб қолардик”. “Йўқ! Сақлаб қолмас эдингиз, ажал сизларни ҳар ерда топарди, уйингларнинг деворлари ичида ҳам. Қўрқоқлик ҳеч кимни қутқармайди. Сизлар қўрқоқ ва муртадлар сифатида ҳалок бўлардинглар, ердаги ҳаётингиз муддати узаймас эди, ажрига дўзах азобларини олардингиз.” (Оли Имрон, 162-163). Бу ваҳйларнинг хулосаси ўларок Аллох мусулмонларни ишонтирадики, бутпарастлар устидан ниҳойи ғалаба фақат ҳақиқий эътиқодга хиёнат қилмаганлари ва Аллохнинг пайгамбари ва расули Мухаммад (сав)га итоат қилганларидагина таъминланади.

Мусулмонлар учун бу биринчи мағлубият ва аччиқ сабоқ бўлди. Безовталиқ билан ўтган тун бўйи ансорлар масжидларда навбатчилик қилиб чиқдилар. Эртаси куни саҳарлаб Пайгамбар фақат Ухуд жангида қатнашган 250 (баъзи маълумотларга кўра 500) мусулмонни Абу Суфённи таъкиб қилиш учун сафарбар этди. Улар Ҳамра ал-Асад деган жойга етганларида орқада қолиб кетган икки маккаликни асир олдилар ва шу ерга вақтинчалик қодир тикдилар. Таъкибчилар сонини кўпайтириб кўрсатиш ва қурайшийларни

чўчитиш мақсадида зимистон тунда 500 гулхан ёқилди. Шу залда 4 кун ўтгандан кейин Мадинага қайтиб кетилди. Бу талбир, бироз бўлсада, мусулмонлар руҳиятини кўтаришга хизмат қилди. Мадина атрофидаги қабилалар орасида нуфуз бироз суъайгани учун 626 йил давомида уларнинг бошлиқлари билан нозик дипломатия ишлари олиб борилди. Хузайма, Амир б.саъсаъа, Бани мустаълик ва Гатафон қабилаларига тортишлар қилинди ва уларнинг баъзи қисми исломни қабул қилди.

Амир қабиласидан хато тарзда ўлдирилган икки киши учун мусулмонлар катта ўлпон тўлашлари керак бўлди. "Ас-Сахифа"га кўра унинг бир қисми яҳудий бану Надир қабиласи тарданига тушарди. Аммо бану Надир бир неча бор ўртадаги аҳдни бузган. Қурайш билан махфий алоқалар олиб боргани маълум эди. Мухаммад (сав) 10 киши хамроҳлигида Надирийлар ерига вира (ўлпон)нинг бир қисмини тўлаш ҳақида шартлашгани келди. Қабилла бошлиқлари масалани муҳокама қилишга розилик бердилару, кутиб туришни сўрадилар. Мусулмонлар бир уй соясида узок кутдилар. Бир вақт Мухаммад (сав) ўрнидан туриб, ҳечкимга ҳечнима демай, шаҳарга қараб кетди. Кейинчалик, ўз уйида Мухаммад (сав) унга қарши надирийлар сунқасд тайёрлагани, улар томдан тегирмон тоши ташламоқчи бўлганлари, шу мақсадда музокара бошлашни атайин чўзганлари ҳақида самодан хабар келганини айтди. Ҳатто қотилнинг исмини келтирди – Амир бин Жихаш. Яна бошқа талқин ҳам бор: улар Мухаммад (сав)га уч раввин ва Мухаммад ҳамда унинг икки хамроҳи ўртасида имон-эътиқод хусусида баҳс-мунозара ўтказишни таклиф қилганлар. Раввинлар ўзлари билан яширин ҳолда ханжарлар олиб киришлари ва уч мусулмонни қатл қилишлари керак бўлган. Нима бўлганда ҳам Мухаммад (сав) буларни ўртадаги аҳдноmani қўпол суратда бузиш, деб баҳолаб, надирийлардан 10 кун муҳлатда Мадинани тарк этишни талаб қилди. Надир қабиласи Авс билан иттифокда эди ва мунофиқлар раҳбари Абдуллоҳ ибн Убай уруш чиққан тақдирда ёрдамга келажаги ҳамда қўшни бадавий қабилалар мадад беражагини ваъда қилди. Бундан руҳланган надирийлар талабни рад қилдилар. Аммо Ибн Убай ўз

ваъдасининг устидан чиқмади ва 15 ёки 21 кун қамалдан сўнг бану Надир қаршилик кўрсатиш бефойда эканини англагач, музокарага кирди. Уларга шахсий хавфсизлик ва мол-мулкларини олиб кетиш қафолатланди. Надирийлар ўзларидан кейин деярли харобаларни қолдириб, Хайбар томонга кўчиб кетдилар. Шундай бўлсада, бану Надир қабиласидан катта ўлжа қолганди: 50 қалқон, 50 дубулга, 340 қиличдан ташқари серунум, сугориладиган ерлар. Пайғамбар бу ерларни биринчи навбатда муҳожирларга бўлиб берди, ансорлардан фақат энг факир 2 кишига ер тегди. Норози бўлган ансорларга бу хусусдаги ояти қарима (ал-Ҳашр, 7-8) жавоб бўлди: "Аллоҳ шаҳарларнинг (қофир) аҳолисидан ўз пайғамбарига ўлжа қилиб берган нарсалар, сизлардан бой-бадавлат кишилар ўртасидагина қўлма-қўл бўлиб юраверадиған нарсa бўлиб қолмаслиги учун Аллоҳга, Пайғамбарга ва (у зотининг) қариндошлари, етимлар, мискинлар ва мусофирларга тегишлидир. Пайғамбар сизларга келтирган нарсани олдингиз, у сизларни қайтарган нарсадан қайтингиз ва Аллоҳдан кўрқингиз! Албатта, Аллоҳ жазоси қаттиқ зотдир. (У ўлжалар яна) ўз дунёларидан ва мол-мулкларидан хайдаб чиқарилган қамбағал муҳожирларникидир, зеро, улар Аллоҳдан фазл ва ризолик истайдилар ҳамда Аллоҳ ва Унинг пайғамбарига ёрдам берадилар. Айнан ўшалар (имонларида) содиқдирлар".

Айтиш жоизки, биринчи бор қўлланилган бу тажриба-кейинчалик мусулмон давлат ҳуқуқининг асосини ташкил қилди, яъни ер юзидаги жаъмики нарсa-ҳолик Аллоҳники ва У уни хоҳлаган инсонга ато этиши мумкин. Пайғамбар ҳаёти даврида бундай «фай» Аллоҳнинг элчиси тасарруфида бўлди.

626 йилнинг апрелида Абу Суфён ваъдасига кўра 2000 кишилик аскар билан Бадрга келди. Мухаммад (сав) ҳам 1,5 минг мусулмонга раҳбарлик қилиб келди. Аммо улар орасида жанг бўлмади: ҳар йил ўтказиладиган ярмаркада савдо-сотик ишларини бажариб, кўпсонли бадавийлар, қурайшийлар ва мусулмонлар ўз ерларига қайтиб кетдилар.

Қурайшийлар ўз кучлари билан энди ғалаба қозона олмасликларига кўзлари етган ва шу бондан Мадинага қарши жуда катта иттифок тузиш пайига тушдилар. 626 йил охирида Муҳаммад (сав) бу иттифокка кириши мумкин бўлган. Қизил денгиз қирғоғида жойлашган бану Мустаълик қабиласига юриш қилди. Хужум кўккистан бўлгани сабабли бадавийлар ғолибларга катта ўлжа – аёллар, болалар, 2000 туя, 5000 кўй-эчкини қолдириб, қочиб қолдилар. Пайғамбар жангда ҳалок бўлган қабилла бошлигининг қизини ўз никоҳига олди ва тўй соғласи сифатида барча асирларни озод қилди. 626 йил юришлари натижасида кўнчилик кўчманчи қабилалар Қурайш билан иттифокдан воз танишга мажбур бўлдилар. Қурайш томонда асосан Мадинадан шарқроқдаги қучли Ғатафон қабилла уюшмаси, Сулайм ва Макка атрофидаги қабилалар қолди. Бу сафар Мадинага қарши иттифок бану Надир қабиласининг ташаббуси билан тузилди. Биринчи навбатда Қурайш бор қучини йиғиб, аҳобийлар билан бирга 4000 кишидан ортиқ кўшинини оёққа турғизди. Уларга бану Асал, бану Сулайм, Ғатафон, бану Ашжаъ, бану Мурра, бану Фазара каби бошқа қабилалар қўшилдики, аскарнинг умумий сони 10000 кишини ташкил қилди. Душманининг ҳаракатидан ўз вақтида хабар топган Пайғамбар бунга жавобан 3000 кишини тўплаш олди, ҳолос. Уч баробар ортиқ қуч билан очик майдонда жанг олиб бориш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди. Яқинда ислом динини қабул қилган асли форс - Салмоннинг эронликлар тажрибасидан келиб чиқиб шаҳарнинг очик томонида хандақ (зовур) қазини лозимлиги ҳақидаги таклифи қўл келди. 6 кун ичида қаттиқ тошлоқ ерда, мисли кўрилмаган сафарбарлик натижасида эни 4 м, чуқурлиги 2 м.га тенг, шаҳарнинг ғарбий, шимолий ва шимолий-шарқий қисмини ўраган, узунлиги 6-7 км. ни ташкил қилган зовур қазиб битказилди. Бундан ташқари Мадина атрофидаги ерларда муддатидан илгари март ойининг ўрталаригача доп-дун ва мева ҳосиллари йиғиштириб олинди. 627 йил 31 март куни маккаликлар Мадинага етиб келганларида бу манзарани кўриб хайрон қолдилар. Биринчи навбатда уларнинг асосий қучи - отлик аскарлар иш бермай қолганди: жанглар камон отиш билан чекланди, бу

иккала томонга ҳам деярли талофот етказмади. Муҳаммад пайғамбар мудофаани шундай қаттиқ интизом билан уюштирдикки, душман бирон марта ҳамма қилиб шаҳарга қира олмади. Олдинлаб шунини айтиш мумкинки, ушбу тўқнашувда 3 қурайший ва 6 мусулмон ҳалок бўлди, ҳолос. Шу ўринда Бану Қурайза, яъни Мадинада қолган ягона яҳудий қабиласининг мавқеи муҳим роль ўйнади. Бану Надир уни бир амаллаб иттифокчилар томонига ўтишга кўндирди. Бунини эшитган Муҳаммад (сав) уларга Ғатафон қабиласидан Нуайма ибн Масъудни юбориб, Қурайш ва Ғатафон бандилар юборсагина бунга қўйиш кераклигини уқтирди. Шундан сўнг Нуайма қурайшийлар ва ғатафонликларга ўтиб, Қурайзага ишонч йўқлиги, мазкур бандиларни улар Муҳаммадга топшираганини айтди. Ғатафон қамликкўтарса, Пайғамбар унга Мадина хурмо ҳосилининг учдан бир қисмини ваъда қилди. Айни вақтда Ғатафон пайғамбар билан музокара олиб бораётгани ҳақида Қурайшга билдирилди. Хуллас, бу дипломатик чоралар натижасида Мадина душманлари орасида бирлик йўқолди, улар бир-бирларини ҳонликда гумон қила бошладилар. Зикр этилганидек, Мадина атрофида ҳосил йиғиб бўлингани туфайли иттифокчилар қаттиқ озик-овқат ва ем-хашак танқислигига учради. Устига-устак Апрель ойида ҳеч юз бермайдиган ҳодиса-қаттиқ совуқ тушиб, қучли шамол ва довул кўтарилдида, қодирларни учираб кетди. Хуллас, 10 минг кишлик катта армия ночор аҳволга тушиб қолди ва қамални тутатишга мажбур бўлди. Шундай қилиб, Хандақ ёнидаги жангда Муҳаммад (сав) деярли йўқотишсиз ғолиб чиқди. Энди Абу Суфён ва бошқа қурайшийлар англаб еттиларки, Арабистон бўйлаб уларнинг етакчилиги барҳам топди. Шу жиҳати билан Хандақ жанги ислом тарихида катта аҳамиятга эга.

Хандақ воқеаси Қурайза қабиласи учун қимматга тушди. Хандақ ёнидан қайтгач, Муҳаммад (сав) Қурайзани қамалга олди. Пайғамбар уни жангсиз тобе қилишни мўлжаллаган, шунинг учун Али ва бошқаларга хужум қилишни манъ қилди. Қурайзанинг илтимосига кўра, Авс қабиласининг нуфузли шайхларидан бири Абу Лубоб ибн Абдул Мунзир элчи сифатида

танланди. Аммо қурайзийлар ниматан умидвор бўлишларини сўраганларида элчи хоинона кафтини томоғи узра ўтказди, яъни асирлар тамомила қириб ташланади деган ишорани қилди. Аве қабиласи ўзининг беки иттифокдоши тақдирини қабилла бошлиғи Саъд ибн Муод хал қилишини талаб қилди. Бу тақлиф Қуразага маъқул тушганди ва камалнинг 25 кунини Қурайза таслим бўлди. Саъд ибн Муод эса Хандак жангида яраланиб, ўлим тўшағида ётганди ва бунга Қурайзани айбдор деб ҳисобларди. Шу сабабдан бўлса керак, унинг қарори қақшатқич бўлди: барча эркакларни жазоланг, аёллар ва болаларни қулликка тоншириш. Қурайзанинг бор мол-мулки ким онди савдосида пулланди, бир қисм тушган маблағ тақсимланди, қолган қисмига қурол-аслаҳа, от ва туялар сотиб олинди.

Хандакдан сўнг ўтган 8 ой мобайнида 12 сарийя амалга оширилди. Улардан иккитасига Мухаммад (сав) раҳбарлик қилди. 7тасига –Зайд ибн Ҳориса ва 1тасига –Али, Абу Бакр, Умар, Усмонлар Пайгамбарнинг энг яқин маслаҳатчилари ва йирик уламолар сифатида бу юришларда қатнашмадилар. Ғарбга – Қизил денгиз соҳилларигача, шимолга – Нажд яситоғлиги ва шаркка – Ғатафон ерларигача мусулмонларнинг нуфузи ёйилди. Кўпгина қабилаларнинг бошликлари Мадинага шонилдилар. Агар улар исломга киришга рағбат билдирмасалар, Мухаммад (сав)уларни зўрламас, тинчлик ва дўстлик ҳақида музокаралар юритиш билан чекланарди.

«Хандак ёнидаги жанг» Макка - Мадина рақобати тақдирини деярли хал қилганди. Бадавийлик психологиясига асосланган ақида билан юксак гоа асосида қурилган пухта давлат таркиботи ўртасидаги кураш тез орада кейингисининг устунлигини аён қилди.

Маъруза 15. Худайбия сулҳи ва унинг оқибатлари

Ташқи душман ҳужумларини бартараф қилиб, ички рақиблар қаршилигини енггач, тахминан 3000 содиқ аскарга эга бўлган Пайгамбар ғарбий Арабистоннинг етакчи раҳбарига айланди. Бор ҳарбий ва сиёсий имкониятларини ишга солган Макка ўзининг энг асосий қуроли - савдодаги устунлигидан айрилгач, бир зумда заифлашиб қолди. Илгари у билан иттифокда бўлган кўпгина бадавий қабилалар Мадина томонга оғиб кетдилар. Шу ўринда бир муҳим нарсга эътибор қаратмоғимиз лозим: бу даврда бирорта ҳарбий юриш исломни тарғиб қилиш билан боғлиқ бўлмади. Ҳатто уларни исломдан қайтганлик учун жазо экспедициялари деб ҳам бўлмайди. Шундай тасаввур ҳосил бўладикки, ислом таълимотининг ёйилиши ҳозирча алоҳида шахсларнинг исломни қабул қилиш тарзида кечяпти, бутун бир қатта жамоанинг эмас. 6 ҳижрий йилгача Мадинадан ташқаридаги бирорта воҳани тўлиғича исломни қабул қилган деб бўлмасди. Мадинанинг жануби ва шимолида ҳамда шарқдаги Ироқ йўли бўйлаб ислом ҳукми нари борганда 10-25 километрлик минтақани ўз ичига олганди. Айни вақтда Мадина шаҳри тўлиқ ислом ҳукмида бўлиб, араблар орасида Мухаммад (сав)нинг пайгамбарлик рисоласига шубҳа қолмаганди. Мусулмонларнинг иқтисодий аҳволи анчагина яхшиланди. Қучли, яхши қуролланган ва интизомли армия шаклланди. Ана шуларни эътиборга олган ҳолда Пайгамбарнинг кейинги харакатларини изоҳлаш мумкин. Шундай вазиятда Пайгамбар ҳарбий эмас, балки тинчлик йўлини тутдики, бу мақсадга тезроқ ва осонроқ етишиш имкониятини берди.

628 йилнинг феввали рўза пайтида Мухаммад (сав)га тунда рўё келди ва эртаси эрталаб у киши мусулмонларга Аллоҳнинг иродасини эълон қилдилар: Рамазон ойи тугагач, Каъба зиёратига отланиладиган, Умара маросими адо этиладиган бўлди. Атрофдаги араб қабилаларига ҳам шундай мурожаат қилинди. Ҳали исломга кирмаган бадавийларни Маккага қорлаш қурайшийларга Мухаммад-пайгамбар гозий сифатида эмас, умрачи сифатида

келатганини исботлаш учун керак эди. Бундан ташқари Макканинг мукаддаслигини хурмат қилиб, унга уруш билан эмас, тинч мақсадда бораётгани Арабистон ярим оролида пайгамбарнинг обрўсини ошириши муқаррар эди. Тайёргарлик деярли бир ой давом этди ва Булкада ойнинг бошида 1400 кишидан иборат қарвон Мадинадан йўлга тушди. Мухаммад (сав) уйдаёқ эҳромга кирдилар. Қурбонликка 70 тўя олинди. Расман эълон қилинишича, Қурайшга қарши ҳеч қандай аловат қилинмайдди, зиёратчилар одатда ўзлари билан олиб юрадиганидан ортиқ қурбонга эга бўлмайдилар. Бу тадбирда Каъба мусулмонлар учун ҳам мукаддас маскан, деган маъно бор эдики, бошқачасига айтганда, Қурайшга имониёт берилаётгани, улар билса.

Қурайш зодагонлари бу хабарни эшитган, қаттиқ ташвишга тушиб қолдилар. Агар мусулмонлар Маккага тинч мақсадда кирсалар ҳам бу ерда таъкиб остида қолган мусулмонлар билан кўшилиб кетиши, умуман халқ улар томонига ўтиб кетиши, шаҳарда қонли тўқнашувлар содир бўлиши мумкин эди. Уч кун йўл юрилгандан сўнг Мухаммад (сав)га қурайшийларнинг бу ишга муносабати ҳусусида аниқ хабар келди: улар бу йил Расулуллоҳ ва унинг шерикларини асло Маккага қўймастикка аҳд қилишганди. Шу мақсадда Халид бин Валид раҳбарлигида 200 кишилик отлик гуруҳ тузилди ва у Маккадан 10 чакирим масофада мусулмонлар йўлини тўсди. Мухаммад (сав) кўнглида ишонардикки, қурайшийлар вужудга келган вазиятга холис баҳо берадилар ва ҳозирча исломни қабул қилишга тайёр бўлмасаларда, сулҳ шартномасини имзолайдилар. Шундай бўлган тақдирда бошқалар ҳам унга эргashiши мумкин эди. Қурайшнинг ўжарлигини кўриб Мухаммад (сав) астойдил ачирди ва деди: “Қурайшийларга афсус! Уруш уларни буткул адо қилади! Мени ўлдирадиларми ёки мен галаба қозонаманми, барибир, вақти келиб, улар тўда-тўда бўлиб исломга қирадиларку! Йўқ, улар қучлари етганча урушаверадилар. Мен ҳам, Аллоҳга қасамки, мени юборганинг иродасини албатта бажараман.”

Шундан сўнг Пайгамбар чапга буриб, ҳамроҳлари билан Худайбия деган жойда кўнок қилди. Қурайшийлар унга Хузоа, Сақиф ва Ахобийш вакиллари билан иборат элчиларини юбордилар. Расулуллоҳ уларни дўстона кутиб олди ва ўзининг ҳусниният билан келганини уқтирди. Маккада сиёсий можаро кучайиб кетди: сабаби – у ерда талайгина хуфёна исломни қабул қилганлар ва Мухаммад (сав)га хайрихоҳлар мавжуд эди. Улар умрага рухсат беришни талаб қилдилар. Мусулмонлар билан қурашда енгилганига иқдор бўлган Абу Суфён ўзига хос мўътадиллар гуруҳини тузиб олган, қандайдир шартлар билан умрага рухсат бериш тарафдори эди. Аммо, охир-оқибат, қандай бўлмасин Мухаммад (сав)нинг йўлини тўсишни талаб қилган ашаддий мушрикларнинг нуқтан назари ғолиб чиқди. Хузоанинг раҳбари Будайл ибн Варқа Мухаммад (сав) ҳузурига келиб бу қарорни етказди. Расулуллоҳ урушнинг исламаётгани, аммо керак бўлса, қуч билан мақсадга эришаётганини билдирди. Қурайш Мухаммад (сав)ни кўрқитиш ва кетишга мажбур қилиш мақсадида яна бир неча элчиларни юборди. Мухаммад (сав) эса уларни оккўнгиллик ва позик дипломатия билан кутиб олиб, келганларга ўзларининг эҳромда эканликларини ва қурбонликлар олиб келганларини намоён қилаверди. Охириги лахзагача Мухаммад (сав)ни умид тарк этмади. Ахобийшнинг саййиди ал-Хулайс бу можаролардан тинкаси қуриб: “Агар мусулмонлар Маккага қўйилмаса, мен аскаримни олиб кетаман”,- деб баёнот берди. Шундан сўнг Қурайш музокарага рози бўлди ва Мухаммад (сав) куёвлари Усмонни Маккага жўнатдилар. Чамаси, Маккада музокаралар қийин кечди ва бироз чўзилди. Кўчманчи араблар Пайгамбарнинг элчиси Маккада разилонга ўлдирилди, деган хабарни келтирганларида зиёратчилар орасида асабийлик авжига чиқди. Тинч музокаралар тўғрисида энди сўз бўлиши мумкин эмасди: ё тақдирга тан бериб, бошни эгиб, Мадинага қайтиш ёхуд қуч билан Маккага кириш, бошқа чора йўқ эди. Мухаммад (сав) зиёратчиларга хитоб қилиб, керак бўлса, ўзни қурбон қилишга тайёр эканликларини тўғрисида қасамёд қилишни сўради: “Қимки Пайгамбарга қасамёд қилса, Аллоҳга қасамёд қилган бўлади”,-деди, у. “Байъат ризвон”

номини олган бу тadbирда ҳар бир зиёратчи Муҳаммад (сав)га қўл бериб, унга содик экани, ҳар қандай ҳолатда ҳам уни тарк этмаслиги ҳақида қасамёд қилди. Усмон ўлдирилмагани ҳақида хабар етиб келгандан кейингина Муҳаммад (сав) қароргоҳига бироз сокинлик тушди. Қурайшийлар уни балки банди сифатида атайин ушлаб тургани, ҳатто унга, истаса, яққа ўзи умрани адо этиши мумкинлиги, аммо у бунга қўнмагани маълум бўлди. Фикримизча, Усмоннинг сафари зое кетмади, айнан унинг савий-ҳаракатлари билан қурайшийлар Муҳаммад (сав)ни музокара юритувчи томон деб тап олдилар ва шу мақсадда Расулуллоҳ ҳузурига Сухайл ибн Амр деган шахсни сулҳ тузини учун юбордилар. Сухайл Бадр жангининг танкилотчиларидан бири бўлган, у ерда асир тушган ва 4000 дирхам эвазига озод қилинганди. Муҳаммад (сав) Қурайш билан сулҳга эришини на нечоғлик иштиёқманд бўлганини шу нарсадан билиш мумкинки, Сухайл горизонтида кўринган захоти: "Э, хайрият, ниҳоят Қурайш музокарага рози бўлибди,"-деган эканлар.

Одатда музокараларда ҳар томон ўз манфаатини кўзлаб иш юритади. Сухайл қалон димоғ билан ўзини Пайғамбардан юқори қўйишга ҳаракат қилди. Саҳобалар томонидан Пайғамбарга кўрсатилаётган иззат-иқромни ясама деб ҳисоблаб: "Мана бу- ўз қадрдон шахрнинг ва қабиланга қарши сен олиб келган атрофинглаги тўда, агар уруш қилишга тўғри келса, бир зумда сени ташлаб кетади. Қурайшийлар эса, бир жон бир тап бўлиб, Макка ҳимоясига чиқадилар, агар Муҳаммад куч билан Каъбага кирмоқчи бўлса," – деган сўзлар билан Пайғамбарни ишонтирмоқчи бўлди. Сухайлнинг бундай тасарруфоти албатта саҳобаларнинг норозилиги ва дарғазаб хитобларига сабаб бўлди. Муҳаммад (сав) эса ўзини ўта оғир ва босиқлик билан ушлади, зеро у ўзининг асосий мақсадига эришганди: қурайшийлар музокарага кўниб, ўзлари фахлламаган ҳолда тенг томон деб эътироф этишганди. Эндиги мақсад – қандай шаклда бўлмасин, сулҳнинг имзоланишига эришиш эди. Шу сабабдан, Сухайлнинг кибру-ҳавоси, саҳобаларнинг норозиликларига қарамай, Пайғамбар Қурайшнинг барча талабларини қабул қилди ва сулҳга

эришди. Ҳозирги замон ибораси билан айтганда, жентлменлар сулҳи, яъни отзаки битим тузиб, уни ёзма ҳолга келтириш бошланганда, жиддий келишмовчилик юзага келди. Котиблик қилаётган Алига Пайғамбар: "Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим билан бошланг", деганлариде, Сухайл эътироз билдириб: "Биз Аллоҳни биламиз, Арраҳмон, Арраҳимга келсак, биз уларни билмаймиз. Одатда ҳужжатларимизни бошлайдиган иборани ёзсин,"- деди. Пайғамбар кулиб қўйиб, чунки бутпараст Сухайл ҳали мусулмонча иборани ҳазм қилолмасди, Алига: "Хўб, ёзинг, Бисмика, Аллоҳумма!"-дея имло қилди. Кейинги можаро Пайғамбарнинг мақоми масаласида бўлди. Мусулмонлар "Расулуллоҳ", яъни "Аллоҳнинг элчиси", деб ёзини талаб қилдилар, Сухайл яна эътироз билдириб, даҳшатли гапни айтди: "Агар мен сенинг Аллоҳнинг расули эканингга ишонганимда, сен билан курашмаган бўлардим. Шунинг учун ўз исминг ва отангнинг исмини келтир, ҳолое",-деди. Пайғамбар: "Бу - Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ва Сухайл ибн Амр имзолаган...",- деб ёзини буюрдилар. Шартнома матни бизнинг давримизгача бир неча кўринишда етиб келган. Қўйида Ибн Исҳоқ зикр этган матини келтирамиз.

"Сенинг исминг билан, э, Аллоҳ!

Бу – Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ва Сухайл ибн Амр имзолаган тинчлик шартномасидир. Улар 10 йил муддат давомида одамлардан уруш дафъ қилинажаги ҳақида келишиб олдилар. Шу давр нчида одамлар хавфсизликда бўладилар ва қўйидаги шартларда бир-бирларини холи қўядилар: қурайшийлардан кимки Муҳаммад томонга валийсининг руҳсатисиз ўтса, қайтариллади; Муҳаммад билан бўлганлардан кимки қурайшийларга ўтса, қайтарилмайди. Орамиздан адоват қўтариллади. Муҳаммад билан иттифок ва шартнома тузмоқчи бўлганлар, тузсин! Қурайшийлар билан иттифок ва шартнома тузмоқчи бўлганлар, тузсин. Сен бу йил биздан кетасан, Маккага кирмайсан, келаси йил келганда сен ўз ўртоқларинг билан унга кирасан ва унда уч кун бўласан, сен билан фақат сафар қуроллари ва қилич қинда бўлади, бошқа ҳеч нарса билан унга кирмайсан!"

Одатда, шартномага асосий имзолардан ташқари гувоҳлар ҳам қўл қўядилар. Қизиги шундаки, мусулмонлар томонидан гувоҳлар қаторида Сухайлнинг ўғли Абдуллоҳ ҳам бор эди. У исломни қабул қилган ва бу ерга паноҳ истаб келган эди. Шартнома бандига кўра Сухайл ўғлини қайтаришни талаб қилди. Абдуллоҳ қанча нола қилмасин, Муҳаммад (сав) уни қайтаришга мажбур бўлди. Бу манзара мусулмонларда оғир таассурот қолдирди. Уларнинг аксарияти умуман мушриклар билан музокарага қарши эди. Ҳатто Муҳаммад (сав)га яқин бўлган баъзи кишилар, ҳали келаси йили амалга ошадими, йўқми ваъда қилинган зиёрат, ундан бошқа нима ютдик, шартномани имзолаб, дея хайрон эди. Муҳаммад (сав) эса ўзининг сафдошларидан ҳам, қурайшийлардан ҳам узокни кўрабидди. Шартномага тўлиқ риоя қилган ҳолда у маккалик қочқинларни ўзининг "умма"сига қабул қилмади. Аммо уларнинг кўплари Маккага ҳам қайтишмади. Масалан, шерюрак Абу Басир Утба ва ўша Абдуллоҳ ибн Сухайллар йириккина лашқарлар тузишиб, Қизил денгиз ёқасидаги савдо йўлиларида Қурайш қарвонларига ҳужумлар қилдилар. Қурайшийлар уларга қарши ҳечқандай чора топаолмагач, Муҳаммад (сав)дан уларни жиловлашни илтимос қилдилар. Пайгамбар эса ҳақли равишда улар учун масъул эмаслигини таъкидлади.

Айни вақтда Пайгамбар унинг ҳимоясига келган бирнеча қурайший аёлларни улар хусусида Аллоҳнинг қўйидаги ваҳий келганлиги сабабли Маккага қайтаришдан воз кечди:

Эй, мўминлар! Қачонки, сизларга (Макка кофирлари томонидан) мўмина аёллар ҳижрат қилиб келсалар, уларни имтиҳон қилиб кўрингиз! Аллоҳ уларнинг имонларини (бор ёки йўқлигини) яхшироқ билувчидир. Бас, агар уларнинг (ҳақиқатан) мўмина аёллар эканлиги билсангиз, у ҳолда уларни кофирларга қайтармангиз! Булар (улар) учун ҳалол эмас ва улар булар учун ҳалол эмасдир. Уларга сарфлаган маҳрларини эрларига (қайтариб) берингиз! Қачонки, уларга (эрларига) маҳрларини берсангиз, уларни (аёлларини) никоҳингизга олишда

сизларга гуноҳ йўқдир. (Шунингдек) сизлар ҳам кофирларнинг қўлларини тутмангиз! Ўзларингиз сарфлаган маҳрни талаб қилингиз ва улар ҳам сарфлаган маҳрларини (мўминлардан) талаб қилсин! Бу Аллоҳнинг ҳукмидир. У сизларнинг ўртангизда ҳукм қилаётир. Аллоҳ илм ва ҳикмат соҳибидир.

Ушбу ояти қаримага мувофиқ барча мусулмон эркак ва аёлларнинг мушрик эркак ва аёллар билан никоҳи бекор қилинди; агар талок аёл ташаббуси билан юз берса, маҳрини тўлаш шарт қилинди. Макка аёллари билан содир бўлган мазкур ҳолатда Муҳаммад (сав) тўловни ўзига тегишли бўлган ҳуше ҳисобидан қоплади.

Бир қарашида Худайбия сулҳи фақат Қурайш учун манфаатли бўлгандек туюлади. Лекин илғари Қурайшга иттифоқдош бўлган қабилаларнинг хоҳлаган тарафга ўтиши Макканинг кучи-қудратини белгилаб турган шартномавий тизимнинг барбод бўлганини аниқларди. Шу заҳотиёқ Хузоба қабиласи Мадина тарафига ўтди. Муҳаммад (сав) ўзининг барча тасарруфотлари билан келинувдан мамнуълигини кўрсатарди. У худди умра амалга оширилгани каби соқолни олди ва қурбонликка келтирилган туяларни сўйишга буюрди. Пайгамбар бирдан-бир тўғри йўл тутганини билар ва мўминларга бунга етказишни истарди. Аммо кўпчилик Аллоҳнинг иродаси шунини такозо қилганини англаб етмасди. Ниҳоят, Мадинагача ярим йўлни ўтиб бўлгач, Усфан деган жойда у Аллоҳнинг каломини етказди: "Биз Сизга аниқ галабани ато этдик" (Фатҳ, 1). Бу хабар бир зумда зиёратчилар қайфиятини кўтариб юборди. Барча муфассирлар бу ояти қарима Хайбар воқасига юришни кўзда тутатгани ҳақида яқдил фикрдадилар. Қурайшийлар Хайбардаги ўз иттифоқчиларига нисбатан хоинлик қилгандилар. Муҳаммад (сав) Қурайш талабларига қўнгани уларнинг ўзига жуда қимматга тушганини ўша онда ҳар ким ҳам тушуниб етмаган эди. Бундай ҳолатлар одатда шартнома матнларида ёзилмайди ёки ҳаммага ошқора қилинавермайди. Дарҳақиқат, Худайбия сулҳи ўзининг аҳамияти жиҳатидан ҳар қандай жангдаги галабадан юқори туради. Агар, айтайлик,

Бадр жанги галабасидан сўнг ёш ислом давлатининг биринчи пойдеворига асос солинган бўлса, Худайбия сулхидан сўнг бутун Арабистон ярим оролини ислом байроғи остида бир давлатга бирлаштириш имконияти очилди.

Табийки, Худайбия сулхидан кейин амалга оширилган Муҳаммад (сав)нинг харбий-сиёсий фаолияти асосан шимолга қаратилди. Хайбарда ақсарият туб аҳолиси яхудлар бўлганидан ташқари бану Қайнко ва бану Надир ҳам бу ерга кўчиб келганди. Бу икки яхуд қабиласи Хандак жангининг фаол ташкилотчиларидан бўлганди. Икки ойдан сўнг бошланган Хайбар сафарига фақат Худайбия иштирокчилари жалб қилинди. Катта кучнинг Хайбар воҳасида пайдо бўлиши кутилмаган ҳолда юз бердики, аҳоли етарли қаршилик кўрсатаолмади ва кичик кўргонлар бирин-кетин таслим бўлди. Воҳада учта мустақкам қалъа мавжуд эди: аш-Шик, ан-Натаг ва ал-Катиба. Инсбатан катта қаршиликни Ал-Катиба кўрсатди. Ундаги ал-Қамус кўргони қулагач, у ерда истикомат қилаётган Надир қабиласи қаршилик қилишни тўхтатди ва бойликларини топширишга ваъда берди. Шундан сўнг ал-Катибанинг бошқа кўргонлари жангсиз таслим бўлдилар. Муҳаммад (сав)уларга ҳосилнинг ярмини топшириш шarti билан Хайбарда қолнишга ижозат берди. Бу жангда 93 хайбарлик ҳалок бўлди. Аммо мусулмонлар учун ҳам Ухуддан кейинги энг катта йўқотиш бўлди: 25 киши ҳалок бўлди ва 100дан ортиқ киши яраланди.

Маълумотларга кўра, Хайбарда охириги кунларда Пайгамбарга суқасд уюштирилган. Айтишларича, бир яхудия аёл мусулмон аскаридан, бошлигинглар ким, деб сўраган. “Расулуллоҳ, яъни Аллоҳнинг элчиси”,-деб жавоб берган аскар. “У қайси овқатни хуш кўради”,-деб сўраган яна аёл. Аскар:“Кўзи гўштини”,-деган. “Кўзининг қай жойини ёктиради”,-деган саволига, аскар:“Кўл сон қисмини”,-дейди. “Унда бошлигинга айтиб қўй, тушликка бутун кўзини пишириб келтираман”,-дебди аёл ва шундай қилибди. Овқат тановул пайтида Пайгамбар одатларига кўра пичокнинг учи билан кўзининг тирсак қисмидан бир лукма олиб ёнларида ўтирган саҳоба

Бишр ал-Барога узатибдилар. Бишр лукмани чайнаб ютибди. Пайгамбар кейинги лукмани оғзига олибди-ю, аччиқ заҳарни сезиб, туфлаб ташлабди. Бишр тил тортмай жон таслим қилган экан, Муҳаммад (сав) эса, қаттиқ қорин оғриғига дучор бўлибди. Аёлни ушлаб, Муҳаммад (сав) қошига келтирганларида у айёрлик қилиб:“Синаб кўрмоқчи эдим, ахир ҳақиқий пайгамбар бўлса, заҳар таъсир қилмаслиги керак-ку”,-деган экан. Хуллас, уни Бишр қариндошлари тасарруфига қасос олиш учун топширишган. Орадан уч йил ўтиб, ҳаётининг охириги кунлари Муҳаммад (сав) бетоб бўлиб ётиб қолганларида, кўнчилик қатори кўнгил сўраб келган Бишрнинг онасига Пайгамбар: “Э, Умм Бишр, сенинг ўғлиниги олиб кетган нарса энди менга кучини кўрсатапти, шекилли”,-деган эканлар.

Хайбарнинг қулаши кўпини Фадак аҳолисига таъсир қилди ва улар ҳам ярим ҳосилнинг эвазига жангсиз таслим бўлдилар. Хайбардан Муҳаммад (сав) Водил қурога йўл олди. 4 кун давом этган қамалдан сўнг ҳосилнинг маълум қисмини берини эвазига улар ҳам Муҳаммад (сав) ҳокимиятини тан олдилар. Буни эшитган тейма шаҳрининг аҳолиси ҳам бож-хирож тўлашга рози бўлди.

Шу орада Худайбия сулхига кўра умра вақти ҳам етиб келди. 1зул қаъда, яъни 629 йилнинг 2 мартида Худайбия қатнашчиларига яна 600 киши қўшилган ҳолда Маккага йўл олдилар. Маккага яқинлашганда 200 киши қурол-яроққа қоровулликка қолди, бошқалар эҳромда Маккага кириб бордилар. Қурайшийлар Дор ан-Надва олдида жойни бўшатиб бердилар. Етти марта Каъбани тавоф қилгач, Пайгамбар Марва ёнида тўхтади, қурбонлик қилиб, соч ва тирноқларини олдида, эҳромдан чиқди: умра адо этиб бўлинганди. Сўнгра бир гуруҳ зиёратчилар қуролларни қоровуллар турганларни алмаштириш учун кетди, Муҳаммад (сав) эса Каъбада танҳо қолди. Қурайшийлар кўпини томларга чиқиб, Муҳаммад (сав) ва сафдошларининг ибодатларини қизиқиб тамошо қилдилар. Уч кун ўтгач: “Вақт тугади, энди кетинглар”,-дейишди Қурайш вакиллари. Шартномага мувофиқ Муҳаммад (сав) бу талабни бажарди. “Ал-Умра ал-Қодия” номини

олган бу зиёрат маккаликларда катта таассурот қолдирди. 2000 кишидан иборат зиёратчиларнинг тартиб-интизоми. Пайғамбарга чексиз хурматни кўрган кўпгина маккаликларда фикр ўйларди. Биринчи бўлиб, машхур саркарда Халид ибн Валид Макка “мало”сига мурожаат қилиб: “Энди ҳар бир ақли расо кишига аён бўлдики. Муҳаммад (сав) шоир, сехргар, фолбин эмас, унинг нутқлари Оламлар Парвардигорининг нутқлари, ҳар бир онгли киши унга эргашмоғи лозим”-деди баёнот берди. Икристима қанчалик қайтармасин, Халид исломни қабул қилди. Буни эшитган Абу Суфён даргазаб бўлиб, ўз оламларига Халидни қатл этишни буюрди. Бунга порозилик билдириб, Макканинг яна бир гўёла кўринган кишиси, кейинчалик Мисрнинг фотиҳи сифатида шуҳрат қозongan Амр ибн ал-Осва бошқа бирнеча фаол курайнчилар исломга кирдилар. Худайбия ҳақида сўз кетганда кейинчалик Абу Бакр олатда бир танин кўн айттарди: “Инсонлар воқеаларни жадаллаштиришни натайдилар, аммо Парвардигор эса уларнинг пишиб етилишини ҳоҳлайди.” Ўша Пайғамбар учун жуда оғир кечган музокаралар пайтида фақат Абу Бакр Муҳаммад (сав)савий-харакатларини тўғри тушуинган бўлса, ажаб эмас. У ҳатто саҳобаларнинг ичида энг қизиққони бўлган Умарни огоҳлантирган эди: “Унга яқин тур, унинг юганининг шундоққина олдида бўл, ёдингда тут! У – Аллоҳнинг расули!”

Худайбиядан сўнг Муҳаммад (сав)кўшни давлатларга ўзини танитиши керак эди. Шу мақсадда 628-629 йилларда Пайғамбар Византия императори Ираклий, Эрон шоханшоҳи Хусрав II, Ҳабашистон нажонийси, Гассонийлар амири, Миср ҳокими Муқавқис, Ўмон “малики”, Яман “малики”, Баҳрайн ва Ямома ҳокимларига элчилар орқали мактублар юборди. Муҳаммад (сав)га бу ҳокимлар фақат мухрланган хатларни ўқишлари айтилганда у кумушдан, ичига уч қатор қилиб “Муҳаммадун расулуллоҳи”, деб ёзилган узук ясақтирди.

Араб манбаларига кўра, элчилар ва улар элтган мактубларга турлича муносабат бўлган. Масалан, Баҳрайн амири Муҳаммад (сав)нинг даъватига жавобан исломни қабул қилди. Кўпчилик ҳокимлар элчиларни хайрихоҳлик

билан қабул қилган бўлсаларда, исломга кирмадилар. Эрон шоханшоҳи Хусрав II Муҳаммад (сав)нинг мактубини олиб газаби жўшди ва уни йиртиб ташлаб, Ямандаги унга вассал поини Базанга ўз вакилини юбориб, Ҳижозда пайдо бўлган бу кишини ушлаб ҳузурига келтиришни буюрди. Лекин бу поинб Муҳаммад (сав) билан боғланган замонқ исломни қабул қилди ва Муҳаммад (сав)уни ўз мансабида қолдирди. Пайғамбарнинг деярли барча элчилари соғ-омон қайттиди. Фақат бир элчини Бусра ҳокими Шурахбил ибн Амр ал-Жузамий, Византиянинг ал-Балқодаги поини, разилона, қоидага ҳилоф равишда қатл қилди. Аксарият ғарб тадқиқотчилари араб манбаларининг бу хатлар ҳақидаги маълумотларга ишончсизлик билан қарашди, лекин айни вақтда ҳеч бўлмаганда Муҳаммад (сав)нинг Арабистондан ташқаридаги бир ҳоким – Миср поини Муқавқис билан аниқ алоқада бўлганини инкор қилолмайдилар. Муқавқис 629 йили Муҳаммад (сав)га ҳади сифатида она-сингил икки жориа, хачир ва қўбт матоларидан юборди. Мария исмли бирини Муҳаммад (сав)ўз никоҳига олди ва Ширин исмли иккинчисини шоирни Ҳассон ибн Собитга никоҳлаб берди. Сўнгра Мариядан ўғил тутилганлиги, расулуллоҳ унга Иброҳим деб исм кўйгани, 2 ёшга етар-етмас, унинг нобуд бўлгани ҳақидаги маълумотлар исбот талаб қилмайдиган аксиомадир. Ибн Исҳоқ эҳтиёткорлик билан бу хатлар юборилган мудатини 628-632 йиллар билан белгилайди. Бундай ёндошувда гўё “мантқий нуқтан назардан Муҳаммад (сав) Ираклий ва Хусравга деярли буйруқ тарзида хат билан мурожаат қилиши амри-маҳол эди”, деган фикрга ўрин қолмайди.

Чамаси, Муҳаммад (сав)бу иккала авваллари буюк бўлган империя-Византия ва Эрондаги аҳволдан жуда яхши хабардор бўлган. Уларнинг иккаласи ҳам чуқур таназзулни бошидан кечириётган эди. 604 йилдан 628 йилгача улар ўртасида уруш ҳолати давом этди. 604-622 йиллар орасида Эроннинг қўли баланд келиб, Византиянинг Яқин Шарқдаги барча ерларини босиболган, ҳатто Константинополгача яқин бориб қолган бўлса, кейинчалик вазият батамом ўзгариб, энди византияликлар барча ерларини қайтиб олиб,

Эрон пойтахти Ктезифонгача яқин келиб қолишганди. Галабани охиригача етказилмаганининг сабаби Византиянинг ўзида ички зиддиятлар авж олган, плебей ва колонларнинг кўзголлонлари тўхтамас. Дунай армиясида исён кўтарилганди. Эроннинг бу даврданг тарихидан бир давҳагина келтириш кифоя: 628-632 йиллар мобайнида 6 та шоханшоҳ ўзгарди! Дарвоке, Пайгамбарга Хусрав унинг мактубини йиртиб ташлаганини хабар қилишганда, Расулдуллоҳ: "Аллоҳ унинг подшоҳлигини тилка-пора қилиб ташлайди",- деган эканлар. Айни ўша кунлари Эрон қўшинларининг навбатдаги маглубиятидан сўнг, сарой тўнтариши рўй берган. Шируе ўз отаси Хусравни қатл қилиб, тахтни эгаллаганди. Оқди, Шируе Ямандаги ноибига мактуб йўллаб: "Отам хатида ёзган Хижоздаги кишини то мендан янги топширик олмагунча тинч қўй!"-дея тайинлаганди. Ким билсин, балки шу воқеа Базан ва "абно" деб ном олган Ямандаги эронликларнинг ёшасига исломга киришига сабаб бўлгандир. Шундай экан, "магтик" ўз йўлига, лекин фактларни инкор қилиб бўлмайди!

Худайбия сулҳи бир қанча йирик бадавий араб қабилаларининг исломга киришига сабаб бўлди. Шундан сўнг ўтган икки йил давомида бадавийлар орасидаги мусулмонлар сони шу даражада кўпайдики, 630 йилда Макка фатҳ этилганда аскарнинг кўпчилигини улар ташкил қилгандилар. Сулҳ битимининг дастлаб саҳобаларга маъқул бўлмаган яна бир шарти тез орада қурайш манфаатига зид бўлиб чиқди: маккаликлар баъзи мусулмон ҳамшаҳарларини Мадинага хижра қилишига ижозат бермай, хибсага олишлари охир-оқибатда ўзларига зиён бўлиб чиқди, зеро улар бештиёр «бешинчи тобур», яъни ўзларининг ичида бошқа давлат топшириги билан иш олиб боровчи кишилар тоифасини вужудга келтирган эдилар.

Хуллас, Худайбия сулҳи бир томондан Пайгамбарнинг узокни кўра билишини исботлаган бўлса, иккинчи томондан энг юксак дипломатия ва сиёсатнинг намунаси ўларок яқин келажакда Макканинг тинч йўл билан таслим бўлишига, унинг ислом давлати таркибига киришига, пировардида Арабистон ярим оролининг бирлаштирилишига олиб келди

Маъруза 16. Макка шаҳарининг олиниси(фатҳи) ва бутпарастликнинг барҳам топиши

Хижознинг шимолида жойлашган шаҳарлар бўйсиндирилгач, Муҳаммад (сав)ни Сурия ва Фаластиндаги аҳвол қизиқтира бошлади. 628 йил 15 майда Константинополда 20 йилдан ортиқ давом этган урушга чек қўйган, Эроннинг аввалги ютуқларини йўққа чиқарган тинчлик шартномаси имзолангани тантанали равишда эълон қилинди. Дарвоке, форс қўшинлари Сурия ва Фаластинни эгаллаган. Қуддусни талон-тарож қилган, унинг 30 минг аҳолиси ва қочоқларни кирган. Византия Босфоргача чекиниб, ана-мана қулай деб турган 613-614-йилларда, Маккада Пайгамбар 4-йил тарғиботини олиб бораётган бир пайтда, мушриклар уни мазах қилиб: "Мана бутпараст Эрон галаба қозонапти, сен хайрихоҳ бўлган Византия эса енгиланти",- дейишганди. Мушрикларнинг навбатдаги бу иттифоқчилигига жавобан Пайгамбар оқисталик ва ишонч билан шундай жавоб қилганди: "Уруш ўзгарувчан нарса, ҳозир эронликлар устун келаётган бўлса, кейин вазият тубдан ўзгариши мумкин". Шундай бўлди ҳам, 627 йил 12 декабрда Византия императори Ираклий Ниневияда Эрон қўшинларини тор-мор қилди, Эрон шоҳи Хусрав II саройларининг беадад бойликларини ташлаб, ўзининг пойтахти Ктезифонга қочди. 628 йил 7 январда Ираклий Ктезифонга қараб юрди, аммо галабасини охирига етказмади. Бу маглубиятнинг оқибати Хусрав учун фожiali бўлди: тўнтариш уюштирган сарой аристократияси уни хибсага олди ва 628 йил 29 февралда у қатл қилинди.

628 йил ёзида Ираклий форс оккупациясидан халос бўлгандан кейин тартиб ўрнатиш мақсадида Сурияга келди. Қуддус ибодатхонасида хоч ўрнатиш маросими ўтказилди. 614 йилги қонли воқеаларни унутмаган ва ўша пайтда хоинлик қилиб, баъзи шаҳарларни олишда форс қўшинига ёрдам бергани учун, маҳаллий христиан аҳолиси Ираклийдан Қуддусдан яҳудларни сургун қилиш ва ундан 6 км радиусда истиқомат қилишни манъ этишга

эришдилар. Балки ана шу воқеалар доирасида Мухаммад (сав)Бусрага ўз элчисини юборган бўлиши мумкин. Аммо йўлда, Мутага, маҳаллий гассоний ҳокими уни ушлаб қилиб, қатл қилганди. Бунга жавобан Пайғамбар 629 йилининг август-сентябр ойларида 3000 кишилик кўзини тўплаб, унга ўзининг суюкли асранди ўгли Зайд ибн Хорисани бошлик қилиб тайинлади. Зайд Маъанга яқинлашганда қутилмаганда унинг йўлига кўрсонда рақиб гов бўлди. Араб манбаларида келтирилишича, Шурахбилла лаҳм, жузом, балкайн, бахро қабилаларидан тўпланган 100 минг ва яна ал-Маобда 100 минг византия кўшинлари бўлган. Албатта, бу рақибларда катта муболага бор, аммо шу нарса аниқки, мусулмон аскарни биринчи бор кўнгилини лашкарга эмас, балки сон жиҳатидан ундан жуда катта устуликка эга бўлган мунтазам армияга дуч келганди. Зайд икки кун нима қилишини билмай, таратилувиди: кимдир Мадинадан мадад куч сўраш керак, деган маслаҳатни берди, аммо Абдуллох ибн Равоҳанинг рақибга ҳужум қилиш, ё галаба қозониш ёки Аллох йўлида шаҳид бўлиш лозим, деган фикри устуи келди.

Қизиб кетган тўқнашувларда бирин-кетин аскар бошликлари Зайд, Жаъфар ибн Абу Толиб ва Абдуллох ибн Равоҳалар ҳалок бўлдилар. Мусулмонлар сафида парокандалик вужудга келди. Ансорлардан кимдир байроқни кўтариб, ўз атрофида ансорларнинг унча катта бўлмаган гуруҳини тўплади ва байроқни шу жангда қатнашаётган Холид ибн Валидга берди. Холид аскарни тартибга солишга эришди, баъзи маълумотларга қараганда, у гўё рақибга ҳужум уюштираётгандек ҳаракат қилиб, аслида ундан узоклашабошлади. Холиднинг саркардалик маҳоратига тан берини керак; бу унинг Аллох йўлида олиб борган биринчи жанги эди. У рақибнинг ҳалдан ташқари устулигини кўриб, бутун аскарни атрофида тўпладида, усталик билан чекинишни ташкил қилди ва деярли йўқотишсиз Мадинага олиб келди. Араб тарихий адабиётида Мута жангида катта йўқотишлар бўлгани айтилади. Аслида ундай эмас: муҳожирлардан 4 киши ва ансорлардан 8 киши ҳалок бўлганди, холос. Адабиётларда бадавийлардан қурбон бўлганларнинг сони келтирилмаган ҳолда ҳам 3000 кишилик, жуда ноқулай аҳволга тушиб

қолган аскар учун бу катта йўқотиш эмасди. Қандай бўлганда ҳам бу аскар Мадинада яқини қутиб олинмади. Ўлганларнинг қасоси олинмагани, кўрқоклик қилингани юзга солинди. Айниқса, Холид ибн Валид шаънига дашномлар ёғилди. Лекин Мухаммад (сав) Холиднинг тутган йўлини тақдирлаб, унга тўғри баҳо берди, қолаверса, Пайғамбар Суриядан қайтаётиб, Мута воқеасини ўз кўзи билан кўрган элчисидан аниқ маълумот олган эди.

629 йил давомида Қизил денгиз қиргоги ва Ғатафон ерларига ўз таъсирини сақлаб қолиш учун қайта-қайта сариялар уюштириб турилди. Бундай қараганда, гўё катта ютуқлар қўлга киритилмаган, ҳатто вақтинча мағлубият алами тотилган бўлсада, мусулмон аскарни кучга тўлиб борар, унинг ҳарбий ва енгисий таъсири секин-аста улгайиб бораётган эдики, бу яқин орада ўзини намоён қилди.

Пайғамбар аввалдан амин эдики, Қурайш билан 10 йил муддатга имзоланган Ҳудайбия сулҳи узокка бормайди. Шундай бўлди ҳам, унинг умри атиги 1,5 йилга етди, холос.Маълумки, сулҳ шартларидан бирига кўра, Ҳузоа қабиласи Пайғамбар ва Бакр қабиласи Қурайш томонга ўтганди. Улар орасида азалдан давом этиб келаётган қасос масаласи мавжуд эди. Мута воқеасида мусулмон аскарни муваффақият қозонмагандан сўнг Бакр фурсатдан фойдаланишга қарор қилди. 629 йил охирида Ҳузоа ва Бакр ўртасидаги зиддият кескин тус олди. Бакрнинг раҳбари Навфал ибн Муовия Қурайшнинг мадади ила тунда бир гуруҳ хузонийларга қўққисдан ҳужум қилиб, 20 кишини қатл қилди, қолганлар Маккадаги қариндошлариникида паноҳ топган бўлсаларда, таъқибдан қутилаолмадилар. Шуни таъкидлаш жоизки, Қурайш раҳбарлари вужудга келган вазиятда, юмшоқ қилиб айтганда, ақлли иш тутмадилар, аксинча, Мута воқеаси мусулмонларни заифлаштирди, деган фикрда Бакрга ёрдам бердилар. Тунги ҳужумда Саффон ибн Умайя ва Хувайтиб ибн Абдул Узза каби Қурайшнинг таникли вакиллари иштирок этдилар. Энг асосий гижгижловчи ролини Икрима ибн Абу Жаҳл ўйнадики, Ҳудайбия сулҳига зид равишда у Бакрни қурол-яроғ билан таъминлади. Навфал хузонийларни таъқиб қилишни давом этдириб

турган бир пайтда Амр ибн Солим аз-Хузони бошчилигидаги делегация зудлик билан, 400 км масофани уч кунда ўтиб, Мадинага етиб борди. Воқеани эшитгач, Мухаммад (сав)ларга ёрдам беражанини ваъда қилди. Кетма-кет Будаил ибн Варра бошлик иккинчи делегация келиб, Қурайшнинг бу борадаги иштироки хусусида аниқ маълумот берди. Пайгамбар: “Демак, Худайбия сулҳи ўз кучини йўқотибди”,- деган жумлани айтди ва хузониларга, ўзини химоя қилгандек ёрдам беражанини ваъда қилиб, ҳозирча ўз ерларида ёйилиб яшаб, кутини маслаҳат берди.

Қурайш эсини йиғиб олиниш учун шу хабарнинг ўзи етарли бўлганди. Улар Навфалдан қочқиларни тавқиб қилишни тўхтатишни талаб қилдилар. Энди улар тушуниб етандиларки, иш жиддий тус оляпти. 6 кун ўтгандан сўнг Мадинага Абу Суфён сафарбар қилинди. Худайбия сулҳини имзолашда бевосита иштирок этмаганини баҳона қилиб, бу машхур арбоб сулҳни янгилаб келиши керак эди. Аммо Усфонга етганда Мадинадан қайтаётган хузониларни кўриб, у ўзининг кечикканини аниқлади. Бу борада икки турдаги маълумот мавжуд: бирига кўра, Мухаммад (сав)Абу Суфённи совуқ қаршилаган, иккинчисига кўра эса, умуман қабул қилмаган. Абу Суфён ёрдам сўраб, Абу Бакр, Умар, Усмонларга мурожаат қилди. Ҳатто ўзининг қизи, Мухаммад (сав) никоҳида бўлган Умм Ҳабиба уни лутфан уйга қўйган бўлсада, Пайгамбар тағига қўйиладиган гиламчага ўтиришга ижозат бермайди. Али эса унга раҳми келиб, Мухаммад (сав) билан учрашувни талаб қилмай, яхшиси, орқага қайтишни маслаҳат беради.

Шу аснода Мухаммад (сав)Мадина ва унинг атрофидаги кучларга сафарбарлик эълон қилди. Катта юришга тайёргарлик кўрилатгани ҳаммага аён, аммо у қайси йўналишда бўлишини ҳеч ким билмасди: шимолгами – Зайд ва Жаъфарнинг қасосини олиш учун, шарққаги – одатдагидек, Ғатафон ва Ҳавозинга қарши ёки жанубга – Қурайшга қарши.Пайгамбар сукут сақларди. У Ойшага сафарга ҳозирлик кўришни тайинлади-ю, аммо қаерга эканини айтмади ва сир сақлашни буюрди. Абу Бакр бир марта Ойша қизи галвирда дон элаётганини кўриб – бу узоқ сафарга отланишнинг белгиси эди

– йўналишини сўраганда, у жавоб бермади. Шу пайт келиб қолган Пайгамбар Абу Бакрнинг бир неча саволидан сўнг, бу сафар Макка фатҳи хусусида гап кетяпти, деди. Абу Бакрнинг ўртамиздаги шартнома муддатга эга эмасми, деган саволига Пайгамбар: “Улар Хузоа билан нима қилганларини билмайсанми?”. деб жавоб бердилар. Сир ошқор бўлмасин учун, атайин, бошқа йўналишлар кўрсатилаётган эди. Қурайш бу сафардан воқиф бўлиб қолмаслиги учун каттик эҳтиёт чоралари кўрилди. Шаҳардан чиқаётган ҳар бир киши назорат остига олинди. Онласи Маккада қолган Пайгамбарнинг яқин сафдошларидан бири Хатиб ибн Балтаъа бир аёлни ёллаб, у орқали Маккага хат юборишга урниниб кўрди. Аммо Али уни тутиб келди. Жавобгарликка тортилган Хатиб: “Мен ёмонликни кўзлаганим йўқ эди, азбарои онламдан хавотирда бу ишни қилдим. Ахир, қурайшийлар уларга қарши бораётганимизни билишганда онламини уларнинг қазабидан ким ҳам саккай оларди?”.-деди. Умар хонига ўлим жазоси берилишини талаб қилди, аммо Пайгамбар Бадр жанги иштирокчиси сифатида уни кечирди.

Рамазон ойи бошларида Мадинага иттифоқчилар – Аслам, Ғифор, Музайна, Жухайна ва Ашжаълар чақирилди. Рўза бошлангани туфайли кўпчилик Маккага юриш кечиктирилади, деб ўйлаганди. Лекин рўзанинг 9-кунини юриш эълон қилинди. 10-кунини, яъни 630 йилнинг 1-январиди кўпнинг кишилик аскар Мадинадан чиқди. Ал-Қудайдада унга Хузоа ва Сулайм одамлари қўшилиб, аскарнинг умумий сони 10 минг кишига етди. Ярим йўлда Пайгамбарга амакилари Аббос учрашди ва шу ерда, ниҳоят, у исломни қабул қилди. Жухфага келганда аскарга байроқлар тарқатилгач, энди юриш шак-шубҳасиз Маккага экани аён бўлди.Араблар учун муҳим янгилик – Сулайм қабиласидан таркиб топган отлик қисмга Холид ибн Валид, яъни бошқа қabila вакили қўмондон этиб тайинланди. Маккадан 4 фарсах (9км) масофада, Марр аз-Заҳрон деган жойда аскарга қўним берилди. 17-Рамазон кунини жуда катта қўшин Макка яқинида турганини эшитган қурайшийларнинг юракларига гулгула тушди. 17-Рамазон Бадрда мусулмонлар уч баробар катта куч устидан галаба қозонган кун – ҳамманинг хотирасида эди. Энди 10

минг кишилик яхши қуролланган, урушларда тобланган кўини уларнинг устига келяпти. Шу ерда табиий савол туғилади, нечун Қурайш раҳбарлари шунчалик гафлатда бўлдиларки, шундай катта куч уларнинг деярли биқинида пайдо бўлишидан беҳабар қолдилар?

Воқеаларга тааллуқли маълумотларни объектив, ҳолис тадқиқ қилсак, кўп нарса аён бўлади. Бу ерда албатта, Аббоснинг муайян роли бор. У исломни охириги паллада қабул қилган бўлсада, Бадрда омон қолгани эвазига ва умуман яқин қариндошлик жихатидан, доимо Мухаммад (сав) билан алоқада бўлиб келгани, Маккадаги аҳволдан беҳабар қилиб тургани аниқ. Жухфада учрашганларида Мухаммад (сав) Аббосга: “Сизнинг хижрангиз менинг пайгамбарлигим қаби охиригидир”,- дегандилар. Демак, Аббос охириги муҳожирлар сафидан ўрни олди. Бундан ташқари Аббосдан бошқа кўнгина хошимийлар, улар орасида, масалан, Мухаммад (сав)нинг ашаддий душмани Абу Суфён ибн Ҳорис ибн Абдул Мутталиб. Пайгамбардан авф олди. Қурайшнинг раҳнамолари Абу Суфён ибн Ҳарб, Ҳаким ибн Ҳишом, Будайл ибн Варқалар шаҳардан ташқари чиқиб, Аббос билан учрашдилар, у ўз навбатида Абу Суфённи Мухаммад (сав) билан учраштирди ва Абу Суфён исломни қабул қилди. Агар Абу Суфён ва Аббос ўрталарида аввалдан яқин дўстона муносабатлар мавжуд бўлганини инобатга олсак, ўша хатарли ва нотинч паллада уларнинг учрашуви тасодифий ҳол эмасди. Яна шуни унутмаслик керакки, Қурайшнинг баъзи вакиллари Макка яқинида кучларини тўплаб, мусулмонларга қаршилик кўрсатишга уриндилар, аммо кучли зарбага учраб, қочдилар. Юзага келган вазиятда шаҳар раҳбарлари ва биринчи навбатда Абу Суфён тушундиларки, Макка ва қурайшийлар фақат бир ҳолатда, яъни пайсалга солмай ва кўнгилли равишда таслим бўлгандагина омон қолиш мумкин. Шаҳар аҳолисининг аксарият қисми ҳам шу фикрга келганди. Демак, Маккадан уч йирик арбобнинг Мухаммад (сав) билан учрашувга чиқишини ўзига хос таслим (капитуляция) бўлиш таклифи билан чиққан делегация, деб қарамоқ керак.

Мухаммад (сав) ва Абу Суфён учрашувида иштирок этган Аббос Пайгамбарга Абу Суфённинг обрў-этиборини инобатга олиб, қандайдир шаклда эҳтиром кўрсатишни илтимос қилди. Мухаммад (сав) ҳеч ким қутмаган химматни кўрсатиб, дейди: “Аллоҳ меҳрибон ва раҳимлидир, э, Абу Суфён! Қурайшийларинга қайт ва айт – кимки итоат қилса, кечирилади. Сенинг уйингда беркинганларга—омонлик; Каъба дарвозалари ичида беркинганларга – омонлик”. Айни вақтда Пайгамбар ҳам Аббосга Абу Суфённи мусулмон аскарни саф тортиб ўтишни ўз кўзи билан кўрсин учун тор дара олдига бироз ушлаб туришни сўради. Ҳақиқатан у муҳожирлар, ансорлар, сулаймийлар, музайийлар ва Мухаммад (сав)нинг бир сўзи билан жангга шай бўлиб турган бошқа бадавийларни кўрди ва Юминглар чамаси, бу кучга қаршилик кўрсатиш – подонлик ва беҳуда қурбон бўлиш эканини вужуди билан сезди. Шаҳарга қайтган заҳоти у халққа мурожаат қилди: “Э, қурайшийлар, Мухаммад эртага шу ерда бўлади – у билан муҳожирлар, ансорлар ва минглаб бадавийлар келаяпти. Бизни химоя қилаоладиган ҳеч қандай куч йўқ!.. ким кўркса, менинг уйимга борсин, улар омонликда бўлади, деб Мухаммад ваъда берди. Ҳарамга боринглар – улар хавфсиз бўлади, деб Мухаммад ваъда берди”. Нима бўлганда ҳам, қурайшийлар шундан сўнг таслим бўлишга қарор қилдилар.

Шундай вазиятда, Арабистон тарихида мисли кўрилмаган кучга эга бўлган Мухаммад (сав) Макка фатҳига пухта ҳозирлик кўрди ва аскарни қисмларга бўлди. Аз-Зубайр бошчилигидаги чап қанот шаҳарга шимоли-шарқдан қирадиган бўлди. Ўнг қанотни асосан бадавийлар ташкил қилиб, беҳуда қон тўқилишининг олдини олиш мақсадида уларни тажрибали Холид ибн Валид бошқарадиган бўлди. Марказда ҳаракат қиладиган муҳожирлар ва ансорларга бошлик этиб Саъд ибн Убода ал-Ансорий тайинланди. Пайгамбар кўлидан байроқни олаётиб, у: “Жанг куни мукаддас нарса йўқ!”, - деб шодиёна хитоб қилганди, Макка тақдирини ўйлаган Расулуллоҳ, шу заҳоти уни қўмондонликдан бўшатиб, ўрнига ўғлини тайинлади. “Фақат қаршилик кўрсатганлар билан урушинглар”, - деб қатъий кўрсатма берди, Пайгамбар.

21 Рамазон куни (630йил 8 январ) мусулмон аскарни тўрт томондан Маккага кириб борди. Сафвон ибн Умайя, Икрима ибн Абу Жаҳл ва Сухайл ибн Амрлар, яъни айнан Бакрга Хузва билан урушда ёрдам берганлар жануби-ғарбдан кириб келган Холид ибн Валидга қаршилик кўрсатдилар. Қисқа муддат давом этган тўқнашувда 15 та яқин қурайший халок бўлгач, қолганлар жанг майдонидан қочиб кетдилар. Мусулмонлардан 2-3 киши қурбон бўлди, холос. Бошқа жиддий тўқнашувлар бўлмади. Уйларга бостириб кирилмади, чунки уйларида беркингиларга омонлик ваъда қилинганди.

Бироз хордик олгач, Мухаммад (сав)Абу Бакр ҳамроҳлигида бутун шаҳар узра ўтиб, Каъбага келди. Каъбани 7 марта тавоф қилгач, хачирдан тушиб, икки ракат намоз ўқиди. Замзам сувидан ичди.Сўнгра аввал Каъба атрофида кўйилган санамларни, кейин Каъба ичидаги энг катта санам-Хубани нарчалан, деворлардан расмларни ўчириб ташлашни буюрди. Шу зайлда покланган Каъбада яна намозни адо этиб, одам бўйи баланликдаги зинадан туриб, йиғилган маккаликларга ваъз қилди: “Бугун сизларга ҳеч қандай айблов йўқ! Аллоҳ сизларни кечиради, ахир У Раҳимдилларнинг энг раҳимлисидир.” (12:92).

Мухаммад (сав)Каъбадаги санамларни йўқотишни буюрганда Маккада бирорта порозилик овози эшитилмади, уларни харамдан судраб чиқишар, томдан улоқтиришарди. Тош санамларни майда-майда қилиб сипдиришди, ёҳочданларини ёқиб ташлашди. Бир кун ўтмасдан Макка ва унинг атрофида бирорта санам қолмади. Каъба калитига Али даъвогарлик қилганди, аммо Мухаммад (сав) қадимдан бу муқаддас масканининг кўриқчилари вазифасини бажариб келган Абд ад-Дор хонадониди, ҳожиларни сув билан таъминлаш (сикоя)ни – Аббос ва унинг авлодларида қолдирди. Ҳаж ва Каъба ибодати билан боғлиқ қурайшийларнинг бошқа имтиёзлари бекор қилинди.

ИлгариКаъбага беркиниб олса ҳам жазолашга аҳд қилган ўзининг ашаддий душманларининг кўпчилигини Мухаммад (сав)кечирди. Хузонийлар Маккага қурайшийлардан қонга-қон қасосини олиш учун келганларида

Мухаммад (сав) бунаг йўл қўймади: “Макка ва унинг атрофи муқаддас (харом), бу ерда қон тўкилиши мумкин эмас, ҳозир ва абадул - абад”,-деди у. Хузонийларга қасос эвазини Пайгамбар ўзига тегишли бўлган маблагдан қолданива улар бу қарорга бўйсиндилар. Эртаси куни Расулulloҳ бундан 20 йил аввал қурайшийларга биринчи ваъзини қилган Сафо тепалигида ўтириб, барча маккаликлар, шу жумладан, аёллардан ҳам, қасамёд қабул қилди. Сўнгра жарчи шаҳар бўйлаб кезиб, Мадинада бундан 8 йил илгари шаклланган мусулмон уммасининг ҳуқуқи ва ахлоқи билан боғлиқ асосий қонун-қондаларни эълон қилди: барча мусулмонлар – биродардирлар ва бир – бирлари учун масъулдирлар; мусулмон киши ғайри мусулмон учун ўлдирилиши мумкин эмас, шунингдек, аҳл аз-зимма ҳам, яъни христанлар ва яҳудийлар; турли этникод вакиллари бир-бирларига ворислик қилолмайдилар; зинокорлар тошбўрон қилинадилар; никоҳдаги хотин эрининг изнисиз унинг мулкни ҳадя қилолмайди, уч кундан ортиқ муддат сафарга маҳрамсиз боролмайди; бомдод ва пешини намозларини кейинга қолдириш мумкин эмас; Фитр ва Қурбон ҳайитлари кунлари рўза тутиш мумкин эмас ва ҳ.к.

Макканинг олинини унинг атрофидаги ботил эътиқодларни тугатишга киришини учун имкон яратди. Дастлаб Макка шаҳри ичидаги барча хонадон санамларини йўқотиш ва Макка ҳарамни чегарасини белгиловчи янги тошларни қўйиш буюрилди. Сўнгра бу чегарадан ташқаридаги бутпарастлик масканларини йўқотишга киришилди. Холид ибн Валид Нахладаги ал-Узза ҳарамини йўқ қилди, унга эътиқод қилувчиларнинг фикрича, гўё унинг ичида ал-Узза яшаган учта акация дарахтини кесиб ташлади, қаршилиқ қилган кохинни қатл қилди. Саъд ибн Зайд ал-Мушалладдаги маккаликлар ва мадиналиклар эътиқод қиладиганал-Манот ҳарамини бузиб ташлади. Амр ибн ал-Ос Ҳудайбия яқинидаги хузайлийлар эътиқод қиладиган Сувоъ санамини йўқ қилди. Илгари ҳурмат ва эъзозда бўлган илоҳларнинг беэён йўқ қилиниши исломнинг бутпарастликдан устунлигини яна бир борисботлади. Қабилаларнинг бу масалада сукут сақлагани бутпарастлик

тугаганига рози бўлганларини англатарди. колаверса, кўп ҳолларда бу бутларни йўқотишда уларнинг ўзлари фаол катнашдилар.

Аммо бу масала умуман қонли тўқнашувларсиз хал бўлди, деб ҳам бўлмайди. Бут-санамлар бирин-кетин йўқ қилиниб, уларга эътиқод қилувчилар секин-аста мусулмонларга айланаётган бир пайтда Тонфдан 80 км шимолроқдаги Автас деган жойда Ўзлик навбат уларга келишнинг “англаб”, Муҳаммад (сав)га ундан олдин зарба бериш учун катта куч тўпладилар. Бундан хабар тошган Муҳаммад (сав) ўз навбатида Сафвон ибн Умайядан 50000 дирхам ва 100 та дубулва, Абдуллох ибн Абу Рабиъа ва Хувайтибларнинг ҳар биридан 40000 дирхамдан ижарага олиб, Макка фатҳида катнашган 10000 аскарга яна тўлик исломни қабул қилган Макка аҳолисидан 2000 кишини кўшиб, зудлик билан жангга ҳозирланди. Бир-бирини қараб ҳаракат қилган томонлар 630 йил 30-январ кунини Маккадан 100 км шимоли-шарқдаги Хунайн водийсига тўқнашдилар. Мусулмонларга қарши 2 баробар кўп сонга эга бўлган аскар турарди, бунинг устига Ҳавозининг бошлиғи Молик ибн Авф аскарининг руҳини кўтариш учун онла аъзолари ва чорва-молларини ўзи билан олиб келганди. Молик ўз кўшининини қуйидаги тарзда жойлаштирганди: биринчи қаторда қуролланган жангчилар, иккинчи қаторда туя минган аёллар, улар кетидан чорва моллар, ёнбағирдаги сойларда эса пистирмалар қўйилган эди. Бану Сулайм қабиласидан ташкил топган Халид ибн Валид бошлиқ отлик қисм олға босиши билан пистирмадагилар уларга ёпирилдилар. Сулаймийлар ҳужумга бардош беролмай, қочабошладилар, уларга баъзи маккаликлар ҳам қўшилдилар. Одатлагидек, галиблар ўлжани талашга тушганларида, мусулмонлар сафларини тиклаб олиб, қутилмаганда қарши ҳужумга ўтдилар ва рақибнинг ёйилиб кетган сафларига ёриб кирдилар. Омон қолган бутпарастлар уч томонга: Нахла водийсининг тепа қисми, Автас ва Тонфга қараб қочдилар.

Мусулмонлар қўлига мисли кўрилмаган миқдорда катта ўлжа тушди: 6000 асир аёллар ва болалар, 24000 туя, 40000 дан кам бўлмаган қўй-эчки ва

4000 укия қумуш (160минг мингдирхам қийматга тенг). Автас қийинчиликсиз ишғол қилинди, аммо Тонф шаҳарининг қамали қийин кечди. Тонфликлар умуман музокарага рози бўлмадилар, Муҳаммад (сав) юборган парламентёрни ўлдирдилар. Пайгамбар тушундики, ҳозирча Тонфни олишдан воз кечини керак ва қамалнинг 20-кунини уни кўтарди. Ўлжани тақсимлаш пайтида Пайгамбар ўзига тегишли бўлган асирларни озод қилиб, бошқаларга ўрнак кўрсатди. Бундан ташқари бошқа мусулмонларни ҳам шундай қилишга кўндирди. Сўнгра Муҳаммад (сав) Моликка, агар ихтиёрий таълим бўлса, унга оиласи ва мулки қайтарилса ҳамда 100 туя тухфа қилинса ҳам ҳақида таклиф қилди. Молик хуфёна Тонфдан чиқиб, Муҳаммад (сав) ҳузурига келди, унга ваъда қилинган нарсалардан ташқари Бану Ҳавозининг “малик”и деган унвон берилди. Молиқнинг Муҳаммад (сав) тарафига ўтиши сақифларнинг мавқенини сусайтирди ва охири-оқибат Тонфнинг қулашига олиб келди.

Муҳаммад (сав)га, одатлагидек, “хуме” - ўлжанинг бешдан бир қисми текканди. У ўз улушини элдигина исломни қабул қилган қурайшийларга ишлом қилди: Абу Суфён ва унинг ўғиллари, Суҳал ибн Амр, ҳатто Макка фатҳидан сўнг Яманга қочиб кетган ва Тонф қамали пайтида узр сўраб, қайтиб келган Икрима ибн Абу Жаҳл, бирнеча кўчманчи қабил бошлиқларига 100 тадан туя ҳадя қилинди, ансорларга эса ҳеч нарса берилмади. Табиийки, улар бир вақтнинг ўзида ҳам норози, ҳам келажак такдирлари хусусида хавотирда бўлиб қолдилар. Муҳаммад (сав)нинг Макка фатҳидан кейинги қурайшийларга нисбатан хайрихоҳлиги ва сахийлиги ансорларни Пайгамбар Мадинани тарк этиб, Маккага ўтиши мумкин, деган хаёлга олиб келди. Ансорларнинг бундай кайфиятидан бохабар бўлгач, Пайгамбар уларни йиғиб, мурожаат қилди: “Муҳаммаднинг руҳи қўлида бўлган Зот билан қасамки, агар мен Маккада дунёга келмаганимда, ансорлардан бири бўлардим, Хўш, Мадинага нима билан қайтишни истайсизлар? Чорва мол биланми ёки Аллоҳнинг расули биланми?” Барча

хозир бўлганлар билан овозда: “Албатта Сиз билан, ё, Расулуллоҳ! Бахтли кунимизда ҳам, бахтсиз кунимизда ҳам!”,- дея хитоб қилинди.

Энди, зикр этилган саховатли тухфалар масаласига келсак, шундай фикр борки, улар воситасида Муҳаммад (сав) қурайшийларни “муаллафа қулубихим”га айлантирди, яъни уларнинг қалбларини ўзига, исломга маҳкам ошно қилди. Қуръони карим ва умуман мусулмон адабиётида бу ибора “уларнинг руҳлари дўстона тус олди” маъносига келади. Ҳақиқатан ҳам ўша кунлардан эътиборан қурайшийлар бир зумла бутпарастликни тарк этиб, Аллоҳ йўлидаги жангчиларга айландилар.

Тонфдан Найғамбар Маккага қайтдилар, яна бир бор умрани адо этиб, сўнгра 19 март кун Мадинага йўл олдилар.

Маъруза 17. “Делегациялар йили (631)” ва бошқа воқеалар

Макка шаҳри олинди, Водил Қуродан Тоифгача барча қабилалар исломни қабул қилгач, мусулмон “умма”си Мадинадан анча ташқари ерларни ўз ичига олди ва каттагина давлатга айланди. Шундай бўлсада, ҳали-ҳамон уруг-қабилачилик таркиботива қабилаларнинг ичида тобелик муносабатлари сақланиб келарди. Уруг-қабилачилик таркиботига хос бўлмаган биринчи янгилик бу – солиқ тушунчаси бўлди. Тўғри, умуман олганда, араблар бож-хирож шаклидаги солиқдан хабардор эдилар, зеро улар Ҳимёр, Лахмийлар ва Гассонийлар давлатлари ва йирик қабилаларда бунини кўрган эдилар. Қуръони каримда солиқ солиш зарурлиги ҳусусида аниқ кўрсатмалар йўқ. Аммо жамоанинг гоъвий раҳнамоси сифатида кам таъминланган ёки муҳтож вакилларини қўллаб-қувватлаш Муҳаммад (сав)нинг бурчларидан бири эди. Қолаверса, илк мусулмон жамоасида бунга эҳтиёж тугилди. Шунинг учун ҳам дастлаб закот ва садақа деб икки хил ном билан аталган бу тушунча Аллоҳнинг марҳаматини олиб берувчи восита сифатида исломнинг беш фарзи ичида намоздан кейин қўйилди: имон, салот, закот... Макка сураларида “закот” кўпроқ мўминликнинг белгиларидан бири маъносида ишлатилган бўлса, Мадина сураларида энди у аниқ атамавий, яъни диний бурч, вазифа маъносини касб қилди. Хайр-эхсон маъносида Қуръонда “закот”дан ташқари “садақа” сўзи ҳам ишлатилган. Қуръондаги “садақа” бу – бева-бечора, мискин, садақа йиғувчи, қалблари ошно қилинган, қул вақарздорларни озод қилиш. Аллоҳ йўлидаги жанглар иштирокчилари ва мусофирлар учун белгиланган(9:60). Кўриниб турибдики, бу ерда гап аниқ жамоа фонди ва ундан тарқатиладиган маблағ ҳақида кетаяпти. Муҳаммад (сав) Макка фатҳидан Мадинага қайтгач, биринчи бор садақа йиғиш ташкил қилинди. 630 йил апрелида, манбаларга кўра, 16 кўзга кўринган саҳобалар, шу жумладан, Али ибн Абу Толиб, Амр ибн ал-Ослар жойларга садақа йиғиш учун

юборилдилар. Хусусан, Али Нажрон шаҳарига ҳам садака ҳам жизя – христианлардан жон солиғи йиғиш учун жўнатилди. Шундай қилиб, садака йиғувчилар энди тугилаётган марказлашган давлат аппаратиининг биринчи бўғинини ташкил қилдилар, дейиш мумкин.

Шуни таъкидлаш жонзки, дастлабки даврларда садака йиғиш баъзиларининг норозилиғи ва ҳатто ҳарбий низоларга сабаб бўлди. Масалан, садака йиғиш учун борган Башир ибн Суфённи қувиб юборган Тамим қабиласини жазолаш мақсадида у ерга Уйайна ибн Хиен 50 отлик аскар билан жўнатилди. Уйайна деярли жангсиз йўқотиниенг 11 оркак, 21 аёл ва 30 ёш болаларни асир қилиб, Мадинага олиб келди. Бир неча кундан сўнг ушбу асирлар масаласида Мадинага Тамим қабиласининг катта делегацияси келди. Муҳаммад (сав)атайин уларни қабул қилишга шонмалди, аввал масжидда, тамимийларни кутдирган ҳолда, жамоат намозини ўтказди. Сўнг яна бир бор уйда намоз ўқиб, шундан сўнггина улар билан музокарага кирди. Жоҳилия арабларининг одатига кўра, тамимийлар ўз хатиби ва шоири билан фахрларини мақсадида дастлаб хатиби Мутарид ибн Ҳожибни илгари сурдилар. Унга жавобан Муҳаммад (сав) мусулмон хатиб Собит ибн Қайс чиқишини буюрди. Сўнг тамимийлардан шоир Забирқон ибн Бадр шэъри билан чиқди. Унга Пайгамбарнинг шахсий шоири Ҳассон ибн Собит жавоб қилди. Шундан сўнг тамимийлар бошлиғи ал-Акраъ ибн Ҳобис мусулмон хатиби ва шоири униқидан устун келганини тап олиб, исломни қабул қилди, Муҳаммад (сав) эса асирларни тўловсиз озод қилди. Дарвоқе, юқорида зикр этилган ва эндигина исломни қабул қилган шоир Забирқон, кўп ўтмай, солиқ йиғувчи сифатида бану Саъд қабиласига юборилди.

Бу – ўша 9 хижрий йилда Муҳаммад (сав) хузурига турли қабилалардан келиб, исломни қабул қилган ва марказлашган давлатга тобелик билдирган кўплаб делегациялардан биринчиси эди. Маълумотларга кўра, делегацияларнинг умумий сони 70 тага етганки, 9- хижрий йил тарихда “делегациялар йили” деган номни олди. Аммо исломнинг ушбу зафарли юришидан олдин яна бир неча ҳарбий чиқишлар амалга оширилди.

Янги давлатнинг жанубида 630 йилнинг май-июнь ойларида 20 кишилик отряд то Яман чегарасида бану Ҳасъам ерларигача борди. Икки ойдан сўнг Алқама ибн Мужаззас хабашларнинг десантини бартараф қилиш учун Жиддага юборилди. Шарқий чегараларда 630 йил июнида Дарияга қалбонтларга исломни қабул қилиштаклифи билан борган унча катта бўлмаган қисм қаршиликка учраб, жанг қилишга тўғри келди. Ўша ойда Муҳаммад (сав) Алини 150 киши билан Тайй қабиласига улар сигинадиган Фалс сағамини йўқ қилиш учун юборди. Бу ерда ўзининг сахийлиғи билан тилларда дoston бўлиб келган Хотим Тоний (ўзбекча Хотамтой)нинг уруги янардди. Али Фалс ибодатхонасини йўқ қилди, кўп асирларни қўлга киритди, улар орасида мазкур Хотимнинг қизи ҳам бор эди, унинг акаси ва уруг бошлиғи Адий Сурияга қочиб кетди. Хотимнинг қизи Мадинада Пайгамбар билан учрашиб, исломни қабул қилди ва акасини Мадинага чақирди. Адий Пайгамбарнинг исломни қабул қилиш ҳақидаги таклифига жавобан, меннинг ўз диним бор, деди. Пайгамбар унга: “Биламан, сенинг дининг “Рукусия” деб аталади, у насронийлик ва собийлик ўртасидаги эътиқод. Майли нима бўлганда ҳам, уруг бошлиғи сифатида сенга ажратиладиган “мирбаъ” (чорак улус)га сизларнинг динингиз нуқтан назаридан ҳам руҳсат йўқ!”,-деган экан. Адий ибн Хотим бу фикрга қўшилибди ва исломни қабул қилибди.

630 йилнинг айни иссиқ ёзида Византия императори Ираклий Арабистонга юриш учун катта қўшин тайёрлаётгани, унга Иордан орқасидаги Лахм ва Ғассон қабилалари қўшилжағи ҳақида миш-миш хабар етиб келди. Айни шу кунларда Муҳаммад (сав) хонадонида ҳам кўнгилисиз воқеа юз берди: ўғил тугиб бергани ва гўё унга кўпроқ эътибор қаратилаётганини таъна қилиб, Маръямни ёқтирмаган Пайгамбар никоҳидаги барча аёллар биргаликда норозилик билдириб, Расулulloҳни зик қилиб юбордилар. Шу воқеа билан боғлиқ, агар улар яна шундай дилхиралик қилишса, Пайгамбар уларнинг ҳаммасини талоқ этишга ҳақли, деган мазмундаги оят нозил бўлган.

Бу икки масала ўша кунлари қанчалик долзарб бўлганини Умар ибн ал-Хаттоб ҳикоясидан ҳам билса бўлади. “Менинг бир танишим бор эди,-

деганди у.- Мадинадан ташқарида яшарди ва ўзинга хос қоровул вазифасини бажарарди. Биз ўша кунлари тассонийлар ҳужум қилиб қилишидан хавотирда эдик. Бир кун кечқурун шу танишим эшитимни каттиқ қоқиб, ёмон иш бўлди, деди. Мен унга: “Нима бўлди, тассонийлар келими?”-десам, у: “Йўқ, ундан ҳам ёмон: Пайгамбар хотинларининг ҳаммасини талоқ қилиб юборибди”,-деди. Манбаларда келишича, шундай потиш пайтда аёлларининг қилишидан аччиқланиб, Пайгамбар бир ой улар билан умуман алоқада бўлмаган эканлар. Абу Бакр ва Умар ўз кизларига каттиқ танбих берганлар.

Нима бўлганда ҳам Муҳаммад (сав) душман келишини қутмасдан, унга қарши пешвоз чиқиш учун аскар тайёрлашга киришди. Манбаларга кўра, 30 минглик, шундан 10 минги отлик, қўшнни тўпланди. Бу жуда катта маблағни талаб қилар, йил бошида тўпланган садақа эса камлик қиларди. Шу билан, Муҳаммад (сав)саҳобаларга мурожаат қилиб, қишнинг қанча имконияти бўлса, армияни моддий таъминлашни илтимос қилди: “Ман жаҳҳаз жайшал уера лахул жанна”(Кимки, мухтож армияни тайёрласа, унга жаннат насиб этади). Абу Бакр бор мол-мулкни, Умар – бойлигининг ярмини, Абдурахмон ибн Авф – 8000 дирҳам, Усмон ибн ал-Аффон ўз ҳисобидан аскарнинг учдан бирини жиҳозлади: Аббос, Талха, Саъд ибн Убода, Муҳаммад ибн Маслама ҳам катта эҳсонлар қилишди. Кимдир озгина бўлсада, дон ёки хурмо берди. Аёллар қимматбаҳо буюмларининг бир қисмини эҳсон қилдилар.

Айтилганидек, аскарни ҳозирлаш айниёз саратони пайтига тўғри келган, араблар одатда бундай кунларда сояда бўлишни ҳуш кўрардилар. Жохилия даврида арабларнинг ҳар йилга “айём ан-Насийн” – кўшимча кунларни қўшишлари ҳам аслида савдо, ҳаж сафарларининг ёз саратонига тўғри келиб қолмаслиги учун қилинарди. Хуллас, бундай иссиқ пайтда жанннга отланиш ҳаммага ҳам ҳуш келмади. Кўпчилик сафарга чиқмаслик учун турли баҳоналар қила бошладилар: кимнидир маблағи йўқ, кимдир янги иморат солиб, сувоғи қолган, яна кимдир – энди уйланди. Баъзилар тўсатдан

“қасал” бўлиб қолдилар, баъзилар онлага қарайдиган одам йўқ, деди. Айтишларича, мунофиқлардан бир киши шу даражага борганки, аёл зотига ҳақдан ташқари иштиёқмандлигини баҳона қилган: гўёки, агар румлик аёлларни кўриб қолса, ўз назоратини йўқотармиш, яхшиси, унинг бормагани маъқул эмиш. Бундай кайфият ҳатто Қуръонда ўз ифодасини топган: «(Жангдан сохта узрлар билан) қолганлар Аллоҳнинг расулига хилоф қилиб ўтиришларидан (ўзлари) шод бўлдилар ва моллари-ю жонлари билан Аллоҳ йўлида жиҳод қилишни ёқтирмадилар ва (бошқаларга ҳам): «Иссик ҳавода қўзғалмангиз!» – дейишди. Айтиш: «Агар анжласалар, жаҳаннам олови (ундан) иссиқроқдир».

Тобук сафари билан боғлиқ оятлар ҳақида батафсилроқ маълумотлар “Қуръоннинг “Тавба” сураси ва унинг аҳамияти” деб номланган кейинги маърузада келтирилади.

Сафарга тайёргарлик биров чўзилиб, Муҳаммад (сав) Мадинадан 350 км шимолроқдаги Тобукка 630 йилнинг октябрида етиб келди. Қийинчилик билан ҳозирланган катта армия Тобукка яқинлашганда, византияликларнинг Мадинага ҳужум қилишлари мумкинлиги ҳақидаги хабар ёлгон бўлиб чиқди. Тобук аҳолиси жангсиз таслим бўлди ва жия тўлаш шarti билан ўз эътиқодларида, яъни христианликда қолди. Тобукда жойлашиб олгач, Муҳаммад (сав)қўшни воҳаларга чопарлар юборди, Холид ибн Валидни эса, Дуъматул Жадални бўйсиндириш учун 420 кишилик қисм билан жўнатди. Ҳужум тўсатдан бўлгани боис, шаҳар ҳокими Уқайдар қаршилик кўрсата олмади ва 2000 туя, 800 қул, 400 қалқон ва 400 найза топшириб, таслим бўлди. Уқайдар ва унинг иниси Ҳассон Холидни Муҳаммад (сав) ҳузурига олиб келишди. Тузилган шартномага кўра, Уқайдар ва унинг раъйати исломни қабул қилишди, бешдан бир қисм ерлар ўлжа сифатида, хурмо ҳосилининг ушри (ўндан бири) ва чорва молдан садақа бериладиган бўлди.

Сўнгра Тобукка Айла (Эйлат) епископи Иоан ҳамда Макна, Жарба ва Азрух вакиллари келиб, шартнома имзоладилар. Уларнинг шартлари турлича бўлди. Айла аҳолисининг эркақларидан киши бошидан йилига 1 динар,

жаъми 300 динор. Азрух ва Жарба 100 динордан тўлайдиган бўлдилар, Макна эса, балиқ ови, ҳосил ва матоалардан тўрдан бирини берадиган бўлди. Чамаси, Макнадан кўпроқ солиқ олиншининг сабаби аҳолиси асосан яхудийлар бўлгани учундир, ахиринди. Аммо бунинг эвазига уларнинг ҳаммаси Аллоҳ ва унинг расули ҳимояси (зиммаси)га ўтди, тўла хавфсизлик ва виждон эркинлигига эга бўлдилар. Айтиш жоизки, бу – бошқа дин вакиллари билан жон солиғи эвазига виждон эркинлигини кафолатлаган биринчи аниқ ҳужжатдир.

Мухаммад (сав) Тобукда 1 ой туриб, Рамазон бошида Мадинага қайтиб келди. Бироздан кейин Тоифдан савиф қабиласининг делегацияси келди. Тоиф камал остида бўлган пайтларда сакифийлар исломга инсбатан ашаддий адоватда бўлгандилар, ҳатто шаҳарда исломга кирганлардан таникли бир киши, аниқроғи, ўзларининг раиси бўлган Урва ибн Масъудни қатл қилгандилар. Аммо секин-аста ашаддиларки, апрофда ислом тўла галаба қозонган бир пайтда улар ходи бўлиб қолаолмайдилар, шаҳар барнбир қулайди ва, яхшиси, ўзларига қулай бўлган шартлар билан таслим бўлган маъқул. Сакифийлар қуйидаги шартларда исломни қабул қилиш, Мухаммад (сав)ни Аллоҳнинг элчиси деб тан олиш, Лотга енгинининг тугатишига рози бўлдилар: Важж водийси “ҳарам” деб эътироф қилинади, рибо (қарз)устидан фоиз олиш ва вино ичиш давом этади, ушр эмас, салака тўланади, эътикод йўлидаги урушларда иштирок этилмайдди, намозда эгилинмайдди (рукуъ ва сажда қилинмайдди), ал-Лот макоми яна 1 йил сақланиб туради. Мухаммад (сав)иктисодий талабларни осонлик билан қабул қилди, аммо намоз билан боғлиқ шартларни кескин рад қилди: “Рукуъ ва саждасиз намоз йўқ!”, деб жавоб берди у. Умуман, шаклланиб бораётган ислом арконлари масаласида Мухаммад (сав)нинг қарори қатъий бўлар, ҳеч қандай чекинишга йўл қўймасди. Хуллас, узоқ давом этган музокаралардан сўнг Важж водийси “ҳима” деб эълон қилинадиган бўлди, бошқа қабила аъзолари бу ерда ов қилиши ёки дарахт кесиши манъ қилинади, аммо қурайшийларга тегишли ерлардан сакифийларга ярим ҳосилни бериш эвазига фойдаланишга руҳсат

берилади; олдин берилган қарздан фоиз олиш мумкин, аммо янги рибога руҳсат йўқ; ал-Лот ибодатхонаси ҳусусида биргина имтиёз берилди – уни сакифийлар ўз қўллари билан бузмайдилар. Бу ишни бажариш учун ал-Муғира ибн Шуъба ва Абу Суфён юборилдилар. Қизиги шундаки, бу ҳарамнинг бузилиши сакифийлар томонидан ҳеч қандай қаршиликка учрамади.

Сакифийлар билан музокара кетаётган бир пайтда Мадинага Абдуқуллол уруги қайли, Руайна ва Маъариф қайлиҳамда Хамвон қабиласидан – буларнинг барчаси узоқ Ямандан эди – вакиллар келишди. Балки, айнан уларнинг келиши сакифийларнинг мавқеи бироз юмшанига сабаб бўлгандир. Ямандаги ҳамдонийлар Мухаммад (сав)томоғига ўтиб кучайганидан хавфсираб, уларнинг азалий душманлари масхижийлар ҳам Мадинага шошилдилар. Шунингдек, Ямандан йирик Азд ва Кинда қабилаларидан ҳам вакиллар келишди. Маълумки, қадимги Арабистонда Яман “саодатли Арабистон” дея аталиб, энг ривожланган ўлка бўлган. Албатта, ислом арафасида вазият тубдан ўзгарганди. Шундай бўлсада, яманликлар қадимий давлатчилик анъаналарига эга бўлгани боис, у ердан келган ҳар бир делегация билан шартномалар имзоланган ва уларнинг матилари ўрта аср араб манбаларида сақланиб қолган.

631 йилнинг баҳорига қадар Мадинага марказий Арабистондан ҳам, жумладан, Ҳавозин, Тайй ва Фазора қабилаларидан делегациялар ташриф буторди. Таййнинг бошлиғи Зайдулхайл ўзининг хатиблик ва шоирликмаҳорати билан машҳур бўлган экан. Уни қабул қилаётиб, Расулуллоҳ шундай деган эканлар: “Мен учрашмасдан олдин мақталган, аслида ундай чиқмаган кўп одамларни кўрдим, аммо Зайдулхайл у тўғрисида эшитганларимдан ҳам яхши бўлиб чиқди.” Унинг қўлини ушлаб, Пайхамбар давом этибди: “Хўш, сенинг асли исминг нима эди?” “Менинг исмим – Зайдулхайл, гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа худо йўқ ва Мухаммад унинг бандаси ва расули”, деб жавоб берибди у ва шу ондаёқ исломни қабул қилибди. “О, Зайдулхайл (арабча от-улови кўп одамни англатади), энди

сенинг исминг Зайдулхайр (бу ерда арабча кўп хайрли ишларни килувчи маъносиди сўз ўйини кетаяпти) бўлаколенинг, дея Пайгамбар унга 12 уқия кумуш ва ҳоҳлаган жойида ер-мулкка эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлаган хат тақдим қилибди.

Ямомадан келган делегация хусусида алоҳида тўхташ зарур. Марказий ва шарқий Арабистоннинг бу йирик минтақаси Ямадан Эронга борувчи савдо йўлининг кок ўртасида жойлашган муҳим стратегик пункт ҳисобланарди. У икки қисмдан иборат бўлиб, шарқий қисмининг бошлиғи Ҳавза ибн Али сосонийлар Эрони билан дўстона муносабатда бўлган, таминийлар талаган Эрон қарвонига ёрдам бергани учун ўз вақтида Хуерав II унга “малик” унвонини берган эди. Ғарбий қисмининг эса Сумома ибн Усал бошқарарди. Византия билан урушда енгилиб, Эроннинг таъсири пасайгач, Ямоманинг сиёсий аҳамияти юксайди. Худайбия сўхидан сўнг Мухаммад (сав) Арабистоннинг сиёсий лидери сифатида эълитроф этилиб, қўшни давлатларга хатлар ва элчилар юборганда, улар орасида Ҳавза ибн Али ҳам бор эди. Мухаммад (сав)нинг исломни қабул қилиш ҳақидаги таклифига у тўғрисида ижобий жавоб берган бўлсада, давлатга қўншоқим ёки меросхўр бўлиш ниятини билдирган. Пайгамбар уни ланънатлаган ва кўп ўтмай, у халок бўлганди. Ибн Ҳишом келтиришича, Мухаммад (сав) Ҳавзага ҳам Сумомага ҳам “Ямоманинг икки подшоҳига” деб хат йўллаган. Сумома тўғрисида икки хил фикр бор: бирига қараганда, дастлаб у исломни қабул қилмаган, асир тушгачгина кейин рози бўлган, иккинчисига кўра, у Мадинага ўзи келган ва Мухаммад (сав)га сунқасд уюштирмакчи бўлганда, асирга олинган. Нима бўлганда ҳам Ямомада истикомат қилувчи йирик қабилла вакиллари-ханифийларнинг Мадинага ташрифи Мухаммад (сав)нинг исломни қабул қилиш ҳақидаги таклифига мувофиқ эмас, балки юзага келган вазиятни ҳисобга олиб, яъни Мадина йирик марказлашган давлатнинг пойтахтига айланиб қолгани сабабли бўлган. Бу делегацияга ким раҳбарлик қилгани халигача аниқ маълум эмас. Манбаларда аъзолар сифатида Раҳхол ибн Унфув ва Муслим ал-Қабирлар зикр этилади. Муслим кейинчалик Абу Бакр

халифалиги даврида сохта пайгамбарлар ҳаракатида қатнашгани учун мусулмон адабиётида Мусайлима ал-Қаззоб номини олган шахсдир. Ал-Балазурий ёзишича, айнан Мусайлима Мухаммад (сав)га: “Агар истасанг, биз сенга ҳокимликни берамиз, сенга қасамёд этамиз, фақат шу шарт биланки, сенадан кейин у бизга ўтади”, деган. Пайгамбар уни ланънатлаган ва ханифийлар ҳеч нарсага эришаолмай, ўз ерларига қайтиб кетганлар. Раҳхол Мадинада бўлган пайтда исломни қабул қилган ва ҳатто Қуръоннинг бир қисмини ёдлаган. Ханифийлар тўғрисидаги маълумотлар қанчалик бири-биридан фарқ қилмасин, шу нарса аниқки, биз юқорида зикр этган Мадинага ташриф буюрган 70 та делегацияларнинг ичида Мухаммад (сав)га қасамёд қилмаган яққа-юяғона қабилла бу-ханифийлар бўлди.

631 йилда ҳаж маросими аёо этилиб, Қуръоннинг “Тавба” сураси Али томонидан ўша ерда эълон қилингандан кейин ҳам Мадинага делегацияларнинг келиши давом этди. Уларнинг баъзилари бир неча кишидан иборат бўлиб, ҳали исломни қабул қилмаган йирик қабилаларнинг у ёки бу уруғининг ваколати билан келган бўлса, бошқалари, масалан, Божила ва Аҳман қабилалари номидан келган 450 кишилик катта делегациялар эди. Ҳижратнинг 10-йили Мухаммад (сав)нинг асосий эътибори Жанубий Арабистонга қаратилди. Яманининг исломлашув жараёнида Шимолий Яманининг энг йирик савдо ва сиёсий маркази ҳисобланган Нажрон шаҳри билан тузулган шартнома катта роль ўйнади. Мадинага Мухаммад (сав) билан музокара олиб бориш учун 60 кишилик нуфузли ва катта делегация келди. Уни Қинда қабиласининг бошлиғи Абдул Масих, епископ Абул Ҳориса ибн Алқамма ва ас-саййид Айҳамлар бошқарганди. Мухаммад (сав) уларни масжидда қабул қилиб, исломга киришни таклиф қилди. Аммо улар бунга кўнмадилар. Баҳс-мунозара бир неча кун давом этди. Улар Исо тўғрисида Мухаммад (сав)нинг фикрини сўрашди, Мухаммад (сав) ўша куни жавоб бермади ва эртаси куни ўзига келган ваҳй – Оли Имрон сураси, 59-61 оятларининг маъносини айтиб берди: **Албатта, Исонинг (отасиз туғилиш) мисоли, Аллоҳ наздида бамисоли Одам (а.с.) кабилдирки, уни тупроқдан**

яратиб, сўнгра унга «Бўл!» деди, бас, (у) бўлди. (Бу) Ҳақ (Сўз) Раббинг издандир. Бас, шубҳа қилувчилардан бўлмади! Сизга келган шу (ҳаққоний) билимдан кейин (насеронийлардан) ким Сиз билан (Исо) тўғрисида баҳслашмоқчи бўлса, (ундай кимсаларга) айтнинг: «Келинлар, ўғилларимиз билан ўғилларинини, хотинларимиз билан хотинларинини, ўзимиз билан ўзларинини чорлаб, сўнгра (биргаликда) илтижо қиламиз, бас, ёлгончиларга Аллоҳ лаънатини тилаймиз».

Бу ҳам уларни қониқтирмагач. Пайгамбар деди: "Ҳамони, менинг тақлифимни рад этар экансизлар, келинлар бир-биримизни лаънатлаймиз!" – дедида. ўзи билан набиралари Ҳасан, Ҳусан ва кизлари Фотимани олиб келдилар. Абдул Масих ва ал-Айхамлар масаланинг жиддий тус олганини кўриб, ўзаро мулоҳаза қилдилар: "Агар у шундан ҳам Пайгамбар бўлиб, бизни лаънатласа, ўзимиз туғул, сочимизнинг бир туки ҳам қолмайди". Эртаси куни Абдул Масих: "Нима учун биз бир-биримизни лаънатлашимиз керак. Бизга хоҳлаган солинингни сол, ўзаро шартнома имзолаймиз", – деди. Шундай қилиб, қуйидаги мазмунда битим имзоланди:

"Раҳимдил ва Мехрибон Аллоҳнинг исми билан!

Бу – Аллоҳнинг расули Муҳаммад ҳар қандай меванинг, сарикни ҳам (олтин), оқни ҳам (қумуш), қорани ҳам (?) ва ҳар қандай қулни ҳам (ракик) тақдирини ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлган пайтда ёзган битимдир. Аммо у уларга ҳиммат кўрсатди ва юқорида зикр этилган нарсаларни ўзларида қолдирди, ҳар бирининг қиймати улияга тенг бўлган 2000 дона кийим (хулла) эвазига, ҳар ражаб ойида 1000 дона ва ҳар сафар ойида 1000 дона етказиш шарти билан. Агар хирож сифатида тўланаётган кийимлар Лукиядан ортик ёки кам турса – ўзаро ҳисоб-китоб қилинади; унинг ўрнига қалқон, от, туя ва ҳарбий анжомлар тақлиф қилинса, бу ҳам ўзаро ҳисоб-китоб қилинади.

Нажронликлар менинг юборадиган вакилларимни 10й ёки ундан кам муддатда моддий таъминлайдилар; ундан ортигига маъсул эмаслар. Уларга, агар Яманда хоинлик чиқишлари содир бўлса, вақтинча фойдаланиш учун 30

донадан қалқон, от, туя бериш юкланади. Ушбулардан бирор нарса йўқолса, менинг вакилларим қоплайдилар. Нажрон шаҳри ва унинг атрофи аҳолиси, диний жамоаси, ерлари, чорва моллари, гойиблари-ю, ҳозирлари, қарвонлари, ҳарамлари ва тимсоллари устидан Аллоҳнинг ҳимояси (живор) ва Аллоҳнинг пайгамбари ва элчиси Муҳаммад (сав)нинг васийлигига эга бўлади. Уларнинг ҳозирги ҳолати қандай бўлса, шундай ўзгармай қолади, жумладан, урф-одатлари ва тимсоллари; бирорта епископнинг мансаби, монахнинг-монахлиги, авлиёнинг-авлиёлиги, каттамин-кичик эга бўлган имтиёзлари бекор қилинмайди. Улардан қарзлари (судхўрдан) ва жоҳилия давридан қолган қасос тўловлари соқит қилинади; уларга ҳарбий хизмат ва ушр мажбурияти юкланмайди, уларнинг ерларига қўшин қирмайди. Кимнингдир қонуний талаби бўлса, адолат билан ҳал қилинмоғи керак. Нажронда зolim ва мазлум бўлмагани керак. Агар қимда-ким олдинги қарз юзасидан фоз олса, менинг ҳимоямдан маҳрум бўлади. Ҳеч ким бошқа инсон содир қилган зулм учун маъсул эмас. Ушбу шартномага мувофиқ уларга Аллоҳнинг ҳимояси ҳамда Аллоҳнинг пайгамбари ва расули Муҳаммад (сав)нинг васийлиги абадул-абад, токи Аллоҳ ирода қилгунга қадар, ато этилди. Ҳамони улар сизқидилдан буни адо этарканлар, уларга ҳеч қандай зулм қилинмайди..."

Бундан деярли 14 аср аввал бутунги халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келадиган, қолаверса, БМТнинг 1948 йил 10 декабрда қабул қилган "Инсон ҳуқуқлари Декларация"сидан қолишмайдиган юридик ҳужжат қабул қилинганига ҳайрон қолсан, киши!

Балки, Нажрон инсоли ва агар исломни қабул қилгудек бўлса. ўзларининг эски рақиблари – масҳижийлар билан яккама-якка қолиш хавфи – Санада ўтирган Ямандаги сосонийларнинг ноибни Бозонни Муҳаммад (сав)нинг исломни қабул қилиш ҳақидаги тақлифига ижобий жавоб беришга мажбур қилгандир. Яна шу нарсани унутмаслик керакки, Бозон Эроннинг Византия билан урушдаги мағлубияти ва шоханшоҳ саройида кема-кет юз

берган тўнтаришлар туфайли Эрон томонидан батамом мададсиз қолган, ўз холига ташлаб қўйилганли.

Холид ибн Валид Масхиж қабиласини исломга даъват қилиб турган бир маҳалда, делегациялар, шу жумладан, Масхиждан ҳам, Мадинага келишда давом этарди. Аммо Масхижнинг асосий қисми исломга киришга рағбат билдирмади, шекилли, уларга 631 йил декабрда Али юборилди ва у уларни тор-мор қилди. Буни кўрган масхижийларнинг доимий рақиби ҳамдонийлар қаршиликсиз исломни қабул қилдилар. Шундан сўнг масхижийларнинг энг нуфузли уруғи бану Зубайддан Амр ибн Малликариб бошчилигида Мадинага делегация келди ва Мухаммад (сав)га касам'ёт қилди. Уларнинг кетидан Мадинага Масхижнинг бошқа уруғи бану Муроддан Фарва ибн Мусайк бошлик делегация келди.

Этиборли жойи шундаки, жоҳилия даврининг машҳур шоирларидан бир нечтаси айни шу пайтларда исломга кирдиларки, уларнинг буюк истеъдоди исломнинг ёйилишига яхшигина фойда келтирди. Пайгамбар шоирларни, айниқса, унга эниграммалар ёзганларни, унча хуш кўрмасди. Энди, ислом Арабистоннинг барча тўшасига кириб боргач, Музайна қабиласидан Каъб ибн Зухайр, исломни қабул қилган ўз акаси Бужайр ва бошқа музайнийларнинг устидан истехзо қилиб, шеър ёзгани учун хатарда қолганли. Бужайр инисини бу ҳақда огоҳлантирди. Шунда Каъб ўз ҳаётини гаровга қўйиб, шахсан ўзи бевосита Мухаммад (сав) хузурига келди ва кечирилди. Беҳад хурсанд бўлиб кетган шоир шу заҳоти Расулуллоҳга бағишланган мадҳияни бадиҳий ижод қилиб, ўқиб берди. Ўз навбатида бундан каттик таъсирланган Пайгамбар эгиндан кўк чопони (бурда)ни ечиб, шоир елкасига ташлади. Шарқда бу шеър “Қасидаи ал-Бурда” номи билан жуда катта шуҳрат қозонган. Ҳозирги кунларда ҳам Истамбулдаги музейда ўша “Бурда”ни зиёратчиларга кўрсатишади, аммо унинг аслиги шубҳа остидадир. Яна бир машҳур шоир, жоҳилия даврида донги кетган етти “Муаллақот”лардан бирининг муаллифи Амир Саъсаъа қабиласидан Лабид ҳам ўша кунлари исломни қабул қилганли.

631 йили Мухаммад (сав)га тобе бўлган ерларнинг барчасида, умуман олганда, бутнарастликка барҳам берилди, Византиядан Ямангача чўзилган ғарбий Арабистонда эски ибодатхоналар деярли қаршиликсиз йўқ қилинди. Ана шу айнан бузувчиларга ҳеч қандай зиёйсиз санамларнинг йўқ қилиниши қурол ишлатгандан кўра кўпроқ Мухаммад (сав) таълимотининг ҳақлигини неботлади. Макка фатҳидан бир йил кейинги воқеалар сиёсий жиҳатдан Ҳижозда шаҳар – давлат (полис) тизимининг тугаганидан дарак берди. Макка, Мадина, Тонф шаҳарлари ва уларнинг атрофларини ўз ичига олган бу давлатга тез фурсатда бутун Арабистон қабилалари қиражаги кўришиб турган нарса эди. Яъни бу давр талаби, тарих тақозоси эди. Энди, охири қадамни қўйиш – Каъба билан боғлиқ маросимларни тўла исломлаштириш, юзага келган, бошқачасига айтганда, ҳозиргизамон халқаро ҳуқуқида “статус-кво” деб аталадиган, ҳолатни қонунийлаштириш қолганли.

Маъруза 18. Қуръоннинг “Тавба” сураси ва унинг аҳамияти

Макка фатҳ этилгандан сўнг ўтган 1 йил давомида Мухаммад (сав) Қурейш золагонларининг имтиёзлари сакланиб келаётгани, ҳаждан улар кўраётган манфаатлар камайгани, илгариги урф-одатлар бутпарастлик иллатларидан тозаланган ҳолда деярли давом этаётганини таъкидлаб келди. Бу пайтда Мухаммад (сав)нинг пайгамбарлик рисоласи (миссияси) Арабистоннинг азалдан диний маркази бўлиб келган Маккада тан олинаётганининг ўзи кифоя эди. Энди, Мадина, Макка, Тонф, Хижознинг шимолидаги шаҳарлар, уларнинг атрофидаги бадавний қабилаларни ўз ичига олган тарихда биринчи йirik давлат тuzилганидан сўнг, Пайгамбарнинг барча арабларни бирлаштириш мақсади амалга ошганига ҳақиқат бўлиб келди. Агар 622-йилда, хижратнинг биринчи йили “ас-Сахифа” ўша давр учун муҳожирлар, ансорлар ва яҳудийлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш асосий қонун вазифасини бажарган бўлса, эди, 631 йилда худди шунга ўхшаш юридик ҳужжатга эҳтиёж тутилдики, у давлат таркибига кирган мусулмон кўпчилик ва гайримуслим озчилик ўртасида муносабатларни мувофиқлаштириши керак эди. “Делегациялар йили”да бутпараст арабларнинг аксар кўпчилиги исломни қабул қилган бўлсада, ҳали Мадина билан маҳкам боғланмаган, баъзи вакиллари исломга кириб, бошқалари исломда бўлмаган араб қабилалар мавжуд эди. Айнан ана шу арабларга нисбатан Мухаммад (сав) масалани қўндаланг қўйди: ё улар янги тартибга бўйсинадилар ёки қонундан ташқари деб ҳисобланадилар. Янги тартиб – дин ва давлат, яъни диний асосда қурилган теократик давлатдир. Бу тизимга кириш учун икки йўл бор эди: бутпараст араблар қўшилганларининг белгиси сифатида исломни қабул қилишлари шарт; китб аҳли эса – яҳудийлар ва христианлар – тобелик ва жизя тўлаш йўли билан янги давлатга қираётганларини эълон қилишлари керак эди. Жизя бу-балоготга етганва

қандайдир даромадга эга бўлган кишилар тўлайдиган солиқ. Ундан аёллар ёш болалар ва диний соҳа вакиллари озод қилинади. Шундай қилиб, жизя солигини тўлаш орқали давлатга тобелик, у билан ҳамкорлик қилиш рағбати билдирилади, давлат эса, ўз навбатида бундай кишиларнинг муҳофазасини кафолатлайди, фуқаролик ҳуқуқини беради, ҳарбий хизматдан озод қилади.

Мазкур озчиликни давлат таркибига киритиш ва унинг статусини белгилаш мақсадида 631 йилда Мухаммад (сав) “Баён баро’а” (Ора очиқлик декларацияси) номини олган ҳужжатни эълон қилди. Муҳими, бу – Пайгамбарнинг сўзлари эмас, “Баро’ат” сўзи билан бошланган ва баъзида шу ном билан ҳам аталадиган Қуръоннинг 9-ичи, яъни “Тавба” сурасида ўз ифодасини топганлиги учун Аллоҳнинг қаломи эди. Пайгамбар бу баёнотни ҳаж маросими пайтида Арабистоннинг барча гўшасидан келадиган ҳожилар Арафот тоғида тўпланганларида эълон қилишни нстади. Ўша йили, яъни 631 йилда Пайгамбар ҳажни бошқарган эмас, бу ишни Абу Бакрга топширган эди. Ҳожилар йўлга тушганларидан 1-2 кун кейин Пайгамбар Алини ўзининг ишончли вакили сифатида ваҳийни ҳожиларга ўқиб бериш учун жўнатди. Мухаммад (сав) атайин бу вазифани Абу Бакрга юкламадики, эълон қилинажак “Баёнот” ҳаж маросими таркибига кириб кетмаслиги керак эди. Бошқа томондан, мазмун жихатдан бу – Пайгамбар ва баъзи қабилалар орасини очик қилувчи ҳужжат эдики, уни фақат шартномани қабул қилган шахс ёки унинг энг яқин қариндоши бекор қилиши мумкин эди. Хуллас, айнан шу сабабларга кўра, баёнотни эълон қилиш Абу Бакрга эмас, Алига топширилганди.

Юқорида айтганимиздек, Мадинадан 300 кишилик мусулмон ҳожилар қурбонлик қилинадиган молларни олиб, Маккага йўл олишди. Мухаммад (сав) Абу Бакрга бу йилги ҳажни қандай ўташ хусусида муайян кўрсатмаларни берди. Ал-Воқидий таъкидлашича, ал-Аруж деган жойда Али ҳожиларга қўшилган. Араб манбаларига кўра, Абу Бакр Али юборилишидан бехабар бўлган ва шунинг учун ундан: “Амиран ав Маъмуран?” (Бошлик бехабар бўлган ва шунинг учун ундан: “Амиран ав Маъмуран?” (Бошлик бўлибми ёки бошлиқмасми?),-деб сўраган. Али: “Бошлик бўлиб эмас”,-деган.

Дарвоке, ҳозирги замонда ҳам ҳар бир давлатдан Саудия Арабистонига ҳар йили борадиган ҳожиларга раҳбар этиб тайинланган киши "Амирул Ҳажж" мақомига эга ва ҳаж тутагач, улар Саудия подшоҳи томонидан уюштирилган қабул маросимида катнашқанилар.

Абу Бакр, одатдагидек, Каъбани тавоф қилди ва эртаси куни ўз ҳамроҳлари билан Минодан Арафотгача зиёратгоҳларга бошқача вақтда ва бошқача тарзда борди. Шундан сўнг Али Мухаммад (сав)га келган ваҳйни барча ҳожиларга ўқиб берди. Айтишларича, Али 129 оятдан иборат "Тавба" сурасининг 36 оятини ўқиб эшиттирган. Бу – Қуръоннинг "Басмала" билан бошланмаган ягона сурасидир. Мазкур оятларининг бевосита мавзунмига тааллуқли эканини инобатга олиб, қуйида улар маъноларининг мазмунини келтирамиз: 1. (Бу) Аллоҳ ва (Унинг) Пайгамбаридан сизлар (билан) ахдлашган мушрикларга (инсбатан) ора очикдир. 2. (Эй, мушриклар! Уруш тақиқланган) тўрт ойда ер (юзи) бўйлаб саёҳат қилингиз ва билиб қўйингизки, сизлар Аллоҳни ожиз қолдирувчи эмассиз ва Аллоҳ кофирларни шармисор этувчидир! 3. Шунингдек, (бу) Аллоҳ ва (Унинг) Пайгамбаридан «Ҳажжи акбар» (Қурбон ҳайити) куни одамларга Аллоҳнинг ва Расулининг мушриклардан безор эканликларини эълони (хам)дир. Агар тавба қилсангиз, бу сизлар учун яхшидир. Борди-ю, (тавбадан) бош тортсангиз, у ҳолда билиб қўйингизки, сизлар Аллоҳни ожиз қолдирувчи эмассиз. (Эй, Мухаммад!) Кофир бўлганларга аламли азоб ҳақида «хушхабар» беринг! 4. Аммо сизлар (мўминлар) ахдлашган мушриклар кейин сизларга бирор нарсада ноқислик (вафосизлик) қилмасалар ва сизларга қарши ҳеч ким билан ҳамкорлик қилмасалар, у ҳолда уларнинг ахдларини (белгиланган) муддатларигача етказингиз! Албатта, Аллоҳ тақвоиларни яхши кўргай. 5. (Уруш) тақиқланган ойлар чиқиши билан мушрикларни топган жойингизда ўлдирингиз, тутингиз (асир олингиз), камал қилингиз ва ҳар қандай пистирмаларда уларни кузатиб турингиз! Агар тавба қилиб, намозни баркамол адо этсалар ва закот берсалар, уларни қўйиб юборингиз! Албатта, Аллоҳ

кечиримли ва раҳмли зотдир. 6. Агар мушриклардан бирортаси Сиздан ҳимоя сўраса, бас, уни ҳимоянгизга олинг, токи у Аллоҳнинг каломини эшитсин. Сўнгра уни хавфсиз жойига етказиб қўйинг! Бу уларнинг билмайдиган қавм бўлганлари сабаблидир. 7. Аллоҳ наздида ва Расули наздида қандай ҳам мушрикларда (вафоли) аҳд бўлсин?! Аммо сизлар (билан) Масжиди Ҳаром (Каъба) олдида ахдлашганлар модомики (улар ахдларида) сизлар учун тўғри турар эканлар, (сизлар ҳам) улар учун тўғри турингиз! Албатта, Аллоҳ тақводорларни севгай. 8. Қандай ҳам (уларда аҳд бўлсин)?! Ваҳоланки, агар сизларни енгсалар, сизлар учун на аҳдди ва на шартни рноя қиладилар. Оғизларида сизларни рози қиладилару, диллари (буни) инкор этиб туради. Аксариятлари эса, фиқҳу фуҷурдаги кишилардир. 9. Аллоҳнинг оятларини озгина баҳога сотадиларда, Унинг йўлидан (одамларни) тўсадилар. Уларнинг қилмишлари нақадар ёмон! 10. Мўмин (одам) ҳақида на аҳдга ва на шартга рноя қиладилар. Ана ўшалар тажовузкор (хам)дирлар. 11. Агар тавба қилсалар ва намозни баркамол адо этиб, закот берсалар, у ҳолда (улар) сизларнинг дин жиҳатдан биродарларингиздир. биладиган қавм учун оятларни батафсил баён этурмиз. 12. Агар ахдлашганларидан кейин (уни) бузсалар ва сизларга динингизни таъна қилсалар, унда (бу каби) қуфр пешволарига қарши жанг қилингиз! Зеро, улар учун (ҳеч қандай муқаддас) қасамлар йўқдир. Шояд (шунда қилмишларидан) қайтсалар. 13. Эй, мўминлар!) Қасамларини бузган ва Пайгамбарни (Маккадан) чиқариб юборишга қасд қилган ҳамда ўзлари биринчи бўлиб сизларга қарши (жанг) бошлаганлар билан жанг қилмайсизми?! Улардан кўрқасизми?! Бас, кўркишингизга Аллоҳ муносиброқдир, агар мўмин бўлсангиз. 14. Улар (Макка мушриклари) билан урушингиз, (шунда) Аллоҳ уларни сизларнинг қўлларингиз билан азоблайди, (асирга тушириб) шармисор қилади ва сизларни улар устидан ғалаба қозонтиради ҳамда мўминлар қавми сийналарига шифо беради. 15. Ва дилларидаги аламини кетказди. Аллоҳ (Ўзи) хоҳлаган кишиларнинг

етказмасдан қўймагай. 33. У Расулнинг хидоят ва ҳақ дин билан – гарчи мушриклар ёқтирмасалар-да – барча динлар узра ғолиб қилиш учун юборган зотдир. 34. Эй, имон келтирганлар! (Ахли китоблар ичидаги) руҳоний ва роҳибларнинг кўпчилиги одамларнинг молларини ноҳақлик билан ейдилар ва (одамларни) Аллоҳ йўлидан тўсадилар. Олтин ва кумушларни кон (махфий хазина) қилиб олиб, уларни Аллоҳ йўлида сарф қилмайдиганларга аламли азоб ҳақида «хушхабар» беринг! 35. (Мазкур олтин-кумушлар) жаҳаннам ўтида қизитилиб, улар билан пешоналари, ёнлари, орқалари қуйдирилган кун: «Бу ўзларингиз учун сақлаган хазинангиздир. Сақлаган хазинангиз (мазасини) тотингиз!» (дейлади). 36. Албатта, Аллоҳнинг наздида ойларнинг адади – Аллоҳнинг осмонлар ва Ерни яратган кунидан битигига мувофиқ – ўн икки ойдир. Улардан тўрттаси (уруш) тақиқланган ойлardир. Ана шу тўғри диндир. Бас, ўша (ой)ларда (жанг қилиб) ўзингизга зулм қилмангиз! Мушриклар (мазкур тўрт ой асносида) сизларга ёппасига уруш очсалар, (сизлар ҳам) уларга ёппасига уруш очингиз! Яна, билиб қўйингизки, Аллоҳ тақволчилар билан биргадир!

Демак, зикр этилган оятларнинг мазмунига кўра, Аллоҳ ва мушриклар билан ора очик, бундан буён мусулмон давлати ва мушриклар ўртасида ҳеч қандай шартномалар имзоланмайди, илгари муайян муддатга имзоланганларига кўрсатилган муддат тугагунга қадар қатъиян рия қилинади, сўнг улар янгиланмайди, мушрикларга 4 ой муҳлат бериладики, шу давр ичида улар бир тўхтама келишлари шарт: ё исломни қабул қилиб, янги давлат таркиботига қирадилар ёхуд қонунидан ташқари деб эътироф этиладилар. Мушрикларга бундай кескин муносабат ўша давр нуктаи назаридан тушунарли, зеро Қуръонда улар “нопок” деб аталганлар.

“Тавба” сурасининг 2-оятидатиелга олинган, яъни мушрикларга берилган 4 ой муҳлатни кўпинча “ал-Ашхурул Хурум” – ислом арафасида қабилалар ўртасида ҳар қандай урушлар тўхтатилган муқаддас ойлар (зулкаъда, зул-ҳижжа, муҳаррам, ражаб) билан чалқаштиришади. Оятдаги 4 ой бу

– 9-нчи Зул-Ҳижжа, яъни Қурбон ҳайитидан бир кун аввал Али ўқиб эшиттирган кундан эътиборан бошланади: 9-нчи Зул-Ҳижжадан 9-нчи Рабиъус-Сонийгача. Шу суранинг 36 оятида эса, арабларга олдин маълум бўлган, юқорида зикр этилган муқаддас ойлар ҳақида гап кетаяпти.

Яҳудийлар ва христианларга нисбатан сурада умуман олганда етарлича эътибор билан қаралапти. Барча самовий динларнинг негизи бир, ислом ўзидан олдингиларини тасдиқлаш учун келган, деган фикрдан келиб чиқиб, иккала дин ҳам тан олинади. Бинобарин, яҳудийлар ва христианлар мусулмон давлати таркибига қирадилар, шу шарт биланки, улар жон солиғи – жизя тўлайдилар, давлатга нисбатан ўз бурчларини бажарадилар.

Яна “Баёнот”да таъкидланадики, бундан буён Макка ҳарам, ундаги “Байт”-Қаъба мусулмон муқаддас зиёратгоҳлари ҳисобланади ва мушрикларнинг уларга яқинлашишларига ҳақлари йўқ, бошқачасига айтганда, келаси йилдан эътиборан, ҳажж маросими ислом динининг бешинчи руқни сифатида тўлиғича мусулмонлар учун ва мусулмонча адо этилади.

“Тавба” сурасида Пайғамбар раҳбарлигидаги Тобук юриши билан боғлиқ воқеалар, турли баҳоналар билан сафарга бормаслик учун қилинган саъй-ҳаракатлар ҳам ўз ифодасини топган. Чамаси, суранинг “Тавба”деб ном олиши ҳам балки 102, 104, 106 оятлар мазмуни билан боғлиқ бўлса, эҳтимол: 102. Яна бошқалари ҳам борки, гуноҳларини тан олурлар. Яхши ишни бошқаси – ёмонга аралаштириб юборганлар. Аллоҳ уларнинг тавбаларини шояд қабул қилса. Албатта, Аллоҳ кечиримли ва раҳмлидир. 104. Улар Аллоҳнинг бандалари томонидан (қилинадиган) тавбани қабул этишини, садақаларни олишини ҳамда Аллоҳ Таввоб (тавбаларини қабул этувчи) ва Раҳим (раҳмли) эканини билишмаганми?! 106. Яна Аллоҳнинг амрига ҳавола этилган бошқалари ҳам борки, уларни ё азоблар ёки тавбаларини қабул этар. Аллоҳ билимли ва ҳикматлидир.

Аввал айтилганидек, Тобукка юриш Византия Арабистонга катта кўшни билан келмоқда, деган миш-миш хабар сабабли уюштирилган, аммо бу хабар нотўғри бўлиб чиққан, аслида Византия кўшини билан тўқнаш келинмаган эди. Шундай бўлсада, бу воқеа ўзига хос лакмус коғозчаси ролини ўйнади ва шаклланаётган янги жамиятнинг барча бўёқларини аниқлаб берди. Суранинг Али томонидан ўқилмаган оятларида каттагина қисми (129 оятнинг деярли 70 таси), таъбир жоиз бўлса, “мунофиқлар”га, яъни илҳида исломни қабул қилиб, аслида зимдан унга қарши иш олиб борганларга “бағишланган”:

56. Улар: «Сизларданмиз», – деб, Аллох номига қасам ичадилар. Вахоланки, улар сизлардан (мусулмонлардан) эмаслар. Балки, улар (жазолан) кўрқадиган қавмдир.

64. Мунофиқлар ўзлари хақида дилларидати нарса (мунофиқлик)ни фош қиладиган сура нозил қилинишидан кўрқиб турадилар. Айтнинг: “Масхара қилаверингиз, Аллох сиз кўрқайтган (ўша) нарсага (юзага) чиқарувчидир”.

65. Қасамки, агар улардан (нега масхара қиласиз, деб) сўрасангиз, албатта, улар: «Биз фақат (бахсга) чўмиб, хазиллашянимиз», – дейишади. Айтнинг: «Аллохни, оятларини ва Расулини масхара қилаётган эдингиз-ку?!».

66. Узр айтмангиз! Имонингиздан кейин (яна) куфрга кетгансиз. Агар сизлардан бир тоифани (тавба қилгач) афв этсак, бошқа бир тоифани жиноятчи бўлганлари сабабли азоблаймиз.

68. Мунофиқлар, мунофиқалар ва кофирларга Аллох (улар) абадий қоладиган жаҳаннам оловини ваъда қилди. Уларга у кифоядир. Уларни Аллох лаънатлади. Улар учун яна доимий азоб бордир.

73. Эй, Пайғамбар! Кофир ва мунофиқларга қарши курашинг ва уларга нисбатан (Сиз ҳам) дағаллик қилинг! Уларнинг жойлари жаҳаннамдир. Нақадар мудхиш қисмат бу!

74. (Ёмон сўз) айтмадик, деб қасам ичадилар. Вахоланки, куфр сўзини айтганлар ва ислом (динини қабул қилган)ларидан кейин (яна) куфрга қайтганлар ҳамда ета олмаган нарсаларига қасд қилганлар. Аллох ва (Унинг) Расули уларни (Пайғамбар ва саҳобаларини) фазли (ўлжалар) билан бойитиб қўйгани учунгина (мунофиқлар) уларни ёқтирмадилар. Бас, агар тавба қилсалар, ўзлари учун яхши. Борди-ю, бош тортсалар, Аллох уларни ҳам бу дунё, ҳам охиратда аламли азоб билан азоблагай. Ер (юзи)да уларга на бир дўст ва на ёрдам берувчи бор.

78. Аллохнинг улар яширган ва шивирлаганларини ҳам билишини ва Аллох гайб нарсаларининг ҳам алломаси эканлигини билмаганмидилар?!

101. Теварагингиздаги аъробийлар ва Мадина аҳолиси ичида мунофиқлар бор. (Улар) нифокда бардавомдирлар. Уларни (Сиз) билмайсиз, уларни Биз биламиз. Албатта, уларни икки бор азоблаймиз. Сўнгра (қиёматда) улкан азоб (дўзах)га қайтарилурулар.

Ҳали исломни қабул қилмаган бадавий араблар – “аъробийлар”га тегишли оятларда уларга хатто “мунофиқлар”га нисбатан ҳам кескинрок таъриф берилади:

97. Аъробийлар (одатда) куфр ва нифокда кучлироқ ва Аллохнинг Расулига нозил қилган нарсалар худудини билмасликлари аниқрокдир. Аллох (эса) илмли ва ҳикматли зотдир.

98. Аъробийлар ичида қилган садақасини зарар (ортиқча чиким) деб билладиган ва сизларга мусибатлар бўлишини кутиб турадиганлари ҳам бор. Улар узра ёмон бало келсин! Аллох эшитувчи ва билувчидир.

Мана, қисқача қилиб айтганда, негадир баъзилар томонидан энг кескин деб баҳо берилладиган “Тавба” сурасининг мазмуни. Шу ўринда Мухаммад (сав)нинг сиёсий ва дипломатик заковати ва вазминлигига тан бериш керак. Мушрикларга нисбатан қанчалик кескин гаплар айтилган бўлмасин, Пайғамбар уларни бевосита қиришни бошламади, ўзларининг ҳолатлари хусусида ўйлаб кўришлари учун муайян муҳлат берилди, қабила зодагонлари

исломни қабул қилишлари. Пайгамбар ҳокимиятини қурол кучи билан эмас, ихтиёрий тан олишлари учун имконият берилди. Сураанинг 2-оятда зикр этилган 4 ой муҳлат ва ундан кўпроқ вақт ҳам ўтди, ҳатто Пайгамбар вафотигача ҳам бирор инсон мажбуран исломга киритилгани ҳақида маълумот йўқ! Муҳаммад (сав) шонилмаслик услубини афзал кўрар, Арабистон яриморли бўйлаб боскичма-боскич тарафдорлар ортиб боришини истарди. “Муслмончилик ҳам аста-аста”, деган ибора, балки ўша пайтдан қолгандир.

Араб бутпарастлари-мушриклари масаласи жуда осон ҳал бўлди: Қуръондаги оғохлантиришнинг ўзи кифоя қилдики, янги давлатга тобеллик билдириб ва исломни қабул қилиб, Мадинага турли қабила ва уруғлардан тўла-тўда вакиллар оқиб кела бошладди. Қайтишда Муҳаммад (сав) уларга кўшиб, бадавийларга ислом асосларини ўргатиш учун “муаллимларни” юборди. Кейинчалик “муаллимлар” қабила бошлиқларининг ўринбосари ва “садақа”, яъни марказий ҳокимиятнинг солиқ йиғувчиларига айланди.

Шаҳарлардаги “китоб аҳли” билан ҳам деярли муаммолар бўлмади. Улар аввалдан давлатчилик ва у билан боғлиқ солиқ тизимига ўрганган, асрлар давомида кимгадир – ўз ҳокимларига бўладими, форс, араб, грек, ҳабаш ҳокимлар бўладими, солиқ тўлаб келардилар. Энди улар Муҳаммад (сав)га солиқ тўлайдилар, кам бўлса кам, асло кўп эмас; норозилик ёки исломга адоват учун ўрни йўқ, эътиқодлари дахлсиз қолаёпти, уларнинг ички ишларига ҳеч ким аралашмаяпти, аввалгидек, ўзларининг диний китоблари ҳукми билан яшаб келмоқдалар. Уларнинг ахволи, қайсидир маънода, қўшни араблар, айтайлик, марказий Константинопол черкови томонидан доимо қувғин остида бўлган Сурия христианларидан яхшироқ эди. Кексайиб қолган “мунофиқларнинг” раҳбари Абдулло ибн Убайнинг тақдири ҳам қутилганидек бўлди. У Тобук юришида қатнашган, аммо биринчи кўноқнинг ўзида, одатига кўра, авваллари бирнеча бор қилган иши – хоинона ўз тарафдорларини олиб, Мадинага қайтиб кетганди. “Жуда яхши”, - деб

тушунтирганди ўшанда Пайгамбар норози бўлган саҳобаларга, - улар одамларимиз сафига беқарорлик уруғини сепадилар, уруш қуни жанг майдонидан қочиб кетадилар, биз учун уларнинг Мадинада “ўтирганлар” билан қолгани афзал”. Тобукдан қайтгач, Пайгамбар Аллоҳнинг продаси билан Мадинада “ўтириб қолганлар”нинг деярли барчасини кечирди, “омадсиз” Абдуллони кечирришга ҳам тўғри келмади: Расулуллоҳ Мадинага келганда Абдулло оғир касал ва ўлим тўшагида ётганди. Муҳаммад (сав) кўнгили сўраб, уни касаллигида уйига бориб кўрди, сўнг мозоргача кузатиб, қабри устида тиловат қилди. Кўпчилик муслмонлар Пайгамбарнинг мунофиқлар раҳбарига қилган илтифотидан ҳайратда эдилар. “Мен қанчалик мунофиқларга дуо қилмайин, - деб тинчитиб қўйди, Муҳаммад (сав) жилмайиб, - уларни кечирриш-кечирмаслик танҳо Аллоҳнинг измида”. Абдулло ибн Убайнинг вафоти билан “мунофиқлар” деб аталмиш кишилар, деярли 10 йил Муҳаммад (сав) ҳисоблашининг тўғри келган ташкилот сифатида йўқ бўлди. Пайгамбар ва Аллоҳнинг оятлари устидан доимо истехзо қилиб келган бузғунчи ад-Дирор масжиди ва унинг қавми ҳам ўз-ўзидан яқун топди. Ушбу масжид хусусида “Тавба” сурасининг 107 ва 110-оятларида гап боради:

107. Яна шундайлар ҳам борки, улар (мўминларга) зарар етказиш, куфр, мўминлар орасига тафриқа солиш ва олдин Аллоҳ ва (Унинг) Расулига қарши урушган (бир) кишига кўз туттиш учун масжид қуриб олдилар. Яна: «Фақат (бундан) яхшиликни нстаган эдию», – деб қасам ҳам ичадилар. Аллоҳ гувоҳлик берадики, улар, албатта, ёлгончилардир!

110. Қурган бинолари (бузиб ташлангач) то юраклари ёрилгунга (ўлгунга) қадар дилларида шак бўлиб қолур. Аллоҳ билимли ва ҳикматлидир.

Ушбу оятларга асосан Пайгамбарнинг буйруғи билан ад-Дирор масжиди таг-туғи билан кўпориб ташланди, шунингдек, “мунофиқлар” доимо тўпланиб турадиган уй ҳам бузиб ташланди.

Шундай қилиб, ёш эрди ташкил топган марказлашган давлатда тегишли тартиб-интизом ўрнатилди. Негалир, кўнчилик аввалми-ҳозирми ижод этаётган гарб тадқиқотчиларининг асарлари ҳамда баъзи рус тилидаги адабиётларда Қуръоннинг “Тавба” сураси хусусида гап кетганда, барча бошқа дин вакилларига қарши ашаддий уруш, яъни жиҳод – муқаддас уруш эълон қилинганини таъкидлашди. Бу суранинг оятларидан кўнчилик мусулмонларнинг бошқа эътиқоддагиларга нисбатан азалдан жангари муносабатда бўлганлари ва ҳозир ҳам шундай эканини исботлаш учун фойдаланишди. Афсуски, баъзида мусулмон муаллифларининг ўзлари ҳам билибми-билмайми, “оловга керосин сепадилар”, ўзларича, ислонга фойда келтиришни ниёт қиладилар, аммо “қош қўямандеб кўз чиқарадилар”. Мусулмон халқлари тилларига қилинган баъзи таржималарда бу сурата кўп учрайдиган “фий сабийлилло”, оддийгина “Аллох йўлида” маъносини англатадиган иборатдан кейин қавс ичида, муаллиф изоҳи сифатида, “жиҳод” сўзини қўшиб қўйишади. Қарабсизки, бу сура таржимасида асли Қуръон матнида йўқ бўлган “жиҳод” сўзи, яна айнан бошқа эътиқод вакилларига қарши муқаддас уруш маъносида, ўнлаб марта учрайди. Буни умуман изоҳлаб бўлмайди!

Бизнингча, Қуръоннинг “Тавба” сурасида ўз ифодасини топган воқеалар 630-631 йилларда Арабистон яриморолидан ташқарига чиқмаган ҳолда юз берди. Қуръони қаримдаги бошқа тарихий мавзулар каби улардан мажозий маънода, ибрат тариқасида фойдаланиш жойиз. Аммо уларни ҳозирги замонга нисбатан айнан, яна кенг глобал масштабда, энг аччиқлиси, уларга хос бўлмаган салбий маънода татбиқ қилишга уриниш, юмшоқ қилиб айтганда, ўринли эмас.

Маъруза 19. Муҳаммад (сав) нинг “видолашув ҳажжи” ва вафоти

Абу Бакр ҳажжи пайтида “Ора-очиклик Декларацияси”нинг эълон қилинганидан сўнг 1 йил ўтиб, қадимдан Каъбани муқаддас деб ҳисоблаб келган араб қабилаларининг барчаси ислонни қабул қилгач, Муҳаммад (сав)да қатга ҳаж маросимини шахсан ўзи беҳавотир бошқариши имконияти туғилди. Ўтган йили ҳам ҳаж Пайгамбар кўрсатмасига мувофиқ оддингиларидан фарқли, бошқачарок ўталган, аммо Абу Бакр хали мусулмонлар учун тўлиқ ўрнак бўлаолмас, қолаверса, у ҳаж маросимида мусулмонлар жуда озчилик, атиги 300 кишини ташкил қилган, аксар кўнчилик мушриклардан иборат бўлганди. Эндиги ҳаж “Ора-очиклик Декларацияси”га кўра, шак-шубҳасиз, тўла мусулмонча бўлади, гарчи Қуръонда ҳаж маросимининг батафсил васфи берилган бўлмасада, Муҳаммад (сав) унинг Аллоҳга мақбул тарзда ўтишига ишончи қонил эди.

“Сира” муаллифлари ўша йили ҳажга борган мусулмонлар сони хусусида жуда қатта рақамларни келтиришади: 90 мингдан 114 минггача. Пайгамбар ўзи ҳажни бошқариши ҳақидаги хабар бир зумда бутун Арабистон бўйлаб тарқалиб кетди. Мадина атрофидан келган ҳожилар 60 минг кишига етди. Пайгамбар ўзи билан барча аёллари қурбонликка 100 туя олди. Қарвон Мадинадан 25 зул-қадда, шанба куни йўлга тушиб, 9 кун деганда, 5 зул-ҳижжа, сешанба куни Маккага етиб келди. Йўлда, Маккага тахминан 11 км етмасдан, зу-Хулайфа деган жойда, Муҳаммад (сав) тунни ўтказди ва эртаси эрталаб оддий кийимини ечиб, эҳромга кирди – шу ондан

бошлаб, у Аллоҳ нигоҳи олдида намоён бўлиб, унинг учун барча дунёвий ва нопок нарсага харом (манъ) қилинди. Абу Довуд айтишича, ўша пайтдан эътиборан хар тарафдан келувчи ҳожилар эҳромга ва Маккага кириши учун мийқотлар (ўтин жойлари) белгиланди: зу-Хулайфа – малиналикларга, ал-Жуха – сурияликларга, Карак – нажликларга, Зот Ирк – ироқликларга ва Яламлам – яманликларга. Эҳромга кираркан, Пайгамбар хитоб қилди: “Лаббайка, Аллоҳумма, лаббайк! Лаббайка, ла шарика лака, лаббайк; Иннал ҳамда ван-ниъмат лака вал-мулк; Ла шарика лака!” (Сенга лаббай дейман, Аллоҳим, лаббай: Сенинг хизматингдаман, Сенин шеригинг йўқ; Барча ҳамду-сано, барча неъмат ва қудрат фақат Сенгагина тегишли; Сенин шеригинг йўқ!) Умуман олганда, бу сўзлар бироз бошқачароқ шаклда мушрикларга ишари ҳам таниш эди, аммо энди улар соф мусулмонча маъно касб қила бошладилар. Ҳожиларнинг барчаси Пайгамбарга жўр бўлиб, бу сўзларни баланд овозда иштиёқ билан қўйга солиб айтдилар. Маккада ҳожиларга Ямандан етиб келган Али қўшилди.

Пайгамбар дастлаб умра амалини адо этди: ал-Қасва туясида Каъба 7 марта тавоф қилинди, Сафо ва Марва орасида 7 марта саъй қилинди. Тавофдан сўнг 2 ракат намоз ўқилдики, бу – энди ҳаж бевосита Аллоҳ учун бажарилаётгани, бутпарастлик иллатларидан халос бўлгани аниқларди. Шундан кейин Каъба устига кисва ёниди. Муҳаммад (сав) сочини олмасди, ҳеч ким қурбонлик қилинмасдан олдин сочини олмасин, деган кўрсатма берилди. Умрани адо этгач, Пайгамбар эҳромдан чиқиб, ўз кийимини кийди ва бошқаларга ҳам шундай қилишни катъий буюрди.

“Тарвия”- сув билан таъминлаш номини олган зул-ҳижжа ойининг 8-куни Каъба яна бир бор тавоф қилинган, бевосита ҳаж маросими бошланди. Муҳаммад (сав) ва барча ҳожилар Минога йўл олдилар. У ерда намозлар ўқилиб, чодирларда тун ўтказилган, 9-зул-ҳижжада бомдод намози адо этилиб, Қуёш кўтарилгандан сўнг Арафот тоғига қараб юрилди. Мино ва Арафотда санамлар йўқ қилинган бўлсада, уларнинг турган жойлари кўпчиликнинг ёдидан кўтарилмаган эди. Муҳаммад (сав) Арафот тўлиғича

харом (муқаддас) деб баланд овоз билан хитоб қилди. Мусулмонлар унга жўр бўлиб, Лаббайка, Аллоҳумма, лаббайк... ни қўйладилар.

Пешин намози ўқилган, Арафот тепалигида ўзининг ал-Қасва туясига ўтирган ҳолда Расулulloҳ машхур хутбасини ўқиди. Одамлар жуда кўп бўлганива катта майдонда ёйилиб кетгани боис, унинг сўзларини баланд ва кучли овозга эга бўлган Рабъа ибн Умайя пешма-пеш қайтариб турди: “Эй, инсонлар! Биласизларми, ҳозир қайси ой?”- деди Расулulloҳ. “Муқаддас (харом) ой”-жавоб берилди, ҳожилар. “Аллоҳ бу ойни муқаддас қилгани каби сизларнинг қонингиз ва молингизни ҳам муқаддас қилади. Эй, инсонлар! Гапимга қулоқ солинглар, билмадим, келаси йил шу ерда сизлар билан яна учрашаманми-йўқми? Сизларнинг қонингиз ва молингиз Аллоҳ билан учрашганингизча муқаддас (харом), шу кун, шу ой, шу ҳаж – муқаддас. Аллоҳ қасамларни бекор қилди, қарзлар (рибо)ни бекор қилди. Ҳеч қандай рибо бўлиши мумкин эмас. Биринчи навбатда Аббос ибн Абдул Мутталибнинг риболари бекор қилинди. Ҳожилия даврида тўқилган қон учун қасос олинмайди, Аллоҳ қасосни манъ қилди. Эй, инсонлар! Бу ерда шайтон ҳукм юритишга ожизлик қилади, аммо сиз унга сизинсангиз, у сизларга тўр кўяди ва Аллоҳ олдида барча қилган ишларингизни пучга чиқаради. Шайтондан огоҳ бўлингиз! Осмон ва Ерни яратган кунидан эътиборан вақт Аллоҳникидир ва шундай бўлиб қолаверади. Йил 12 ойдир, унга қўшимча қилиш қуфрин зиёда қилади, бу – Шайтоннинг иши.

Сизнинг ўз аёлларингизда ҳаққингиз бор, аёлларингизнинг – сизда. Сиз улардан ўринларингизни пок саклашни, полоник ишларни қилмасликни талаб қилишга ҳаққингиз бор, акс ҳолда Аллоҳ уларни беркитиб қўйиш ва оғримайдиган қилиб уришга руҳсат беради. Қулоқ солишса, улар сиздан яхшилик билан едириш ва кийдиришни талаб қилишга ҳақлари бор. Аёлларингизнинг қилмишига бағрикенглик билан ёндашинг – ахир, улар ўзларини тияолмайдиган асирларингиз; сиз уларни Аллоҳнинг қонуни ва Аллоҳнинг сўзи билан (никоҳингизга) олгансиз. Қулоқ солинглар, менинг сўзларимга, эй, инсонлар!

Эй, инсонлар! Мўмин – мўминнинг биродари, барча мўминлар – биродардирлар. Биродарингиздан фақат ўзи рози бўлиб берган нарсани олинг, шунда хато қилмайсиз. Менинг сўзларимни фахмладингизми?" "Фахмладик",- дея жавоб қилишди, хожилар. "Сизларнинг фахмлаганингизга Аллоҳ шохид,-деди Пайгамбар ва сўзида давом этди: Мен сизларга қолдираётган нарсани маҳкам ушлангилар, аланмайсизлар: Аллоҳнинг китоби – аниқ кўрсатмани қолдираётман сизларга. Мен сизларга айтаётган сўзларимга кулоқ солингилар! Имон келтиришлар, Аллоҳ – ягона, ўлиш ва тирилиш – барҳак. Қабрдан қиёмат судига чакирилиш вақти олдиндан белгилаб қўйилган. Имонингиз қомилми?..

Бу – Пайгамбар Арафотда қилган хутбанинг тахминий матни. Деярли барча ўрта аср араб манбаларида бир-биридан жузъий фарқлар мавжуд бўлсада, асосан шу мазмун мужассамланган. Ушбу хутба ўқилган тепалик ҳозир ҳам мавжуд: у ерда белги сифатида уч қирралик тош қўйилган, яъни айнан ўша ерда хутба ўқилганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Аммо баъзи тадқиқотчилар, масалан, О.Г.Большаков "История халифата" китобининг Пайгамбар даврига бағишланган 1-жилдида: "Мухаммад хожиларга исломнинг асосий кўрсатмаларини баён қилган нутқ билан Минода пешин намозидан кейин мурожаат қилди",-деб ёзди ва деярли биз юқорида келтирган мазмунни қайтаради. Бизнингча, бу ерда катта ихтилоф йўқ, зеро эртаси кунин Минода ҳам хутба ўқилган ва олдин айтилган гапларнинг баъзилари такрорланган. Қандай бўлганда ҳам Арафотни хаж пайтида деярли барча араб қабилалари зиёрат қилишар, аммо Қурайш буни ўзига эп кўрмасди. Арафотда албатта туришни мусулмон хаж маросимига киритиб, Пайгамбар Макка атрофидаги муқаддас жойларни хурмат қилувчи барча қабилалар урф-одатларини яқинлаштиришга эришди.

Авваллари мушриклар Арафотда кўп ҳам турмасдан шовкин-сурон билан Муздалифага шошишар, тезроқ унинг ёнбағирларида гулхан ёқишга ошиқардилар. Аммо Мухаммад (сав) у ерда обдон Қуёш ботишини кутди, сўнгра атайин охисталик билан хожиларни Муздалифага олиб борди. Йўл –

йўлакай у одамларга "Ас-сакина, ас-сакина" (ўзбекчасига "секин, секин"), деб борарди. Муздалифада хожилар катта гулханлар ёқдилар ва шовкин-суронидавом эттирдилар. Бундан атиги икки йил аввал баҳайбат Қузоҳ – момақалдирак санамин турган жойда хожилар тўпланишга ҳаракат қилгандилар, Мухаммад (сав) бунга йўл қўймади. Муздалифа бутунлайича зиёратгоҳ – унинг ҳамма ердан Аллоҳга илтижо қилиш даркор: Лаббайка, Аллоҳумма, лаббайк... Муздалифада Пайгамбар шом ва хуфтон намозларини қаср қилиб ва қўшиб ўқиди сўнг бомдод намозини ҳам адо этиб, Қуёш чиққунча кутмасданх ҳали қоронғуда хожиларни Мино водийсига бошлаб кетди. Хожилар даврида донмо ой таквимини қўшимча қунлар билан тузатишиб, хаж маросимини баҳорги, кун ва тун тенг бўладиган пайтига тўғрилалар, зеро айни вақтда бу Қуёшга синувчиларининг байрами ҳам эди. Аллоҳдан келган ваҳй билан бу амалиётга чек қўйилди: ой таквимида қунлар қўйиш манъ қилинди. Бундан буён хаж йилининг турли фаслларига тўғри келадиган ва унинг бутнарастлик, Қуёш ва сайёраларга синувиш билан боғлиқ жойлари барҳам тонди. Баъзилар Мухаммад (сав)га ёзнинг жазирама несик қунлари ҳажни адо этиш қийин бўлади, деб шикоят қилдилар. Бунга жавобан Пайгамбар: "Ҳаж бу – Аллоҳ учун қурбонликдир, қурбонлик эса сенил бўлмаслиги керак",-деганди.

Мино водийсида олдингидан фақат учта тимсол қолдирилди – бундан буён улар кичик, ўрта ва катта шайтонларни ифодалайдиган бўлди. Қадимдан давом этиб келаётган шайтонга тош отиш маросими янгича маъно касб қилди: энди мусулмонлар Муздалифа тоғи ёнбағрида териб олинган майда тошларни ҳар бирига отиб, шайтон билан харқандай алоқадан воз кечаётганини намойиш этиши керак эди. Ҳозирги кунда ҳам Муздалифада 49 та майда тош териб олинадида, Қурбон хайити кунин Катта шайтонга 7 та, сўнг икки кунда ҳар уччаласига 21 тадан тош отилади. Бу жараёнда ҳам "Лаббайка ..." айтилади, зеро бу ер ҳам муқаддас ҳисобланади. Минода мусулмонларнинг қурбонлик қилишлари ҳам энди мусулмонча маъно, яъни Иброҳим (ас) ўғлилари Исмоил (ас)ни Аллоҳга қурбон қилмоқчи бўлганлари

билан боғланди. Бутун Мино водийси муқаддас зиёратгоҳ, деб эълон қилди Мухаммад (сав): мусулмонлар олдин санамлар турган жойларда қурбонлик қилишларининг олдини олиш керак эди, чунки қурбонлик фақат Аллоҳ учун қилинади. Мухаммад (сав) келтирилган 100 туядан 63 тасини, рамзий маънода ўзининг ҳар ёшига биттадан ўз кўли билан қурбонлик қилди. Қолган 37 туяни Ямандан келиб қўшилган Али қурбонлик қилди. Бу маросимдан сўнг одатда кўпчилик зиёратчилар ҳажни тугатадилар, соч-соқолни олиб, эҳромдан чиқадилар ва қундалик ҳаётларига қайтадилар. Бу сафар ҳам ён-атроф чодирларга тўлиб кетди, савдогарлар молларини ёйиб ташладилар, афсунгарлар, шоирлар, кўшикчилар бутун Арабистондан бу ерга тўплангандилар – машҳур Мино ярмаркаси авж олиб кетди. Қурбонликка сўйилган моллар тўғрисидаги уқдан бири камбағалларга мўъжазланган, улар тўйгунарликча еб, хурсандчилик қилишлари мумкин. “Ёнлар, ичинлар, хурсандчилик қилинлар – Аллоҳ шундай буюрди”,-деб хитоб қилди, Пайгамбар; бутнарастларнинг бу севимли байрами исломнинг поклигига халал бермасди. Мино водийсидан Мухаммад (сав) яна Маккага қайтиб, Каъбанинг видолашуви тавофини адо этди. Замзам сувидан ичганидан сўнг сочни олиб, эҳромдан чиқди: шу билан Пайгамбарнинг ҳажжи тугади.

Қурбон ҳайити, яъни 10-зул-ҳижжа куни ҳам Пайгамбар хутба қилди, унда кеча айтилган баъзи гапларни яна бир бор тасдиқлаш учун қайтарди. Йилда 12 ой борлиги ҳақида гапириб, ундан 4 таси муқаддас – 3 таси кетма-кет: зул-қаъда, зул-ҳижжа, мухаррам, яъни 11-нчи, 12-нчи ва янги йилнинг 1-нчи оғи, тўртинчиси эса – алоҳида, еттинчи ой – ражаб, жумодил охира ва шаъбон ўртасида келишини таъкидлади. Бу билан жохилия даврида муқаддас ҳисобланиб келган мазкур ойлар исломда ҳам қонунийлаштирилди. Маълумотларга қараганда, эслатилган икки хутбадан ташқари ҳам Пайгамбар ушбу ҳаж асносида турли масалаларда кўп фикрларни билдирган. Замонавий муаллифлар кўпинча уларни умумлашма тарзда хутба матни қилиб беришади. Аммо барча мусулмон тарихчилари, ўрта асрдагилари ҳам, замонавийлари ҳам яқдил фикрдаларки, Арафотдаги хутбадан бироз кейин

Пайгамбарга: “...ал-йавма акмалту лакум дийнакум ва атмамту алайкум нийматий ва радийту лакум ал-Ислама дийнани...” “...бугун динингизни камоллгаётказдим, неъматини тамомла бердим ва сизлар учун Исломи дин бўлишига рози бўлдим...” деган маънодаги Моиди сураси, 3-нчи оятининг парчаси ваҳй бўлиб келди ва у уни шу заҳотиёқ эълон қилган.

Бу – ислом диний таълимот ва ақида сифатида тўлиқ шаклланиб бўлгани ва Мухаммад (сав)нинг пайгамбарлик рисоласи поёнига етаётганини аниқларди. Айтишларинча, бир маълумотга кўра Абу Бакр, бошқасига кўра Умар, Пайгамбар ушбу ваҳйни эълон қилган паллада йиғлаб юборган. Мухаммад (сав) бунинг сабабини сўраганда, Умар: “Биз этикодимиш учун борган сари кўп нарсаларни олишга ўрганиб қолгандик, камолотдан сўнг фақат нуқсон келиши мумкин”,-деган. “Ҳақ гапни айтдинг”,- деб буни тасдиқлаган Пайгамбар. Имом Бухорий ўз “Саҳиҳ”ида Тарик ибн Шихобадан ривоят қилишича, яхшидан бири кейинчалик Умарга, агар бизга шундай оят тушса, у кунни байрам қилардик, деган экан. Умарнинг, қайси оятни кўзда тутгансан, деган саволига, у, ўша “ал-йавма акмалту лакум динакум...”,-дебди. Шунда Умар: “Мен бу оят қаерда ва қачон нозил бўлганини жуда яхши биламан, ўшанда Аллоҳнинг расули Арафотда турган эди”,-деб жавоб қилибди.

Шу ўринда Пайгамбар неча марта ҳаж қилган, деган бир савол туғилади. Жавоб – аниқ: у киши Маккада яшаган пайтларида ҳар йили ҳаж қилишлари мумкин эди, лекин ислом арконларига мувофиқ ҳажни бир ва охириги марта 632 йилда адо этганлар. Такдир тақозоси билан “видолашуи ҳажжи” деб ном олган бу маросим пайтида Пайгамбар бажарган амаллар ва айтган гаплари бекаму-кўст ёзиб олинган ва ҳозирги кунда ҳам ҳаж ҳеч ўзгаришсиз ўша асосда бажарилади. Демак, 632 йилда Пайгамбар ўзининг биринчи ва охириги бор исломий ҳажжини адо этди. Унда мисли кўрилмаган миқдорда – 100 мингдан ортиқ хожи қатнашди: улар орасида биронта ҳам мушрик йўқ эди.

Афсуски, айни ўша кунлари, балки ундан бироз олдинроқ, Расулulloҳнинг баъзи сўзлари ва тасарруфларида пайгамбарлик вазифаси ниҳоясига етаётгани намойиш бўлаётганлигини эди. Масалан, “видолашув хажжи”га олдиндан 2 ой олдин, Рамазон ойида у олдидан 10 кун эмас, 20 кун уйдан ташқарига чиқмади. Арафот тоғидаги хутбада ошқора: “Билмадим, балки бу йилдан кейин бу ерда сизларни ҳечқачон кўрмасам керак”,-деганди. Ҳураси кунини Минадаги хутбада ҳам шу фикр такрорланди: “Мендан ҳаж қилуви-қилдиларини қабул қилиб олинди, балки бу йилдан кейин ҳажга келмасман.” Ан-Наср сураси “видолашув хажжи”нинг охириги кунлари нозил бўлганлиги. Буларнинг барчасини Муҳаммад (сав) яқинлашиб келатган ажалнинг белгилари деб қабул қилинди.

11-хижрий йил сафар ойининг бошларида Пайгамбар Ухуд тоғига кўтарилди, шаҳидлар ҳақига дуо қилиб, минбарга яқинлашди. деди: “Мен сизлар учун ўтган замонман, сизларнинг ҳимоянгиз учун гувоҳлик бергувчиман, ҳозир ҳайратдаман, кимни ҳимоя қилишим керак экан, деб. Худо ҳақки, мендан кейин мушрик бўлиб қоласизлар, деб кўрқмайман, бошқа нарсадан – бир-бирингиз билан рақобатланасиз, деб кўрқаман”.

Шу ойнинг ўрталарида, тунда, Ёлғиз хизматкори Абу Муваҳиба ҳамроҳлигида Расулulloҳ “ал-Бакиъ” қабристонини зиёрат қилди, у ерда ётганлардан узр сўраб, деди: “Салом сизларга, э, қабр эгалари! Сизларнинг вафотингиз – бизнинг бахтимиз. Бир-биридан оғир кулфатлар мангулик мавжлари сизгари оқиб келмоқда. Биз сизларга бориб кўпчилигимиз.” (инна бикум лалахикум),- дея сўзини тугатди, Пайгамбар. Сафар ойининг охириги кунларида Пайгамбар Бакиъ қабристонини дафн маросимида қатнашди ва қайтишда тўсатдан қаттиқ бош оғриги бошланди, иситма шу даражада баланд кўтарилдики, бошдаги пешонабоғ жикка хўл бўлди. Бу – вафотлари олдидан икки ҳафта давом этган оғир дарднинг бошланиши эди.

Пайгамбарнинг вафотидан бир ҳафта олдинги воқеалар манбаларда батафсил келтирилади. Соғлиқ кескин ёмонлашганга қарамай, Пайгамбар бир амаллаб, масжидга чиқар ва жамоат намозини бошқарди. Маймуна онанинг

хонасида бўлган пайтида Пайгамбар биринчи бор хушидан кетди, ўзига келгач, ўрндан кўтарилаолмади. Шундан кейин аёллар у кишини Ойша она ихтиёрига топширишга қарор қилдилар, Али ва Аббоснинг ўгли Фазл икковлон бошлари қуйи тушган, оёқлари юриб эмас, судралиб бораётган Расулulloҳни ховли узра етаклаб ўтишди. Маймуна она Ҳабашистондан олиб келган қандайдир гиёлар билан даволамоқчи бўлганди, Муҳаммад (сав) бунга қатъиян рози бўлмади.

Вафотдан 5 кун аввал қаттиқ бош оғриқдан Расулulloҳ яна беҳуш бўлдилар. Замонавий тиббиётда шу нарса маълумки, агар танасида чидаб бўлмайдиган даражада оғриқ турса, киши хушидан кетаркан. Буни, таъбир жоиз бўлса, Аллоҳнинг ўз бандасига марҳамати деб қарамоқ керак. Ўзларига келгач, Расулulloҳ Мадинанинг етти қудугидан сув келтиришни илтимос қилдилар. Сувни келтирдилар ва у кишини тахтага ўтқизиб, “бўлди, етар” дегуларича, бошларидан совуқ сувни қуйиб турдилар. Пайгамбар бироз енгил тортгандай бўлдилар ва устки кийимга ўралиб, бошларига чойшаб танлаган ҳолда масжидга кирдиларда, минбарга ўтирдилар. Аллоҳга ҳамду-санолар айтиб, дедилар: “Э, Одамлар! Менга яқинроқ келинглар!” Одамлар яқинлангач: “Ўз пайгамбарларининг қабрини саждагоҳга айлантирганларга Аллоҳнинг лаънати бўлсин! Менинг қабримни сажда қилинадиган санамга айлантирманглар!”,- деб сўзда давом этдилар. Сўнг яна минбарга ўтириб, аловат, саховат ва яна бошқа нарсалар хусусида сўзладилар. Шу аснода кимдир Пайгамбар ундан уч дирхам қарз эканини эслатди. Пайгамбар Фазлга у маблағни беришни буюрдилар. Шундан сўнг муҳожирларга мурожаат қилиб, ансорларга инсбатан бағрикенг муносабатда бўлишга чақирдилар. Абу Бакр ҳақида гапириб: “Мен учун энг азиз ва сахий инсон бу – Абу Бакрdir. Агар Аллоҳдан бошқа ҳабиб танлаш мумкин бўлганда, албатта, абу Бакрни танлаган бўлардим. Абу Бакр эшигидан бошқа масжидга чиқадиган барча эшикларни ёпиб қўйинглар!”-дедилар.

Вафотларидан 4 кун аввал яна қаттиқ оғриқ турган пайтда Муҳаммад (сав) атрофдагилардан ёзиш учун бирор нарса келтиришларини илтимос

килдилар, чамаси, бир нарсани ёздирмоқчи (имло килмоқчи) эдилар. Хонада одам кўн эди, турли гаплар айтинди. Умар, хоир у кишида безгак холати, нимани ҳам ёздирардилар, кўлимизда Аллоҳнинг каломи – Қуръон бор, деди. Кимдир, яқинроқ боринлар, Расулудлох ёзсинёки ёздирсин, деди. Гаала-говур тиимагач, Пайгамбар: “Хамманглар нари кетинлар мендан”,- деб хитоб килдилар. Шу кунгача Пайгамбар масжидда мусулмонлар билан бирга намоз ўкиб келгандилар, хатто ўша кун шом намозини жамоат билан адо этдилар. Хуфтон намози вақти яқинлашганда Муҳаммад (сав) масжидга чиқишга қувватлари келмади. У киши хушдан кетиб, яна ўзларига келганда, Ойша она айтишларича, одамлар намоз ўкиб бўлишди, деб сўрадилар. Пўк, Сизни кутишанми, дейишди. Таҳорат учун сув келтиришни буюрдилар. Таҳорат олиб, отланишлари билан, яна хушдан кетдилар. Бу холат уч маротаба кайтарилди. Бўлди. Тамом. Ҳеч чора қолмаган. Абу Бакрга одамлар билан намоз ўқиниши буюрдилар. Шундай килиб, Пайгамбар ҳаёт пайтида 17 марта жамоат намозини Абу Бакр бошкарди: тўрт кун аввал –хуфтон, уч кун – 5 маҳалдан, охири кун – бомдод намози. Уч-тўрт марта Ойша она Пайгамбарга мурожаат килиб, одамлар буни ёмон хосият хисобламасинлар, деб Абу Бакрни имомликдан озод қилишни сўрадилар. Пайгамбар катъиян рад жавобини берди.

Жобир айтишича, вафотларидан уч кун аввал Пайгамбар: “Вафот топаётган ҳар бир мўмин Аллоҳ тўғрисида фақат яхши фикр қилсин”,- деганлар. Бу ерда шундай маъно борки, ажали етаётган киши полимаслиги, нечун менга Аллоҳ ажални раво кўряпти, деган фикрдан йнроқ бўлмоғи керак. Масалан, орамизда ўзининг рақ касалига дучор бўлганини билиб туриб: “Берган дардингга ҳам шукур”,-дейдиган мўмин-мусулмонлар бор.

Шанба ёки якшанба кун Пайгамбар бироз ўзларини енгил хис килдилар ва икки киши хамрохлигида пешин намозини жамоат билан ўқиш учун масжидга чиқдилар. Намозни бошқараётган Абу Бакр у кишини кўриб, намозни тўхтатмоқчи бўлди, аммо давом этишни имо килиб, Расулудлох хамрохларидан Абу Бакр ёнига ўтқизишни сўрадилар. У кишини Абу

Бакрнинг чап ёнига ўтқиздилар. Абу Бакр Пайгамбарга иқтидо қилган бўлди, одамлар эса фақат такбирни эшитиб турдилар.

Вафотларидан бир кун аввал кўл остиларидаги барча қулларга юридик озодлик бердилар, ёнларида мавжуд бўлган 6 ёки 7 динор пулни хайр-эҳсон килдилар, ўзларига тегишли бўлган қуролларни мусулмонларга тухфа этдилар. 8-июн – вафот тошган кунлари, бомдод намози пайтида Ойша онанинг масжидга қараган деразасида парда очилиб, чиройли табассум қилиб турган Пайгамбар кўринди. Беҳад хурсанд бўлиб кетган мусулмонлар намозни тўхтатмоқчи бўлишди, аммо у киши давом этишни имо килдилар. Бу манзарадан сўнг кўнчилиқ энг яқин саҳобалар, Пайгамбар оғриқлардан фориг бўлди, деб хисоблаб, ўз юмушлари билан тарқаб кетдилар. Расулудлох эса бу пайтда бирдан-бир ҳаёт фарзандлари Фотимани, набиралари – Ҳасан ва Ҳусайинни, никоҳларидаги барча аёлларини видолашиш учун хузурларига чақирдилар. Бирнеча соатдан сўнг Пайгамбарнинг жонлари узилди. Аёлларнинг қий-чув фарёди Муҳаммад (сав)нинг ажали етганини бутун Мадинага маълум қилди.

Ҳечқачон гайритабъий ва мўжизакор салоҳиятга даъво қилмаган, аммо башарият тарихидаги охириги диний таълимотга асос солган буюк донишманд шундай рози-ризалиқда, кўнгил тўқлиқда вафот топди. Муҳаммад (сав) ўзидан кейин мустақил фаолият кўрсатиш учун лозим бўлган барча нарсани – инсон ва Худо муносабатларининг умумий концепциясидан тортиб, аниқ белгиланган маросимчиликкача ўз ичига олган, муҳими, она тилида ва улар учун тушинарли образ ва тасавурларда ифодаланган, жуда пухта ишланган, кучли мантикка асосланган, тугал диний тизимни қолдирди. Муҳаммад (сав) янги, қабилалар устидан турган ва онгли равишда унга мансуб бўлишни англаб етган одамлар жамоасини тузишга эришди. Қанчалик бу хусусда баҳс-мунозара юритилмасин, ўз вафотидан олдин Пайгамбар диний-сиёсий жихатдан бутун Арабистон қабилаларини бирлаштирган ва кўлами жихатидан ўша даврнинг икки буюк давлати – Византия ва Эронга тенг келадиган империяни барпо қилди. Аммо айни пайтда шуни ҳам тан олиш

керакки, бу бирлашини биринчи навбатда Пайгамбарнинг шахси билан боғлиқ эди, алоҳида одамлар ёки қабила бошлиқлари умумжамоага эмас, шахсан Муҳаммад (сав)га касамёт қилган эдилар. Янги сиёсий иттифокка киришнинг асосий шакли ислом динини қабул қилишда ўз ифодасини тошган бўлса, бу иттифокни бошқарган шахс бошқа ҳеч қимда мавжуд бўлмаган қудратга эга эди. Ана шундай қудратли Зотнинг вафот этиши билан илгариги алоқалар ва мажбуриятлар, қайсидир маънода, кучини йўқотарди. Пайгамбардан кейин давлатни бошқарадиган шахсдан диний илҳом воситасида тузилган жамоа – бирикманли эди сиёсий усуллар билан саклаб қолиши талаб қилинарди.

Ўздан кейин Муҳаммад (сав) мўминлар жамоасини ким бошқаришини айтиб кетмаган, ҳеч ким ундан бу ҳақда сўрамаган ҳам эди. Аммо энг нуфузли ҳисобланган Имом Бухорий ва Имом Муслим “Саҳих”ларида таъкидлашганича, вафотларидан тўрт кун аввал ёзини учун бирор нарса сўраганларида Муҳаммад (сав)айнан ўзларидан кейинги меросхўрнинг исмини айтмоқчи бўлганлар, атрофдаги тала-говурни кўргач, бу фикрдан қайтганлар, Ойша онага эса, алоҳида: “Уни (Абу Бакрни) дуо қил, мусулмонлар Абу Бакр ҳуеусида ихтилоф қилишларидан Аллоҳ асрасин!”- деганлар.

Расулуллоҳнинг вафоти Мадина аҳлини дарзага солди. То Абу Бакр етиб келгунча, машъум хабар тарқалиб бўлган, масжид саҳни оломон билан тўлган эди. Умарнинг тасарруфотлари шу аснода ғалати кечди. Ойша она таъкидлашганича, у аёллар дод-фарёдини эшитиб, эркаклардан деярли биринчи бўлиб етиб келди ва ал-Муғира ибн Шуъба билан биргаликда узр сўраб, ичкарига кирди. Ойша она, манабир соатча бўлдики, Расулуллоҳ ўзига келмаяпти, деди. Умар Пайгамбарнинг юзини очиб кўриб, ҳа, бу – Расулуллоҳ бошдан кечирган энг кучли ҳушдан кетинга ўхшайди, деб юзини ёпди. Ал-Муғира эса остонага яқинлашгач, охиста: “Умар, Расулуллоҳ саллолоҳ алайҳи ва саллам вафот қилибдилар”,- дейди. Умар эса жаҳл билан: “Ёлғон! Расулуллоҳ ўлмаган ва мунофиқларни биттасини қолдирмай қириб

ташламагунча ўлмайди ҳам. Сен эса - фитначисан”,- дейди. У масжид саҳнига чиқиб ҳам Пайгамбар вафотига ишонган одамларни ҳақоратлай кетди. Муҳаммад (сав) ўлмаган, вақтинча Аллоҳ ҳузурига чакирилган ва, албатта, Мусо алайҳиссалом каби 40 кундан кейин жамоага қайтади, деб одамларни ишонтиришга ҳаракат қилди. Хўш, Умарнинг бундай тасарруфотини қандай изоҳлаш мумкин? Чамаси, замонасининг етук инсонларидан ҳисобланган Умардек киши жамоа бошига тушган бундай қулфатдан биринчи лаҳзада эсанкираб қолган, ўзини қандай тутишни билмаган, тўғри қарор қабул қилиш учун унга вақт керак бўлган.

Шу аснода кизининг уйдан чиқиб келган Абу Бакр вазиятни тўғри баҳолаб, Умарни гандан тўхтатди ва жамоага шундай мурожаат қилди: “Эй, одамлар! Муҳаммад (сав)га эътиқод қилган бўлсангиз, билингки, у вафот этди. Кимки Аллоҳга эътиқод қилган бўлса, У – абадий, ўлмас!” Шундан сўнг у Оли Имрон сурасининг 144-оятини тиловат қилди:

“Муҳаммад пайгамбардир, холос. Ундан олдин ҳам пайгамбарлар ўтган. Мабодо, у ўлса ёки ўлдирилса, ортингизга (куфрга) қайтиб кетасизми?! Орtingа қайтгани билан ҳеч ким Аллоҳга сира зарар етказа олмас. Аллоҳ шукр қилувчиларни, албатта, мукофотлагай.”

Бу сўзлар аччиқ ҳақиқатни тасдиқламоқда эди: жамоа дохийсиз қолганди. Муҳаммад (сав) бир вақтнинг ўзида диний таълимот асосчиси, намоз бошқарувчиси (имом), сиёсий раҳбар, олий бош қўмондон, низоларни ажрим қилувчи-қози вазифаларини бажариб келганди. Намозни бошқариш – имомликни охириги кунларда у Абу Бакрга топширган ва бу ҳеч кимнинг эътирозига учрамаганди. Баҳс-мунозара фақат олий сиёсий ҳокимият борасида, Муҳаммад (сав)га ким меросхўр бўлиши масаласида юз бериши мумкин эди.

Ҳали бу масала бўйича муҳожирларнинг раҳбарлари бир қарорга келиб улгурмаганлар ҳам эдики, бир гуруҳ ансорлар бану Соъида маҳалласида йиғилишиб, Муҳаммад (сав)дан кейин давлатни бошқарадиган номзодни мугокама қилишаётгани ҳақида хабар келди. Абу Бакр, Умар, Абу Убайда ва

бошқа бирнеча мухожирлар худлик билан ўша мажлисга етиб бордилар. “Биз Аллохнинг ансорларимиз (ёрдамчиларимиз),-деб хитоб қилаётганида хазражийларнинг раҳбари Саъд ибн Убада, - Сизлар беш халқимизга қўшилиб истикомат қилаётган бизнинг бир бўлиб келишимиз. Демак, мўминларнинг раҳбари ансор бўлмоғи даркор.” Бошқа ансорлар ҳам шу қабилда сўз қотдилар. “Барча айтганларингиз тўғри, - деб сўз олди. Абу Бакр,- аммо Қуръонда мухожирларга афзаллик берилган:

Имон келтирган, хижрат қилган ва Аллох йўлида (тоатида) моллари ва жонлари билан курашганлар Аллох наздида даражалари улкан зотлардир ва айнан ўшалар ютуқ эгаларидир. Парвардигорлари уларга ўз тарафидан раҳмат, ризолик ва улар учун неъматлари доимий (бўлмиш) жаннат (боғ)лари тўғрисида хушхабар берур. (Тавба, 20-21).

(У ўлижалар яна) ўз дийрларидан ва мол-мулкларидан хайдаб чиқарилган камбағал мухожирларникидир, зеро, улар Аллохдан фазл ва ризолик истайдилар ҳамда Аллох ва Унинг пайгамбарига ёрдам берадилар. Айнан ўшалар (имонларида) содиқдирлар.(Хашр, 8).

Бундан ташқари бошқа араблар қурайшийлардан бўлмаган кишининг ҳукмини қабул қилмайдилар. Шунинг учун мен сизларга таклиф қиламан, Умар ёки Абу Убайдалан бирини танланглар!” Муҳаммад (сав) билан Бадрдан бери доимо бирга урушларда қатнашиб келган ансорий Ҳубоб ибн Муизир: “Майли, бизга ўзимиздан раҳбар бўлсин, сизларга – ўзинглардан, эй мухожирлар”,- деди. Бу таклиф мухожирлар томонидан қатъийан рад этилди. Аксарият араб манбаларида Умар ибн ал-Хаттоб Абу Бакр сайланишида фаол шерик бўлганини таъкидлашади. Аммо ал-Балазурийда галати маълумот келтирилади: гўё Умар Абу Убайдага яқинлашиб, унга байъат қилажagini айтади. Лекин Абу Убайда аччиқганиб: “Исломи қабул қилган кунингдан то бу кунгача сени ҳеч нарсада айблаётмайман, аммо қандай қилиб, орамизда ас-Сиддик (яъни Абу Бакр) – “икковидан иккинчиси” (Қуръон ибораси: хижрат пайтида Савр горида Муҳаммад (сав) ва Абу Бакр уч кун беркиниб турганига ишора) бўлса-ю, сен менга қасамёд қилсан?”,-деган. Шундан сўнг

Умар шиддат билан Абу Бакрга яқинлашиб: “Қўлингни чўз, ё Абу Бакр, мен сенга қасамёд қиламан”,- деган баланд овозда. Умардан кейин бирин-кетин, дастлаб мухожирлар, бироздан сўнг ўша ерда ҳозир бўлган ансорлар Абу Бакрга қўл бериб, қасамёд қилдилар. Бу воқеа – “байъат ал-Хосса” (алоҳида танланган шахслар қасамёди)номини олди. Эртаси кун Мадина масжидида “байъат ал-омма”, яъни барча мўминларнинг қасамёди бўлиб ўтди. Шу зайдда Абу Бакр “Халифату расулиллоҳи”, яъни “Аллоҳ элчисининг ўринбосари” деган унвонни олди ва у бошқарадиган, Пайгамбар тузиб кетган давлат қисқачасига “Халифат” деб атала бошлади.

Кўп манбаларда қасамёд жараёни “фалтатаи” (кутилмаганда, тўсатдан) рўй бергани ва биринчи навбатда мухожирлар-қурайшийларни хотиржам қилиш учун ўзининг биринчи хутбасида Абу Бакр ўта эҳтиёткорлик қилгани қайд этилади. Ўшанда Абу Бакр: “Мана, мен сизларнинг ичингларда энг афзали бўлмасамда, менга қасамёд “фалтатаи” – тўсатдан бўлгани боис, раҳбаринглар бўлиб қолдим. Мен бу вазифани исён юз бериши мумкинлигидан қўрқиб, қабул қилдим... Мен ўз елкамга кучим етмайдиган, аммо уни кўтаришим керак бўлган юкни олдим”,-деган экан.

Умумий қасамёд тугагач, Мадина мусулмонлари Пайгамбар жасади билан видолашув учун, барча – фақат эркаклагина эмас, аёллар ва ёш болалар ҳам – Ойша она хонадонига оқиб келабошлашди. Марҳум жасади атрофида энг яқин қариндошлар ва Пайгамбарнинг бева қолган завжалари ўтирардилар, зиёратчилар бир эшикдан кириб, бошқа эшикдан чиқиб кетардилар. Абу Бакр: “Менинг аниқ эсимда, Расулуллоҳ, вафот этган жойида дафн этилмаган бирорта пайгамбар ўтмаган, деб айтгандилар” мазмунидаги келтирган ҳадисига мувофиқ Муҳаммад (сав) ҳам вафот қилган жойида дафн этилди.

Пайгамбар ўзидан кейин унинг бошлаган ишини изчил ва иштиёқ билан давом этдирувчиларни қолдириб, ҳаётдан кўз юмди. Исломи таълимотининг дин ва ижтимоий тизим сифатида муваффақият қозонишида ҳам объектив, ҳам субъектив омилларнинг бирдек аҳамияти катта. Уларнинг

ичида энг мухим ўринини, шак – шубҳасиз, ўзини оташин потик ва воъиз, садокатли тарғиботчи, орзуни ҳаёт билан, анъанани янгилик билан, халқчилликни якка ҳокимлик билан, ҳалимликни қатъийлик билан боғлай олган буюк сийёсий арбоб тимсолида намоён бўлган Мухаммад (сав) эгаллайди. Зотан тарихда бир марта танкил этилган ислом давлати айнан унинг номи билан боғлиқки, бу ўз навбатида Мухаммад (сав) шахсининг Шарқ ва Ғарб тарихидаги ролини белгилаб беради.

Маъруза 20. Илк ислом таълимотининг тизим сифатида шаклланиши

Инсоният одамлар, халқлар ва ижтимоий гуруҳлар ўртасида ҳамжиҳатликка эришишни донмо ўзига асосий мақсад қилиб келган. Оламда барқарор тинчлик ҳукм суриши учун турфа маданий анъаналарда тарбия топган инсонлар бир-бирини тушуниши ва ҳурмат қилиши даркор. Афсуски, “европоцентризм” ғоясининг тарафдорлари бўлган баъзи европалик тадқиқотчилар ғарбий Европа цивилизациясини универсал, барча учун татбиқ қилса бўладиган андоза, деб ҳисоблайдилар. Албатта, бундай ғайриилмий фикрларга қўшилиб бўлмайди. Ер юзидаги барча маданият ёки цивилизация ўзига хос, ўзаро ҳамжиҳатликда ва ўз қонун-қоидаларига мувофиқ ривожланиб боради. Ҳар хил эътиқод вакиллари, жамият қурилишига турлича қарашда бўлган одамлар ўртасидаги зиддиятларни бартараф қилиш замонамизининг долзарб вазифаларидан бири бўлиб қолимоқда.

Араб-муслмон номини олган цивилизация барпо бўлишида аввалги маърузаларимизда кўрганимиздек, Мухаммад (сав) – Аллох пайгамбари ва расулининг хизмати бекиёс бўлди. “Қола Расулуллох” – Аллохнинг расули айтди, деган ибора Пайгамбар вафотидан сўнг сеҳрли ва айни дамда қонуний кучга эга бўлди. Диний ва дунёвий ҳокимиятни ўз қўлларига олган рошид халифалар Қуръон ва Суннага асосланиб иш юритишлари лозим бўлди. Шунини таъкидлаш жоизки, ислом таълимотига Мухаммад (сав) тамал тошини қўйган бўлса, кейинчалик у изчиллик билан ривожланди. Мухаммад (сав) Одам атодан тортиб, Исо (ас)гача бўлган, Аллохнинг дини – тавҳидга эътиқод қилган барча пайгамбарларнинг тарихини жуда яхши биларди. Уларнинг ичида унинг учун энг ҳурматлилари - Нўҳ (ас) ва Иброҳим (ас)бу эътиқодни ўз замонларига мослаб, ислоҳ қилгандилар. VIаср бошларида Арабистон яриморлида юзага келган мухитда Иброҳим (ас)нинг соф

этикоди (миллата Иброҳим ханиф)ни тиклашга қодир буюк ислохотчига яна эҳтиёж туғилди. Бу “вазифа” Муҳаммад (сав) зиммасига тушдики, унга Аллоҳдан биринчи ваҳй келгандан бошлаб, Аллоҳнинг элчиси сифатида Унинг буйруқлари (амрлари)ни баъарабонлаштириб, Қанчалик содда кўринмасин, биз ҳозир баён қилган муҳим назарий масала биринчи навбатда Қуръон оятлари билан ўзининг маънавий исботини топади.

“Ал – Ислом” атамаси Қуръони каримда семантик жиҳатдан “ал – имон” (этикод) ва ад – дин (диний бурчлар мажмуасига яқин маънода 8 марта учрайди. Этимологик жиҳатдан “Ислом” атамаси “салима” ўзагидан олинган бўлиб, дастлаб “салом – тиinchлик” маъносини англатади. У исломдан аввал арабларда ҳукм сурган “жоҳиллик”нинг илди сифатида ишлатилган. Фурқон сурасининг 63 оятида айнан шу маънода: “Раҳмон (Аллоҳ)нинг бандалари ер юзиде охиета юрадилар, жоҳиллар уларга хитоб қилсалар, “салом” деб жавоб берадилар”, - дейилган. Бу оят нима учун арабларнинг Муҳаммад (сав)дан олдинги даври “жоҳилия” ва унинг даври “ислом” дея аталганини аниқ изоҳлаб берапти.

Кейин “салима”дан олинган IV – боб “аслама” феъли (Аллоҳга бўйсуноқ, итоат этмоқ, ўзини бағишламоқ маъноларида ишлатида бошлади. Шу феълнинг сифатдоши “муслим” Аллоҳга итоат этувчи ва унинг пайгамбарларига, қайсиси бўлишидан қатъи назар, Иброҳим (ас), Мусо (ас), Исо (ас) ва Муҳаммад (сав)ларга эргашувчи барча инсонларга нисбат қилинди. Қуръон оятлари: “Бас, (эй, Муҳаммад,) юзингиз (ўзингиз)ни доимо тўғри бўлган динда (Исломда) тутинг! Инсонларни ўша асосда яратган Аллоҳнинг яратувчилигини (англангиз!) Аллоҳнинг яратишига ўзгартириш йўқ. Энг тўғри дин шудир! Лекин кўп одамлар билмаслар” (Рум сураси, 30:30). Иброҳим ўз ўғилларига, шунингдек, (набираси) Яъқубга ҳам шу динни васият қилиб дедилар: “Ўғилларим, албатта, Аллоҳ сизлар учун шу динни танлади. Бас, мусулмонлик холингиздагина (муслимуна) дунёдан ўтингиз!” (Бақара сураси, 2:132). Исо улардан куфрни сезгач, айтди: “Аллоҳ сари (боришимда) менга ёрдамчилар ким?” Ҳаворийлар

айтдилар: “Биз Аллоҳ (динининг) ёрдамчиларимиз. Аллоҳга имон келтирдик ва Аллоҳга (бўйин синувчи) мусулмон (муслимуна) эканлигимизга гувоҳ бўлгин (эй, Исо!) (Оли Имрон, 3:52). Кўриниб турибдики, барча ҳолатларда “муслимуна” (бирлиги-“муслим”) сўзи Қуръонда зикр этилган ҳамма пайгамбарларга нисбатан турдош маънода, яъни Аллоҳга итоат қилиш маъносиде ишлатилмоқда. Ниҳоят, Моиде сурасининг 3 - оятида “Ислом” сўзи айни Муҳаммад (сав) тарғибқилган динга нисбатан унинг номи сифатида, грамматик жиҳатдан атоқли от маъносиде ишлатилди: “Бугун динингларни такомилга етказдим, сизларга неъматимни охиригача бердим ва дининглар “Ислом” бўлишига рози бўлдим”.

Шу ўринда бир муҳим масалага эътибор қаратишни истардик. Қуръон маъноларини араб бўлмаган бошқа шарқ тилларида, хусусан ўзбек тилида ҳам, берин жароғинда, кўпинча, “Ислом” сўзини асосан атоқли от, яъни “Ислом дини” сифатида ёки умуман таржимасизқолдиришади. Юқорида келтирилган мисоллар бу нарса доим ҳам ўзини оқламаслигини кўрсатмоқда. Ўрни тақозо қилган ҳолатларда “ислом” сўзини” турдош маънода берилса, мазмун янада кенгаяди. Масалан, “Инша-д-дина индаллоҳи ал-Ислом” ояти каримасини “Аллоҳ наздида дин бу - Исломдир” ўрнига “Аллоҳ наздида дин бу – Аллоҳга итоат қилишдир” дейилса, бошқачароқ маъно чиқяпти. Бир марта тавба қилган билан банда “қутулмагани” каби Аллоҳга итоат қилиш ҳам бир умр давом этадиган жароғидир. Бир куни Муҳаммад (сав)дан қачондир тавба қилиш, Аллоҳ хузурига қайтиш ҳиссиётини ўзларида сезганмилар, деб сўралган саволга, у киши, мен бундай ҳиссиётни бир кунда етмиш марта бошимдан кечирардим, деб жавоб берган эканлар.

Исломнинг илк давридаёқ, Пайгамбар аниқ билгандиларки, бу диний таълимот худди тирик жон каби ривожланади, бепоён макон ва замон шароитларини, у ерларда яшаётган одамларнинг урф-одатларини ҳисобга олади; бошқа диний таълимотлар тажрибасидан келиб чиқиб, мусулмон оламида ҳам гоёвий ихтилофлар кучайишини тахмин қилгандилар.

Исломнинг 5 “устуни” (ат - аркон ат - ҳамса) ёки асоси қуйидагилар:
1) аш - шаҳада - Аллоҳнинг ягоналиги (ат - таъхид) ва Муҳаммад (сав) нинг пайгамбарлигини (нубувва) эътироф этиши; 2) ас - салот (намоз); 3) аз - закот (йўқсилларни моддий жиҳаддан таъминлаши; 4) ас - саъм (рўза тутиши); 5) ал - ҳажж (имкон бўлса муқаддас Макка ва Мадинага зиёрат амалини адо этиши). Шулардан биринчиси - имон ва қолганлари ибодат деб эътироф этилган. “Имон муфассал”, яъни тўлиқ имон, 7 ақидали - Аллоҳга, унинг фаришталарига, муқаддас китобларига, пайгамбарларига, охират кунига, тақдир (яхшилик ва ёмонлик Аллоҳнинг иродаси билан бўлиши)га ва ўлгандан кейин тирилишига ишонини ўз ичига олади. Исломда Хатна, Рўза хайити, қурбонлик ва Қурбон хайити, Акика, Мавлид, Худойи, Аншуро каби ўзига хос маросимчилик ҳам таркиб топди. Бундан ташқари, кейинчалик маҳаллий халқларда исломгача мавжуд бўлган урф-одатлар, жумладан, фол очирини, дам солдирини, азиз-авлиёларга ҳурмат билдирини ва муқаддас қадимжоларга зиёрат қилини ҳам ислом маросимчилиги билан мослашиб кетди.

Демак, Ислом таълимоти ақидалар ва амалларни ўз ичига олади. Бу Қуръони карим Бақара сурасининг 2-4 оятлари, ан-Нисо сурасининг 36 ояти ҳамда Наҳл сурасининг 51 оятларида ўз ифодасини топган: “Ушбу (илоҳий) китоб (Қуръон) шубҳадан холи ва (у шундай) тақводорлар учун хидоят (манбаи)дирким, улар гойиб (диний хабарлар)га имон келтирадиган, намозни мукаммал ўқийдиган ва Биз ризқ қилиб берган нарсалардан (садақа ва) эҳсон қиладиганлардир. Яна, улар Сиз (Муҳаммад)га ва Сиздан илгари (ўтган пайгамбарларга) нозил қилинган нарса (илоҳий китоблар)га имон келтирадиган ҳамда охират (киёмат)га қатъий ишонч ҳосил қиладиганлардир”. “Аллоҳга ибодат қилингизлар ва Унга ҳеч нарсани шерик қилмангизлар!”. Аллоҳ: “Икки худони илоҳ қилиб олманглар! Албатта, У ягона илоҳдир! Бас, Мендангина кўрқингиз!” - деди. Ислом ақоидининг энг биринчи асоси бутун борлиқни яратувчи, яққа - ю, ягона, шериги бўлмаган Аллоҳга ишонмоқдир: “Дегил: “ Аллоҳ - ягона. Аллоҳ - абад, ўзгармас.

Тугмаган - тугилмаган. Ҳечким Унга тенг эрмас!” (Ихлос сураси, таржима бизники - А.Х). У инсонлардан баъзиларни (Иброҳим, Мусо, Исо, Муҳаммад каби) танлаб олган ва улар билан «вахий» орқали боғланган. Бу ҳақда Қуръони каримнинг Нисо сураси 163 оятида шундай келтирилган: “(Эй, Муҳаммад.) албатта, Биз Нухга ва ундан кейинги пайгамбарларга ваҳий юборганимиз каби Сизга ҳам ваҳий юбордик. Шунингдек, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб ва унинг авлоди, Исо, Айюб, Юнус, Ҳорун ва Сулаймонга ҳам ваҳий юборганимиз. Довудга эса Забур бердик”.

Қуръонга кўра, барча самовий динларнинг асли бир, улар «таъхид»га, «ширк»ка берилмасликка даъват қиладди. Аммо уларнинг баъзи таълимотларига ўзгаришлар кирди. 615 йилда Ҳабашистонга хижрат қилган биринчи мусулмон жамоасидан Нажоший “қавмингиздан сизларни ажратган дин, қандай дин? Нима сабабдан бизнинг динимизга ҳам кирмадинглар?”,- деб сўраганда Пайгамбарнинг амакиваччалари Жаъфар ибн Абн Толиб илк ислом таълимотини содда қилиб қуйидагича изоҳлаган: “Эй, подшо, биз ислом таълимотини содда қилиб қуйидагича изоҳлаган: “Эй, подшо, биз бутларга ибодат қилувчи жохил, ўзи ўлган ҳайвонларни истеъмол қилувчи, ёмон хулқли, қориндошлар ҳуқуқларини поймол қилувчи, кўшниларга ёмон муомалали, кучсиз - заифларга зулм этувчи қавм эдик. Аллоҳ бизга ўз қавмингиздан, олий насабли, ахлоқли, ростгўй, омонатни ўрнига қўювчи, кишилар ҳақдан ҳазар қилувчи, покиза ва юртда обрў қозонган, барчамизга маълум кишини пайгамбар қилиб юборди. Бизни ёлғиз Аллоҳгагина ибодат қилишга, ота - боболаримиз ибодат қилган, тошлардан ясалган санамларни тарк этишга, рост сўйлашга, омонатга хиёнат қилмасликка, қориндошлик алоқаларини боғлашга, яхши кўшничликка буюрди. Ҳаром ҳисобланган ноҳақ қон тўқнишдан, ёмон хулқлардан бўлган қасдан ёлғон сўзлашдан, етимларнинг молини ейишдан, покиза аёлларга тухмат қилишдан қайтарди. Аллоҳга ҳеч нарсани шерик қилмасликка, намоз ўқишга, закот беришга, рўза тутишга буюрди. Биз у кишига ишондик ва имон келтирдик. Шу сабабдан қавмимиз бизга душманлик қилиб, динимиздан қайтариб, яна бутларга ибодат қилишга ўтасизлар, деб бизни азобладилар, зулм қилдилар.

Динимизни саклаймиз деб, бошка динларга бормаи. Сизнинг юртингизда мазлум бўлмасмиз, деб умид қилиб, динингизни ихтиёр эдик”.

Ислоҳ таълимотига кўра, бу дунё ҳаётидан сўнг бошка ҳаёт – явм ад – дин, киёмат куни, ҳисоб куни деб аталган охирият бор. Қуръони каримнинг Муъминун сураси 15 -16 сурасида келтирилганича: “Сўнгра, албатта, сизлар (эй, инсонлар,) мана шундан кейин, албатта, вафот этувчидирсизлар. Сўнгра сизлар, албатта, киёмат куни қайта тирилурсизлар.”

Моддий оламдан ташқарида руҳий олам мавжуд бўлиб, унда икки турдаги руҳлар – эзуликка чорловчи фаришталар ва ёвузликка элтувчи шайтонлар бор.

Амалларга келсак, улар юқорида зикр этилган 5 «аркон»нинг кейинги 4 тасини ўз ичига олади.

Маълумки, барча замонларда, қадимда, ўрта асрларда ва ҳозир ҳам доимо жамиятнинг энг долзарб масалаларидан бири қонил инсонни тарбиялаш муаммоси бўлиб келган. Шоирилар ва ёзувчилар, файласуфлар ва драматурглар бу масалада ўз қарашларига эгалар. Қуръонда бу мавзуга бағишланган маҳсуе бўлим йўқ, аммо “ал-Исро” сурасининг 25-38 оятларида мўмин киши қандай бўлиши кераклиги хақида сўз юритилади:

“Эй, инсонлар!) Раббингиз дилларингиздаги нарса (сир)ларингизни яхши билувчидир. Агар сизлар солиҳ бўлсангиз, албатта, У тавба қилувчиларни мағфират этувчидир”.

“Қариндошга, мискин ва йўловчига (хайр-эхсон қилиш билан) ҳақларини адо этинг* ва исрофгарчиликка мутлақо йўл қўймаи!”

Чунки, исрофгарлар шайтонларнинг биродарларидир. Шайтон эса, Парвардигорига нисбатан ўта ношуқур эди.”

“Агар Сиз Раббингиз (томонидан) бўладиган марҳаматдан умидвор холингизда улардан (қариндош, мискин ва йўловчилардан) юз ўгирадиган (ёрдам бермайдиган) бўлсангиз, у холда уларга юмшок сўз айтинг!”.

“Бахиллик қилиб) қўлингизни бўйнингизга боғлаб ҳам олманг. (Исрофгарчилик қилиш билан) уни бутунлай ёйиб ҳам юборманг! Акс холда, маломат ва махрумликда ўтириб қолурсиз”.

“Шубҳасиз, Раббингиз Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини кенг ҳам, танг ҳам қилур. Албатта, У бандаларидан огоҳ ва (уларни) кўриб турувчи зотдир”.

“Эй, инсонлар!) Болаларингизни қашшокликдан қўрқиб ўлдирмангиз – уларга ҳам, сизларга ҳам Биз ризқ берурмиз. Уларни ўлдирши, шубҳасиз, катта хатодир”.

“Зинога яқинлашмангиз! Чунки у фахш ва ёмон йўлдир.”

“Аллоҳ таққиклаган жонни ўлдирмангиз, магар ҳақ (шаръий сабаб) билангина мумкин. Қимқи зулман (яъни, ноҳақ) ўлдирилса, Биз унинг эгаси (вориси) учун (қасос олинга) салтанат (ҳуқуқ) бердик. Бас, у (қотилни) ўлдиршида ҳаддан ошмасин!* Зеро, у ёрдам берилувчи шахсдир”.

“Етимнинг молига, то у вояга етгунча, яқинлашмангиз, илло чиройли йўсинда бўлса майли. Аҳдга вафо қилингиз! Зеро, аҳд-паймон (қиймат куни) сўраладиган ишдир”.

“Савдо-сотикда) ўлчаган вақтларингизда ўлчовни тўла-тўқис қилингиз ва тўғри тарозида тортингиз! Мана шу яхши ва чиройли ечим (ҳукм)дир”.

“Эй, инсон!) Ўзинг (аниқ) билмаган нарсага эргашма! Чунк.. кулоқ, кўз, дилнинг ҳар бири тўғрисида (ҳар бир инсон) масъул бўлур (жавоб берур)”.

“Ер юзида қибрланиб юрма! Чунки сен (оёқларинг билан) зинҳор ерни теша олмайсан ва узунликда тоғларга ега олмайсан”.

Умуман олганда, Қуръонда келтирилган ахлоқ нормалари икки турдадир. Бири – ҳусни одобга ўргатиш: “Эй, имон келтирганлар! Ўз уйларингиздан ўзга уйларга то нзи сўрамагунингизча кирмангиз! Мана шу сизлар учун яхшидир. Зора, (бу гапдан) эслатма олсангизлар.”

(24:27).“Қачон сизларга бирор саломлашнинг билан салом берилса, сизлар ундан чиройлироқ қилиб алик олинлар ёки ўша (нбора)ни қайтаринлар. Албатта, Аллох ҳар бир нарсани ҳисобга олувчидир” (4:86). Иккинчиси вафода вафода қилини қизинчиликларга сабр - бардошли бўлиш, яхши ва ёмонга адолатли бўлиш, имкон даражасида кечиримли бўлиш, гулувга берилмаган ҳолда ифбатли бўлиш каби том маънодаги одоб-ахлоққа даъват этишдир. “Албатта, имон келтирган ва фақат Парвардигорларига таваккул қиладиганлар устидан у (шайтон) учун ҳеч қандай салтанат (ҳукмронлик) йўқдир” (16:99).“... келишилган аҳдларига вафо қилувчилар, шунингдек, оғир – енгил қунларда ва жанг пайтида сабр қилувчилар яхши кишилардир”(2:177).

Ислому қабилачиликка, насл – насаб билан фахрлашга барҳам берди, фақат Аллохга итоат этиш, унинг амрини бажо қилиш билан инсонлар обрў – эътиборга эга бўлишларини таъкидлади: “... Албатта, Аллох наздида энг азизу муқаррамнингиз энг тақводорингиздир...” (49:13).“Албатта, мўминлар оға – инидирлар. Бас, сизлар икки оға – инингиз ўртасини тузатиб қўйинлар ва Аллохдан қўрқинлар, шояд раҳм қилинсангизлар” (49:10). Ҳадисда “кимки, “асабийлик”ка даъват қилса ёки “асабийлик” юзасидан урушса, биздан эмас, дейилган”.

Ниҳоят, ислом Аллохга, унинг Расулига ва умматдан танланган раҳбарга итоат этишликка қатъий буюрди:“Эй, имон келтирганлар! Аллохга итоат этингиз, Пайгамбарга ва ўзларингиздан (бўлмиш) иш эгалари (раҳбарлар)га итоат этингиз!” (4:59).

Умуман олганда, Қуръони каримда беш юзга яқин ислом аҳкомлари келган бўлиб, муфассир уламолар уларни ажратиб олиб, алоҳида ҳукм оятларининг тафсирларини ёзганлар. Бундай тафсир ёзиш ҳаракати ҳозир ҳам давом этиб келмоқда. Шунингдек, Пайгамбар суннатидан ҳам ҳукмга онд ҳадисларни ажратиб олиб, алоҳида китоблар тасниф қилинган.

Иسلام таълимотига кўра, барча мусулмонлар бир – бирларига хайрихоҳ, бир – бирларини яхши ва савобли ишларга ташвиқот қилувчи,

ёмон ва гуноҳ ишлардан бир – бирларини қайтарувчи бўлишлари лозим. Буни исломда “Амру маъруф ва наҳий мункар”, яъни яхшиликка буюрмоқ, ёмонликдан қайтармоқ, дейилади. Шариятда бу олийжаноб ҳулққа эга бўлмоқ фарзу кифоя даражасига кўтарилган. Бу дегани, жамият аъзолари ичидан баъзи кишилар “амру маъруф ва наҳий мункар” ила шуғулланмаса, жамият аъзоларининг барчалари гуноҳкор бўлади. Бу вазифани қисман кишилар бажарсалар, бошқа аъзолардан худди жаноза намози каби масъулият соқит бўлур.

Қуръони карим “Оли Имрон” сурасининг 104 – оятида, сизлардан бир тоифа кишилар, одамларни яхшиликка чақириб, эзгуликка буюриб, ёмонликдан қайтарувчи бўлсинлар, дейилади. Жаноб Пайгамбаримиз (сав) эса: “Сизлардан қайси бирингиз нотўғри ишни кўрса, қўли ила тузатсин, агар ундай қилишга қодир бўлмаса, тили ила тузатсин, агар унга ҳам қодир бўлмаса, қалбидан нотўғри бўлаётганини билиб, ачинсин”, - деганлар. Расулulloх (сав) иккинчи бир ҳадис шарифларида: “Сизлар кишиларни яхши савобли ишларга буюриб, ёмон, гуноҳ ишлардан албатта қайтарасизлар. Агар шундай қилмасаларинг, Аллох сизларга бирор азоб, бало юбориши эҳтимолдан холи эмас”, - дедилар. Ҳаттоки, Расулulloх (сав) гуноҳ ишни кўриб туриб, уни тузатмаслик, унга рози бўлиб жим туришлик гуноҳдир, деганлар. Энг ачинарлиси, ҳозирги кунда айнан ислом экстремизмининг намоедалари, батамом асоссиз равишда, юқорида келтирилган Қуръон оятлари ва ҳадисларни бузиб талқин қилган ҳолда, ўзларини зикр этилган “жамоа”, деб иддао қилмоқдалар.

Иسلامда кишининг ўз ота – онасига бўлган ҳурмати, ўрталаридаги муносабат алоҳида аҳамият касб этган. Мазкур муносабат Қуръон каримнинг «Исро» сураси 23-24 оятида қуйидагича баён қилинган: “Сизни Роббингиз, фақат Унгагина ибодат қилишларингизга ва ота – оналарга яхши муомалада бўлишларингизга буюради. Айниқса улардан битталари ёки иккалалари ҳам ёшлари улғайиб, сенинг қарамоғингда бўлсалар, ҳаргиз уларга малол келадиган, оғир ботадиған «уф» сўзини айтма, уларга

овозингни кўтариб сўзлама. Фақат уларга мулоҳим, ширин, олийжаноб сўзлар ила муружаъат қил". Шу билан бирга ота оналарнинг ҳам фарзандлар оддида катта масъулиятлари, вазифалари бор. Исломда бола тарбияси, унги масъулиятли ва ўта муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Аллоҳ ота – оналарга яхшилик қилишдан сўнг қариқдошларга яхшилик қилишга буюради. Исломда қариқдошлар ила доимий яхши алоқада бўлиш – “Силаи раҳм”- қариқдошликни улаш, ҳурматлаш, дейилади. Бир ҳадисда қариқдошлик алоқасини узган киши, жаннатга кирмайди, дейилган. Исломда ҳар бир инсонни ўзига муносиб, унинг ҳурматини жойига қўйиб, камситмай, муомала қилиш тавсия этилган.

Ниҳоят, исломда жамоатнинг аҳамияти каттадир. Жамоат - бир топфа кишиларнинг маълум жойда истикомат қилиши, яъни айнан бизнинг ўзини ўзи бошқарувчи “Маҳалла” институти, демакдир. Шариа қонунда жамоат аъзоларининг ҳаммалари тенг ҳуқуққа эгадирлар. Жамият аъзолари ҳар доим бир – бирларининг аҳволларидан огоҳ бўлиб туришлари, бир – бирларининг хожатларини чиқариб туришлари, яхшиликда ҳамкор, муносибатда ҳамлард, қийналганларга мададкор бўлишлари лозим. Жамиятнинг соғлом, бақувват, мустақил, маданиятли бўлиши аъзоларининг бир – бирлари ила иттифок бўлиши, уларнинг ўзаро аҳил, ҳар ким ўзини ва ўзгаларни ҳурмат қилиши, жамиятдаги ҳокимларнинг маҳкумлар ила баробар эканлиги, шаръий қонунлар ҳамма учун баробар бўлишига, яъни қонун устуворлигига боғлиқдир.

Ушбу ислом аҳкомлари, шак – шубҳасиз, жоҳилия урф – одатларидан тубдан фарқ қиларди. Юксак ахлоққа асосланган ислом маънавияти Арабистон бўйлаб галаба қозонгач, секин – аста бадавийликка асосланган «Жоҳилия» маънавияти барҳам топди.